

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н.
КАРАЗІНА**

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Харламов Михайло Іванович

УДК 351: 614.84 (477) «1918/1934» (091)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СИСТЕМА ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ В УСРР ЯК СКЛАДОВА
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ГРОМАДЯН (1918–
1934 РР.)**

07.00.01 – історія України

**Подається на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

М. І. Харламов

Науковий консультант: В. В. Калініченко, доктор історичних наук, професор

Черкаси – 2021

АНОТАЦІЯ

Харламов М. І. «Система пожежної охорони в УСРР як складова державної політики цивільної безпеки громадян (1918–1934 рр.)» – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2021.

Актуальність теми. Налагоджена система пожежної охорони в державі є важливим компонентом забезпечення економічного зростання країни, підвищення добробуту населення, збереження стабільного розвитку держави. Тому її вивчення, в тому числі і в межах історичного дослідження, може сприяти покращенню стану захисту держави від вогняної небезпеки, завдяки врахуванню та використанню історичного досвіду боротьби з пожежами у першій половині ХХ століття. В українській радянській республіці у 1918–1934 роках було створено комплексну систему пожежної охорони, що включала в себе створені на основі законодавчо-нормативної бази спеціальні державні органи, структурні підрозділи та громадські організації. Вони проводили організацію протипожежних профілактичних заходів, їх безпосереднє гасіння, ліквідацію наслідків стихійних лих, підготовку кваліфікованих кадрів у галузі боротьби з вогнем, тобто здійснювали державну політику цивільної безпеки громадян у межах своєї зони відповідальності. До цього часу українськими та закордонними вченими – істориками не було зроблено належного аналізу розвитку пожежної справи української республіки у 1920-х – першій половині 1930-х років. У дисертації досліджується система пожежної охорони в УСРР як складова державної політики захисту населення української радянської республіки у 1918–1934 роках.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше на рівні дослідницької дисертаційної роботи проведена розробка актуальної

наукової проблеми, яка до цього часу не була предметом спеціального дослідження в історичній вітчизняній науці.

З'ясовано, що вітчизняні та закордонні науковці та історики ХХ та початку ХХІ сторіччя займалися вивченням окремих різнопланових питань історії розвитку української пожежної служби. Однак аспектам діяльності вогнеборчої охорони української радянської республіки 1918–1934 років не приділялося необхідної уваги. Певні питання історії сфери державної боротьби з вогнем, хоча й досліджувалися, однак їх вивчення мало обмежений та фрагментарний характер, роботи у переважній більшості випадків мають регіональне спрямування.

Визначено, що проблематика аспектів створення, становлення та діяльності системи пожежної охорони в УСРР 1918–1934 років забезпечена широкою та різноманітною базою історичних джерел, які використані у нашому дослідженні. Джерельна база нашої дисертаційної роботи охоплює цілий комплекс як архівних (неопублікованих), так і опублікованих джерел. Переважна більшість використаних архівних джерел центральних, обласних та галузевих архівів України вперше введені до наукового обігу. Велика частина опублікованих матеріалів з проблем становлення та розвитку пожежної безпеки у 1918–1934 роках в УСРР є малодослідженими, і частково також вперше представляються до уваги широкого наукового загалу.

Доведено, що впровадження перших радянських законів у сфері боротьби з пожежами на українських землях, підконтрольних більшовикам відбувалося з початку 1919 року. При цьому перші закони нової більшовицької влади у вогнеборчій галузі після зникнення Російської імперії були створені у Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці у 1918 році. Проте ми не можемо різнобічно та об'єктивно аналізувати процеси створення нової української системи пожежної охорони розриваючи єдиний хронологічно-цілісний процес формування радянської системи пожежної безпеки, чим і обумовлена нижня межа нашого дослідження – 17 квітня 1918 року – прийняття першого радянського декрету у вогнеборчій сфері «Про

організацію державних заходів боротьби з вогнем». З'ясовано, що радянські українські владні органи затверджували усі законодавчі та нормативні акти Російської республіки у галузі пожежної охорони у досліджуваний період, що забезпечувало централізовану та організовану боротьбу з пожежами в УСРР і позитивно впливало на загальний стан пожежності.

Зазначено, що у 1918–1919 році на території України відбувалися активні бойові дії, що негативно впливали на боротьбу з вогнем українського населення. Багато вогнеборців загинуло, деякі стали непрацездатними, багато хто втратив потрібну кваліфікацію. Війська різних армій здійснювали реквізиції пожежного майна, інвентарю та приладдя. Пожежні колективи пожежних-професіоналів залишалися лише у великих містах і то у малій кількості. З'ясовано, що мирне населення на селі власними силами боролось з пожежами, створюючи добровільні пожежні дружини.

Для більш комплексного та об'єктивного розгляду питань боротьби з пожежами в УСРР, нами досліджено окремі аспекти вогнеборчої справи у 1918–1919 роках на окремих українських територіях, що не були під контролем більшовиків, але згодом увійшли до складу УСРР. У 1920 році відбувається поступова стабілізація геополітичної ситуації на більшій частині етнічних українських земель. Більшовики захоплюють більшість української території і на ній тотально розповсюджується система радянських протипожежних законів. Доведено, що боротьба з пожежами перестає бути хаотичною, ситуація у протипожежній сфері поступово покращується.

Вперше з'ясовано, що у часи нової економічної політики в УСРР була створена чітка система державних органів пожежної охорони. Центральною організацією боротьби з пожежами займався Пожежний відділ Головного управління комунального господарства НКВС УСРР. Його губернські (округові) підвідділи, повітові (районні) підвідділи, волосні органи влади займалися пожежною охороною на місцях. І хоча окремі регіональні представники влади могли створювати свої місцеві пожежні органи чи

організації, суттєво це не впливало на загальну чітку державну організацію вогнеборчої галузі.

Вперше проаналізовано процеси діяльності спеціальних державних пожежних комісій, що допомагали основним державним протипожежним органам у боротьбі з вогнем, надавали можливість різним відомствам української радянської республіки узгоджено діяти на вогняному фронті.

Доведено, що протипожежний захист населення та господарчих об'єктів у часи НЕПу у міській зоні відрізнявся певною своєрідністю. У 1921–1924 роках захистом від вогню займалися, в основному, міські комунальні пожежні команди. 1921–1923 роки характеризувалися тим, що в умовах нової економічної політики пожежні організації закривалися як неприбуткові. Справи захисту від пожеж у міській зоні покладалися на місцеві органи влади, які мали самі займатися фінансуванням пожежної справи.

Визначено, що тільки з 1924 року держава більш активно починає займатися вогнеборчою сферою, створюються міжвідомчі пожежні ради і комісії по боротьбі з пожежами, поліпшується грошове та матеріальне забезпечення. Вперше досліджена діяльність та структура міських, відомчих команд борців з вогнем та пожежних дружин на транспорті, військових об'єктах, у промисловості. Вперше досліджені складні процеси діяльності та взаємодії добровільних пожежних дружин, пожежно-трудова дружина, волосних і сільських інспекторів, старост, які позитивно впливали на стан пожежної безпеки українських сільських регіонів у 1921–1927 роках.

Вперше комплексно досліджено загальний стан розвитку пожежної охорони в УСРР у 1928–1934 рр., який відзначався своїм неоднорідним розвитком. З 1928 по 1931 рік коли вся система вогнеборчої служби знаходилася в системі НКВС УСРР вогнеборча боротьба відбувалася комплексно, централізовано та узгоджено. Вперше досліджена спеціальна структурована система підрозділів органів державного пожежного нагляду, яка включала в себе увесь комплекс міських, сільських та відомчих вогнеборчих організацій. Доведено, що хоча пожежна охорона мала окремі проблеми у

даний період, при цьому загальний рівень «пожежності» в УСРР поступово знижувався.

З'ясовано, що у зв'язку з ліквідацією Народного комісаріату внутрішніх справ у 1930 році вогнеборча сфера згодом перейшла під контроль Народного комісаріату комунального господарства УСРР. Уся чітко структурована система органів пожежної охорони української республіки була ліквідована. Окремі відомства, як то: Народний комісаріат земельних справ, Народний комісаріат шляхів сполучення, Вища рада народного господарства (згодом Наркомати важкої та легкої промисловості), Управління української військової округи перебрали питання пожежної охорони у своїх відомствах під власний контроль. Там створювалися спеціальні воєнізовані пожежні команди. І хоча фактично за стан вогнеборчої охорони в УСРР відповідало з 1931 року Центральне управління пожежної охорони Народного комісарату комунального господарства УСРР, реально їй підпорядковувалися лише комунальні міські пожежні організації. Хоча при цьому різні відомства і могли проводити спільні заходи з попередження та ліквідації пожеж разом з вогнеборчими органами НККГ УСРР.

Вперше доведено, що згадані процеси переформатування та перепорядкування пожежної охорони УСРР у 1931–1934 роках негативно вплинули на стан пожежної безпеки в республіці. На протипожежний захист саме міських та сільських населених пунктів виділялося часом недостатньо коштів, кількість пожеж в окремих регіонах збільшувалася. Підкреслено, що зокрема у селах зростала кількість умисних підпалів, а окремі міські комунальні команди фінансувалися недостатнім чином. Фінансові капіталовкладення у галузь вогнеборчої справи були належними тільки у промисловості, транспорті та військах.

Також вперше проаналізовано проблеми організації роботи міських та відомчих пожежних команд, питання боротьби з пожежами в колгоспах, радгоспах та МТС, аспекти організації роботи та діяльності сільських пожежних добровольчих дружин у 1928–1934 роках в УСРР.

Визначено, що мілітаризацією окремих відомчих вогнеборчих структур, хаосом в сфері організації пожежної охорони наприкінці досліджуваного періоду, секретністю, переслідуваннями «шкідників» і «ворогів народу» пояснюється брак статистичних відомостей про кількість пожеж та збитків від них, стан пожежних колективів, наявність вогнебочого інвентарю і устаткування в усій системі вогнеборчої служби української радянської республіки наприкінці досліджуваного періоду.

З'ясовано, що з середини 1934 року, після створення Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та Центрального управління пожежної охорони СРСР, розпочинається новий етап розвитку української пожежної служби, коли роль місцевих українських державних пожежних органів у сфері управління вогнеборчою справою в нашій республіці зводиться нанівець. Українські управління позбавляються права законодавчої, нормативної, освітньої ініціативи у сфері пожежної безпеки УСРР. Усі закони починають диктуватися напряду з Москви без права будь яких змін у них.

Вперше комплексно досліджено особливості пожежно-технічної освіти в Україні у 1918–1934 роках. Доведено, що період з 1918 до 1934 років у сфері пожежної освіти характеризувався своєрідністю, певною хаотичністю та намаганням проведення реформ у освітній вогнеборчій сфері. Початковий етап розвитку закладів освіти вогнеборчого спрямування з 1918 до 1927 був доволі складним. Пожежних технікумів з тривалим терміном навчання та належною підготовкою ще не існувало. Періодично створювалися короткострокові пожежно-технічні курси, що не могли задовольнити, в повній мірі, потреби у кваліфікованих фахівцях пожежної справи. З введенням у 1921 році нової економічної політики багато вогнеборчих освітніх установ припиняли свою роботу через брак фінансування.

З'ясовано, що з 1927–1928 років починається новий етап розвитку пожежно-технічної освіти. З початком активізації політики індустріалізації та колективізації створюються як довгострокові курси (що з 1930 року стають технікумами) так і короткострокові для підготовки кваліфікованих кадрів

вищої, середньої та нижчої ланок у галузі протипожежного захисту. До 1934 року кількість вогнеборців з належним професійним кваліфікаційним рівнем в УСРР поступово збільшувалася, що у позитивному плані позначалося на загальному стані боротьби з пожежами в республіці.

Зруйновано історичний міф про долю керівника пожежної охорони міста Харків Миколи Васильовича Михайлова, який працював у міжвоєнний період. З'ясовано, що він не був розстріляний у 1945 році, як про це було написано у ряді досліджень, а був лише ув'язнений. Він був звільнений зі сталінських таборів у 1955 році. Також стала відомою трагічна доля заступника начальника Харківського пожежного технікуму Василя Флоровича Смирнова, якого розстріляли у 1938 році за неправдивими звинуваченнями.

Практичне значення. Результати роботи можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, підручників, навчальних посібників, загальних курсів і спецкурсів з історії України та історії пожежної справи України, історії освіти України. Дослідження та аналіз аспектів пожежної профілактики, безпосереднього вогнеборства, ліквідації наслідків від пожеж, формування пожежних добровольчих дружин, комплектування професійних пожежних команд, а також використання іншого досвіду роботи українських вогнеборців 20-30-х років ХХ століття, могли б сприяти сучасним реформам у сфері цивільного захисту та пожежної безпеки і поліпшити загальнодержавний стан охорони від пожеж. Дослідження проблем професійної пожежної освіти у 1918–1934 роках могли б стати корисними для підготовки сучасних кадрів у закладах освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: система пожежної охорони, державні органи пожежної охорони, пожежна безпека, народний комісаріат, боротьба з пожежами, вогнеборці, міські пожежні команди, відомчі пожежні команди, добровольчі пожежні дружини, пожежно-технічна освіта.

Kharlamov M. I. The system of fire protection in the Ukrainian SSR as a component of the state policy of civil security of citizens (1918-1934s). Manuscript.

The thesis for the Degree of Doctor of Historical Sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2021.

Relevance of the topic. The established fire safety system in a state is an important component of ensuring economic growth of the country, increasing the welfare of population, and maintenance of the stable development of a state. Therefore, research of it, including within the limits of historical survey, can contribute to the improvement of the fire hazard protection conditions of a state, due to the consideration and applying of historical experience of firefighting in the first half of the twentieth century. In the Ukrainian Soviet Republic during 1918–1934 a comprehensive system of fire protection was created, which, being based on the legislative and regulatory framework, included special state bodies, structural units and public organizations. They conducted the organization of fire prevention measures, direct fire extinguishing, the elimination of the consequences of natural disasters, the training of skilled personnel in the field of fire suppression, that is, implemented the state policy of civil security for citizens within its area of responsibility. By this time, Ukrainian and foreign history scholars have not properly analyzed the development of the fire protection of the Ukrainian Republic in the 1920s – the first half of the 1930s. The dissertation investigates the system of fire safety in the Ukrainian Soviet Republic as an integral part of the state policy of protection of the Ukrainian Soviet Republic population in 1918–1934.

The scientific novelty of the obtained results is that for the first time at the level of the research dissertation work the examination of the actual scientific problem has been carried out, which until now has not been the object of a special study in the domestic history science.

It was ascertained that domestic and foreign scientists and historians of the 20th and early 21st centuries were engaged in the study of some particular issues of

the history of Ukrainian fire service development. However, the aspects of fire safety system of the Ukrainian Soviet Republic of 1918–1934 years have not received the appropriate attention. Although certain questions of the history of the state firefighting were examined, their research was limited and fragmentary, in the vast majority of cases works have targeted distinct regions.

It has been determined that the problems of the creation, formation and operation of the fire safety system in the Ukrainian Soviet Republic during 1918–1934 are provided with a wide and diverse array of historical sources which have been used in our study. The source complex of this dissertation work covers a whole range of archival (unpublished) as well as published sources. The main majority of archival sources of central, regional and branch archives of Ukraine used in this work have been introduced into scientific process for the first time. Substantial part of the published materials about the problems of the establishment and development of the fire safety in the Ukrainian Soviet Republic during 1918–1934 are poorly researched, and it is the first time when they are presented to the wide scientific community.

It has been proved that the introduction of the first Soviet laws in the sphere of firefighting on the Ukrainian territories controlled by Bolsheviks took place since the beginning of 1919. At the same time, the first regulations of the new Bolshevik authorities on the fire safety after the disappearance of the Russian Empire were created in the Russian Socialist Federative Soviet Republic in 1918. However, it is impossible to comprehensively and objectively analyze the processes of creation of a new Ukrainian fire protection system by breaking the solid chronological and holistic process of the forming of Soviet fire safety system, which is why the lower limit of our study has been chosen as April 17, 1918 – the adoption of the first Soviet decree on firefighting «On organization of state measures of firefighting». It was found that during the examined period the Soviet Ukrainian authorities embraced all legislative and regulatory acts of the Russian republic in the sphere of fire protection, which provided a centralized and organized firefighting in the Ukrainian Soviet Republic and positively influenced the general state of fire safety situation.

It has been noted that during 1918–1919 active military actions took place on the territory of Ukraine, which negatively affected the firefighting among Ukrainian population. Many firefighters were killed, some became disabled, many lost their qualifications. Troops of various armies carried out requisition of fire property, inventory and accessories. The fire brigades of qualified firefighters remained only in large cities and even there only in small numbers. It was found out that the civilian population in the countryside suppressed fires on its own, creating voluntary fire brigades.

For a more comprehensive and objective consideration of the issues of firefighting in the Ukrainian Soviet Republic, some aspects of the firefighting during 1918–1919 were examined regarding certain Ukrainian territories which were not controlled by Bolsheviks but subsequently became part of the Ukrainian Soviet Republic. In 1920 there is a gradual stabilization of the geopolitical situation in most of the ethnic Ukrainian territories. Bolsheviks had captured most of the Ukrainian territory and the system of Soviet fire regulations was completely distributed on it. It has been proved that the firefighting ceases to be chaotic, the situation in the fire prevention sphere was gradually improving.

For the first time it has become clear that at the time of the New Economic Policy (NEP) in the Ukrainian Soviet Republic a well-defined system of state agencies of fire safety was created. The centralized firefighting organization was managed by the Fire Department of the Main Directorate of Communal Services of the NKVS (Narodnyy Komisariat Vnutryshnikh Sprav, People's Commissariat of Internal Affairs) of the Ukrainian Soviet Republic. Its gubernia (okrug) subdivisions, povet (raion) subdivisions, and regional authorities administered fire protection locally. Although some regional authorities could create their own local fire protection offices or organizations, this did not affect significantly the overall clear-cut state organization of the fire safety.

For the first time the acting process of special state fire committees has been examined. These committees helped the main state fire authorities combating fire and

allowed for various departments of the Ukrainian Soviet Republic to cooperate on a fire safety forefront.

It has been proved that the fire protection of the population and economic objects at the time of the NEP in the urban zone had some specifics. In the years 1921–1924 fire protection was mainly provided by municipal communal fire brigades. Years 1921–1923 were characterized by the fact, that in terms of the New Economic Policy introduction the fire organizations were closing as unprofitable. Cases of fire protection in the city zone were entrusted to local authorities, which were responsible for funding firefight affair on their own.

It has been determined that only since 1924 the state began to engage more actively in the firefighting sphere, interdepartmental fire brigades and committees of firefighting were created, financial and material provisioning improved. The activity and structure of urban, departmental brigades of firefighters and fire teams on vehicles, military objects, and industry have been investigated for the first time. The research of complex processes of activity and interaction of voluntary fire brigades, worker-firefighter brigades, volost and rural inspectors and headmen, which positively influenced the state of fire safety of Ukrainian rural regions in 1921–1927, has been conveyed for the first time.

The general condition of the fire protection development in the Ukrainian Soviet Republic in 1928–1934, which was marked by its heterogeneous development, has been comprehensively investigated for the first time. From 1928 to 1931, when the whole system of fire service was incorporated in the NKVS system of the Ukrainian Soviet Republic, the firefighting took place in a comprehensive, centralized and coordinated manner. The special structured system of subdivisions of state fire supervision bodies, which included the whole complex of city, village and departmental firefighting organizations has been investigated for the first time. It has been proved that although fire safety service had some problems during this period, the overall rate of fires in the Ukrainian Soviet Republic gradually decreased.

It has been for the first time determined that in connection with the liquidation of the People's Commissariat of Internal Affairs, in 1930 the fire safety sphere

eventually passed under the control of the People's Commissariat of Communal Services of the Ukrainian Soviet Republic. The entire well-structured system of fire protection authorities of the Ukrainian republic was eliminated. Some departments, such as: the People's Commissariat of Land Affairs, the People's Commissariat of Communications, the Supreme Council of National Economy (later the People's Commissariat of heavy and light industry), the Directorate of Ukrainian Military District took over the issue of fire protection in their respective departments under their own control. There were created special paramilitary fire brigades. Although, while in fact since 1931 the Central Fire Directorate of the People's Commissariat of the Communal Service of the Ukrainian Soviet Republic had been responsible for the state of fire safety in the Ukrainian Soviet Republic, in the reality only the communal city fire brigades were subordinated to it. Nonetheless, at the same time different departments could carry out joint measures to prevent and eliminate fires together with the fire protection bodies of the People's Commissar of the Communal Service of the Ukrainian Soviet Republic.

It has been proved for the first time that the mentioned processes of reformatting and reordering of the fire protection service of the Ukrainian Soviet Republic in 1931–1934 negatively influenced the conditions of the fire safety in the republic. From time to time the amount of funds allocated to the fire protection of urban and rural settlements was insufficient, the number of fires in some regions increased. It has been emphasized that, in particular, in villages, the number of deliberate arsons increased, while some municipal brigades were funded inadequately. Financial investment in the firefighting sector were proper only in industry, transportation and military.

Also, for the first time the problems of work organization of city and departmental fire brigades, the issue of firefighting in collective farms, state farms and MTS (Machine Tractor Station), aspects of work organization and activities of rural fire brigades during 1928–1934 in the Ukrainian Soviet Republic have been analyzed.

It has been determined that the militarization of individual departmental firefighting structures, the disorder in the field of fire protection at the end of the considered period, secrecy, the persecution of «saboteurs» and «enemies of the people» explain the lack of statistical information on the number of fires and losses from them, the condition of fire brigades, the presence of firefighting inventory and equipment throughout the fire service system of the Ukrainian Soviet Republic at the end of the examined period.

It has been ascertained that since the middle of 1934, after the creation of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR and the Central Directorate of Fire Protection of the USSR, a new stage in the development of the Ukrainian fire service began, when the role of local Ukrainian fire safety authorities in the field of fire control in our republic was nullified. Ukrainian managers were deprived of the right of legislative, normative, educational initiatives in the field of fire safety of the Ukrainian Soviet Republic. All laws began to be dictated directly from Moscow without the right to make any changes to them.

For the first time the features of fire technical safety education in Ukraine during 1918–1934 has been comprehensively investigated. It has been proved that the period from 1918 to 1934 in the field of fire safety education was characterized with some specifics, some level of disorder and intent to implement reforms in the field of firefighting education. The initial stage of the development of fire safety educational institutions from 1918 to 1927 was rather complicated. There were no firefighting colleges with long-term study and proper training yet. Periodically, short-term fire safety technical courses were created which could not fully meet the need for qualified firefighting professionals. With the introduction of the New Economic Policy in 1921, many firefighting educational institutions ceased their work due to lack of funding.

It has been found out that from the years 1927–1928 a new stage of development of fire safety technical education began. With the onset of the intensification of the industrialization and collectivization policy long-term courses (which became colleges since 1930) as well as short-term ones for the training of

skilled personnel of higher, middle and lower ranks in the field of fire protection are created. By 1934, the number of firefighters with an appropriate professional qualification level in the Ukrainian Soviet Republic had gradually increased, which positively affected the overall state of the fire safety in the republic.

The historical myth of the fate of the head of the Kharkiv fire protection service, Mykola Vasyliovych Mykhailov, who worked in the interwar period, has been refuted. It has been found out that he had not been shot in 1945, as it was written in a number of studies, but only was imprisoned. He was released from Stalin camps in 1955. Also the tragic fate of deputy chief of Kharkiv fire safety college Vasyl Florovych Smyrnov has become known, who was shot in 1938 for false accusations.

Practical importance. The results of the work can be used for the preparation of generalized works, textbooks, manuals, general courses and special courses on the history of Ukraine and the history of fire in Ukraine, the history of education in Ukraine. Research and analysis of aspects of fire prevention, direct firefighting, firefighting, formation of volunteer fire brigades, staffing of professional firefighting teams, as well as the use of other experience of Ukrainian firefighters 20-30s of the twentieth century, could contribute to modern reforms in civil protection and fire safety and improve the national state of fire protection. Research on the problems of professional fire education in 1918–1934 could be useful for the training of modern personnel in educational institutions of the State Emergency Service of Ukraine.

Key words: fire protection system, state fire safety authorities, fire safety, people's commissariat, firefighting, firefighters, city fire brigades, departmental fire brigades, volunteer fire brigades, fire safety technical education.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають зміст та основні положення дисертації

Індивідуальна монографія

1. Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр. : монографія. Харків, 2019. 388 с.

Рецензії

Резніков В. В. Рецензія на монографію М. І. Харламова «Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.» // *Virtus: Scientific Journal*. March # 32, 2019. Р. 280–281;

Дворкін І. В. Рецензія на монографію: Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.: монографія. – Харків: НУЦЗУ, 2019. – 388 с. // *Гілея : науковий вісник. Ч.1. Історичні науки*. 2019. № 143 (4). С. 241–242.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Харламов М. І. Внутрішня організація добровільних пожежних дружин в УСРР у 1921–1927 рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія «Історія та географія». 2012. № 46. С. 44–46.
3. Харламов М. І. До питання про відновлення системи пожежної безпеки в РСФРР у 1920–1925 роках. *Грані історії*. 2012. Вип. 5. С. 285–292.
4. Харламов М. І. До питання про розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1920–1941 роках у радянській повоєнній історіографії. *Грані : Науково теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2012. Т. 15, №. 7. С. 3–5.
5. Харламов М. І. Передумови створення системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1919 роках. *Вісник Національного технічного університету*

- «Харківський політехнічний інститут»*. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 53–58.
6. Харламов М. І. Створення добровільних пожежних формувань в УСРР (1924–1926 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 244–246.
 7. Харламов М. І. Деякі історичні аспекти боротьби з пожежами на селі в УСРР у 1921–1927 рр. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2013. № 25 (998). С. 131–135.
 8. Харламов М. І. Діяльність тимчасових волосних інструкторів у справі боротьби з вогнем в УСРР на початку 1920-х рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. № 7. С. 306–308.
 9. Харламов М. І., Титаренко А. В., Олейник Д. В. Державне страхування від пожеж на території Луганщини у 1924–1925 роках (на матеріалах Державного архіву Луганської області). *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 129, № 2. С. 27–29. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті)*.
 10. Харламов М. І., Логовський І. М. Особливості стану протипожежної охорони промисловості України у 1925–1926 роках. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 130, № 3. С. 47–50. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, підбір джерел, написання статті)*.
 11. Харламов М. І. Діяльність пожежних інспекторів та завідувачів пожежною охороною (брандмейстерів) промислових підприємств у 1927–1930-х роках в Україні. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 131, № 4. С. 58–60.
 12. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського військового округу (УВО) з питань пожежної безпеки у другій половині 1920-х років. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 132, № 5. С. 54–57. *(Особистий внесок здобувача: формулювання*

задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті, формулювання висновків).

13. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Діяльність пожежних промислових дружин у 1929–1934 роках в Україні. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 134, № 7. С. 60–62. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті).*
14. Харламов М. І. Особливості роботи короткострокових курсів підвищення кваліфікації пожежних України у 1920–1930 роках. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 137, № 10. С. 37–39.
15. Харламов М. І. Василь Флорович Смирнов (1881–1938 рр.) – трагічна доля помічника начальника Харківського пожежного технікуму. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 138, № 11, Ч. 1. Історичні науки. 2018. С. 84–85.
16. Харламов М. І. Життя та діяльність начальника пожежної охорони м. Харків Миколи Васильовича Михайлова. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 139, № 12, Ч. 1. Історичні науки. 2018. С. 116–117.
17. Харламов М. Десятиденні пожежні семінари для бригадирів колгоспних пожежних команд УСРР (1932–1934 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія «Історія». 2018. Вип. 2, Ч. 1. С. 58–61.
18. Харламов М. І. Заохочення для українських пожежних у 1920-х роках. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 140, № 1, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 99–101.
19. Харламов М. І. Архівні документи з питань розвитку системи пожежної безпеки в УСРР 1920-1930-х років. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 142, № 3, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 180–181.
20. Харламов М. І. Формування законодавчої бази з питань пожежної безпеки на території УСРР у 1920 році. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 143, № 4, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 218–220.

21. Харламов М. І. Міські пожежні команди УСРР у 1931–1934 роках. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 144, № 5, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 142–144.
22. Харламов М. І. Створення та розвиток Запорізького пожежного технікуму у 1918–1934 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 1, № 52. С. 172–175.

Статті у закордонних наукових періодичних виданнях

23. Харламов М. І. Спеціальний одяг та знаки відмінності українських пожежних у 1925–1930 роках. *The scientific heritage*. 2018. Р. 1, № 20. Р. 8–11.
24. Харламов М. І. Боротьба з пожежами на території Харківщини у першій половині 1930-х років. *The scientific heritage*. 2018. Р. 3, № 26. Р. 7–11.
25. Харламов М. І. Робота шестимісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств Вищої ради народного господарства УСРР (1927–1934 рр.). *The scientific heritage*. 2018. Р. 2, № 27. Р. 3–6.
26. Харламов М. І. Організація роботи округових тримісячних періодичних пожежно-технічних курсів для підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників міського та районного масштабу, державних підприємств і установ (1930–1934 рр.). *The scientific heritage*. 2018. Р. 2, № 28. Р. 26–30.

Наукові праці апробаційного характеру

27. Харламов М. І. Создание советских добровольных пожарных дружин в Украине в 1920-х годах // *Пожарная безопасность: проблемы и перспективы : материалы III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, 20 сентября 2012 г., Воронеж*. Ч. II. Воронеж, 2012. С. 179–181.
28. Харламов М. І. До питання про боротьбу з вогнем в селах України у 1920-х рр. // *Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : материалы VII Международной*

- научно-практической конференции, 19–20 декабря 2012 г., Харьков. Ч. 1. Харьков, 2013. С. 107–108.
29. Харламов М. І., Гончарова І. В. Боротьба з пожежами на Сумщині у період нової економічної політики // Краєзнавство і учитель – 2014 : Міжнародна наукова конференція, 28 лютого 2014 р. : тези доп. Харків, 2014. С. 92–93. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, написання тез доповіді).*
30. Харламов М. І. Історичний досвід боротьби з пожежами на Харківщині в період НЕПу // Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2014 р., Харків. Ч. 1. Харків, 2015. С. 319–323.
31. Харламов М. І., Середа Ю. І. Innovative technologies for fire fighting in Ukraine in 1918–1920 // Modern innovative and information technologies in the development of society : Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts School of Technology, 11–13 April 2018, Katowice, Poland. № 17. Katowice, 2018. С. 201–209. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, підбір джерел та літератури, написання статті).*
32. Харламов М. І. Державні органи пожежного нагляду України в 1920-х роках // Актуальні дослідження правової та історичної науки : Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, 7 лютого 2019 р. : тези доп. Вип. 9. Тернопіль, 2019. С. 84–86.
33. Харламов М. І. Особливості гасіння пожеж транспортними пожежними командами в Україні у 1920-х роках // Сучасні наукові інновації : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 16–17 лютого 2019 р., Київ. Ч. 1. Київ, 2019. С. 26–27.
34. Харламов М. І. Діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Пожежної Комісії у 1920-х роках // Історія України в регіональному та глобальному вимірах : матеріали регіональної науково-практичної конференції, 20 лютого 2019 р., Маріуполь, 2019. С. 30–34.

35. Харламов М. І. Опубліковані спогади ветеранів пожежної служби як джерела з історії вогнеборчої справи України міжвоєнного періоду // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку : матеріали Міжнародної наукової конференції, 29–30 березня 2019 р., Дніпро. Ч. II. Дніпро, 2019. С. 208–209.
36. Харламов М. І. Підготовка пожежних у військових частинах РСЧА у 1928–1930 роках // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 листопада 2019 р., Київ, 2019. С. 161.
37. Харламов М. І. Керівний склад служби пожежної охорони в містах УСРР у 1931–1934 роках // Історія України в регіональному та глобальному вимірах : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 лютого 2020 р., Маріуполь, 2020. С. 155–158.
38. Харламов М. И. Добровольные пожарные дружины в украинских селах в эпоху новой экономической политики (1921-1927 гг.) // Гражданская защита: сохранение жизни, материальных ценностей и окружающей среды : материалы V Международной заочной научно-практической конференции 1 марта 2020 г., Минск, Республика Беларусь, 2020. С. 132–136.

Наукова праця, яка додатково відображає наукові результати дисертації

39. Харламов М. І., Титаренко А. В., Третьяков В. А., Олійник Д. В. Діяльність Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2015. № 56. С. 71–76. (Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті).

Особистий внесок здобувача у публікаціях № 9, 10, 12, 13, 29, 31, 39 складає не менше 85 відсотків у кожній з наведених наукових робіт.

ЗМІСТ

Список скорочень	24
Вступ	29
Розділ 1. Історіографія та джерела, методологія дослідження	38
1.1. Історіографія проблеми.....	38
1.2. Джерельна база дослідження.....	56
1.3. Методологія дослідження.....	79
Висновки до розділу 1.....	82
Розділ 2. Боротьба з пожежами в Наддніпрянщині у 1918 – 1920 роках	84
2.1. Формування радянської законодавчої бази у вогнеборчій справі	84
2.2. Захист українського населення від вогню у 1918 – 1920 роках.....	95
Висновки до розділу 2.....	123
Розділ 3. Вогнеборча справа в УСРР у роки НЕПу (1921–1928 рр.)	125
3.1. Формування державних органів у справі боротьби з вогнем.....	125
3.2. Протипожежний захист населення у міській зоні.....	146
3.3. Боротьба з пожежами у сільській місцевості.....	177
Висновки до розділу 3.....	195
Розділ 4. Захист населення та підприємств народного господарства від пожеж у період утвердження тоталітарного режиму (1928 – 1934 роки) ...	197
4.1. Структура державних органів у вогнеборчій галузі.....	197
4.2. Протипожежна боротьба у містах.....	205
4.3. Пожежна профілактика та боротьба з вогнем у сільській місцевості.....	235
4.4. Специфіка форменого одягу та знаків відмінності українських пожежних.....	257
Висновки до розділу 4.....	271
РОЗДІЛ 5. Професійна освіта українських пожежних у 1918 – 1934 роках	273
5.1. Становлення та розвиток пожежних технікумів в УСРР.....	273
5.2. Шестимісячні курси підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств ВРНГ УСРР.....	293

5.3. Тримісячні округові періодичні пожежно-технічні курси командного складу.....	305
5.4. Короткострокове професійне навчання українських вогнеборців.....	322
Висновки до розділу 5.....	339
Висновки	340
Список використаних джерел та літератури	346
Додатки	420

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

Виконком – Виконавчий комітет

ВБУ УП – Військово-будівельне Управління Управління Постачань

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВНПК – Всеукраїнадзвичпожежком – Всеукраїнська Надзвичайна Протипожежна Комісія

ВПТ – Всеросійське пожежне товариство

ВПТК – Всеукраїнські пожежно-технічні курси

ВРНГ – Вища рада народного господарства

ВРРКГ – Вища рада робітників комунального господарства

Всеукрккомунвідділ – Всеукраїнський комунальний відділ

ВУК СРКГ – Всеукраїнський комітет професійної спілки робітників комунального господарства

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет

ГПО – Головна інспекція зі справ пожежної охорони

ГНПК – Губнадзвичпожежком – Губернська надзвичайна протипожежна комісія

ГМКБП – Губернська міжвідомча комісія по боротьбі з пожежами

Головком – Головний командуючий

Губвідділ – Губернський відділ

Губвідкомгосп – Губернський відділ комунального господарства

Губвиконком – Губернський виконавчий комітет

Губкомвідділ – Губернський комунальний відділ

Губкомісія – Губернська комісія

Губревком – Губернський революційний комітет

Губпожпідвідділ – Губернський пожежний підвідділ

ГУКГ – Головкомгосп – Головне управління комунального господарства

ДАМК – Державний архів міста Києва
ДАЛО – Державний архів Луганської області
ДАПО – Державний архів Полтавської області
ДАСО – Державний архів Сумської області
ДАХО – Державний архів Харківської області
Донвугілля – Донецький державний трест з виробництва та продажу кам'яного вугілля та антрациту
ДПД – Добровільна пожежна дружина
ДПТ – Добровільне пожежне товариство
ДПУ – Держполітуправління – Державне політичне управління
Завпож – Завідувач пожежною охороною
ЗДПТ – Запорізьке добровільне пожежне товариство
ЗПТ – Запорізький пожежний технікум
Коксобензол – Державний трест вуглехімічної промисловості
Комгосп – Комунальне господарство
Комдив – Командир дивізії
Комкор – Командир корпусу
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
ЛКСМ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді
МППР – Міжвідомча пожежна рада
Міськвиконком – Міський виконавчий комітет
МТМ – Машинно-тракторна майстерня
МТС – Машинно-тракторна станція
НЕП – Нова економічна політика
НК – Наркомат – Народний комісаріат
НКВП – Народний комісаріат важкої промисловості
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКВТ – Народний комісаріат водного транспорту
НКЗ – Народний комісаріат землеробства
НКЗС – Народний комісаріат земельних справ

НККГ – Народний комісаріат комунального господарства
НКЛП – Народний комісаріат легкої промисловості
НКО – Народний комісаріат освіти
НКП – Народний комісаріат праці
НКПС – Народный комиссариат путей сообщения
НКФ – Народний комісаріат фінансів
НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення
НКЮ – Народний комісаріат юстиції
НПКПЗФ – Надзвичайна Протипожежна Комісія Південно-Західного Фронту
НПОМ – Начальник пожежної охорони міста
НПЧ – Начальник пожежної частини
НУЦЗУ – НУЦЗ України – Національний університет цивільного захисту України
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ОМКБП – Округова міжвідомча комісія по боротьбі з пожежами
Півдмаштрест – Південний машинобудівний трест
Півдсталь – Державний трест сталюї промисловості південних районів СРСР
ПНПК – Повітнадзвичпожежком – Повітова надзвичайна протипожежна комісія
ПНПОМ – Помічник начальника пожежної охорони міста
ПНПОМГЧ – Помічник начальника пожежної охорони міста з господарчої частини
ПНПЧ – Помічник начальника пожежної частини
ППК – Промислова пожежна команда
НПОМР – Начальник пожежної охорони міського району
ПНПОМУЧ – Помічник начальника пожежної охорони міста з учбової частини
Повітпожпідвідділ – Повітовий пожежний підвідділ
Пожбезпека – Пожежна безпека
Пожвідділ – Пожежний відділ
Пождружина – Пожежна дружина

Пожколектив – Пожежний колектив
Пожком – Пожежком – Пожежний комітет
Пожкоманда – Пожежна команда
Пожоргани – Пожежні органи
Пожорганізація – Пожежна організація
Пожохорона – Пожежна охорона
ПОШС – Південна округа шляхів сполучення
Профспілка – Професійна спілка
ПСВ – Пожежно-страховий відділ
РВР – Реввоенрада – Революційна воєнна рада
РКС – Районні колгоспні спілки
РМКБП – Районна міжвідомча комісія по боротьбі з пожежами
РНК – Раднарком – Рада Народних Комісарів
РНГ – Раднаргосп – Рада народного господарства
РОБОС – Організація робітників освіти
РПО – Рада Праці та Оборони
РТ – Ревтрибунал – Революційний трибунал
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСІ – Робітничо-Селянська Інспекція
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія
РУТА – Рада Української Трудової Армії
СБУ – Служба безпеки України
Сільмаштрест – Сільськогосподарський машинобудівний трест
Союзтранс – Всесоюзне транспортно-експедиційне об'єднання
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СТО – Совет Труда и Оборони
УВО – Управління військового округу
УКПТ – Українські курси пожежних техніків
УкрВО – Український військовий округ

Укрголовпрофос – Український головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти

Укрдержстрах – Всеукраїнське управління державного страхування при уповноваженому Народного комісаріату фінансів УСРР

Укрколгоспцентр – Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів

Укрраднаргосп – Українська рада народного господарства

Укртракторцентр – Український центр машинно-тракторних станцій

УПО – Управління пожежної охорони

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ХПТ – Харківський пожежний технікум

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

ЦК – Центральний комітет

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦМКБП – Центральна міжвідомча комісія по боротьбі з пожежами

ЦПВ – Центральний пожежний відділ

ЦСУ – Центральне статистичне управління

Цукротрест – Державний трест цукрової промисловості

ВСТУП

Актуальність теми. Пожежі на сучасному етапі розвитку нашої країни – це суттєва загальнодержавна проблема: від розвитку і стану пожежної охорони залежить збереження всіх видів матеріальних цінностей в українських регіонах, життя та здоров'я українських громадян, отже і розквіт та добробут нашої держави. Зважаючи на це, звернення уваги фахівців різноманітних сфер знань, зокрема істориків, до проблем вогнеборчої справи у минулі часи в нашій країні, на наш погляд, має вагоме суспільне та державне значення. Дослідження системи пожежної охорони в УСРР як складової державної політики цивільної безпеки громадян у міжвоєнний період є, безумовно, актуальним.

Співробітниками Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій було здійснено аналіз усіх карток обліку пожеж за 8 місяців 2020 року, які надійшли від територіальних органів ДСНС України. Ними було вивчено проблемні питання пожежної безпеки, досліджено наслідки пожеж в регіонах та загалом у державі.

За 8 місяців 2020 року підрозділами територіальних органів ДСНС України зареєстровано 71 999 пожеж. Порівняно з аналогічним періодом минулого року кількість пожеж зросла на 8,7 %, що відбулося виключно за рахунок збільшення кількості пожеж на відкритих територіях (+18,0 %), питома вага яких становить 63,1 % від їх загальної кількості. Впродовж 8 місяців 2020 року на місці пожеж виявлено тіла 1 036 загиблих людей, із них 20 дітей. Унаслідок пожеж загинуло 1 052 людини, у тому числі 27 дітей; 945 людей отримали травми, у тому числі 79 дітей. Кількість загиблих унаслідок пожеж зменшилася на 13,6 %; кількість травмованих на пожежах зменшилася на 7,4 %. Кількість дітей і підлітків до 18 років, які загинули внаслідок пожеж, зменшилася на 35,7 %; кількість дітей і підлітків до 18 років, травмованих на пожежах, збільшилася на 1,3 %. Матеріальні втрати від пожеж склали 7 млрд 883 млн 858 тис. грн (із них прямі збитки становлять 1 млрд 441 млн 543 тис. грн, а побічні – 6 млрд 442 млн 315 тис. грн). Матеріальні втрати від пожеж

збільшилися на 8,2 % (прямі збитки зменшилися на 5,3 %, побічні збитки збільшилися на 11,7 %); кількість загиблих свійських птахів збільшилася на 18,0 %; кількість знищених і пошкоджених будинків (споруд) збільшилася на 6,1 %; також збільшилася кількість знищених і пошкоджених транспортних засобів (техніки) на 2,5 %; кількість загиблих свійських тварин зменшилася на 17,3 %; кількість знищених кормів (тонн) зменшилася – на 18,1 %; кількість знищеного зерна (тонн) зменшилася на 37,0 %; кількість знищеного хліба на корені та у валках (га) зменшилася на 38,8 %. Щодня в Україні, в середньому, виникало 295 пожеж, матеріальні втрати від яких складали 32 млн 311 тис. гривень. Кожного дня внаслідок пожеж гинуло і отримувало травми по 4 людини, вогнем знищувалось або пошкоджувалось 76 будівель (споруд) і 13 одиниць техніки [712].

На сучасному етапі триває реформування в системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Аналогічні процеси в пожежній справі відбувалися і в Україні у 1920–1930-х рр., тому їх вивчення, на нашу думку, стане корисним для сучасних трансформацій у сфері цивільного захисту населення нашої країни. Історичні дослідження, присвячені формуванню, становленню і розвитку пожежної галузі, без сумніву, сприятимуть вирішенню багатьох проблем у сфері вогнеборчої справи, виявленню того позитивного досвіду, який був накопичений протягом усього періоду боротьби з пожежами у ХХ столітті, практичному його використанню при змінах у системі формування вогнеборчих структурних підрозділів, використанні добровільних пожежних загонів, зменшенні бюрократичної складової у роботі ДСНС України.

Отже, зважаючи на вищенаведене, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Каразіна «Політична

та соціально-економічна історія України (II половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини» (номер державної реєстрації 0112U004753).

Об'єктом дослідження є система пожежної охорони як складник державної політики цивільної безпеки населення в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у 1918–1934 рр.

Предметом дослідження є діяльність і структура державних органів і організацій, громадських товариств, цивільного населення з пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1918–1934 рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено прийняттям 17 квітня 1918 р. декрету «Про організацію державних заходів боротьби з вогнем» та початком його реалізації на підконтрольних більшовикам українських територіях у 1919 р., верхньої – липень 1934 р. – створенням Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік (НКВС УСРР) з новоутвореним Головним управлінням пожежної охорони (ГУПО) СРСР у своєму складі. Усі державні пожежні органи та вогнеборчі організації УСРР виходили з підпорядкування Народного комісаріату комунального господарства УСРР. Вони потрапляли до складу утвореного за новими положеннями 1934 р. Наркомату внутрішніх справ УСРР, який повністю підпорядковувався НКВС СРСР.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором документи і матеріали стосуються території України в адміністративно-територіальних межах тогочасної УСРР.

Мета дослідження полягає у тому, щоб, ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі залучених до дисертації історичних джерел, ураховуючи сучасну методологію історичної науки, дослідити виникнення, формування, становлення та розвиток системи пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 рр. як складника державної політики цивільної безпеки громадян.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- вивчити стан наукового вивчення проблеми, репрезентативність джерельної бази, окреслили науковий апарат дослідження;
- з'ясувати етапи формування законодавчої бази у пожежній сфері на українських землях, а також особливості боротьби населення з пожежами у 1918–1920 рр.;
- розкрити специфіку структури та діяльності державних органів у боротьбі з вогнем в роки нової економічної політики;
- проаналізувати якісний склад та діяльність професійних комунальних та відомчих пожежних команд у міській зоні у 1921–1928 рр.;
- з'ясувати особливості роботи добровільних та пожежно-трудова вогнеборчих дружин і працівників пожежної галузі в сільській місцевості у роки НЕПу;
- проаналізувати специфіку вогнеборчої боротьби у міських ареалах УСРР у період утвердження тоталітарного режиму (1928–1934 рр.);
- розкрити характерні риси розвитку системи пожежної охорони у сільських регіонах УСРР у 1928–1934 рр.;
- охарактеризувати специфіку форменого одягу та знаків відмінності українських вогнеборців у 1918–1934 рр.;
- визначити особливості підготовки кваліфікованих працівників пожежної справи у 1918–1934 рр. на території УСРР.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

уперше:

- з'ясовано, що реалізація перших радянських законів у сфері боротьби з пожежами на українських землях, підконтрольних більшовикам, була започаткована у 1919 р. Перші закони радянської влади у вогнеборчій галузі були прийняті у РСФРР у 1918–1919 рр.;
- відзначено, що у 1918–1920 рр. на території Наддніпрянщини відбувалися активні бойові дії, що негативно впливали на боротьбу з вогнем українського населення. Війська різних армій здійснювали реквізиції

пожежного майна, інвентарю та приладдя. Пожежні колективи професіоналів залишалися лише у великих містах у невеликій кількості. З'ясовано, що мирне населення на селі власними силами боролось з пожежами, створюючи добровільні пожежні дружини;

– розкрито, що у часи нової економічної політики в УСРР було створено чітку систему державних органів пожежної охорони;

– проаналізовано діяльність спеціальних державних пожежних комісій, що допомагали основним державним протипожежним органам ГУКГ НКВС УСРР у боротьбі з вогнем;

– доведено, що протипожежний захист населення та господарчих об'єктів у перші роки НЕПу у міській зоні мав великі складнощі. 1921–1923 рр. характеризувалися тим, що внаслідок впровадження нової економічної політики пожежні організації закривалися як неприбуткові;

– з'ясовано, що тільки з 1924 р. держава активно починає займатися вогнеборчою сферою, створюються міжвідомчі пожежні ради і комісії з боротьби з пожежами, поліпшується грошове та матеріальне забезпечення пожежної справи;

– досліджено діяльність та структуру міських, відомчих команд борців із вогнем та пожежних дружин на транспорті, військових об'єктах, у промисловості;

– розкрито складні процеси діяльності та взаємодії добровільних пожежних дружин, пожежно-трудова дружин, волосних і сільських інспекторів та старост, діяльність яких позитивно впливала на стан пожежної безпеки українських сільських регіонів у 1921–1928 рр.;

– комплексно вивчено загальний стан розвитку пожежної охорони в УСРР у 1928–1934 рр. Обґрунтовано, що у 1928–1931 рр., коли вся система вогнеборчої служби перебувала в системі НКВС УСРР, вогнеборча боротьба відбувалася комплексно, централізовано та узгоджено;

– проаналізовано спеціально структуровану систему підрозділів органів державного пожежного нагляду, яка включала в себе увесь комплекс міських, сільських та відомчих вогнеборчих організацій;

– з'ясовано, що у зв'язку з ліквідацією НКВС УСРР у 1930 р. вогнеборча сфера згодом перейшла під контроль Народного комісаріату комунального господарства УСРР. Уся чітко структурована система органів пожежної охорони української республіки була ліквідована. Окремі державні відомства перебрали питання пожежної охорони під власний контроль;

– доведено, що переформатування та перепорядкування пожежної охорони УСРР у 1931–1934 рр. негативно вплинуло на стан пожежної безпеки в республіці. Зокрема, у селах зростає кількість умисних підпалів, а окремі міські комунальні команди фінансувалися недостатнім чином. Фінансові капіталовкладення у галузь були достатніми тільки у промисловості, транспорті та в армії;

– розкрито проблеми організації роботи міських та відомчих пожежних команд, питання боротьби з пожежами в колгоспах, радгоспах та МТС, аспекти організації роботи та діяльності сільських пожежних добровольчих дружин у 1928–1934 рр. в УСРР;

– відзначено, що мілітаризацією окремих відомчих вогнеборчих структур, хаосом у сфері організації пожежної охорони наприкінці зазначеного періоду, секретністю, переслідуваннями «шкідників» і «ворогів народу» зумовлено брак статистичних відомостей про кількість пожеж та збитків від них, стан пожежних колективів, наявність вогнеборчого інвентарю і устаткування в усій системі вогнеборчої служби української радянської республіки наприкінці досліджуваного періоду;

– з'ясовано, що від другої половини 1934 р., після створення Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та Центрального управління пожежної охорони СРСР, розпочинається новий етап у розвитку української пожежної служби, коли роль місцевих українських державних пожежних органів у сфері управління вогнеборчою справою в республіці було зведено нанівець;

– досліджено особливості службової форми українських вогнеборців та їх спеціальних знаків відмінності. Простежено динаміку зміни форменого одягу пожежних упродовж початку 1920-х – першої половини 1930-х рр.;

– комплексно досліджено особливості пожежно-технічної освіти в Україні у 1918–1934 рр.;

уточнено:

– інформацію про начальника пожежної охорони міста Харків Миколу Васильовича Михайлова, який працював на цій посаді між двома світовими війнами. З'ясовано, що він не був розстріляний у 1945 р., як про це було написано у ряді досліджень, а був ув'язнений. М. В. Михайлов був звільнений зі сталінських таборів у 1955 р.;

– відомості про заступника начальника Харківського пожежного технікуму НКВС УСРР Василя Флоровича Смирнова. Раніше було відомо, що у 1937 р. його репресували. Нами відшукані документи, що свідчать про його арешт та розстріл 22.01.1938 р.;

набуло подальшого розвитку:

– комплексне та різнопланове дослідження питань розвитку пожежної охорони України між двома світовими війнами;

– відновлення історичної справедливості та повернення до проблем сталінських репресій в Україні в контексті дослідження персоналій вогнеборчої служби.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть стати у нагоді у підготовці узагальнювальних праць, підручників, навчальних посібників, загальних курсів і спецкурсів із історії України. Дослідження та аналіз аспектів пожежної профілактики, безпосереднього вогнеборства, ліквідації наслідків від пожеж, формування пожежних добровільних дружин, комплектування професійних пожежних команд, а також використання іншого досвіду роботи українських вогнеборців 20-30-х років ХХ ст. сприятимуть сучасним реформам у сфері цивільного захисту та пожежної безпеки і поліпшенню загальнодержавного стану охорони від пожеж.

Результати дослідження професійної пожежної освіти у 1918–1934 рр. стануть корисними для підготовки сучасних кадрів у закладах освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації було обговорено на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Каразіна, а також кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України. Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях дисертанта на: III Всеросійській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Пожарная безопасность: проблемы и перспективы» (20.09.2012 р., ВІ ДПС МЧС Росії. м. Воронеж, Російська Федерація), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточно-славянской цивилизации» (19–20 2012 р., НТУ «ХП», м. Харків, Україна), Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2014» (28.02.2014 р., ХНПУ імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна), Міжнародній науково-практичній конференції «Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації» (5–6.11.2014 р., НТУ «ХП», м. Харків, Україна), Міжнародній конференції «Modern innovative and information technologies in the development of society» (11–13.04.2018 р., Вища технічна школа м. Катовіце, м. Катовіце, Польща), Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (07.02.2019 р., м. Тернопіль, Україна), III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові інновації» (16–17.02.2019 р., МЦНД, м. Київ, Україна), Регіональній науково-практичній конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» (20.02.2019 р., ДДУУ, м. Маріуполь, Україна), Міжнародній науковій конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (29–30.03.2019 р., м. Дніпро, Україна), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 2020 р.), V Международной

заочной научно-практической конференции «Гражданская защита: сохранение жизни, материальных ценностей и окружающей среды» (Минск, Республика Беларусь, 2020 г.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» (Маріуполь, 2020 р.).

Публікації. Основні положення дослідження викладено в 39 публікаціях автора: 1 індивідуальній монографії; 21 статті у вітчизняних фахових виданнях; 4 статтях, опублікованих у закордонних наукових періодичних виданнях; 12 тезах доповідей на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях, 1 праці, яка додатково відображає наукові результати дисертації (загальний обсяг публікацій 34,8 д.а.).

Обсяг і структура дисертації. Праця складається з анотацій українською та англійською мовами, змісту, списку скорочень, вступу, п'яти розділів, шістнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи – 458 сторінок (21,2 д.а.), із них основного тексту – 316 сторінок (16,2 д.а.), список використаних джерел та літератури (944 позиції) на 73 сторінках, 32 додатки (список публікацій за темою дисертації, 7 таблиць, 6 ілюстрацій, 16 фотографій) на 40 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Наукові завдання, які були поставлені автором дисертації, вимагали глибокого аналізу різноманітної літератури, присвяченої широкому колу проблем становлення й розвитку пожежної справи в УСРР у 1918–1934 роках. До цього часу історія української пожежної охорони у період між двома світовими війнами не привертала суттєвої уваги дослідників-істориків. Відсутні як фундаментальні наукові праці загального, всеохоплюючого масштабу, які всебічно розкривали б процеси становлення та розвитку пожежної безпеки в українській радянській республіці 1920-х – 1930-х років, так і спеціальні наукові дослідження по окремих регіонах нашої держави.

На наш погляд, історіографічний доробок з питань діяльності системи пожежної безпеки в УСРР з 1918 по 1934 рік можна поділити на три великих етапи. До першого періоду наукових досліджень з зазначеної проблематики слід віднести роботи, написані авторами, які були безпосередніми учасниками роботи з організації пожежної охорони в українській радянській республіці, а також їх колегами з російської та інших республік СРСР, що займалися розвитком важливих аспектів загальносоюзної пожежної системи у період з 1918 до 1941 року. Другий історіографічний період можна обмежити 1945–1991 роками. У той час автори в основному досліджували історію розвитку загальносоюзної радянської пожежної охорони, не виокремлюючи, за окремими винятками, питання діяльності українських пожежних. Третій період дослідження історії пожежної охорони УСРР (сучасної української історіографії) розпочався з 1991 року і триває до цього часу. В сучасній українській історіографії історики-науковці та професіонали пожежної справи описували та описують діяльність українських вогнеборців у міжвоєнний період. Однак в основному у своїх дослідженнях автори не використовують значного обсягу архівних та інших опублікованих, але маловідомих джерел,

тому вони торкаються у своїх роботах проблем регіонального розвитку вогнеборства, аналізують лише окремі аспекти пожежної охорони, або їх розвідки мають науково-популярний характер.

Перший період дослідження проблем пожежної служби в УСРР у 1918–1934 роках є дуже цікавим з наукової точки зору [770, с. 12]. Більшість авторів праць про різні аспекти пожежної справи в Україні та СРСР, написаних у міжвоєнний період, були безпосередніми учасниками процесу становлення нової радянської системи пожежної безпеки. Безпосередньо істориків, яких б вивчали пожежну охорону того часу на той період не було. Праці, написані самими пожежними у часи нової економічної політики (в роки Української революції роботи майже не друкувалися), відзначалися дискусійністю, суттєвим змістовим наповненням. Однак наприкінці 1920-х років – у 1930-х роках риторика авторів змінилася, роботи жорстко цензурувалися, їх друкувалося мало.

Охарактеризуємо спочатку доробок українських авторів – діячів органів пожежної охорони. У 1924 році виходить друком poradnik для боротьби з пожежами «Пожежа – лихо селянинові» [697]. Співробітник Всеукраїнського Кооперативного Страхового Союзу «Коопстрах» Д. С. Третяк в загальних рисах змалював складний стан пожежної безпеки в Україні на той період, основні причини виникнення пожеж, шляхи їх уникнення. Було зауважено, що для кращого захисту від можливих наслідків лиха необхідно було страхуватися на випадок загорянь. Автор перелічував основні переваги державного та кооперативного взаємного страхування майна селян від пожеж. У кінці poradnika було приведено пам'ятку для пожежної профілактики населення.

У 1926 році головний інспектор у справах пожежної охорони УСРР О. Коваленко видає книгу «Як організувати пожежну допомогу на селі» [276] для допомоги українському селянству у боротьбі з вогняним лихом. У розвідці характеризувався розвиток вогнеборчої справи до революції і у перші роки існування радянської влади, досліджувалися причини виникнення та поширення пожеж у сільських регіонах, аналізувалися способи протипожежної профілактики та переваги вогнетривкого будівництва. Автор дає характеристику

степовим, лісовим пожежам та пожежам на торфовищах. Коваленко зафіксував рекомендації стосовно справи організації добровільної пожежної дружини, обрання її начальника та професійного навчання дружинників. Окремо давалася інформація про засоби пожежогасіння, пожежне приладдя та устаткування. Таким чином, це видання містить дуже цінну інформацію для нашого дослідження.

З початком масової колективізації в сільському господарстві, великою проблемою для сільських регіонів стали підпали, які влаштовували представники окремих, невдоволених політикою радянської влади, прошарків українського суспільства. Необхідно було боротися зі штучно влаштованими пожежами. У 1931 році видається книга В. Іванова та А. Віганда «Пожежі і підпали» [252]. У роботі наводилися аспекти юридичної відповідальності за підпал, надавалася статистика штучно влаштованих пожеж на території УСРР по роках, описувалися способи боротьби з підпалами та їх попередження.

Роботи про організацію боротьби з вогнем на території РСФРР та СРСР, а також про інші питання з цієї галузі також друкувалися і в Росії. Однією з перших робіт повоєнного часу є робота Д. М. Бородіна «О целях и задачах пожарно-технического института» [57], видана у 1920 році у Петрограді. Дослідник, відомий своїми фундаментальними працями з пожежної охорони ще за часів Російської імперії [56], у своїй роботі аргументував необхідність створення освітнього закладу для підготовки кваліфікованих кадрів для вогнеборчої справи. У 1923 році Н. Логинова друкує невелику за обсягом працю про стан боротьби з вогнем в країні [359], у ній йде мова про діяльність органів пожежної безпеки та команд борців з вогнем.

У 1924 році начальник Центрального Пожежного Відділу Головного Управління Комунального Господарства НКВС РСФРР К. С. Яічков видав цікаву працю «Борьба с пожарами. Краткое руководство, как вести борьбу с пожарами, преимущественно сельскими и лесными» [882]. Дослідник проаналізував наступні аспекти: причини пожеж та способи їх попередження, організація захисних заходів проти вогню, створення сільської дружини

вогнеборців, навчання пожежних професійним знанням та навичкам. Також розглядалася технічна складова: пожежний інвентар, пожежні депо, пожежне водопостачання; характеризувалися опосередковані питання – перша допомога постраждалим внаслідок пожеж, важливість збереження лісових масивів тощо. Робота має цінні додатки: нормальні статuti добровільних пожежних товариств та добровільних вогнеборчих дружин, які можна використовувати в якості історичних джерел [770, с. 14]. Праця написана в дусі нової економічної політики, не обтяжена заідеологізованими догмами, має значну наукову цінність для нас.

В середині 1920-х років виходить з друку робота Є. Ю. Тимовського «Сельские пожарные дружины (оборудование, льготы, обучение)» [705]. У ній вперше аналізувалися головні проблеми розвитку дружин вогнеборців у сільській місцевості на теренах СРСР. Автор відзначає, що боротьба з вогнем у сільських регіонах є вкрай важливою справою, однак нею мають займатися, передусім, самі мешканці сіл, а держава по можливості повинна їм у цьому допомагати. Відзначалися великі економічні втрати від вогню по всій країні у досліджуваний період. У 1926 році інженер М. Н. Вассерман видає розвідку «Борьба с огнем. Развитие пожарной техники» [78]. У ній характеризуються основні питання технічної складової пожежної безпеки, забезпечення технікою пожежних колективів, профілактичні заходи на заводах та фабриках тощо. В цьому ж році досить серйозну, як для того часу, книгу пише Н. Артузі [15].

Окремо слід відзначити видатного теоретика пожежної справи М. П. Требезова та його роботу «Пожарная тактика» [696]. Ця людина розпочала свою професійну діяльність ще на початку ХХ століття, займала ряд керівних посад в пожежній охороні Російської імперії. Він написав книгу «Пожарная тактика» у 1913 році (перевидану кілька разів, в тому числі і в СРСР у 1928 році), в якій фактично було досліджено та проаналізовано увесь комплекс проблем і питань вогнеборчої справи. Цією фундаментальною працею активно користувалися для навчання пожежних кадрів на курсах та у технікумах до Другої світової війни і навіть після неї.

У 1930 році побачили світ праця В. П. Бурмина «Сельская пожарная охрана в вопросах и ответах» [66] та підручник І. І. Русакова «Пожарная практика» [628]. У них характеризуються специфічні аспекти розвитку системи пожежної безпеки в селах та містах, спеціальні методи та способи боротьби з пожежами, аналізуються проблеми взаємовідносин між професійними та добровільними вогнеборцями, досліджуються питання технічного забезпечення та устаткування пожежних СРСР тощо. Освітні сторони вогнеборчої справи розглядали автори А. А. Понофідін [564] та Б. И. Рузин [621]. Вони звернули увагу на «пожежно-стройове навчання» у добровольців-вогнеборців, відзначили важливість дисциплінованості, дотримання субординації, виконання наказів під час безпосередньої ліквідації пожеж, а також протягом несення караульної служби. Були надані короткі рекомендації, як слід оперативно та безпечно гасити пожежі різних видів та різного масштабу.

Л. Шапіро намагався розкрити загальні положення та базові етапи розвитку пожежної охорони в СРСР та Російській імперії [856, 857]. Незважаючи на ідеологічні установки, які існували в той час, оцінки, що давались вченим у його праці, відзначались об'єктивністю і врахуванням тих умов, в яких створювалась та діяла пожежна охорона. Важливою роботою для нас є також робота А. Корольова з питань пожежної профілактики у промисловості [299]. Слід сказати, що міжвоєнний історіографічний доробок авторів дослідження стану пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 роках незначний за обсягом. Однак усі роботи авторів цього періоду дають важливу та різноманітну інформацію для нашого дослідження. Більш об'єктивними та інформативними є роботи 1920-х років, але й з робіт 1930-х років можна взяти окремі дані.

З огляду на об'єктивні причини, за період Другої світової війни в СРСР не було видано публікацій, які б стосувалися проблем становлення системи боротьби з вогнем в радянській Україні 1920-х – 1930-х років. У перші повоєнні роки вченими-істориками також приділялося небагато уваги загальним аспектам розвитку системи пожежної охорони в УСРР у міжвоєнний період.

Тільки у 1958 році А. Замостьєвим було видано роботу «Бойцы огненного фронта» [216] у вигляді посібника для доповідачів, присвяченого сорокарічному ювілею радянської пожежної охорони. Автор охарактеризував стан пожежної безпеки до жовтневої революції 1917 року, наголосив на тому, що загальне положення протипожежних заходів на теренах Російської імперії, зокрема в Україні, було вкрай незадовільним [216, с. 6]. Замостьєв відзначав, що важливим фактором, який сприяв покращенню справи вогнеборців на початку 1920-х років, було прийняття спеціальної постанови Ради Праці та Оборони [216, с. 10]. Ця постанова позитивно вплинула на розвиток системи пожежної безпеки УСРР 1920-х років. У тому ж 1958 році у Вільнюсі вийшла невелика за обсягом книга А. Злотника [236] до сорокарічного ювілею радянської пожежної охорони, однак у ній розглядалися лише окремі питання діяльності пожежних.

У 1964 році побачила світ збірка публікацій, що була присвячена боротьбі українських пожежних зі стихійними лихами. Так, М. Петрушенко у статті під назвою «За ленінським декретом» [513, с. 7–27] схарактеризував особливості становлення системи державних протипожежних заходів в Україні у період між Першою та Другою світовими війнами, цікаво та пізнавально охарактеризував діяльність українських борців з вогнем, як у міжвоєнний період, так і у роки Великої Вітчизняної Війни 1941–1945 років.

1968 рік ознаменувався виданням фундаментальної монографії С. Г. Голубєва, Ф. В. Зільберштейна, П. С. Савельєва «Пожарное дело в СССР» [103]. Науковці зробили спробу проаналізувати історію системи пожежної безпеки в СРСР на основі великої кількості джерел та літератури [103, с. 306]. Окрім розгляду історичних подій, що торкалися справи пожежної безпеки у 1920–1941 роках [103, с. 88–134], проаналізовано розвиток роботи у сфері попередження пожеж у досліджуваний період, як у містах, так і у сільській місцевості [103, с. 168–209].

Не оминули вищезгадані дослідники своєю увагою і питання становлення та розвитку добровільних пожежних формувань в СРСР та в УСРР [103, с. 211].

Вперше в радянській історичній літературі були досліджені процеси розвитку пожежної техніки, що є, безсумнівно, важливим моментом у справі характеристики системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 роках. Автори звернули увагу на те, що за період існування Радянського Союзу вогнеборча техніка поступово покращувала власні характеристики, що допомагало у боротьбі з пожежами, а також суттєво поліпшувало пожежну охорону в країні [103, с. 239].

В 1969 році в місті Києві побачила світ робота Г. Д. Кучера та Л. П. Усатенка «Покорители огня (Из истории пожарной охраны Киевщины)» [334]. Це була перша праця радянських авторів, що характеризувала діяльність регіональних органів та установ УСРР у справі боротьби з пожежами протягом 1918–1934 років [334, с. 47–65]. У розвідці проаналізовано стан технічних протипожежних засобів в місті Києві на 1920-й рік [334, с. 51], специфіку особового складу вогнеборчих команд [334, с. 52] тощо. Вищезазначена праця для нас є вкрай важливою, оскільки містить великий обсяг корисної інформації про протипожежні заходи на території Київщини, а також дані про розвиток пожежної охорони міста Києва у перші роки існування радянської влади [334, с. 59].

У роботі В. Д. Феденка та Г. М. Котова «На службе родине» [713] міститься інформація про особливості розвитку Харківського пожежно-технічного училища імені Г. І. Петровського за період з 1928 по 1941 рік [713, с. 6–28]. Автори відмічають, що цей навчальний заклад зробив величезний внесок у загальний розвиток системи боротьби з вогнем в УСРР у міжвоєнний період шляхом підготовки висококваліфікованих фахівців з пожежної безпеки.

Висвітлення історії пожежної справи та осмислення попереднього досвіду у радянські часи було пов'язане, в тому числі, з виданням монографії М. Г. Шувалова «Основы пожарного дела» [860]. У праці аналізується досвід минулого з підготовки працівників вогнеборчої справи та організаційні принципи пожежної безпеки. Автор, залучивши велику кількість фактичного матеріалу, зумів систематизувати передовий досвід, дати аналіз

недоліків та запропонував деякі організаційні і правові заходи для подальшого покращення протипожежного захисту СРСР. У 1979 році виходять ще три праці, присвячені історії розвитку пожежної служби, за авторством Г. Г. Кадирова [255], Ф. В. Обухова [453] і Б. С. Рябініна [634]. У них розглядаються питання історії розвитку пожежної справи в країні загалом і в окремих регіонах зокрема.

Ю. А. Назаров у 1980 році видав книгу «Бойцы огненного фронта» [420], в якій розповідається про становлення та формування радянської та української пожежної охорони. Велика увага приділена аналізу наукових досліджень в галузі пожежної безпеки, питанням підготовки кваліфікованих фахівців пожежної справи. Проте аспекти становлення української радянської системи пожежної безпеки у 1918–1934 роках розглянуті фрагментарно.

Найбільш значною працею, в якій всебічно досліджується історія виникнення добровільних пожежних товариств (ДПТ) в країні і їх діяльність протягом понад 100 років, безсумнівно, є монографія А. К. Мікеєва [384]. Праця охоплює всі основні аспекти діяльності ДПТ, у тому числі – теоретичні проблеми і практичні рекомендації з організації роботи пожежних товариств, членство, структуру, правові основи, економіку, джерела утворення коштів, планування, профільні протипожежні роботи, організаційно-масові заходи, протипожежну пропаганду, курсову підготовку, первинні організації і дружини юних пожежників. Висловлюється важлива думка, що в умовах обмеження можливостей подальшого збільшення чисельності професійної пожежної охорони через нестачу трудових резервів, виникла невідкладна необхідність більш широкого залучення населення, добровільних пожежних організацій до здійснення заходів, спрямованих на профілактику і боротьбу з пожежами. Цей узагальнюючий висновок автор підтверджує розрахунками, ґрунтовними рекомендаціями і пропозиціями щодо удосконалення економічних показників, організаційно-штатної структури добровільних товариств і комплексного методу проведення протипожежних робіт на об'єктах народного господарства.

Радянська історіографія питань розвитку системи пожежної безпеки в УСРР у період між двома світовими війнами має досить суперечливий характер. Радянські історики не залишали зовсім поза увагою проблематику становлення та розвитку системи пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 роках, але характеризували її з досить однобоких позицій комуністичної ідеології [758, с. 4]. Втім, це пояснюється існуючим на той час в країні політичним ладом.

З отриманням Україною незалежності у 1991 році розпочинається новий етап у дослідженні історії вітчизняної пожежної служби. Автори позбавляються необхідності спиратися на комуністичні догми і отримують змогу об'єктивно та неупереджено висловлювати свої думки. У 1991 році виходить з друку книга І. Н. Глебової «Испытание огнем: очерк истории Харьковской пожарной охраны» [99]. Авторка достатньо детально, на основі значної кількості джерел описує роботу пожежних Харкова, в тому числі і у міжвоєнний період. У розвідці вона використовує спогади харківських вогнеборців П. Е. Єфімова та А. Ф. Лаптія, що, безумовно, підвищує наукову цінність дослідження [770, с. 19]. Однак у роботі допущена суттєва помилка. Дослідниця вказує, що начальник пожежної охорони Харкова М. В. Михайлов наприкінці Другої світової війни «...был задержан советскими солдатами и военный трибунал приговорил его к расстрелу» [99, с. 27]. В процесі написання даної дисертації автором були знайдені та долучені до дослідження матеріали карної справи начальника пожежної охорони Харкова Миколи Васильовича Михайлова, які знаходяться в галузевому архіві управління СБУ у Харківській області. Згідно нових даних, підтверджених архівними документами, М. В. Михайлов не був засуджений до розстрілу, а отримав 15 років ув'язнення у виправних таборах на території Сибіру. З них він був в ув'язненні 10 років, а в 1955 році був звільнений [461].

В журналі «Пожежна безпека» періодично друкувалися статті, що стосувалися історії розвитку пожежної служби в Україні. Наприклад, у статті О. Говорухи «На кінних візках і паровій силі: із історії пожежної техніки» [101] було охарактеризовано основні етапи розвитку вогнеборчої техніки в Україні, у

статті М. Єрмакова «Товариство блакитного хреста» : екскурс в історію пожежної та рятувальної справи» [213] досліджувалися питання діяльності пожежних добровольців, у роботі І. Кузнецової «Пожежній охороні Харківщини – 180 років» [331] вивчалися основні історичні досягнення вогнеборчої служби Харківського регіону.

Стаття В. Балябаса «Особливості формування та розвитку пожежно-рятувальної служби України у міжвоєнний період (1920–1939 рр.)» [25] торкається базових питань діяльності українських вогнеборців. У розвідці розглядається структура державних пожежних органів, характеризується законодавча база пожежної служби того часу. Праця має досить високу наукову цінність для нашого дослідження. У роботі О. Сорочинської «Основні етапи розвитку пожежної охорони в Україні» [668] коротко розглянуті головні етапи розвитку пожежної охорони в Україні та наведені основні законодавчі документи в галузі пожежної охорони.

Грунтовними є роботи, присвячені історії розвитку та діяльності найстарішого закладу вищої освіти в системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій – Національного університету цивільного захисту України. У роботі П. П. Клюса, В. Г. Палюха, В. П. Пустомельника «Кузниця огнеборцев. Очерк истории Харьковского института пожарной безопасности» [274] досліджено етапи становлення навчального закладу від Всеукраїнських пожежно-технічних курсів НКВС УСРР до Харківського інституту пожежної безпеки МВС України. Також розглядаються аспекти педагогічної та наукової діяльності професорсько-викладацького складу різних років, форми та методи навчально-виховної роботи. В. П. Пустомельник у своєму дослідженні «Від Всеукраїнських курсів до Інституту пожежної безпеки. Службові портрети керівників» [603] охарактеризував на основі широкого кола джерел біографії начальників Національного університету цивільного захисту України в різні роки існування навчального закладу. У колективній праці В. П. Садкового, В. Г. Палюха, В. П. Пустомельника «К 20-летию создания первого в Украине ВУЗа по подготовке спасателей для МЧС Украины (краткий исторический

обзор)» [637] вказані основні історичні етапи розвитку НУЦЗ України. Книга «Историей своей горды. 1928–2008» [251], що була видана у Харкові у 2008 році за загальною редакцією ректора НУЦЗ України Володимира Петровича Садкового, розкриває головні етапи розвитку провідного закладу вищої освіти ДСНС України.

Одним з небагатьох вчених-дослідників історії пожежної охорони у 1918–1934 роках є науковець Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля А. Г. Томіленко. Його роботи написані на основі малодосліджених джерел, як опублікованих, так і неопублікованих. У методичних матеріалах з історії пожежної охорони [687] коротко висвітлені питання становлення та розвитку української радянської пожежної охорони після завершення громадянської війни на українських землях. У статті «Становлення та розвиток пожежної охорони на об'єктах промисловості України у міжвоєнний період» [690] охарактеризовані особливості протипожежної охорони на індустріальних підприємствах в українській республіці, досліджені деякі аспекти створення та розвитку відомчої пожежної охорони Вищої ради народного господарства УСРР. Наукова розвідка «Створення та розвиток відомчої пожежної охорони Народного комісаріату земельних справ УСРР» [691] присвячена питанням діяльності пожежних органів в сфері сільського господарства, роботі пожежно-страхової інспекції тощо. Стаття «Створення та розвиток державної системи превентивних протипожежних заходів в Україні у другій половині 20-х–30-ті роки ХХ століття» [692] присвячена історичним аспектам пожежної профілактики в системі пожежної безпеки УСРР. Ще однією важливою науковою роботою А. Г. Томіленка є «Підготовка кадрів у галузі пожежної безпеки в Україні у 20–30-х роках ХХ століття» [688]. Вона присвячена різним питанням професійної освіти українських пожежних у міжвоєнний період. Зокрема в ній вірно вказано про існування у Харкові у 1921 році українських курсів пожежних техніків, але не вказано, на жаль, про існування в Запоріжжі школи брандмейстерів, а згодом і Запорізького пожежного технікуму. Роботи А. Г. Томіленка є важливими для нашого дисертаційного дослідження.

Дуже цінною для нашого дослідження є ґрунтовна робота дослідників П. П. Клюса та В. Г. Палюха «Пожарные Харьковщины (очерки, посвященные 350-летию г. Харькова)» [275]. Важливе значення має другий розділ книги, що присвячена розвитку пожежної охорони Харківщини у період від 1917 до 1941 років. У розвідці надана важлива інформація про видатних керівників пожежної охорони м. Харків М. В. Михайлова, В. Ф. Смирнова, П. Г. Єфімова.

Про розвиток донецької служби вогнеборства писали Д. В. Табачник [682] та М. Ранга [612]. Про історію Луганської пожежної охорони ґрунтовну наукову працю написав Г. В. Смирнов [664]. В роботі на основі широкого кола джерел була висвітлена діяльність пожежної команди міста Луганськ з 1889 по 1995 рік. Належну увагу було приділено питанням вогнеборчої служби луганських пожежних у 1918–1941 роках, розвитку пожежної техніки, роботі добровільних пожежних формувань тощо. Дане дослідження має для нас значну цінність. Історію одного з вогнеборчих підрозділів Луганська дослідив Н. І. Сучейко у роботі «Від пожежного обозу до сучасного підрозділу МНС. Історія пожежної частини» [681].

Ряд робіт з історії пожежної охорони українських земель присвячено розвитку вогнеборства на західноукраїнських землях. Це роботи Р. Антонюка «Пожежна охорона Івано-Франківська. Від минулого до сучасності: історичний нарис» [8], А. Й. Семенюка «Вогнеборці» [656], С. Поповича «Пожежництво в історії Галицького краю (1772–1939). Львівщина» [571], С. Поповича, О. Миця «У вогненній борні (з історії пожежництва Жовківщини)» [572]. У згаданих працях на основі значної кількості різноманітних джерел досліджено, в тому числі, і історію пожежної служби у період між двома світовими війнами. І хоча ці українські землі не входили до складу УСРР, їх розгляд цікавий для нас в контексті порівняння процесів розвитку вогнеборчої справи на українських територіях, що були у складі СРСР та Польщі. Цікавою є робота колективу авторів «Історія пожежно-рятувальної справи Хмельниччини» [693]. Праця написана з використанням важливих архівних документів, але видається нам дещо невпорядкованою.

Дуже ґрунтовна робота, присвячена історії вогнеборчої справи на Запоріжжі, була написана дослідниками В. С. Нехаєвим та М. А. Серцовим [430]. При її написанні були використані архівні документи Дніпровського, Запорізького обласних архівів, ряд маловивчених історичних документів, матеріали преси. У науковій розвідці докладно висвітлені питання розвитку пожежних команд у Запоріжжі та робота Запорізького добровільного пожежного товариства, розглянуті проблеми існування та діяльності школи брандмейстерів та пожежного технікуму в Запоріжжі тощо. Однак помічена одна неточність – Українські курси пожежних техніків у Харкові відкрилися не у 1922 [430, с. 115], а у 1921 році. Ця робота має для нас значну наукову цінність, хоча вона була б набагато вищою, якби автори зробили в дослідженні чіткі посилання на конкретні історичні джерела.

Праця «Історія пожежної охорони Кіровоградщини: (1841–1997)» [557] колективу авторів торкається історії пожежної служби кіровоградських вогнеборців у 1918–1934 роках достатньо поверхово, виклад матеріалу нам видався дещо хаотичним. Однак звідти можна дістати цікаву інформацію про керівників пожежної охорони Кіровоградщини Григорія Ксенофоновича Шевченка та Нестора Івановича Мусієнка [557, с. 26, 30].

Найавторитетнішим істориком, що аналізував діяльність одеських вогнеборців, був ветеран служби цивільного захисту Ф. І. Литвяков. Його книги «Одесса в отблесках пожаров» [355], «55 огненных историй» [356], «200 лет на линии огня» [357], написані з використанням широкого кола історичних архівних джерел та маловідомих матеріалів періодичних видань, є прекрасним доказом того, що співробітники структур пожежної безпеки можуть бути і добрими дослідниками-науковцями. В зазначених монографіях серед інших питань розглядаються аспекти діяльності брандмейстера Одеси Миколи Яковича Добка (1922–1931 рр.) [355, с. 354–359], особливості гасіння масштабних пожеж в Одесі у міжвоєнний період, специфіка організації роботи в пожежних командах [357, с. 51–59] тощо. Наукову цінність робіт підвищують

надані у додатках історичні документи про вогнеборчу справу, що вперше введені у науковий обіг [355, с. 325–347].

До циклу робіт з історії пожежної служби міста Києва та Київської області, використаних для підготовки нашої дисертації, можна віднести дослідження «У двобої з вогнем. Пожежна охорона столиці» [708], «Огнеборцы» [478] авторів Б. Островського та Л. Марченко, а також видання О. Пікуля, Є. Чернецького та О. Ярмоли «Історія пожежної справи Білої Церкви» [527]. Упорядники роботи «У двобої з вогнем. Пожежна охорона столиці» О. А. Музиченко, Н. О. Бистра, І. В. Мамалига, М. В. Кисіль провели серйозну роботу істориків. У роботі охарактеризовано історію виникнення та становлення пожежної служби міста Києва, розглянуто створення законодавчої бази у вогнеборчій сфері, формування та діяльність професійних пожежних підрозділів у міжвоєнний період. Для створення цього видання були використані матеріали архівів міста Києва та Київської області, статті зі спеціальних журналів «Пожарное дело», «Пожарная техника», газети «Тривога» 1906–1991 років, а також документи, фотоматеріали та речові експонати Центру пропаганди, фотолабораторії та виставки пожежно-рятувальної служби ГУ ДСНС України в Києві [708, с. 240]. Матеріали дослідження, безперечно, мають значну цінність для дослідників історії Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ветерани Добровільного пожежного товариства України Борис Островський та Леонід Марченко на замовлення Київського міського добровільного пожежного товариства підготували книгу «Огнеборцы», у якій охарактеризували роботу професійних пожежних і добровільних вогнеборців міста Києва і Київської області, в тому числі і у період між двома світовими війнами. Робота написана з використанням документів Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву міста Київ [478, с. 161], інших маловивчених матеріалів. У цій розвідці найбільше уваги приділяється питанням дореволюційного розвитку пожежної служби столиці України. Автори дослідження «Історія пожежної справи Білої Церкви» Пікуль,

Чернецький, Ярмола охарактеризували період нашої роботи у третьому розділі своєї книги «Пожежна охорона Білої Церкви в 1920-х–1930-х рр.» [527, с. 14–25]. Відмінністю цієї праці є те, що окрім архівних справ Центрального державного історичного архіву України та Державного архіву Київської області, були використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР) та значна кількість фотографій. Як для регіонального дослідження, робота має високий науковий рівень.

Заслуговує на увагу також книга М. М. Ястремського, М. Г. Говоруцака, М. Б. Чекіна «Одвічний поклик вогнеборців: Літопис пожежної охорони Подільського краю» [941]. У ній досить докладно розглянута діяльність пожежних команд та дружин на території Вінниччини. А у статті В. Бугая «З історії боротьби з вогнем на українському Півдні» [64] коротко охарактеризовано пожежну справу в південних регіонах нашої держави [770, с. 25].

Останньою книгою з історії пожежної охорони України за датою видання, використаною у нашому дослідженні, є робота 2018 року автора Сергія Котельникова «Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України» [303]. Робота написана з використанням широкого кола джерел. Перевагою роботи є гарна ілюстрованість, використання фотографій.

Якщо торкатися питання існування ґрунтовних, наукових, комплексних дисертаційних робіт з історії розвитку пожежної охорони у 1918–1934 роках на території української радянської республіки, то таких наразі в сучасній українській історіографії немає. Що, в тому числі, і зумовило необхідність написання даної дисертаційної роботи. Історики чомусь обходили і обходять питання становлення і розвитку системи пожежної безпеки в УСРР у зазначений історичний період. В усіх дисертаційних роботах написаних українськими дослідниками лише фрагментарно, обмежено розглядаються окремі питання пожежної охорони України міжвоєнного періоду.

Наприклад, у кандидатській дисертації Л. В. Богун «Вищі навчальні заклади ДСНС України: історія створення, особливості розвитку та етапи становлення» [48] охарактеризовано історію становлення та діяльність Національного університету цивільного захисту України, Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля. Дослідниця ґрунтовно розглянула роботу Всеукраїнських пожежно-технічних курсів НКВС УСРР та Харківського пожежного технікуму у місті Харків з 1928 року, на базі яких нині існує НУЦЗ України.

Монографія на основі докторського дисертаційного дослідження О. В. Латишевої «Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст. (історичний аспект)» [337] цікава в контексті характеристики страхування від пожеж майна мешканців українських міст і сіл. Ця робота має серйозний науковий рівень, вона написана на основі великого масиву архівних джерел, матеріалів преси, статистичних збірників, збірок законів тощо.

Кандидатська робота історика-юриста О. І. Олійника «Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність» [462] цікава з точки зору діяльності Наркомату внутрішніх справ УСРР у 1920–1930-ті роки, до складу якого входили на певному етапі органи пожежного нагляду, чому і присвячений другий розділ дисертаційного дослідження. У праці розглянуті важливі для нас аспекти структури та функцій НКВС України в 20-х–30-х роках ХХ століття, завдання та нормативно-правові засади діяльності основних підрозділів НКВС УСРР.

Науково об'єктивними та ґрунтовними є дисертаційні праці черкаських науковців – дослідників історії пожежної справи на території українських земель А. Г. Томіленка [689], О. В. Козинця [286], С. П. Тараненка [684] та С. І. Сташенка [677]. Вони написані на основі широкої історіографічної та джерельної бази. У роботах розглянуті питання протипожежної діяльності земств Лівобережної України [677, с. 10–15], діяльність добровільних

пожежних формувань у Наддніпрянщині [286, с. 9–13], протипожежна діяльність органів місцевого самоврядування у Південній Україні [684, с. 11–13], пожежна справа на Правобережній Україні [689, с. 10–11]. Однак їх використання для цієї дисертації є цікавим лише з точки зору вивчення формування системи пожежної безпеки на українських територіях у період до початку Першої світової війни (на початку ХХ століття), оскільки радянська система пожежної охорони української республіки міжвоєнного періоду свого початкового етапу розвитку базувалася на системі пожежної служби Російської імперії.

Питання пожежної охорони СРСР у 1918–1934 роках розглядалися істориками інших колишніх республік Радянського Союзу, зокрема Білорусі та Російської Федерації. Солідні наукові роботи білоруських вчених В. І. Яковчука [932, 933] та А. В. Маковчика [364] з історії пожежної охорони Білорусі містять цінну інформацію, потрібну в контексті порівняльного аналізу процесів розвитку пожежної служби України та Білорусі у 1918–1934 роках.

Науковий доробок російських вчених також є досить значним. Ветеран вогнеборчої служби П. С. Савельєв у своїй книзі «Пожарные добровольцы России» [635] розповідає про створення і формування цього широкого громадського руху, який зберігає свої традиції більше ста років. У праці частково розглядаються основні аспекти діяльності пожежних добровольців в СРСР та РСФРР у третьому та четвертому десятиліттях ХХ століття. Важливою роботою з історії пожежної справи в СРСР є навчальне видання В. А. Абрамова, Ю. М. Глуховенка, В. Ф. Сметаніна «История пожарной охраны» [1], видане у Москві у 2005 році. Воно було допущене Міністерством РФ зі справ цивільного захисту, надзвичайних ситуацій та ліквідації наслідків стихійних лих, як підручник для всіх закладів вищої освіти МНС РФ. Звичайно, більшість подібних робіт торкаються діяльності саме російських вогнеборців, проте для нас є важливим матеріал, який стосується формування законодавчої бази СРСР та РСФРР у сфері пожежної безпеки у 1918–1927 роках [1, с. 76–90].

Н. Н. Шаблов та В. Н. Виноградов [853, 854] у своїх фундаментальних працях із залученням широкого спектру архівних матеріалів висвітлюють, в тому числі, перші кроки Радянської влади у справі становлення вогнеборчої служби, характеризують розвиток вітчизняної спеціальної пожежної техніки у ХХ столітті. Розкриттю основних напрямів державної науково-технічної політики в галузі пожежної безпеки СРСР на перших етапах свого існування присвячене дослідження В. В. Назина [421]. В роботі проаналізовано процес створення різного роду курсів для підготовки пожежних працівників та розвиток їх діяльності. Заслуговує на увагу також підручник з історії пожежної справи авторів В. В. Ільїна та Є. А. Мешалкіна «История пожарной охраны России» [242]. Одним з останніх історичних дисертаційних досліджень з проблем пожежної охорони Росії у період між двома світовими війнами є робота О. Л. Сенчука, захищена у 2011 році – «Организация и эволюция противопожарной службы на территории Центрально-Черноземного региона в 1917–1941 гг.» [659]. У роботі на основі досить великої та різноманітної бази джерел і літератури досліджені процеси становлення та розвитку пожежно-рятувальної служби на теренах Центрально-Черноземного регіону Російської федерації. Дисертація має цінність для нас у контексті того, що описані регіони межували з українськими землями, і ми можемо порівняти процеси розвитку пожежної служби на прикордонних територіях УСРР та РСФРР. Сенчук також написав кілька наукових статей із зазначеної теми [658; 660].

Необхідно відмітити, що ані історики української діаспори, ані дослідники західноєвропейського і американського наукових співтовариств не досліджували проблем створення, формування та діяльності системи пожежної безпеки в українській радянській республіці у 1918–1934 роках.

Дослідники займалися вивченням різних аспектів історії розвитку вітчизняної пожежної служби. Однак проблемам діяльності пожежно-рятувальної служби в УСРР у 1918–1934 роках приділялося недостатньо уваги. Певні питання, хоча й вивчалися, однак їх дослідження має фрагментарний характер, роботам у більшості випадків притаманне регіональне спрямування.

Таким чином, аналіз історіографічного доробку вчених, які займалися проблемами історичного розвитку пожежної справи України свідчить про суттєву прогалину в науковому дослідженні питань становлення, формування та розвитку пожежної охорони в УСРР у міжвоєнний період. Виходячи з вищезазначеного, очевидно, що історія становлення та розвитку системи пожежної безпеки у 1918–1934 потребує комплексного, ґрунтовного наукового дослідження, що і є завданням даної дисертації.

1.2. Джерельна база дослідження

Вивчення такої теми, як вогнеборча справа та пожежна охорона, неможливе без залучення великої кількості науково-інформаційного матеріалу не тільки історичного, але й статистично-економічного та правового змісту. Джерельною основою даної роботи є сукупність як вже опублікованих, так і ще невідомих дослідникам архівних документів. Ми можемо поділити їх на кілька груп відповідно до усталеної типології і джерелознавчої цінності. До першої групи джерел відносяться документальні джерела – актові та діловодні матеріали (законодавчі, нормативні та звітні документи урядів СРСР та УСРР, документи комуністичної партії, вищих державних органів влади та управління, державних та місцевих органів у сфері пожежної охорони, пожежно-технічної освіти, інструкції, циркуляри, постанови різного характеру, матеріали ділового листування тощо). Дані матеріали знаходяться, в основному, у фондах архівних установ, а також є частково опублікованими. Другою групою джерел є статистичні матеріали зі сфери діяльності системи пожежної охорони країни у досліджуваний період. Вони також представлені як архівними матеріалами, так і збірками опублікованих документів. Третя група – це матеріали періодичних видань 1920–1930-х років, які надали можливість простежити в динаміці зміни, що відбувалися у галузі пожежної справи в УСРР та СРСР. Четверта група джерел – джерела особового походження представлена в нашій роботі спогадами діячів пожежної служби, які з авторських позицій описують справи у державній структурі пожежної охорони. А також важливими джерелами є

автобіографії пожежних, що вступали до різних пожежно-технічних навчальних закладів, а також педагогів, що там викладали. До п'ятої групи джерел можна віднести зображальні матеріали з історії пожежної справи в нашій державі.

Основою діяльності будь-якої державної галузі є законодавча база. Нами опрацьовано окремі, необхідні для дисертаційної роботи опубліковані цінні актови історичні джерела, зокрема збірники узаконень та розпоряджень уряду УСРР 1920-х років [217–220; 222–226]. Також проаналізовані спеціальні закони та рішення вищих органів державної влади стосовно сфери пожежної охорони [574–581]. У них зафіксовано базові положення, на яких будувалася вся система вогнеборчої служби в країні.

Дуже важливим джерелом законодавчо-нормативного спрямування є циркуляри та розпорядження НКВС РСФРР (які дублювалися вже органами НКВС УСРР) у сфері пожежної безпеки. Вони торкалися широкого діапазону спеціальних аспектів у галузі вогнеборчої справи СРСР. Можна виділити три групи цих нормативних актів. До першої групи документів віднесемо циркуляри про роботу професійних пожежних колективів, організації їх діяльності, професійної підготовки та поліпшення дисципліни вогнеборців, забезпечення спеціальним пожежним реманентом, попередні медичні огляди тощо [787; 802; 803; 808; 818]. Друга група опублікованих підзаконних актів стосується питань діяльності та забезпечення добровільних пожежних товариств та дружин, а саме: проблем організації ДПТ в сільській місцевості [786], пільг для вогнеборчих колективів добровільного формування [797], спрощення їх діяльності та реєстрації [788; 799]. До третьої групи зазначених актів відносяться нормативні документи про вогнеборчу справу на селі: «Про посилення заходів боротьби з пожежами у сільських місцевостях» [800], «Про пожежну охорону зернових господарств, що мають державне значення» [807], «Про пожежну охорону місць масових зібрань у місцевостях, що не мають міського облаштування» [809], «Про вжиття протипожежних заходів у місцях зберігання зернових запасів, що мають громадське та загальнодержавне

значення» [813], «Про заходи з посилення пожежної охорони в сільських місцевостях» [815] тощо.

Ще однією групою циркулярів НКВС РСФРР та УСРР, опублікованих у досліджуваній період, були документи про розвиток відомчої пожежної служби Наркомату шляхів сполучення [770, с. 44]. Окреслювалися наступні аспекти: правила перевезення вогнеборчих команд та дружин залізницею для гасіння пожеж [792; 805], взаємодія вогнеборців, підконтрольних НКШС, НКВС, НКЗС [794; 811], пожежна безпека на підприємствах, неподалік від залізниць [801], положення про пожежну охорону торгівельних портів СРСР [812]. Важливими циркулярами НКВС були акти про технічну складову системи пожежної охорони. Вони стосувалися питань заходів пожежної безпеки при будівництві [798; 810], технічних умов виготовлення та використання пожежних драбин та тяглового вогнеборчого реманенту, випробувань пожежного інвентарю та устаткування [793; 795; 796]. Циркуляри НКВС, які стосувалися вогнеборчої сфери, є цінним історичним джерелом, оскільки дозволяють нам простежити динаміку проблемних питань у галузі, допомагають зрозуміти, яким чином держава намагалася покращити загальний стан пожежної охорони в країні.

Актові та діловодні історичні джерела є надзвичайно важливою складовою джерельної бази дослідження. Для підготовки дисертації використані матеріали центральних, обласних, галузевих архівних установ та архіву Національного університету цивільного захисту України – відомчого закладу вищої освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій. З Центрального державного архіву громадських об'єднань України використані документи фонду № 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918–1991)» [135; 141; 142; 174; 661; 671], що стосуються вогнеборчої справи в УСРР у період, який ми досліджуємо.

Найбільш важливим та інформативним для нас є масив документів, що знаходиться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Переважна більшість проаналізованих архівних матеріалів

зі справ цієї установи вперше вводиться у науковий обіг. Близько 200 тематичних справ з 16 фондів, які досліджені автором цієї роботи, були сформовані архівістами ще на початку 1950-х років і з того часу не діставалися з полиць [743, с. 180]. Нами розглянуті окремі матеріали архівних справ наступних фондів: фонд 1 «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, мм. Харків, Київ (1920–1935)», фонд 2 «Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УРСР, Раднарком УРСР), м. Харків, з 1935 р. – м. Київ (1920–1946)», фонд 5 «Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР (Наркомвнутсправ, НКВС УСРР), м. Харків, з другої половини серпня 1919 р. – м. Чернігів, з лютого 1920 р. – м. Харків (1919–1933)», фонд 27 «Народний комісаріат земельних справ УРСР (Наркомзем УРСР), м. Харків, з 1934 р. – м. Київ (1920–1946)», фонд 34 «Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УРСР), м. Харків (1923–1932)», фонд 153 «Україно-Кримський союз зернових господарств Державного об'єднання зернових радянських господарств Народного комісаріату земельних справ СРСР, м. Харків (Україно-Кримський союззернотрест) (1929–1933)», фонд 337 «Українська державна загальнопланова комісія при Українській економічній нараді, м. Харків (1921–1925); Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків (1925–1946)» фонд 400 «Всеукраїнське управління державного страхування при Управлінні уповноваженого Народного комісаріату фінансів РРФСР по УСРР (Укрдержстрах), м. Харків (1922–1923); Правління державного страхування при Народному комісаріаті фінансів УСРР (Держстрах), м. Харків (1923–1931)», фонд 559 «Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) і її ліквідаційний комітет (об'єднаний фонд) (1927–1933)», фонд 572 «Народний комісаріат легкої промисловості УСРР, мм. Харків, Київ (1932–1934)», фонд 806 «Управління уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при РНК УРСР (Управління Уповнаркомважпрому СРСР при РНК УРСР), м. Харків, з вересня 1935р.- м. Київ (1932–1935)», фонд 818 «Український текстильний трест Народного

комісаріату легкої промисловості УРСР (Укртекстильтрест), м. Харків» (1920–1933), фонд 1218 «Трест по виробництву автомобілів, мотоциклів, велосипедів та човнових моторів при уповноваженому Народного комісаріату важкої промисловості СРСР (Автомобелотрест), м. Харків. (1930–1933)», фонд 2623 «Народний комісаріат праці УСРР, м. Харків (1917–1933)», фонд 2703 «Всеукраїнський комітет профспілки робітників комунального господарства, м.м. Харків, Київ (1931–1932)», фонд 4532 «Управління начальника воєнізованої охорони Українського промислового округу» [743, с. 180].

Охарактеризуємо актові та діловодні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління за окремими фондами. У фонді 1 ЦДАВО, були опрацьовані справи про діяльність Всеукраїнського правління державного страхування стосовно покращення протипожежних заходів у сільській місцевості української республіки у 1920-х роках [176; 670]. Там знаходяться різноманітні циркуляри, накази, страхові тарифи, матеріали переписки з іншими державними відомствами тощо. У справах фонду 2 корисними для нас стали доповідна записка народного комісару внутрішніх справ НКВС УСРР про стан пожежної охорони України та документи про введення у дію на території української республіки декрету РСФРР «Про зосередження пожежної справи в НКВС» [140; 456].

Дуже важливим для нас є велике зібрання архівних матеріалів з фонду 5 «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР» ЦДАВО. Зі справ ми отримали загальну інформацію про стан пожежної охорони на всій території УСРР [145; 147; 148; 374; 375; 484; 613], про діяльність пожежних підвідділів губвиконкомів [370; 376], про роботу Центральної міжвідомчої комісії по боротьбі з пожежами [379; 599; 602; 837]. Окремо необхідно виділити матеріали листування між загальнодержавними установами, державними пожежними органами, підприємствами [495–497; 499–502]. Також цінним є зібрання правил, інструкцій, нормативних та законодавчих актів у сфері пожежної охорони [247; 373; 583; 596; 819; 820; 830]. Усі справи «пожежної» галузі у 1920-ті роки знаходилися у віданні Народного комісаріату внутрішніх справ, тому аналіз

справ цього фонду надав можливість детально підійти до розгляду системи пожежної охорони.

Справи фонду 27 вміщують дані про діяльність Наркомату земельних справ УСРР, в тому числі тут є матеріали про вогнеборчу справу у сільській місцевості, колгоспах, радгоспах, МТС, МТМ (інструкції та листування з питань пожежної охорони, відомості про постачання пожежного приладдя, накази Центрального управління пожежної охорони до НКЗС УСРР) [89; 134; 254; 354]. Промисловій пожежній охороні присвячена велика кількість матеріалів зі справ фонду Вищої ради народного господарства УСРР. Накази, циркуляри, розпорядження та інші законодавчі і нормативні документи з питань пожежної охорони у індустрії України [156; 158; 163; 164; 184] розкривають специфіку організації відомчої пожежної охорони фабрик та заводів в українській республіці. Документи (в тому числі і технічні), що висвітлюють процеси постачання пожежного обладнання на виробництво та оснащення підприємств протипожежним устаткуванням, також представлені у роботі [150; 167; 183]. Звітні [168; 170; 171; 178; 229] та страхові матеріали [175; 177; 651] пожежного напрямку діяльності ВРНГ УСРР, міжвідомча переписка з питань пожежної безпеки [509; 510] дозволили нам додатково проаналізувати процеси організації вогнеборчої служби у промисловій галузі України 20–30-х років ХХ століття. Документи, що висвітлюють питання організації та діяльності курсів і семінарів з підвищення кваліфікації пожежних працівників також представлені у матеріалах фонду 34 [153; 154; 166].

У фонді 4532 «Управління начальника воєнізованої охорони Українського промислового округу» зібрані справи, присвячені питанням воєнізованої пожежної охорони фабрик та заводів УСРР 1920-х – 1930-х років. Нами проаналізовані нормативні документи з цього фонду [261; 291; 444; 530; 555; 556; 594], звітно-статистичні матеріали [90; 261; 287; 365; 480; 647; 663], листування з проблем забезпечення пожежних команд [351; 353; 506], документи з питань звільнення та призначення на посади працівників воєнізованої пожежної охорони [493; 501; 504; 506]. Вельми цінними для нас є

матеріали про співробітників пожежної галузі того періоду: заяви про вступ, посвідчення, документи про освіту абітурієнтів Харківського пожежного технікуму НКВС УСРР [6; 7; 498], списки особового складу промислової пожежної охорони [669], відомості про соціальний, партійний, віковий, службовий стан складу воєнізованих пожежних команд УСРР [650].

Відзначимо також масив історичних джерел з питань страхування від пожеж, зібраний у фонді 400 «Всеукраїнське управління державного страхування при Управлінні уповноваженого Народного комісаріату фінансів РРФСР по УСРР (Укрдержстрах), м. Харків (1922–1923); Правління державного страхування при Народному комісаріаті фінансів УСРР (Держстрах), м. Харків (1923–1931)». Звітні документи [88; 162; 228; 482], матеріали листування [133; 349; 443] та доповіді головного управління Укрдержстраху [143; 146; 149] дають нам уявлення про внутрішні процеси пожежного страхування. Особливо виділимо надзвичайно важливі документи, що стосуються страхової класифікації двох великих міст України початку 1920-х років – Києва та Харкова [272; 273]. У них, окрім матеріалів зі страхування від пожеж, знаходиться змістовна інформація майже про всі сфери життя двох столиць.

Використані документи зі справ фонду 559 «Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) і її ліквідаційний комітет (об'єднаний фонд) (1927–1933)» висвітлюють питання розвитку пожежної охорони у колгоспах УСРР другої половини 20-х років – першої половини 30-х років ХХ століття [770, с. 36]. Їх можна поділити на дві групи. Перша характеризує проблеми постачання до колгоспів різного протипожежного реманенту, устаткування, форми, спеціальної літератури [151; 152; 507]. За допомогою джерел другої групи ми дізнаємося про підготовку кваліфікованих кадрів для пожежної служби та їх роботу у сільській місцевості [155; 159; 165; 172; 173]. Цікавими є документи з фонду 2623 «Народний комісаріат праці УРСР, м. Харків (1917–1933)» в контексті характеристики особливостей служби та оплати праці співробітників органів державного пожежного нагляду [188; 676].

Матеріали з фонду 153 дали змогу розглянути окремі проблеми у пожежній охороні сільського господарства Криму на початку 1930-х років [352; 442; 618], з фонду 337 – загальні проблеми розвитку пожежної охорони в УСРР в середині 1920-х років [191], з фонду 572 – діяльність пожежних команд наркомату легкої промисловості України [192], з фонду 806 – роботу пожежних служб на підприємствах важкої промисловості УСРР, з фонду 818 – службу пожежних у вогнеборчих дружинах Українського текстильного тресту НКЛП УСРР, з фонду 1218 – пожежну охорону у Автомотовелотресті НКВП УСРР [366; 380; 505], з фонду 2703 – справи профспілкового комітету працівників пожежної галузі у першій половині 1930-х років [549].

Також було оброблено близько 100 архівних справ з різних фондів обласних архівів України, які стосуються питань розвитку пожежної охорони у 1918–1934 роках. У них також зберігається великий масив актових та діловодних матеріалів. Переважна більшість опрацьованих документів вперше вводиться до наукового обігу. У процесі підготовки даної роботи були використані матеріали державних архівів Харківської, Луганської, Сумської, Полтавської та міста Київ [770, с. 37]. Дуже цінними є матеріали кримінальної справи начальника пожежної охорони міста Харків М. В. Михайлова [461], які знаходяться у Галузевому державному архіву Служби безпеки України у Харківській області. Завдяки ним з'ясована реальна доля цієї людини, виправлені невірні історичні відомості, що поширювалися в українській історіографії з початку 1990-х років [759]. Важливими є матеріали архіву Національного університету цивільного захисту України, з яких ми дізнаємося про діяльність Харківського пожежного технікуму у 1932–1934 роках [128; 129].

Другим за чисельністю опрацьованих архівних справ, використаних у нашій роботі, є Державний архів Харківської області (ДАХО). У ньому зберігаються актові та діловодні матеріали, які стосуються аспектів вогнеборчої справи як Харківського регіону, так і всієї України, оскільки у період, який ми досліджуємо, Харків був столицею української радянської республіки.

Достатньо велика частина документів ДАХО з проблем даного дослідження була вивезена до Києва та Москви (особливо це стосується матеріалів періоду 30-х років ХХ століття), однак наповненість його архівних фондів є все ж таки суттєвим та науково цінним [743, с. 181].

Документи, використані в роботі, знаходяться у наступних архівних фондах: Ф. Р – 203 «Харківський губернський виконавчий комітет», Ф. Р – 563 «Харківська губернська міліція», Ф. Р – 845 «Харківський округовий виконавчий комітет», Ф. Р – 869 «Харківський окрвиконком», Ф. Р – 948 «Харківське округове статистичне бюро», Ф. Р – 1010 «Харківський крайком профспілки «Металіст», Ф. Р – 1153 «Відділ комунального господарства Харківського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» Ф. Р – 1356 «Харківська обласна КК – РСІ», Ф. Р – 1639 «Харківський губернський відділ», Ф. Р – 3858 «Харківський обласний виконавчий комітет». Важливою є інформація про діяльність Харківського губернського пожежного відділу [132], про роботу Харківського пожежно-страхового відділу [474], про пожежну охорону об'єктів промисловості [160; 470], про діяльність округового відділу комунального господарства [469; 649], про взаємодію комунального відділу і пожежних частин [511]. Окремо слід відзначити кримінальну справу помічника начальника Харківського пожежного технікуму НКВС УСРР з навчальної частини Василя Флоровича Смирнова, яка знаходиться в ДАХО [130]. Завдяки цим матеріалам ми дізналися про трагічну долю видатної людини, яка багато зробила для пожежної охорони м. Харкова та всієї України [747, с. 86].

Документальні дані про місцевий стан пожежної безпеки в районах Харківської губернії та області містяться у справах регіональних фондів. А саме у Ф. Р – 90 «Зміївський повітвиконком» [449], Ф. Р – 154 «Черемушкинська сільрада» [181], Ф. Р – 164 «Ізюмський округовий відділ комунального господарства» [4; 243], Ф. Р – 451 «Білоколодязький волвиконком» [468; 640], Ф. Р – 489 «Рубежанський волвиконком» [512], Ф. Р – 492 «Полково-Микитівський волвиконком» [157], Ф. Р – 529 «Липецький райвиконком» [368],

Ф. Р – 531 «Мереф'янський райвиконком» [485], Ф. Р – 1486 «Печенізький райвиконком» [169], Ф. Р – 1574 «Старовірівський райвиконком» [161; 180], Ф. Р – 1576 «Верхньоорільська сільрада» [311], Ф. Р – 1696 «Яблчанська сільрада» [466], Ф. Р – 1934 «Зміївський райвиконком» [452], Ф. Р – 1964 «Золочівський райвиконком» [127], Ф. Р – 4190 «Дергачівський райвиконком» [477].

Документи, що знаходяться у Державному архіві Луганської області (ДАЛО), у фондах Луганської окружної контори соціального страхування (ф. 469), Луганської окружної каси соціального страхування (ф. 470), Кам'янобродського районного агенства (ф. 472), є цікавими для нас в контексті аналізу «вогневих» страхових процесів в республіці взагалі, та у Донбаському регіоні (вкрай важливому промисловому ареалі УСРР) зокрема. Нами проаналізовано циркуляри, в тому числі і тарифні, НКФ УСРР та НКТ УСРР, Укрдержстраху з обов'язкового неокладного та добровільного страхування від вогню, зі страхування сільськогосподарських культур [685; 828; 831; 832; 836]. Також опрацьовані місцеві циркуляри та положення Донецької контори державного страхування про норми та тарифи добровільного страхування, про міське окладне страхування, про виплати комісійних страхових винагород, про колективне пільгове страхування від вогню [378; 817; 826; 827].

Автором роботи опрацьовані матеріали Державного архіву Полтавської області (ДАПО) фонду № 2236 «Лубенське районне торгове управління Всеукраїнського об'єднання торгової промисловості УСРР, м. Лубни Лубенського району», фонду № 3162 «Відділ комунального господарства Лохвицького повітового виконкому м. Лохвиця, Лохвицького повіту Полтавської губернії», фонду № 3186 «Веприцьке лісництво Полтавського губерньського лісового управління, с. Веприк, Веприцького району, Роменського округу Полтавської губернії», фонду № 3282 «Лохвицька повітова рада народного господарства м. Лохвиця, Лохвицького повіту Полтавської губернії», фонду № 3286 «Відділ комунального господарства Гадяцького повітового виконкому м. Гадяч, Гадяцького повіту Полтавської губернії». У

цьому архіві для нашого дослідження є цікавими матеріали нормативних та підзаконних актів, листування з питань пожежної охорони місцевих органів влади Полтавської губернії та її найбільших повітів [289; 350; 441; 503; 591–593; 600; 662; 816; 821; 825; 829; 833; 834].

Матеріали з питань пожежної охорони Сумщини у 1918–1934 роках були знайдені автором у Державному архіві Сумської області (ДАСО). Так у фондах № 7 «Адміністративний відділ Сумського окрвиконкому», № 1043 «Управління начальника Боромлянської районної міліції», № 1044 «Управління начальника Тростянецької районної міліції», № 3131 «Адміністративний відділ Глухівського окрвиконкому», № 4625 «Козачанський волвиконком», № 4653 «Конотопський округовий виконавчий комітет», № 5572 «Роменський волвиконком», № 5631 «Засульський райвиконком», № 5663 «Роменський окрземвідділ», № 5667 «Глинський райвиконком», № 5698 «Роменський округовий виконавчий комітет» є документи, важливі для нашого дослідження. Серед них: актові джерела регіонального значення: постанови, доповіді, циркуляри місцевих органів, пов'язаних з проблемами боротьби з пожежами [95; 144; 371; 372; 445; 448; 457; 458; 460; 465; 467; 481; 551; 552; 574; 575; 589; 590; 822–824]. У Державному архіві міста Києва (ДАМК) автором досліджено матеріали фонду 741 «Київська міська пожежна команда Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР», з яких взята важлива інформація про діяльність вогнеборців міста Київ на початку 1920-х років [185–187].

Архівні джерела є найважливішою частиною джерельної бази нашого дослідження. Величезний обсяг інформації, отриманий з них, став основою для цієї роботи. Актів та діловодні документи та матеріали переважної більшості досліджених архівних справ ніколи не публікувалися, їх майже ніхто не використовував для власних наукових пошуків. В тому числі і з їх допомогою ми отримали змогу побудувати чітке, комплексне, структуроване дослідження з проблем становлення та функціонування системи пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 роках [770, с. 42].

Окремо слід виділити документи, які були зібрані та опубліковані одним з керівників пожежної охорони Дніпропетровської області та Запорізького добровільного пожежного товариства О. Чечерським. За його сприяння, у 1934 році вийшли друком «Збірник серійних інструкцій виданих З.Д.П.Т. та різних постанов, правил, наказів щодо пожежної охорони соцвласності» [221], «П'ятирічний план розвитку добровільної пожежної служби і пожежної охорони в сільському секторі Запорізького району Дніпропетровської області. З додатком: таблиць, протоколів, нарад і витягів з постанов уряду» [608]. За допомогою даних документів отримано змогу уявити процеси розвитку організації пожежної роботи в регіональних органах пожежного нагляду та діяльності локальних добровільних пожежних товариств і вогнеборчих команд.

Важливими джерелами даного дослідження, є інструкції з внутрішньої діяльності пожежних команд, статuti сільських пожежних трудових дружин та добровільних пожежних дружин. У 1924 році виходить нормальний статут сільських трудових пожежних дружин [440], виданий Полтавським губернським комунальним відділом. Відповідно до нього, зазначені дружини в регіоні повинні були створювати власні місцеві статuti та організовувати боротьбу з вогнем. У документі були зазначені основні питання прав та обов'язків дружин, специфіка формування складу та професійної діяльності вогнеборчих колективів, утримання та звітність команд тощо. Слід сказати, що і в інших губерніях організація трудових сільських вогнеборчих команд відбувалася за подібними статутами, створеними за прикладом дослідженого нами.

У 1925 році було видано положення про добровільні пожежні організації в УСРР та нормальний статут добровільної пожежної дружини [438]. Тим самим держава визнавала необхідність і важливість існування та діяльності вогнеборчих команд в Україні, створених за принципом добровільності. Держава явно не могла забезпечити нормальний стан пожежної безпеки, особливо в сільській місцевості, за допомогою професійних борців з вогнем. У цих матеріалах чітко розписані процеси управління в організації, фінансове

забезпечення товариства та безпосередньої вогнеборчої команди, питання вступу та виходу з товариства тощо. Для більшої конкретизації та чіткості у роботі ДПТ та добровольчих дружин, в цьому ж році у Харкові була видана «Инструкция внутреннего устройства боевой части добровольных пожарных организаций» [245]. В інструкції затверджувалися правила навчання та несення служби добровольцями, їх посадові обов'язки та відповідальність за неявку на службу або невиконання наказів, правила чергування та носіння обмундирування. Слід відзначити, що даний документ був майже повністю скопійований зі схожого документу, виданого у 1924 році у Москві [246]. У досліджуваній період практика прийняття подібних законів, підзаконних актів, нормативних документів в союзних республіках майже одразу після їх затвердження у державних органах РСФРР була доволі звичним явищем. Важливими є видані положення про організацію пожежної служби у відомчих вогнеборчих підрозділах [554; 622], які дають змогу порівняти особливості діяльності вогнеборців у частинах РСЧА, ВРНГ, НКЗС тощо.

У процесі підготовки п'ятого розділу роботи, присвяченого проблемам професійної освіти вогнеборців, було використано документи та збірки матеріалів, що регламентували освітній процес пожежних у 1920–1930-х роках, а саме: «Обязательный пожарный техминимум для рядовых бойцов городских пожарных команд УССР» [455], «Нормальный план и программа обучения рядового состава военизированных пожарных частей промышленности СССР» [437], «Пожарно-техническое образование. Сборник действующих законов, положений, учебных планов и программ» [544]. Для кращого розуміння адміністративно-територіальних процесів в УСРР у 1920-х роках було проаналізовано фундаментальне видання «Территориальное и административное деление Союза ССР на 1 января 1926 года» [686].

Таким чином, величезний комплекс використаних документальних джерел (актових та діловодних), що опубліковані, а також знаходяться в архівах, дозволив достовірно та комплексно підійти до вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань.

Ще однією групою джерел є статистичні матеріали. Велика частина статистичних даних отримана з архівних джерел. Так використані матеріали «пожежної» статистики з фонду 5 «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, а саме статистичні дані про пожежі в УСРР та роботу пожежних інспекцій [644–646; 673]. З Державного архіву Харківської області взяті статистичні дані про стан пожежної охорони на Харківщині [640; 641]. У ході роботи у Державному архіві Луганської області вивчені статистичні матеріали зі страхування від пожеж [81; 250; 378]. В Державному архіві Сумської області знаходяться статистичні матеріали з питань пожежної безпеки у окрузі [476; 529; 672]. Також є окремі опубліковані праці, що містять статистичні відомості і тому мають для нас важливе значення. Вони представлені в нашому дослідженні статистичними щорічниками [709–711]. У щорічниках містяться вичерпні дані про розвиток базових галузей життя українського радянського суспільства, що дає нам можливість проаналізувати загальнореспубліканський фон у досліджуваній період, на тлі якого розвивалася сфера пожежної охорони УСРР. Для кращого загального розуміння діяльності міських та сільських вогнеборчих команд, корисними для нас були відомчі щорічні обстеження українського комунального господарства, видані у 1929 та 1932 роках [412; 413].

Важливими у контексті дослідження суто аспектів вогнеборчої сфери є статистичні збірники «Сведения основной статистики по страхованию от огня за 1923–1924 год» [648], «Сведения о пожарах в СССР за 1923/24 и 1924/25 гг. (с 1 октября 1923 г. по 30 сентября 1925 г.)» [642] та «Сведения о пожарах в СССР за 1924–1925 операционный год. Статистические таблицы. Выпуск 2» [643]. У них розміщені відомості про кількість пожеж у містах та селах радянських республік, фінансові збитки від них тощо. Грунтовною є праця «Сводные сведения о пожарах в СССР за пять лет 1923/24–1927/28 гг. (с 1 октября 1923 г. по 30-е сентября 1928 г.)» [652].

П. В. Бронзов у 1924 році видав роботу «Состояние пожарной охраны в городах Украины. Статьи из «Статистического бюллетеня ЦСУ Украины»»

[63]. Вона цікава тим, що є фактично єдиною збіркою опублікованих статистичних даних з пожежної справи в УСРР 1920-х років. Видання є важливим для даної дисертаційної роботи, однак можливості його використання обмежені, оскільки праця Бронзова торкається лише аспектів пожежної охорони міст української радянської республіки першої половини 20-х років ХХ століття. Статистичні матеріали (опубліковані та неопубліковані) є дуже цінними джерелами цього дисертаційного дослідження.

Важливими джерелами для дисертації стали матеріали періодичних видань 1920-х – 1930-х років. Автором цієї роботи були проаналізовані матеріали всіх випусків журналів «Пожарное дело», «Пожарная техника», «Пожарный» [756, с. 291] з 1924 до 1936 року, які до цього часу, судячи з робіт українських істориків – дослідників пожежної справи, не були ґрунтовно вивчені та введені у науковий обіг. Ми поділили матеріали авторів-дослідників міжвоєнного періоду на роботи науковців та публіцистів, які писали конкретно про українські справи пожежної охорони та авторів, що займалися питаннями загальносоюзного розвитку вогнеборчої справи.

Проаналізуємо спочатку публіцистичні матеріали українських авторів, що писали про вогнеборчу справу в УСРР. Один з керівників Київського добровільного пожежного товариства, а згодом брандмейстер Київської пожежної команди М. Варченко надрукував ряд статей, у яких описував діяльність київських вогнеборців з 1924 по 1929 роки [7 –73; 75]. Він зазначав, що пожежним доводилося працювати у складних умовах, часто не вистачало нормального пожежного устаткування. Однак дослідник відзначав героїзм співробітників пожежної охорони, їх відданість справі. М. Варченко був також автором робіт з загальних питань пожежної безпеки [69; 70; 74; 76]. Про боротьбу з пожежами у Переяславському повіті та Київське добровільне пожежне товариство писав автор під псевдонімом «Доброволець» [138, 139] (напевно, член Київського ДПТ), а про справу чищення димоходів у місті Київ – П. Гильченко [96].

Інший провідний фахівець Запорізького добровільного пожежного товариства імені Дзержинського, згодом начальник пожежної команди міста Запоріжжя О. Г. Чечерський написав низку статей про діяльність ЗДПТ імені Дзержинського, роботу запорізьких пожежних, а також про боротьбу з вогнем в українських селах, страхування пожежних добровольців, заходи протипожежної профілактики та кваліфіковані пожежні кадри [839–844]. Статті написані цікаво, у них відмічені окремі недоліки пожежної системи УСРР, висловлені пропозиції щодо її покращення. Автор Г. Ревенко у статті «Пожарная охрана Софиевского завода Запорожского округа» [615] охарактеризував деякі особливості і недоліки роботи професійного і добровольчого пожежних колективів, створених при заводі. Було відмічено, що професіонали отримували матеріальну допомогу від держави, а пожежні добровольці вимушені були ремонтувати місцевому населенню техніку, щоб придбати собі пожежний інвентар та форму.

Пожежний інспектор Шепетівської округи, що на Волині, М. Ротенберг, став ініціатором створення у 1924 році спеціальних двомісячних курсів для підготовки кваліфікованих пожежних працівників – інструкторів вогнеборчої справи. Це був один з перших випадків створення пожежно-технічних освітніх курсів на території УСРР. Про цей досвід сам інспектор писав у статтях, опублікованих в журналах «Пожарная техника» и «Пожарное дело» [619; 620]. Зазначалося, що курси були успішно закінчено десятима випускниками наприкінці 1924 року. Після навчання спеціалісти відправилися на роботу до пожежних організацій Шепетівської округи.

Брандмайор Одеської пожежної команди М. Я. Добко власні роботи присвятив діяльності своїх підопічних пожежних працівників та розвитку вогнеборчої справи в країні на новому етапі [136; 137]. Окрім нього, проблеми роботи вогнеборців Одеси в своїх статтях піднімали В. Дунаєв [204–209], Л. Васильєв [77], Ф. Вергопуло [83]. Вони висвітлювали роботу Одеського добровільного пожежного товариства, пожежної служби в морському порту, видатних пожежних персоналій Одеси. Разом з ними питання діяльності

пожежних органів у південних регіонах України досліджували такі автори, як К. Орловський [472], О. Огнівцев [459], С. Продеус [595], Л. Мацук [381]. Про справи вогнеборців у Дніпропетровській окрузі пожежних усього СРСР сповіщали публіцист під псевдонімом «Чука» [846; 849] та А. Буйвид [65]. Їх статті стосувалися розвитку пожежної охорони на заводів Дніпропетровщини, учбової пожежної команди округового міста, інших загальних аспектів вогнеборчої справи в окрузі. Серед інших праць, що стосувалися регіонального розвитку пожежної справи можна згадати статті Н. Асадчих «Пожарная охрана на Донецких железных дорогах» [20], К. Головченка «Сталинские пожарно-технические курсы» [102], А. Висмонта – «Пожарное дело в городе Зиновьевске» [85].

Українські автори статей у пресі також займалися описом окремих сфер системи пожежної охорони України у міжвоєнний період: професійної освіти вогнеборців, пожежної охорони на промислових підприємствах. К. Кочеров, серед інших проблем, займався питаннями розвитку пожежно-технічної освіти в Україні і відповідно висвітлював їх у своїх роботах [307; 308]. Він розкривав особливості підготовки кваліфікованих вогнеборчих кадрів на Всеукраїнських пожежно-технічних курсах НКВС УСРР, а згодом у Харківському пожежному технікумі. У його статті 1932 року [306] було суворо розкритиковано роботу Запорізького пожежного технікуму та діяльність його керівництва, спираючись на пануючі комуністичні догми того часу. Також про ВПТК НКВС УСРР в м. Харків статті друкували його співробітники С. Бойчевський [50] та Т. Левченко [339].

З кінця 1920-х років, з початком активізації політики індустріалізації, в країні підвищилася увага публіцистів до проблем пожежної служби на промислових підприємствах України. Голова пожежної охорони ВРНГ УСРР Г. Ковалюх (якого в середині 1930-х роках репресували) став автором ряду статей з зазначеної тематики [277–282]. Друкували матеріали в пресі з питань промислової пожежної охорони також О. Лехницький [341], С. Федоров [714–717].

Іншою групою статей, надрукованих у 1920–1930-ті роки, що опосередковано стосувалися проблем вогнеборчої охорони в Україні, були матеріали преси загальносоюзного напрямку. Вони не конкретизували проблеми окремих республік і округів, але описували загальні і конкретні аспекти розвитку вогнеборчої справи в СРСР. Вони також є вкрай важливими історичними джерелами даного дисертаційного дослідження.

Одним з провідних фахівців у пожежній справі досліджуваного періоду в Радянському Союзі був К. М. Яічков – начальник Центрального Пожежного Відділу Головного Управління Комунального Господарства НКВС РСФРР у 1920-ті роки. Його статті, видані протягом 1920-х – 1930-х років, мають велике значення для нашого дослідження як історичні джерела, оскільки дозволяють простежити зміни та тенденції у розвитку пожежної справи нашої країни. Він розглядав як загальні аспекти розвитку вогнеборчої сфери, так і конкретні: роботу пожежно-технічних конференцій, діяльність Держстраху, оздоровлення працівників пожежної служби тощо [883–925]. Інший видатний діяч пожежної справи С. Г. Голубев відзначився написанням ряду публікацій з вогнеборчої тематики у журналі «Пожарное дело» наприкінці 20-х років – на початку 30-х років ХХ століття [104–110]. Літературною продуктивністю відзначалися начальник Ростовської пожежної команди П. Н. Перебейнос [486–492] та інженер Н. Н. Кузнецов [324–330].

Начальник Ленінградського управління пожежної охорони В. С. Бекташев був автором значної кількості статей у журналі «Пожарное дело» [38–44]. Діапазон тем, яких торкаються його розвідки, доволі широкий: від проблем Держстраху до трудової пожежної повинності населення. З огляду на посаду цієї людини, можна сказати, що він був справжнім фахівцем у вогнеборчій сфері, і це відчувалося у рівні підготовки його робіт. Його заступник В. Кельн також відзначився авторством окремих праць з пожежної тематики [268; 269]. Іншим управлінцем від пожежної галузі був Андрій Олексійович Понофідін. У його доробку не тільки статті з тематики дотримання правил пожежної безпеки у кінематографі, але й праці, що торкалися окремих аспектів сільської

пожежної охорони, добровольчих дружин, загальної організації сфери пожежної безпеки [558–563; 565–569].

І. І. Русакова – старшого пожежного інспектора військово-будівельного управління РСЧА, також можна віднести не тільки до когорти відповідальних працівників державної вогнеборчої сфери, але й до публіцистів широкого профілю [770, с. 53]. Він мав публікації і про пожежну охорону колгоспів, і про відповідальність брандмейстерів, і про підготовку пожежних [623–627; 629–631]. Є. Ю. Тимовський, старший пожежний інспектор Росдержстраху, спеціалізувався на написанні трудів з проблем страхування та вогнестійкого будівництва, діяльності сільських добровольчих команд та питань пожежного захисту в умовах протиповітряної оборони [700–704; 706; 707].

Матеріали преси пожежного профілю є важливими історичними джерелами з багатьох напрямів. Публіцист А. Антропов у своїх статтях [9–13] торкався двох проблемних тем: фізичної підготовки вогнеборців та пожежної охорони на промислових підприємствах. Окрім нього, проблеми промисловості характеризували А. Корольов [297; 298; 300], К. Крашенінніков [312; 313], А. Язвицький [874; 876; 880; 881], А. Яковлєв [927; 928]. Інженер М. Горєв досліджував перспективи спринклерування в СРСР [111]. Проблеми фінансово-страхового напрямку в пожежній справі описували управлінці, фінансисти та страхові агенти: В. Гохман [114], Н. Казанський [257], Я. Ліберман [342; 346; 347], Н. Платонов [533], А. Хазанов [739].

Іншою великою темою, яка цікавила вчених, інженерів, управлінців, галузі пожежної безпеки та була висвітлена на шпальтах журналів вогнеборчої сфери, була проблема захисту від пожеж у сільській місцевості. Про справи боротьби з вогнем у селах писали: Болтунов [52; 54], Гуревич [120–122] (торкався переважно питань пожежної охорони колгоспів та радгоспів), Каташин [264; 265], Миндовський [386; 390; 392; 393; 395], Морозов [414–416; 419], Холявкін [784], Язвицький [875; 877]. Технічні питання пожежогасіння і значущість струму у пожежній справі, різновиди пожеж та способи їх ліквідації, види пожежного релікту (його переваги та недоліки)

характеризувалися в основному кваліфікованими радянськими інженерами – К. Баумом [29–34], А. Барановим [26; 27], С. Яковлєвим [931], В. Еліссоном [861–865], Ф. Михайловим [408–411], М. Вассерманом [79–80], І. Зеберг-Зебеліном [231–233].

Варто зазначити, що в матеріалах преси того часу значну увагу приділяли стану та перспективам пожежно-технічної освіти вогнеборців, підвищенню їх кваліфікації, що свідчить про суттєву зацікавленість пожежної служби у фахівцях пожежної служби належного рівня підготовки. Наприклад, П. Дрьоміна цікавили питання про підвищення кваліфікації рядових пожежників, особливо в сільській місцевості [197–200]; Ю. Баума – освіта професійних та добровільних борців з вогнем [36]; В. Гіттермана – навчання міських комунальних працівників пожежної галузі [98]; Л. Піскунова – загальні завдання пожежного навчання [524].

Справу боротьби з вогнем у Наркоматі шляхів сполучення (на залізницях та водному транспорті) описували: пожежний інспектор Головної інспекції НКПС РСФРР Дмитро Михайлович Корельський [292–295], а також: Н. Асадчих [17–21], Н. Іванов [239], Н. Кожевніков [283–285], С. Кудрявцев [320–322], В. Шалін [855]. Питання пожежної охорони у РСЧА висвітлювали Н. Крилов [315–318] та Фрідберг [737].

Автори не оминали і такої теми, як взаємовідносини пожежної і культурної сфер. В тому числі про «культурний фронт та боротьбу з бюрократизмом», «культурний похід та дисципліну» у вогнеборчій справі писав Рудольф Перрель [517–519], про «пожежного як культурну силу» – М. Царьов [785], про «пожежні музеї» – М. Юнпроф та Н. Борминський [870; 55]. Як і на сучасному етапі розвитку українського суспільства, у досліджуваній період брали до уваги гендерні аспекти. Т. Барлінська, К. Новиков, Р. Перрель [28; 435; 516] писали про роль жінки у справі гасіння пожеж. Питань класової боротьби у пожежній сфері торкався один з керівників вогнеборчої справи в РСФРР – Є. Брауде [60–62].

Таким чином, завдяки публікаціям українських, російських, білоруських авторів у спеціалізованих «пожежних» періодичних виданнях 20–30-х років ХХ

століття ми маємо уявлення та широкий інформативний матеріал про різні сфери розвитку системи пожежної охорони в УСРР та СРСР у 1918–1934 роках. Ці історичні джерела є дуже цінними для нашого дослідження, хоча мають в основному описовий, а не аналітичний характер.

Четвертою групою історичних джерел нашої дисертації є джерела особового походження, а саме спогади працівників пожежної охорони, які згадують своє життя, службу у вогнеборчих структурних підрозділах, описують характерні реалії епохи. Також цікавими історичними джерелами даної групи є автобіографії пожежних, що вступали до різних пожежно-технічних навчальних закладів, а також педагогів, що там викладали [6, арк. 11–24; 7, арк. 1–14, 21–23, 56–67; 498, арк. 1–38]. Корисними для нашого дослідження є роботи А. Ф. Лаптія «Из опыта службы в пожарной охране (рассказы ветерана)» [336], О. С. Сумцова «В борьбе с огнем : записки Харьковского пожарного» [680], та спогади В. П. Харченка, Ф. В. Сухорукова, Є. Ф. Беспалова, опубліковані у виданні «Академии пожарной безопасности 75 лет. Воспоминания выпускников разных лет» [3].

Мемуари О. С. Сумцова, колишнього начальника Управління пожежної охорони УВС Харківської області, насичені великим обсягом різноманітної за змістом інформації, з якої можна дізнатися про стан справ у пожежній охороні міста Харків та УРСР другої половини 1930-х років та часів Другої світової війни [770, с. 57]. І хоча даний період не входить до хронологічних рамок нашого дослідження, для нас цікавою є подальша доля пожежних працівників УСРР, які займалися розвитком системи пожежної охорони в Україні у 1920-х – 1930-х роках [764, с. 208].

Спогади ветерана пожежної служби А. Ф. Лаптія, що розпочав свою роботу у пожежній галузі з 1929 року, є цінним історичним джерелом. Він описує особливості гасіння сільських та міських пожеж наприкінці 1920-х років, охарактеризовує діяльність окремих пожежних працівників. Причому його інформація є такою, що, певним чином, відрізняється від даних матеріалів офіційних документів. Важливим є розділ його спогадів про роботу пожежних

на будівництві електричної станції Харківського району (ЕСХАРу), оскільки там показане звичайне життя рядових українських вогнеборців на межі 20-х–30-х років ХХ століття. Цікавими та пізнавальними є розділи мемуарів про роботу на різних посадах [336, с. 19], оскільки таким чином можна дізнатися про повсякденне життя та роботу представників різних вогнеборчих професій. Важливим в контексті ознайомлення з повсякденним життя курсантів пожежно-технічних курсів є його описання життя та навчання на освітніх курсах пожежних працівників на базі Харківського тракторного заводу [336, с. 19–21]. Змістовними також є спогади А. Ф. Лаптія про навчання у Ленінградському пожежному технікумі, роботу на керівних посадах у промисловій пожежній охороні міст – Луганськ, Запоріжжя, Краматорськ та Сталіно [336, с. 25–47].

Також дуже важливими для нашого дослідження є спогади випускників Харківського пожежного технікуму. Є. П. Беспалов вступив до ХПТ у 1933 році, а згодом залишився там на посаді викладача [764, с. 208]. Він описує роботу керівників навчального закладу, викладачів, специфіку викладання предметів тощо. Згадує автор також і В. Ф. Смирнова, заступника начальника Харківського пожежного технікуму з навчальної частини, якого репресували у 1937 році [3, с. 83–86]. В. П. Харченко, який був слухачем Харківського пожежного технікуму з 1936 по 1939 роки, у своїх спогадах відзначає якість спеціальної професійної пожежної підготовки у закладі, належний стан матеріально-технічного забезпечення технікуму, згадує і особливості проведення занять науково-педагогічними працівниками, які працювали там ще з 1928 року [3, с. 39–42]. Ф. В. Сухоруков також вчився у пожежному технікумі міста Харкова наприкінці 1930-х років. Окрім описання процесу навчання, характеристики викладачів, забезпечення навчального процесу, він згадує особливості проведення санітарно-гігієнічних процедур та спортивне життя в навчальному закладі [3, с. 62–64].

Такі історичні матеріали, як опубліковані спогади А.Ф. Лаптія, Є. П. Беспалова, Ф. В. Сухорукова, В. П. Харченка, є вкрай важливим джерелом для

нас. У них зображується історична реальність крізь призму особистісного сприйняття, характеризуються процеси звичайного плину життя, у спогадах можна відшукати цікаві факти, простежити динаміку розвитку суспільства. У архівних справах фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління збереглися автобіографії абітурієнтів та викладачів Харківського пожежного технікуму у 1928–1930 роках [6, арк. 11–24; 7, арк. 1–14, 21–23, 56–67; 498, арк. 1–38.], інші матеріали особового походження [153, 154, 159, 165, 166]. Дані історичні джерела є дуже значущими, оскільки дозволили проаналізувати специфіку особистих даних вогнеборців досліджуваного періоду. Сукупність джерел особового походження надала нам можливість ще з однієї позиції (хоча й зі значною часткою суб'єктивізму) підійти до ґрунтовного аналізу системи пожежної охорони в УСРР у 1918–1934 роках.

Дуже цікавою групою джерел, використаних у нашому дослідженні, є зображальні джерела. Так було досліджене видання 1925 року «Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин УССР» [5]. В цій книзі є ілюстрації та описання вогнеборчого обмундирування і знаків відмінності пожежних УСРР середини 1920-х років, які дають уявлення про візуальний образ пожежних того періоду. Зображення форми борців з пожежами 1920–1930-х років, а також їхніх нарукавних знаків, петлиць, емблем пожежної охорони тощо можна знайти у дослідженні Г. В. Смирнова «Историческая хроника пожарной охраны Луганска» [336, с. 340–352]. До цієї групи джерел можна віднести також збірку матеріалів «Советский пожарник. Иллюстрированный сборник, посвященный 30-й годовщине советской пожарной охраны (1918–1948 гг.)» [666].

Для комплексного дослідження та візуального сприйняття вогнеборчої тематики автором дисертації були використані фотографії з Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного [720–722, 727–736]. Використані матеріали з даного архіву дозволяють нам побачити як виглядали пожежні міст та сіл близько ста років тому, як вони працювали, їх

вогнеборче оснащення тощо. Матеріали також вперше вводяться у науковий обіг. Для дослідження також важливими та цікавими є фотографії українських пожежних 1920-х років, що знаходяться в архіві кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін НУЦЗ України [723–726]. Зображальні джерела є дуже цінними для нас та суттєво доповнюють джерельну базу даного дисертаційного дослідження.

Таким чином, джерельна база нашого дослідження охоплює цілий комплекс актових, діловодних, статистичних джерел, матеріалів спеціальних періодичних видань, документів особового походження, зображувальних джерел, матеріалів з мережі Інтернет. Переважна більшість використаних нами архівних джерел центральних, обласних та галузевих архівів України вперше вводиться до наукового обігу. Велика частина опублікованих матеріалів з проблем становлення та розвитку пожежної охорони у 1918–1934 роках в УСРР є малодослідженими, і частково також вперше вводяться до наукового обігу. На наш погляд, джерельна база є повністю достовірною, комплексною і достатньою для вивчення зазначених у дисертаційному дослідженні питань.

1.3. Методологія дослідження

Відповідно до завдань дослідження, в основу дисертаційної роботи покладені методологічні положення про неперервність зв'язку процесів та явищ суспільного-політичного життя, важливість їх достовірного висвітлення. Крім цього, методологічні засади дослідження ґрунтуються на принципах історизму та системності.

Принцип історизму дозволяє розглянути процеси формування та розвитку системи пожежної охорони УСРР у 1918–1934 роках, як складової державної політики цивільної безпеки громадян, у контексті політичної та суспільно-економічної ситуації в республіці. З використанням принципу історизму, шляхом вивчення та аналізу цілого комплексу історичних джерел і літератури автором здійснено дослідження становлення та діяльності системи пожежної охорони УСРР у 1918–1934 рр. Результат було досягнуто завдяки

ретельному вивченню історіографічної та джерельної баз дисертаційної роботи.

На думку автора, системний підхід є ефективним засобом досягнення результатів дослідження, який дозволяє найбільш адекватно уявити процес становлення системи пожежної охорони на українських землях у досліджуваній період. Системний підхід, який ґрунтується на комплексному методі дослідження, що органічно поєднує в собі аналіз та синтез якісних і кількісних характеристик, дозволяє виявити механізм становлення й еволюцію системи пожежної охорони в УСРР кінця другого десятиліття – середини четвертого десятиліття ХХ століття, як складової державної політики цивільної безпеки громадян у всій її різноманітності і суперечливості. Принцип системності надав можливість розглянути створення, формування та розвиток системи пожежної охорони УСРР у 1918–1934 роках як цілісний, масштабний, багатогранний процес, який мав власні передумови, тенденції та наслідки.

Окрім системи пожежної охорони держави, у досліджуваній період також існувала правоохоронна система, система протиповітряної охорони та система хімічного захисту населення. Ми використовуємо термін «система пожежної охорони» у широкому розумінні, розглядаючи його в контексті історичного розвитку держави. Система пожежної охорони розуміється нами як об'єднання державних органів і організацій, громадських товариств, які здійснювали організацію протипожежних профілактичних заходів, безпосереднє гасіння пожеж, ліквідацію наслідків стихійних лих, підготовку кваліфікованих кадрів у галузі боротьби з вогнем.

Специфіка цієї роботи обумовила комплексне застосування загальнонаукових та загальноісторичних методів. До перших слід віднести методи аналізу, синтезу фактів та джерел, методи узагальнення та порівняння. Серед других можна назвати історико-порівняльний, історико-системний, історико-генетичний методи.

Методи аналізу та метод синтезу дозволили простежити рівень вивченості досліджуваної тематики в історіографії, основні етапи формування

та зміни історичних концепцій протягом зазначеного періоду. Було з'ясовано, що комплексно, ґрунтовно, виключно з наукових позицій обрану нами тему – «Система пожежної охорони в УСРР як складова державної політики цивільної безпеки громадян (1918–1934 рр.)» ніхто з попередників не досліджував.

Історико-порівняльний метод та методи узагальнення і порівняння дали змогу досліджувати події, факти, тенденції історії розвитку системи пожежної охорони УСРР 1918–1934 років, як складової частини державної політики цивільної безпеки громадян, в тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, у якій вона існувала, і водночас у контексті змін, що відбувалися протягом досліджуваного періоду.

Історико-генетичний метод було застосовано під час визначення передумов виникнення нової радянської системи пожежної охорони. Так, було з'ясовано, що система пожежної охорони в УСРР на початковому періоді свого становлення та розвитку базувалася на дореволюційній системі пожежної безпеки Російської імперії.

Історико-системний метод надав можливість проаналізувати діяльність державних органів пожежної охорони та суспільних організацій і колективів, громадян які здійснювали організацію профілактики пожеж, пожежогасіння, ліквідацію наслідків стихійних лих, підготовку кваліфікованих кадрів у галузі боротьби з вогнем у 1920-х – першій половині 1930-х років, як цілісну систему.

Методологічну основу нашої дисертаційної роботи становили загальновідомі підходи до вивчення історичного минулого, методи та принципи історичного дослідження, комплексне використання яких дало змогу осмислити об'єкт та предмет дослідження, уникнути упередженості та суб'єктивізму, виконати науковий аналіз та узагальнення щодо створення, формування та розвитку системи пожежної охорони в УСРР, як складової частини державної політики цивільної безпеки громадян у 1918–1934 роках. За рахунок поєднання принципів історизму та системності вдалося виконати поставлені у дисертаційному дослідженні наукові завдання. У ході роботи було використано

низку загальних і спеціально-історичних методів дослідження, за допомогою яких відбувалося обгрутування результатів та висновків дослідження.

Таким чином, дисертацію виконано на підставі сучасної методології історичного пізнання явищ і процесів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Дослідники ХХ та початку ХХІ століття займалися вивченням різних аспектів історії розвитку вітчизняної пожежної служби. Однак проблемам діяльності пожежно-рятувальної служби в УСРР у 1918–1934 роках приділялося недостатньо уваги. Певні питання, хоча й вивчалися, однак їх дослідження має фрагментарний характер, роботам у більшості випадків притаманне регіональне спрямування. Таким чином, аналіз історіографічного доробку вчених, які займалися проблемами історичного розвитку пожежної справи України свідчить про суттєву прогалину в науковому дослідженні питань становлення, формування та розвитку пожежної охорони в УСРР у міжвоєнний період. Виходячи з вищезазначеного, очевидно, що історія становлення та розвитку системи пожежної охорони у 1918–1934 потребує комплексного, ґрунтовного наукового дослідження, що і є завданням даної дисертації.

Джерельна база дослідження охоплює цілий комплекс як архівних (неопублікованих), так і опублікованих джерел. Переважна більшість використаних архівних джерел центральних, обласних та галузевих архівів України вперше вводиться до наукового обігу. Велика частина опублікованих матеріалів з проблем становлення та розвитку пожежної безпеки у 1918–1934 роках в УСРР є малодослідженими, і частково також вперше вводяться до наукового обігу. На наш погляд, джерельна база є повністю достовірною, комплексною і достатньою для вивчення зазначених у дисертації питань.

Поєднання фундаментальних теоретико-методологічних принципів із ключовими загальнонауковими та спеціально-історичними методами має

сприяти вирішенню поставленої в дослідженні проблеми – вивченню системи пожежної охорони в УСРР як складової державної політики цивільної безпеки громадян (1918–1934 рр.).

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [743; 747; 756; 758; 759; 764, 770].

РОЗДІЛ 2

БОРОТЬБА З ПОЖЕЖАМИ В НАДДНІПРЯНЩИНІ У 1918 – 1920 РОКАХ

2.1. Формування радянської законодавчої бази у вогнеборчій справі

У дореволюційний період територія України дуже потерпала від пожеж різних масштабів. За деякими підрахунками, збитки народного господарства на наших землях могли складати від 500 до 700 мільйонів рублів на рік [513, с. 8]. Після ліквідації Російської імперії у 1917 році було зруйновано систему пожежної охорони на усьому постімперському просторі, в тому числі і на українських землях. Території колишньої Російської імперії продовжували потерпати від пожеж. Радянська влада, розуміючи важливість створення ефективної системи пожежної охорони у підконтрольних регіонах, почала видавати ряд декретів, які повинні були покращити ситуацію в даному напрямі. Згідно першого законодавчого акту у цій галузі – декрету РНК РСФРР від 17 квітня 1918 року «Об организации государственных мер борьбы с огнем» [664, с. 101], були окреслені нові шляхи боротьби з пожежною загрозою. Варто зазначити, що перші законодавчі акти про пожежну безпеку на теренах колишньої імперії Романових у 1918–1919 роках були розроблені на території РСФРР. Потім вони розповсюджувалися на українські території, підконтрольні більшовицькій владі, або копіювалися українськими органами влади. Тому закони та постанови у галузі вогнеборчої сфери, що видавалися у Росії, мали безпосереднє відношення до українських пожежних справ, оскільки виконувалися на усіх територіях, підконтрольних радянській владі [770, с. 60].

Великий внесок у створення першого законопроекту про боротьбу з пожежами (і інших наступних законів) зробив М. Т. Єлізаров, якому було доручено проаналізувати стан справ у пожежній галузі та зайнятися розробкою законодавчої бази вогнеборчої справи. М. Т. Єлізаров у доповіді Раді Народних Комісарів наголосив на величезній шкоді, яку завдають пожежі [767, с. 55]. Також він проаналізував основні причини виникнення пожеж. До них було віднесено: відсутність обов'язкових протипожежних нормативів, ефективного

керівництва та спеціального державного органу протипожежного нагляду, брак фахівців та спеціальних протипожежних засобів і реманенту [420, с. 17]. Окрім М. Т. Єлізарова, у розробці першого декрету по боротьбі з пожежами приймали участь голова правління Всеросійської професійної спілки та завідувач Петроградськими курсами пожежних техніків П. К. Яворівський, член правління Всеросійської спілки пожежних та страхових діячів Н. Т. Федотов, голова правління Російського союзу спілок взаємного страхування від вогню К. М. Яічков [741, с. 516]. Раднарком РСФРР, докладно дослідивши та обговоривши положення декрету, прийняв з поправками документ, який мав сприяти швидкому поліпшенню справ у вогнеборчій галузі. Особисті правки до даного документу вносив голова РНК В. І. Ульянов (Ленін) [767, с. 55]. Таким чином, декрет РНК РСФРР від 17 квітня 1918 року «Об организации государственных мер борьбы с огнем» поклав початок формуванню радянської бази протипожежних законів.

Розробка законодавчої бази боротьби з вогнем тривала, незважаючи на те, що продовжувалися бойові дії. 27 травня 1918 року РНК РРФСР прийняла закон «Про ліси». У статті 40 цього документу зауважувалося, що громадянин усіма доступними засобами має охороняти ліси від пожеж та псування, вживати усіх заходів дбайливого ставлення до державного та приватного майна. Далі вказувалося, що кожен громадянин може бути залучений за вимогою місцевої влади до тимчасового виконання обов'язків з охорони лісів, як при стихійних лихах (наприклад пожежах), так і в інший час. Центральне управління лісів, що існувало у той час, було зобов'язане визначати заходи, спрямовані на захист лісів від пожеж [103, с. 93]. Законодавчо питання боротьби з лісовими пожежами також були відображені у постанові Ради Праці та Оборони від 28 липня 1920 року. Згідно цієї постанови, загальна відповідальність за організацію профілактичних протипожежних заходів, заходів по боротьбі з вогнем у лісах, покладалася на президії виконавчих комітетів місцевих рад [103, с. 93].

31 липня 1918 року була опублікована постанова Народного комісаріату праці (НКП) РСФРР «Про накази інспекції праці». У ній передбачався комплекс протипожежних заходів у промислових установах. У червні 1918 року НКВС надсилав листи виконавчим органам у підконтрольні регіони про вірогідність виникнення масштабних пожеж. Їм пропонувалося вживати усіх заходів з попередження виникнення пожеж, навіть переводити міста до стану облоги, а також інформувати про всі справи центральні органи. У справи пожежних заборонялося втручатися будь-кому [1, с. 79].

10 червня 1918 року Пожежна рада передала РНК проект декрету про кримінальну відповідальність керівників державних та приватних підприємств, які порушували постанови з протипожежного захисту. Планувалося передати контрольні функції за діяльністю у сфері захисту від пожеж керівників установ і організацій до спеціальної служби протипожежного нагляду. У жовтні 1918 року Комісаріат зі справ страхування та боротьби з вогнем на основі постанови Пожежної ради від 27 вересня 1918 року видав «Положення про місцеві органи протипожежного нагляду». Згідно нього, при виконавчих комітетах обласних, губернських, повітових, міських Рад, у містах з населенням більше 10 тисяч осіб створювалися пожежні комітети (пожкоми) [1, с. 80].

На міські та повітові пожежні комітети покладалися справи реєстрації вогнеборчих організацій, спостереження за їх діяльністю, облік пожежного реманенту, контроль за його справністю, складення місцевих обов'язкових протипожежних постанов, правил, інструкцій. А також спостереження за виконанням вимог законів та обов'язкових розпоряджень з пожежної справи, притягнення до відповідальності осіб, винних у їх порушенні, розробка заходів пожежної безпеки, ведення пожежної статистики, робота з населенням. До завдань губернських місцевих пожкомів входило загальне спостереження за дотриманням пожежної безпеки, розробка загальних заходів з пожежної справи та водопостачання, видання обов'язкових постанов з вогнеборчої та будівельної галузі, а також облаштування шкіл та курсів для підготовки кадрів вогнеборців, управління діяльністю місцевих пожежних комітетів і заохочення осіб, що

найбільше відзначилися при гасінні пожеж [1, с. 80]. Однак реалізація усіх цих моментів ускладнювалася через ведення бойових дій.

Процес створення та становлення нових радянських органів пожежного управління проходив у складних умовах. Питаннями пожежної охорони займалися кілька державних відомств, що породжувало неузгодженість у їх діях. Подекуди пожежні комітети за рішенням НКВС РСФРР були ліквідовані, а їх функції були передані до пожежних підвідділів охорони відомств. Головний комісар зі справ страхування та боротьби з вогнем М. Т. Єлізаров направляв до деяких департаментів роз'яснення, у яких підкреслював, що згідно декрету від 17 квітня 1918 року уся пожежна справа має знаходитися у одних руках, зокрема у обласних, губернських, повітових пожежних комітетів. Таким чином, у листопаді 1918 року члени Пожежної ради виступили з пропозицією про реорганізацію управління пожежною охороною, надання «центральному її органу прав та обов'язків не тільки контролюючого характеру, але й оперативного» [1, с. 81].

Першого грудня 1918 року Рада народних комісарів РСФРР приймає новий декрет «Про організацію страхової справи в Російській республіці». Згідно даного документу у зв'язку з утворенням Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Пожежна рада та Головний комісар зі справ страхування та боротьби з вогнем підпорядковувалися новоствореній установі. Було відкрито нову організацію в структурі ВРНГ – Пожежно-страховий відділ ВРНГ (ПСВ ВРНГ) [767, с. 57].

20 травня 1919 року ВРНГ приймає постанову «Про управління пожежною та страховою справою РСФРР». В ній, зокрема, підкреслювалося, що Пожежно-страховий відділ ВРНГ, на котрий покладалося загальне керівництво пожежною та страховою справами в республіці, розробляє та здійснює через відповідні державні органи заходи загальнодержавного характеру в сфері профілактики та боротьби з пожежами, в тому числі з вогнестійкого будівництва та планування поселень [778, с. 204].

Заходи з організації централізованого управління пожежною справою на території, підконтрольній більшовикам, не могли бути успішно завершені через відсутність необхідних коштів у місцевих бюджетах. 25 серпня 1919 року Пожежно-страховий відділ направив до Президії ВРНГ клопотання про приймання видатків на утримання пожежної охорони до балансу державного бюджету. І це клопотання було прийняте позитивно.

У статті 12 постанови «Про управління пожежною та страховою справою РСФРР» передбачалося, що кошти на утримання місцевих міських та сільських пожежних дружин повинні були видаватися з місцевих бюджетів [767, с. 57]. Ця стаття була змінена спеціальною постановою ВРНГ від 3 листопада 1919 року, згідно якої фінансування пожежної охорони мало йти з центрального державного бюджету [420, с. 23]. Законодавчі постанови цього періоду торкалися не лише питань створення пожежних органів, але й аспектів підготовки професійних пожежних кадрів. 26 грудня 1919 року Народний комісаріат освіти (НКО) затвердив «Положення про короткотермінові курси». Такі курси невдовзі були відкриті у Петрограді, Москві та Харкові [830, арк. 57].

На кожному фронті, де воювала більшовицька армія були спроби створення надзвичайних протипожежних комісій (в Україні була Надзвичайна Протипожежна Комісія Південно-Західного Фронту), у губерніях – губернські пожежні надзвичайні комісії. Створення цих комісій та їх робота, судячи з однієї з телеграм уряду УСРР до Луганського губернського виконавчого комітету, суворо контролювалася. У повідомленні йшлося: «За наказом штабу південного та південно-західного фронту, пропоную у третій раз повідомити склад губернської надзвичайної пожежної комісії, губернської протипожежної підкомісії. Друге. Відомості про їх діяльність. Якщо подібна ще не організована, організуйте її з наступних представників: губернського військового комітету, губернського відділу комунального господарства, губернської ради, начальника гарнізону. Про виконання телеграфуйте у Харків,

товаришу Петровському. Телеграму надіслав голова Надзвичайної пожежної комісії Південно-Західного Фронту Глазунов» [664, с. 102].

Формування законодавчої бази системи протипожежної боротьби продовжувалося і на початку 1920 року [773, с. 218]. Питання боротьби з пожежами були відображені у положенні про сільські ради (Декрет ВЦВК від 15 лютого 1920 року). Зокрема, на сільські ради було покладено спостереження за справністю пожежних машин, вживання профілактичних протипожежних заходів, боротьбу з вогняною стихією [103, с. 93]. Протягом 1919–1920 року спостерігалася тенденція залучення пожежних працівників до «не пожежних» робіт. Це намагалися змінити декретом від 12 березня 1920 року. Згідно нього, на пожежних «могли бути покладені лише роботи, що відносилися безпосередньо до пожежної справи, а саме: 1. Виїзди на пожежі. 2. Прибирання службових приміщень 3. Надання допомоги населенню при катастрофах, наприклад при повенях, обвалах. 4. Несення караульної служби в театрах, складах і інших місцях за умови поповнення штату для цієї мети». Це підтверджувалося телеграмою Головного комітету праці від 15 березня 1920 року усім губернським комітетам праці про те, що пожежних могли залучати лише до робіт, пов'язаних з їх фахом [371, арк. 1].

У травні 1920 року відбувся з'їзд радянських робітників пожежно-страхового відділу, на якому обговорювалися та пропонувалися законодавчі ініціативи у пожежно-страховій справі, на якому були присутні й представники українських пожежних органів управління [770, с. 69]. До складу учасників з'їзду входили: представники губернських виконавчих комітетів, президій губернських раднаргоспів, губернських земельних відділів, відділів тваринництва, члени професійної спілки пожежних та губернських об'єднань пожежних добровольців, повітових комітетів у справах боротьби з вогнем (де вказані організації були створені) [773, с. 219]. До участі у з'їзді були запрошені представники губернських пожежно-страхових відділів та представники вищих органів влади і управління: Президії Вищої ради народного господарства (ВРНГ), НКВС, Наркомату шляхів сполучення (НШС), Наркомату фінансів,

Наркомату державного контролю, Головного комітету будівельних матеріалів, Головного комітету суднобудування, Центрального відділу тваринництва [649, арк. 40].

Вищезгадані учасники з'їзду мали повноцінне право голосу при прийнятті рішень. Право дорадчого голосу мали представники повітових ПСВ, усі працівники пожежної справи у разі їх узгодження з місцевою владою. Представники губернських пожежно-страхових відділі надавали до Бюро з'їзду фінансові звіти про роботу своїх відділів за 1919 рік та кошториси на 1920 рік [649, арк. 40]. Рішення Першого з'їзду працівників пожежно-страхових відділів ВРНГ про розвиток вогнеборчої справи суттєво вплинули на законодавчу базу системи пожежної охорони в УСРР у подальших роках, навіть не зважаючи на те, що уже влітку 1920 року пожежна охорона була передана до Наркомату внутрішніх справ [830, арк. 91].

17 червня 1920 року члени Президії ВРНГ, делегати профспілок пожежних працівників та з'їзду представників пожежно-страхових відділів раднаргоспів на спільному засіданні одноголосно висловилися стосовно передання управління пожежної справи до відання Народного комісаріата внутрішніх справ РСФРР. Ця пропозиція отримала підтримку в уряді і вже 12 липня 1920 року Рада Народних Комісарів прийняла постанову «Про зосередження пожежної справи в НКВС РСФРР». Через кілька днів дана постанова була продубльована оранами влади УСРР.

В Україні поділ пожежних і страхових відділів відбувався за наступним порядком: «1. Для перерозподілу кредитів, майна та співробітників пожежних і страхових підвідділів Вищої ради народного господарства, по узгодженні з останніми, створити на місцях Комісії, до складу яких ввести по одному представникові від пожежного і страхового підвідділів і представника місцевого виконкому. 2. Комісіям належить провести: а) переведення кредитів до фінансових підвідділів комунальних відділів (загальні та організаційні кредити, планування кредитів за кошторисами на 1920 рік), б) розподіл майна канцелярії таким чином, щоб воно відповідало штатним складам службовців у

підвідділах, передача складів пожежного майна та ремонтних майстерень без зупинки їх діяльності. 3. Після закінчення розподілу та передання кредитів, майна та перерозподілу співробітників має бути складений акт, який після підписання членами комісії має бути поданий Завідувачу комунальним відділом НКВС УСРР та Голові РНК УСРР на затвердження. 4. Перерозподіл та передача кредитів, майна та співробітників має відбутися у двотижневий строк з дня публікації даної постанови. Акти про розподіл у копіях мають бути направлені до Центрального пожежного підвідділу комунального відділу НКВС УСРР» [830, арк. 90].

Управлінці українського уряду затвердили порядок утворення пожежних підвідділів у складі НКВС. З моменту підписання актів «Комісії по перерозподілу ВРНГ та НКВС» (серпень 1920 року) пожежні підвідділи переходили до відання комунальних відділів НКВС УСРР. Управління пожежною справою переходило до Наркомату внутрішніх справ України до опублікування «Основного положення про управління пожежною охороною в УСРР», яке мало бути розроблене у найближчий час. Право призначення завідувачів пожежних підвідділів надавалося начальникам комунальних відділів після узгодження з місцевими організаціями спілки працівників комунального господарства. Остаточне затвердження кандидатур завідувачів пожежних підвідділів НКВС знаходилося у віданні Центрального пожежного підвідділу комунального відділу НКВС УСРР [830, арк. 90].

Існуючі пожежні комісії, пожежні комітети, вогнеборчі ради залишалися у якості дорадчих органів при завідувачах пожежних підвідділів. Гроші на балансі пожежних підвідділів переходили під контроль комунальних відділів, але останні могли їх використовувати лише на потреби вогнеборчої справи. Відхід пожежної справи до НКВС УСРР в цілому позитивно відбився на стані протипожежної боротьби в Україні. Вогнеборці не відволікалися на страхові справи, ліквідовувалася зайва бюрократична робота. І хоча стан пожежної охорони в українській республіці ще був незадовільним, все ж таки, починаючи з 1920 року, ситуація у боротьбі з пожежами поступово покращувалася. В том

числі і завдяки концентруванню усієї системи пожежної охорони в НКВС УСРР.

Наркомат внутрішніх справ активно взявся за справу обліку пожежного реманенту шляхом видання підзаконних актів. Промислове бюро та НКВС УСРР наприкінці червня – у липні 1920 року здійснили ряд заходів з підрахунку вогнеборчого інвентарю. Обов'язковою постановою Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР усі торгові підприємства, фабрики, заводи, склади, що належали приватним особам, кооперативним, урядовим та громадським організаціям, були зобов'язані протягом двох тижнів у липні 1920 року надати до місцевих пожежних підвідділів губернських та повітових комунальних відділів, а також до Центрального пожежного підвідділу українського комунального відділу НКВС відомості про наявність інструментів по боротьбі з пожежами [830, арк. 45].

Усі установи та організації мали надати інформацію про те, чи є у них і у якій кількості, і чи справні «...1. Парові, електричні, моторні, ручні насоси усіх систем та видів, гідропульти, насоси для відкачування води і так далі. 2. Хімічні вогнегасники усіх систем, видів та розмірів. 3. Усі складові пожежного водопроводу – гідранти, стендери, крани усіх розмірів, з'єднувальні гайки для рукавів, стволи, як металічні, так і гумові. 4. Пожежні ходи, металічні та дерев'яні бочки, навої для рукавів, рукави (пенькові, гумові, прогумовані тощо), як викидні так і приймальні. 6. Тягловий інструмент, сокири, багри, кішки, пенькові та металічні відра, безпечні ліхтарі, смолоскипи усіх видів тощо. 7. Респіратори, димові маски, вуалі Вінклера, азбестові шнури та щитки. 8. Пожежні драбини усіх видів. 9. Інший реманент, поставлений на пожежний облік» [830, арк. 45]. Увесь інвентар повинен був бути поставлений на баланс місцевих пожежних підвідділів.

20 серпня 1920 року Рада Народних Комісарів УСРР видала законодавчий акт про посилення боротьби з пожежами на території УСРР [761, с. 319]. Для посилення охорони у протипожежному відношенні військових складів, державних підприємств та лісових багатств, та для збільшення, у випадку

необхідності, професійних пожежних команд РНК УСРР оголосив трудову пожежну повинність. Вона розповсюджувалася на населення, що проживало неподалік військових складів, державних підприємств та лісових господарств. Створювалися трудові пожежні дружини, які мали брати активну участь у гасінні пожеж нарівні з професійними пожежними командами [830, арк. 85].

Надзвичайна Протипожежна Комісія Південно-Західного Фронту (НПКПЗФ), що діяла на території України, видавала свої законодавчі постанови, що також регулювали пожежну справу в Україні, уточнювала постанови РНК УСРР та інших органів влади. У серпні 1920 року НПКПЗФ видала постанову, що базувалася на рішенні РНК та Ради Української Трудової Армії (РУТА). У ній усім надзвичайним протипожежним комісіям та пожежним підвідділам пропонувалося виконати ряд дій. Так необхідно було «... організувати на усіх складах, фабриках, заводах, лісництвах, інших підприємствах на території УСРР – пожежні комітети (пожкоми) у складі трьох осіб – одна людина від місцевої ланки КПУ (за її відсутності – від заводського комітету або адміністрації установи), ще одна людина від Комісії Праці і ще особа від місцевого або найближчого пожежного відділу (за відсутністю останньої, можна було запрошувати будь-яку людину, знайому з пожежною справою)» [830, арк. 94].

На складах, у місцях лісових вирубок та при лісництвах до складу пожежкому потрібно було вводити посаду лісового агента. У випадку неможливості створення пожежкому на лісовій території – його повноваження переходили до спеціального лісового агента. На військових складах до пожежкому замість представника від комісії праці мав входити місцевий воєнком на правах голови. Пожежні комітети мали на підпорядкованих підприємствах одразу створювати трудові пожежні дружини з місцевих членів КПУ, робітників та червоноармійців. Пропонувалося визначати чисельність команд вогнеборців в залежності від розміру підприємства, утримання їх мало знаходитися на місцевому балансі [830, арк. 94].

Пожежні комітети могли залучати до роботи під час вогняної небезпеки допоміжні трудові дружини (у випадку дефіциту кадрів у дружинах вогнеборців), залучаючи у порядку трудової повинності місцеве чоловіче населення віком від 16 до 50 років. З огляду на важливість зберігання лісового господарства УСРР, лісові комітети мали право залучати й жіноче населення у віці від 16 до 40 років. Навчання команд мало відбуватися у вільний від роботи час не більше двох разів на тиждень по 2 години, під керівництвом особи (члена пожежної дружини), фахівця у вогнеборчій справі або пожежного інструктора. Додатково могли залучати інструкторів з найближчого відділу загального військового навчання (Всеобучу). У лісництвах та місцевостях, близьких до лісів, навчання відбувалося під керівництвом лісового агента [830, арк. 91].

Населення, що залучалося до пожежної повинності, мало приносити з собою власний робочий інструмент (лопати, сокири, пилки і так далі). Відповідальність за несвоєчасне вжиття протипожежних заходів ніс пожежний комітет. А відповідальність за створення додаткових пожежно-трудова дружин несли губернські, повітові, волосні пожежні комісії, у випадку їх відсутності, а також на селі – виконавчі комітети. Пожежні комітети повинні були протягом двох днів зареєструватися у найближчому губернському пожежно-страховому відділі. Останній у щотижневому повідомленні інформував про це центральні органи [830, арк. 91].

У вересні 1920 року Раднарком України для збільшення кадрів пожежних фахівців з підготовки трудових пожежних дружин, для поповнення професійних пожежних команд РНК УСРР провів мобілізацію пожежно-страхових інспекторів та агентів по боротьбі з вогнем, а також осіб, що працювали у професійних пожежних командах, які постійно і тимчасово проживали на території УСРР. Під «пожежну» мобілізацію підпадали усі пожежно-страхові інспектори, агенти по боротьбі з вогнем до 50-річного віку, а також особи, що отримали в свій час вогнеборчу освіту, віком до 45 років. До державних пожежних органів мали з'явитися усі зазначені особи, незважаючи на своє постійне місце роботи. Переведення професійних пожежних-військових

до НКВС мало відбуватися після узгодження між керівництвом Наркомату внутрішніх справ та військовим відомством [830, арк. 83].

Проведення мобілізації покладалося на місцеві виконавчі комітети у тижневий термін після оприлюднення постанови Раднаркому. Виконкоми повідомляли у дводенний строк про кожного мобілізованого до губернських комунальних відділів. Губкомвідділ мав використовувати залученого фахівця з пожежної охорони для створення трудових пожежних команд, загальної організації пожежної справи в губернії. Загальний контроль за «пожежною» мобілізацією покладалася на Всеукраїнський комунальний відділ НКВС та Надзвичайну Протипожежну Комісію Південно-Західного Фронту [830, арк. 83].

Формування законодавчої бази у вогнеборчій сфері в УСРР у 1918–1920 роках відбувалося вельми своєрідно. Перші закони про пожежну охорону після ліквідації Російської імперії були створені в РСФРР. Їх дотримання на українських землях відбувалося проблематично через ведення бойових дій. Закони зі сфери пожежної охорони, прийняті в РСФРР, розповсюджувалися на всі території, що підпорядковувалися радянській владі. Органи влади Української Соціалістичної Радянської Республіки дублювали усі законодавчі та нормативні акти Російської республіки у галузі пожежної охорони, що забезпечувало централізовану та організовану боротьбу з пожежами в УСРР.

2.2. Захист українського населення від вогню у 1918 – 1920 роках

Варто зауважити, що 1918–1920 роки для наших земель були дуже складними, йшли активні бойові дії в різних частинах України. Влада переходила від однієї сторони протистояння до другої. Війна на території українських земель призвела до знищення системи протипожежної охорони, яка існувала у часи Російської імперії. Пожежі руйнували як міста, так і села України. Вогнеборці мобілізувалися до військ більшовиків, білогвардійців, ставали бійцями різних повстанських загонів тощо. Пожежний реманент знищувався, конфісковувався для потреб армій, коней з пожежних обозів

забирали до кавалерійських військових частин. У зв'язку з війною, до нас дійшло небагато інформації стосовно боротьби з вогнем населення України у 1918–1920 роках. Цілісної картини вогнеборчої справи ми не маємо, та й не можемо мати з об'єктивних причин. Доступні лише окремі дані про боротьбу з вогняною стихією у деяких українських регіонах (в основному у містах). У підрозділі ми схарактеризуємо загальний стан вогнеборчої справи на українських територіях не тільки підконтрольних більшовикам, але й частково в окремі відрізки часу підконтрольні військам УНР та білогвардійським військам (але які увійшли згодом до складу УСРР), для цілісного сприйняття картини стану пожежної безпеки наших земель.

У 1918–1920 роках Київ переходив кілька разів до різних ворогуючих сторін часів Української революції. Місто сильно страждало від пожеж. Наприкінці 1918 року вигоріла більша частина Подолу, розташована між вулицями Щекавицькою та Хоревою, вогонь знищив усі будівлі на вулицях Волоській, Почайнинській, Набережно-Хрещатицькій, Луговій, Журавській тощо. Пожежні були майже безсилі протидіяти вогню, обози були розграбовані [334, с. 48]. Вогнеборці часто працювали під час боїв. Бували випадки, коли вони пішки добиралися на пожежу, несли на собі насоси і пожежні рукави. Однак робота борців з вогнем не переривалася. У травні 1919 року у Києві нараховувалося 322 пожежних працівники [708, с. 39].

Через постійні бойові дії, мобілізації, голод, кількість пожежних у командах стрімко падала, вогнеборчі обози знаходилися у жахливому стані. Через деякий час після повернення більшовиків до Києва (наприкінці 1919 – на початку 1920 року) було прийнято ряд жорстких заходів по боротьбі з вогнем. У лютому 1920 року пожежний підвідділ відділу комунального господарства повідомив співробітників вогнеборчих частин про те, що усі пожежні, які самовільно покинуть бойовий пост, будуть віддані під суд революційного трибуналу. Для населення вводилися штрафи за порушення правил пожежної безпеки (до 10 рублів). Для спостереження за дотриманням цих правил була створена комісія у складі представника комунвідділу благоустрою, житлового

та пожежного інспекторів. Постанови цієї комісії про штрафи були остаточними, керівництво вогнеборчою справою у Києві разом з брандмайором став здійснювати голова комунального відділу НКВС [334, с. 48].

На території Київщини існували вогнеборчі команди у різних містах (Фастів, Біла Церква тощо). Протягом 1918 – першої половини 1920 року пожежні відчували брак коштів на утримання обозів, їх періодично турбували військові, які часто конфісковували пожежне майно. У 1919 році Добровольча армія пограбувала обоз Фастівського вільно-пожежного товариства, а білоцерківська пожежна команда була позбавлена кращих коней та пожежного реманенту [527, с. 16].

З літа 1920 року для комплектування пожежних частин Києва дозволялося брати на роботу осіб, що проживали у приміських селах. З метою залучення до справи гасіння пожеж великої кількості людей Куренівсько-Приорське вільне пожежне товариство було прийняте на державний баланс нарівні з міськими пожежними частинами. Усі робітники пожежної охорони постановою губернського ревкому забезпечувалися військовим пайком. Однак становище у галузі пожежної охорони було складним: кількість людей у вогнеборчих частинах коливалася від 135 до 149 осіб, у той же час необхідно було за штатом 310 пожежних, коней було від 24 до 46, а необхідно було 132 одиниці [334, с. 51]. Більш докладно інформація про стан пожежної охорони Києва надана у додатках до даного дослідження. У додатку А [187] наведена таблиця наявності техніки у частинах міста Київ. У додатку Б [186] – чисельність особового складу та коней у пожежних структурних підрозділах Києва у 1920 році. Згідно даної інформації, можна сказати, що столиці для ефективного гасіння пожеж суттєво не вистачало ані техніки, ані коней, ані вогнеборців.

Пожежні Києва у досліджуваній період відзначилися тим, що активно відновлювали стару вогнеборчу техніку. Активісти-вогнеборці одні з перших в Україні переробили зі зламаних вантажівок дві пожежні «автолінійки» зі зйомним та стаціонарним насосами; дві автоцистерни, воду з яких подавали до

місця пожежі за допомогою ручних насосів. Перші автомобілі борців з вогнем не були схожі на сучасні пожежні машини. Як правило, вони не мали автоматичних насосів, вода з цистерни подавалася за допомогою стислого вуглекислого газу. Для цього на пожежу спеціально привозили балони з вуглекислою [334, с. 51].

Взимку 1920–1921 року становище пожежної охорони Києва залишалося складним. Через нестачу води водопровідна мережа працювала лише у окремі години, а пожежі виникали постійно. Пожежні рукави не встигали відтавати та висихати у часто неопалюваних помешканнях пожежних частин. З метою прискорення висихання рукави прямо з пожеж звозили до великого житлового будинку № 8 по вулиці Великій Житомирській, до міського театру, де сушили прямо у квартирах та на сцені. Однак деякі окремі випадки «поліпшень» все ж таки траплялися. Так, було виділено 40 коней для вогнеборчих дружин, а пожежних перестали залучати до виконання «не пожежних» робіт [185].

Наприкінці 1920 року пожежні частини почали переводитися на двозмінний графік роботи. Для поповнення кадрів борців з вогнем Києва залучали дружинників вільного пожежного товариства, а також, що цікаво, ув'язнених табору примусових робіт. Щоб виключити можливість втечі, у останніх відбиралися супровідні документи. Після закінчення строку покарання багато хто з в'язнів залишався на роботах у пожежних частинах. Це було тимчасовим, вимушеним заходом для того, щоб виграти час для підготовки справжніх професіоналів вогнеборчої справи. З Києва до Москви та Харкова на курси пожежних техніків направлялася здібна молодь для отримання належної кваліфікації. Також з пожежними у частинах проводилися практичні заняття на умовних пожежах [334, с. 55].

Слід сказати, що вже наприкінці 1920 року центральний пожежний відділ направляв фахівців для перевірки протипожежної охорони до Київської губернії, для створення добровільних пожежних дружин при різноманітних установах та організаціях, а також на селі [334, с. 56]. А становище пожежної охорони на Київщині було ще гіршим, ніж у місті. У листопаді 1920 року

колегія комунального відділу Київського губернського ревкому повідомляла: «За останні п'ять років команди Київської губернії завдяки об'єктивним умовам не могли бути оснащені найбільш необхідними речами. Ті, що були, прийшли до повної несправності. Відсутність рукавів, гайок, колін до гайок, стволів, бойового одягу для робітників і багато інших предметів ставить пожежні команди Київської губернії у неможливі умови. При роботах на пожежах не уявляється можливим прокласти більше однієї лінії рукавів, та й по цій лінії більша частина води витікає у дірки рукавів» [527, с. 89].

У 1918 році пожежне товариство у м. Юзівка (сучасний Донецьк) звернулося до міської думи з проханням прийняти справи пожежного товариства до відання міста. Після докладного опису майна вогнеборчого товариства, міські органи влади прийняли на баланс пожежну команду, яка отримала назву «громадська пожежна команда». На утримання дружини борців з пожежами видавалося близько 2000 рублів на місяць. Кошти йшли на закупівлю фуражу для коней та вугілля, ремонт дахів і печей у будівлі пожежного депо. Пожежні отримували заробітну плату та продуктові пайки. Із зарплатні вогнеборців утримували частину коштів на медичне обслуговування та страхування. Це було пов'язане із травматизмом пожежних під час гасіння вогню: у середньому за рік гинув один вогнеборець, ще шість отримували каліцтва [612, с. 30].

Наприкінці березня – на початку квітня 1919 року місто було тимчасово захоплене більшовиками. З травня 1919 року брандмейстером стає Федір Ткаченко. Місячні ставки керівних управлінців-пожежних були наступними: брандмейстер отримував 350 рублів, його помічник – 300 рублів, рядові пожежні – 250 рублів, а коваль, тесляр, кравець і лимар – по 275 рублів. З приходом до Юзівки білогвардійських військ ситуація у пожежній справі змінилася. Білогвардійці не виділяли кошти на комплектування та фінансування вогнеборчої справи. Натомість представники армії Денікіна намагалися мобілізувати вогнеборців до військ. Місцева громада була проти і не давала цього робити. Так, у вересні 1919 року мешканці Юзівки висловили

прохання про звільнення від призову до війська пожежних Єгора та Григорія Маншилиних, Костянтина Ситника через неможливість їх заміни для пожежної охорони міста. З даною заявою новий брендмейстер Юзівки Д. Ішков їздив до м. Бахмут, де його прохання задовільнили та навіть додатково приставили до вогнеборчої команди вісім полонених воїнів РСЧА. Останнім платили 15 рублів на день за вогнеборчу службу, додатково видавали на харчування ще 10 рублів.

Пожежні продовжували гасити вогонь, незважаючи на бойові дії. До остаточного встановлення влади більшовиків, у місті серед вогнеборців виділялися професіоналізмом Костянтин Ситник, Єгор і Григорій Маншиліни, К. Тилій, М. Довиденко, В. Сорока, коваль Федір Перегубов. Брендмайором міста залишався Д. Ішков [612, с. 31].

В Одесі 1918–1919 років постійно відбувалися зміни влади. Більшовиків витіснили німецькі війська, тих – білогвардійці, потім знову приходили більшовики. Одеса суттєво страждало від пожеж, що виникали у наслідок ведення вогню безпосередньо у місті. Так, внаслідок більшовицького повстання та бойових дій 14–17 січня 1918 року згоріла велика кількість будівель в районі залізничного вокзалу, Великого Фонтану. Великої шкоди міському господарству завдавали пожежі, що виникали на військових складах та заводах. Часто здійснювалися підпали складів зі снарядами та набоями, у червні 1918 року на одеському авіаційному заводі «Анатра» вогнем було знищено 20 аеропланів [355, с. 72–74].

В місті працювала пожежна професійна команда та добровільна дружина, які по можливості намагалися боротися з вогнем. Однак вони не мали належного вогнеборчого устаткування та коней у пожежному обозі [357, с. 50]. Пожежні часто гинули під час виконання свого обов'язку. Наприклад, у липні 1918 року під час гасіння поліцейського відділку загинули пожежні Солованюк та Скворцов [355, с. 77]. Пожежогасіння в Одесі у 1918–1919 роках відбувалося досить хаотично, аж до приходу у місто у лютому 1920 року радянських військ.

На початку 1920 року, коли більшовицькі війська увійшли до Одеси, одеські пожежні були нагороджені за те, що останні зуміли зберегти місто,

народне добро від пожеж у важкі часи військових дій [355, с. 50]. Показовим було гасіння одеськими вогнеборцями пожежі на станції Сортувальна. Близько 200 вагонів з боєприпасами, які були підпалені внаслідок диверсії, було захищено від вогню. Пожежні вручну роз'єднували вагони, ліквідація пожежі відбулася протягом однієї ночі, завдяки чому було врятовано багато життів одеситів та будинків від руйнації [357, с. 50]. У 1920 році вогнеборці Одеси були переведені на двозмінний графік роботи. Створювалися підвідділ благоустрою та пожежна секція при Одеському губкомунвідділі. Начальником Одеського підвідділу благоустрою став Р. А. Рибинський. Завідувачем пожежної секції став М. В. Гринзафт. Однак через економічні та соціальні негаразди в державі пожежна сфера в Одесі мала досить великі проблеми: некомпетентність окремих пожежних працівників, загальний брак кадрів, слабе фінансування, погане матеріальне забезпечення тощо [355, с. 52]. Велику роль у вогнеборчій справі Одеси відіграло Одеське добровільне пожежне товариство, створене ще у 1897 році. І хоча у 1918–1920 роках його діяльність була ускладнена через брак коштів, нестачу кваліфікованих пожежних, все ж таки добровольці допомагали професіоналам у гасінні вогню в Одесі, відновлювали пожежні автомобілі, збирали кошти на пожежні справи шляхом організації спектаклів, отримання членських внесків [205, с. 31].

У Єлисаветграді у 1918 році діяла міська професійна пожежна команда у складі 34 осіб. Вони мали 19 коней. Однак революційні події впливали на стан боротьби з пожежами у місті, пожежні полишали місто через голод, вступали до лав різних армій. Війська, що входили до Єлисаветграду часто забирали у вогнеборців пожежне майно: забирали коней, реквізували зброю та пожежний реманент, пересувний склад. Часто пожежними працівниками ставали випадкові люди, які просто хотіли ухилитися від військової мобілізації. Між пожежними періодично виникали сварки та бійки, що негативно впливало на стан пожежної безпеки в місті [85, с. 22]. Серед реальних професійних борців з вогнем того часу виділявся Григорій Ксенофонович Шевченко, який з 1917 року був помічником начальника пожежної частини Єлисаветграду. Окрім

професійних вогнеборців, гасили вогонь також і представники добровільних команд. Добровільна дружина пожежних Новоукраїнки у 1919 році увійшла до складу міської служби комунального господарства. Тоді вона налічувала шість колишніх селян під командуванням брандмейстера, з них професійністю відзначався Григорій Іванович Мітін, який згодом її і очолив [557, с. 24]. У 1919–1920 роках пожежні команди Єлисаветграду, Олександрії, Бобринця та Новомиргорода не могли кваліфіковано та у повному обсязі виконувати свої обов'язки, оскільки у їх складі було лише до 10 вогнеборців та 2–3 не придатних до військової служби коня [557, с. 26].

За свідченнями працівників Державного архіву Полтавської області основні матеріали про історію пожежної охорони Полтавщини (1918–1920 років) за часів Другої світової війни було втрачено (було розбомблено ешелон з документами). Однак відомо, що справу боротьби з вогнем у Полтаві у роки Української революції очолював брандмейстер Антон Фомич Гонеро, який працював у місцевій вогнеборчій службі з 1903 року. А. Ф. Гонеро закінчив Петербурзьку школу брандмейстерів та за досить короткий термін суттєво покращив, ще за царату, пожежну охорону Полтавської губернії. За що був удостоєний нагороди медаллю «За старанність». У період революційних подій в Полтавській пожежній команді відзначалися професіоналізмом такі вогнеборці: помічник брандмейстера Г. М. Сидоренко (стаж вогнеборчої служби – 20 років), рядові пожежні С. В. Вакуленко (стаж вогнеборчої служби – 16 років) та Ф. А. Кальченко (стаж вогнеборчої служби – 16 років) [117].

Також до нас дійшли лише деякі відомості про роботу пожежних м. Лохвиця. Лохвицька команда борців з вогнем була створена у жовтні – листопаді 1919 року у кількості 12 осіб. На озброєнні пожежні мали сім коней, два ручних насоси та 4 бочки для перевезення води. Силами особового складу команди проводилася заготівля фуражу для харчування коней, пожежні працівники самі обробляли землю та вирощували сільськогосподарську продукцію [829, арк. 19].

У місті Олександрівськ (з 1921 року – Запоріжжя) великий вплив на розвиток вогнеборчої справи у 1918–1920 роках мало Правління вільного пожежного товариства м. Олександрівськ (згодом – Запорізьке добровільне пожежне товариство (ЗДПТ)), яке в основному опікувалося міською пожежною командою. У травні 1917 року відбулися перевибори у товаристві борців з пожежами і його головою було обрано Г. Є. Люткевича, а начальником команди вогнеборців обрали М. П. Павловського. Наприкінці 1917 – на початку 1918 року Олександрівським вільним пожежним товариством для залучення додаткових коштів на боротьбу з пожежами було організовано комерційний клуб «Пожежні» та клуб-лото. Частково отримані кошти з клубів також йшли на благодійність. Навесні 1918 року членами правління Люткевичем та Лур'є було здійснено спробу придбати в Австрії пожежний автомобіль. Однак, не зважаючи на те, що кошти були виплачені, авто не було отримано через бойові дії та бюрократичні непорозуміння [430, с. 106–107].

Бойові дії в Україні і відповідно в Олександрівську негативно впливали на розвиток вогнеборчої справи у 1918–1920 роках. Як і в інших містах, вогнеборців часто забирали до лав різних армій, вони лишали службу через погане матеріальне забезпечення. У 1919 році у штаті міської пожежної команди були лише такі посадові особи вогнеборчого профілю: брандмейстер, два помічники брандмейстера, вісім сокирників, три трубники, два підтрубники, два стендерних вогнеборці, два телефоністи, три візники. У лютому 1919 року зарплата брандмейстера була 1080 рублів, інших пожежних – від 630 до 832 рублів. У вересні оклади були збільшені у три рази, але інфляція їх повністю знецінила. У 1919 році була спроба влади закрити клуб-лото Олександрівського вільного пожежного товариства, однак його вдалося відстояти, через те що саме через прибутки клубу відбувалося фінансування та утримання міської пожежної команди [430, с. 109].

З приходом до Олександрівська більшовиків становище вогнеборців не покращилося. У червні 1919 року згідно рішення реввоєнради 13 армії РСЧА у пожежних було реквізовано 15 коней. Місто фактично залишилося без

можливості оперативного гасіння пожеж. В Олександрівську після цього відбулися кілька масштабних пожеж – згоріли маслосілля Топельса, елеватор, млин Гехте, електростанція військового відомства на станції Південної Залізниці, дім в садибі Бондаренко. Збитки склали 54000000 рублів [430, с. 109]. І хоча більшовики надали замість коней три автомобілі олександрівським вогнеборцям, останні не могли використовуватися для гасіння пожеж. Певна стабілізація у пожежній сфері Олександрівська відбувається в середині 1920 року, коли було створено губернський пожежний підвідділ, керівником якого став Г. Є. Люткевич. Він же став старшим губернським пожежним інспектором НКВС УСРР та головою Олександрівської вогнеборчої команди [430, с. 110].

У місті Луганськ у 1918–1919 роках також діяла професійна пожежна команда. Окрім основної вогнеборчої діяльності у 1919 році вони займалися й іншими господарчими справами [664, с. 204]. З 1920 року у Луганську при відділі комунального господарства міськвиконкому працювала пожежна секція у складі двох чоловік: завідувача та інспектора. Вони намагалися займатися протипожежною профілактичною та організаційною роботою у Луганську та окрузі, але їм це погано вдавалося через велику територію, закріплену за ними. Безпосередньо гасінням пожеж у Луганську та губернії займалися міські пожежні дружини та добровольчі команди. І хоча штати пожежних збільшили у три рази (у місті працювало вже 87 пожежних), ввели посади брандмейстера та помічника брандмейстера, у вогнеборці приймали спочатку фактично усіх підряд. Таким чином, іноді у пожежні потрапляли п'яниці, хулігани, злодії, бандити [664, с. 204]. Це часто призводило до низької професійної дисципліни, розповсюдження азартних ігор та систематичного вживання алкогольних напоїв серед пожежних.

У війсьній та повоєнній Україні пожежна справа часто трималася на окремих професіоналах-вогнеборцях, які будьяким чином намагалися покращити стан боротьби з вогнем. У Луганську такою людиною був брандмейстер І. Є. Шишков. На початку 1920 року він добився збільшення штатів працівників пожежної справи, облаштування окремих будівель у пожежні

приміщення, придбання коней для спеціальних пожежних обозів [664, с. 205]. У жовтні 1920 року Шишков повідомляв рапортом завідувача відділу міського комунального господарства, що пожежні не отримують, як усі радянські службовці комунального господарства, продуктивні пайки, не можуть прожити на 2000 рублів на місяць зарплатні. Він просив збільшити вогнеборцям Луганська зарплату та почати видавати харчі. У іншому випадку пожежні, як ним зазначалося, просто кинуть роботу та розійдуться по домівках. У грудні 1920 року ці вимоги були виконані [664, с. 295]. Загалом у 1920 році за часів інфляції утримання пожежних команд Луганська і Луганщини обійшлося у 5328987861 рубль [664, с. 205].

У місті Миколаїв пожежну команду з 1910 року і до 1937 року очолював Михайло Миколайович Свіжинський [723]. Ще до революційних подій 1918–1920 років на посаді брандмейстера він добився реконструкції пожежного обозу: було виготовлено ресорні ходи, шкіряні пожежні рукави були замінені на брезентові та прорезинені. У пожежних покращилася дисципліна та оперативність виїзду на загоряння. У ліквідації великих пожеж брали участь не тільки міська пожежна команда, але й вогнеборчі команди заводів Миколаєва, згідно зі спеціальним планом взаємодії, розробленим М. М. Свіжинським [859, с. 31]. Дана практика зберігалася і у 1918–1920 роках.

Під час Української революції у зв'язку із зростанням цін на фураж М. М. Свіжинський приймає рішення відремонтувати шасі американських автомобілів «Уайт» і перейти з кінної тяги на автомобільну тягу. Перший такий автомобіль у Миколаєві з'явився у 1919 році. Це була машина для перевезення особового складу. В роки Української революції у найближчих до Миколаєва передмістях фактично припинили своє існування добровільні пожежні команди. У 1918–1920 роках вогнеборча команда міста Миколаїв поділялася на дві частини: № 1 у Центральному районі і № 2 у Робочому районі. Начальником Центральної частини, що розміщувалася на вулиці Наваринській був М. Ковальчук. Брандмейстером Робочої пожежної частини, що розташовувалася на вулиці Другій Екіпажеській – Т. Гронський [432, с. 2]. Після остаточного утвердження влади

більшовиків у квітні 1920 року при миколаївському Губраднаргоспі створюється губернський пожежежний відділ для організації протипожежної служби. Наприкінці 1920 року пожежний відділ перейшов у ведення новоствореного губернського комунального відділу.

Місто Херсон та Херсонька губернія у досліджуваний період мали свої особливості у справі боротьби з вогнем. Це було пов'язано з використанням очерету у будівельній справі. Майже в усіх будівлях не тільки в сільській місцевості і на околиці міста, але й в центрі Херсона (в капітальних та багатоповерхових будинках) малися очеретяні прошарки в будівельних простінках, переборках, а також в стелях і підлогах. Велика кількість будівель також були криті очеретом. Херсонці також запасали очерет на зиму, в якості палива, який складали у чуланах, сараях, горищах. Це все викликало велику небезпеку у пожежному відношенні. Пожежу могли не догасити, очерет міг тліти всередині будівельних споруд, несподіванно розгоратися з новою силою тощо. Херсонська пожежна команда існувала, але її діяльність була ускладнена мобілізаціями, нестачею фінансування тощо. Внаслідок бойових дій, пожеж на кінець 1920 року в місті Херсон залишилося лише 6000 будівель та 50000 мешканців [459, с. 24].

У місті Чернігів у досліджуваний період справами боротьби з пожежами займалося Чернігівське вільне пожежне товариство. Чернігівські вогнеборці розміщувалися у будівлі вільного пожежного товариства, побудованої у 1913 році. Вона мала два основних корпуси і пожежну каланчу заввишки 24 метри. Тут розміщувалися: приміщення для коней, два зали для пожежного обозу, сигнальна кімната, кабінети правління, кабінет старшого по команді, спальня, їдальня, баня і квартира брандмейстера. Відомо, що у червні 1919 року було придбано першу пожежну машину марки «Берліє» для Чернігівського пожежного товариства, а згодом у цьому році з'явилася ще одна – «Персанау» [303, с. 248]. Таким чином, можна сказати що чернігівські вогнеборці одними з перших українських пожежних стали використовувати автомобілі для гасіння пожеж.

В Сумах професійна пожежна команда існувала ще з 1888 року. У період до революції кількість вогнеборців була близько тридцяти, мався пожежний обоз з кіньми, звичайний вогнеборчий реманент (механічні драбини, сокири, ручні насоси тощо). Однак у роки Української революції пожежна команда була розпущена, відновити її роботу вдалося лише у 1920 році. На той момент кількість вогнеборців була 26 осіб, малося 12 коней [118].

Територія Катеринославщини у 1918–1920 роках була в епіцентрі бойових дій. Губернські міста часто переходили від владу різних армій. Це негативно відбивалося на стані вогнеборчої справи в регіоні. Як і по всій Україні, пожежних мобілізували до збройних сил, конфісковували протипожежне устакунання та коней [849, с. 17]. Пожежні команди у містах працювали у вкрай складних умовах. В сільських регіонах справою гасіння пожеж займалися самі селяне.

Стан пожежної безпеки на території Подільської губернії у 1918–1920 роках був вкрай важким. Різні політичні сили вступали у активні бойові дії на подільських землях. Фактично системи пожежної охорони в регіоні не було. Професійні пожежні команди у містах практично не мали можливості боротися із пожежами, а у селах невелика кількість добровільних вогнеборчих дружин діяла розрізнено та хаотично. Однак окремі вогнеборці вели статистику великих пожеж в регіоні, яка частково збереглася. У 1918 році масштабні пожежі було зафіксовано у селі Гречани Малиницької волості Проскурівського повіту Подільської губернії (24 березня 1918 року), селі Орлинці Пашківської волості Проскурівського повіту Подільської губернії (19 липня 1918 року), селі Канівка Сарнівської волості Проскурівського повіту Подільської губернії (22 липня 1918 року), селі Ялтушків Ялтушківської волості Могилівського повіту Подільської губернії (21 серпня 1918 року) [693, с. 115].

Часто пожежі були заподіяні військами різних армій. Так «...24 липня 1919 року карна експедиція більшовиків у селі Курилівка Хмельницької волості Літинського повіту Подільської губернії підпалювала всі будинки по черзі. Майже повністю вигоріло 92 двори. ...4 серпня 1919 року в селі Политанки

Чернівецької волості Ямпольського повіту Подільської губернії під час проходження через село австрійські війська підпалили декілька дворів. ... 11 жовтня 1919 року караульний загін Добровольчої армії у селі Бандурово Бакшанської волості Балтського повіту Подільської губернії провів «каральну акцію» - було підпалено 9 садиб і заборонено населенню гасити вогонь. Білогвардійці спостерігали за вогнищами до повного вигорання садиб. Постраждалими були родини, в яких сини служили у «петлюрівській» армії» [693, с. 116]. Часто відступаючі армії використовували тактику «випаленої» землі у буквальному розумінні цього слова.

У Вінниці у 1918–1920 роках міська пожежна команда розташовувалася у досить новій будівлі першого пожежного депо. Депо було побудовано у 1912 році та знаходилося у південно-західній частині міста («на замості») на вулиці Нансена. Раніше вінницька пожежна команда розташовувалася на території міського собору разом з поліцейською управою. Для боротьби з вогнем використовувалася лише кінна тяга. Функції пожежної каланчі виконувала зведена за проектом Григорія Артинова в центрі міста у 1912 році водонапірна вежа. Для спостереження за пожежами було пристосовано верхній ярус будівлі [941, с. 18].

У Житомирі у 1918–1920 роках існувало дві пожежні частини. Перша розташовувалася на вулиці Базарній. Друга пожежна частина була у будівлі між вулицею Ілларіонівською та Пташиним ринком. Для тренування пожежних та спостереження за станом пожежної безпеки при першій пожежній частині міста була побудована кам'яна вежа. Інші вогнеборчі будівлі були дерев'яні. Цікаво, що перед Першою світовою війною одна пожежна частина Житомира згоріла. Як і майже всюди в Україні, в цей період вогнеборці для виїздів на пожежі використовувала кінні обози. Керівником житомирських вогнеборців у цей період був Павло Олександрович Ляпідевський [941, с. 154].

Про загальний стан пожежної охорони на Поділлі наприкінці 1920 року можна судити з красномовного повідомлення пожежного підвідділу відділу комунального господарства Новоушицького повіту. «...Пожежна справа в

повіті знаходиться у досить незавидному стані. Згідно зібраних матеріалів встановлено, що у більшій частині повіту немає жодного пожежного майна. Причини такого занепаду такі самі, що призвели до занепаду усього господарства. Найбільш руйнівну роль відіграли зовнішні бойові зіткнення, у багатьох місцях пожежний інвентар та коні були вивезені поляками» [693, с. 116].

Багатим на події було життя харківських пожежних у 1918–1920 роках. Буремні часи 1918 року, часті зміни влади у Харкові, бойові дії, суттєво впливали в негативному плані на стан пожежної безпеки у місті. Матеріальне, продовольче, технічне забезпечення пожежних частин значно погіршилося, збільшилася кількість пожеж, змінилися у гірший бік умови для їх гасіння. Однак пожежні Харкова продовжували боротися з вогнем [99, арк. 20].

В січні 1919 року, коли до Харкова знову увійшли більшовики, начальників пожежних частин почали обирати самі вогнеборці, за спогадами помічника начальника першої пожежної частини Прокофія Григоровича Єфімова. Він також зазначав, що «... в той час пожежні активно брали участь у відновленні міста, працювали на усіх недільниках. Власними руками ми ремонтували та оновлювали свою технічну базу – скоро на пожежі ми стали виїжджати не на обозах, а на трофейних автомобілях» [99, с. 20]. Спогади Єфімова, мабуть, є не зовсім достовірними. Вони не можуть бути правдивими у повній мірі, оскільки з інших джерел можна дізнатися про великий дефіцит пожежного автотранспорту у першій столиці УСРР [770, с. 78].

Стан справ у пожежній охороні Харкова був важким. Про становище команд вогнеборців Харкова наприкінці 1918 – у першій половині 1919 року можна судити по деяких документах того часу. Пожежні команди були підпорядковані на той час відділу комунального господарства, який очолював А. Вороний. В одному з листів від 16 січня 1919 року до Харківської колегії з управління міським майном він вказував: «З огляду на відсутність вугілля, водяне опалення у шостій та другій пожежних частинах відсутнє. У приміщеннях ні жити, ані працювати не можливо. Прошу дозволу Колегії на

отримання 7350 рублів авансу для придбання двадцяти однієї залізної печі» [275, с. 55]. Рішення Колегії було наступним: «...завідувачу пожежною командою А. Вороному – дозволяємо придбати двадцять одну залізну переносну піч для опалення шостої та другої пожежних частин м. Харкова шляхом отримання «ордеру на право реквізиції печей»» [275, с. 55]. Як бачимо, щоб отримати потрібні речі, пожежним доводилося подекуди вилучати та конфісковувати майно у населення та організацій.

Пожежні відчували гострий дефіцит кормів для коней. Щоб їх отримати, необхідно було іноді пройти доволі складний шлях через бюрократичну тяганину. Так, наприклад, пожежні організації Харкова у травні 1919 року просили у Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, злочинами «... видачу перепустки працівникові пожежної команди П. М. Писаренку для приймання та супроводження до Харкова двох вагонів сіна для коней пожежної команди». У губернського підвідділу Ради народних депутатів комунальний відділ міського господарства просив «...терміново відпустити виключно для коней пожежного обозу 200 пудів висівок» [511, арк. 14].

Ще один документ свідчив про проблеми у пожежній справі більшовицького Харкова навесні 1919 року. «Критичне виснаження кінного складу міських пожежних частин, викликане повною відсутністю фуражу та давнім ремонтом обозу, склали такі обставини, що перешкоджають виїздам на пожежі. І єдиним засобом для відновлення обозу є автомобілі. Комунальний відділ міського господарства клопоче перед Округовим військовим управлінням про надання восьми вантажних автомобілів» [511, арк. 17].

Одним з найбільш цікавих об'єктів в контексті дослідження розвитку боротьби з пожежами в Україні у 1920 році є Харків. Саме у Харкові видавалися або затверджувалися радянські законодавчі акти з пожежної галузі. Саме на Харківщині відбувалася первинна реалізація проектів пожежної політики більшовиків, які згодом розповсюджувалися по всіх регіонах. У Харкові ж у 1920 році планували створити курси з підготовки пожежних техніків.

Взимку 1920 року Харківська губернська рада народного господарства почала продумувати можливість покращення стану боротьби з вогнем. З її доповіді про роботу з 15 січня 1920 року до 15 лютого 1920 року дізнаємося, що планувалося: «... розробити питання з реорганізації відділу протипожежних заходів, взагалі і зокрема передбачалося привести у належний стан пожежні труби та пожежні приналежності та більш правильно розподілити їх серед населення. Розробити питання про більш повне забезпечення сільського населення на випадок збитків від пожеж. Вже розробляються типи сільських жител та нежилых будівель, у зв'язку з цим встановлений контакт з відділом державних споруд та встановлюється зв'язок та єдина планомірна робота зі Страхувим Центральним управлінням» [474, арк. 22зв]. Задумки більшовиків були вчасними та необхідними, оскільки як місто, так і Харківська губернія постійно страждали від вогняного лиха.

Для покращення ситуації у пожежному аспекті на початку 1920 року Харківський губревком разом з губернською надзвичайною протипожежною комісією видають обов'язкову постанову про порядок встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях [830, арк. 93]. Часто саме через такі печі горіли міські будівлі як у Харкові, так і на Харківщині.

Спираючись на вищезгадану постанову Харківського губревкому, Всеукраїнська надзвичайна пожежна комісія надала рекомендації для всіх причетних до пожежної справи в Україні. Усі коменданти, завідувачі будинків, будинкові комітети повинні були протягом доби після опублікування документу прибрати невірні встановлені печі, а нові – встановлювати за оновленими правилами. Губернськими надзвичайними протипожежними комісіями разом з пожежними підвідділами, відділами благоустрою та міліцією створювалися спеціальні протипожежні контрольні комісії для перевірки встановлення тимчасового опалення у будівлях. Якщо надзвичайні протипожежні комісії не були десь створені, роботу контрольних комісій організовували місцеві виконкоми [830, арк. 95].

Усі установи та організації різних форм власності та підпорядкування, а також «посадові та приватні особи» повинні були допускати комісії з контролю у будинки та квартири для перевірки безпеки процесу опалення, мали сприяти членам комісії у роботі з профілактики пожеж. Встановлення нових приладів опалення відбувалося лише з дозволу домоуправління. Усі винні у порушенні правил встановлення тимчасових печей (як члени домоуправління, так і приватні особи) арештовувалися та передавалися Революційному трибуналу, а печі конфісковувалися [830, арк. 95].

З весни 1920 року, коли почастишали випадки пожеж як у Харкові, так і в губернії, виконкоми почали вимагати від місцевих пожежних відділів створення пожежних команд [449, арк. 1]. Однак з цим виникали проблеми. Наприклад, відділ комунального господарства м. Зміїв у травні 1920 року повідомляв, що «... не уявляється можливим гасити пожежі, через відсутність коней, яких би можна було прилаштувати до пожежних команд» [449, арк. 26]. Пожежні просили дозволу у виконкому міста на «... купівлю необхідної кількості коней для пожежної команди, останніх передбачається згідно кількості пожежних труб та бочок. Усього вісім коней» [449, арк. 26].

Начальник комунального відділу писав до виконкому: «... мені відомо, що білі банди забрали пожежних коней та упряж не тільки в Змієві, але й в усій Харківській губернії та Харкові. Усі пожежні команди вже придбали коней шляхом приватної купівлі. А тому прошу президію дозволити відділу комгоспу дістати коней шляхом приватної купівлі. За моєю думкою, необхідно послати за купівлею вказаних коней до Мелітопольського повіту і звідти доставити по залізниці. Там можна дістати доброго коня за 100 тисяч, може й менше. У нас же у Змієві та повіті кінь коштує триста тисяч і більше» [449, арк. 26]. Бачимо, що в Україні відчувалися серйозні проблеми у оснащенні та забезпеченні пожежних колективів. Щоб їх вирішити, треба було докладати максимум зусиль, однак це не завжди вдавалося.

Велика увага влітку 1920 року почала приділятися боротьбі з пожежами та профілактиці на промислових підприємствах України, як державної, так і

приватної форми власності. У червні 1920 року ВРНГ УСРР видає обов'язкову попереджувальну постанову для фабрично-заводських підприємств по боротьбі з вогняною небезпекою. На кожному підприємстві мала бути особа, відповідальна за протипожежну охорону, а також пожежні вартові, що цілодобово мали охороняти завод від пожеж. У промислових установах були створені системи сповіщення про пожежі та виклику пожежних команд. Приміщення обладнувалися засобами первинного пожежогасіння та системою безперебійного протипожежного водопостачання. Системи опалення, освітлення, вентиляції та підйомних споруд перевірялися на ймовірність пожежної небезпеки. На підприємства покладали обов'язок облаштування та утримання нормальних під'їздів та проїздів для гіпотетичного пересування пожежних обозів; двори, проїзди, проміжки між окремими будівлями не повинні були бути захарашені готовими виробами, відходами виробництва, сировиною, пакувальними чи іншими матеріалами [583, арк. 1]. Однак, слід відзначити, що дані заходи виконувалися далеко не завжди.

Заборонялося зберігати на сходових клітинах та горищах будь які матеріали, для утримання пожежного реманенту виділялося окреме місце. Палити у звичайних приміщеннях дозволяли, але при дотриманні основних протипожежних правил. Вже у 1920 році при великих підприємствах дозволяли організовувати промислові пожежні команди, але тоді це не було масовим явищем. Пожежна варта та окремі працівники установи ознайомлювалися з засобами пожежогасіння, роботою вогнеборчих приладів. Заняття з цього приводу проводилися не менше двох разів на тиждень у робочий час, але не більше двох годин. Увесь навчальний реманент мав зберігатися у справності у тому ж місці, де й був основний протипожежний інвентар. Усі накази пожежно-страхових відділів прирівнювалися до бойових наказів, відповідальними за стан пожежної безпеки на підприємстві призначалися керівники установ. Винні передавалися до суду Революційного трибуналу [583, арк. 1].

Окремі правила запобігання пожежам були затверджені для майстерень та складських приміщень. «У кожній майстерні організувати постійне

прибирання брудного обтирального матеріалу, стружки, промислового сміття, непотрібних залишків, при чому суворо забороняється ці предмети звалювати під верстаками, у кутах, під сходами тощо. Слідкувати за справністю внутрішніх пожежних кранів та ящиків з рукавами; забороняється завалювати пожежні крани та сигнали будь якими предметами, одягати на крани прилади, що не стосуються пожежної справи; слідкувати за наповненням пожежних бочок та наявністю при них відер. У кожній майстерні на видному місці мають існувати вогнестійкі шухляди, для скидання туди брудної обтиральної тканини. Після кожної робочої зміни ці шухляди мають бути вичищені, а ганчір'я знищене. На місці робіт з горючими матеріалами: нафта, бензин, скипидар – слідкувати, щоб була у наявності достатня кількість лопат та пісок для гасіння пожежі, слідкувати, щоб наливання нафти до баків гартівних печей доручалося перевіреним особам, які використовують стійкі драбини та цілі, нерозбиті, не наповнені до вінець відра» [583, арк. 2].

Окрім того, суворо заборонялося будь-кому палити у недозволених місцях, встановлювати печі та димові труби у майстернях та будівлях, розводити вогнища без попереднього узгодження з керівництвом та особами, відповідальними за пожежну охорону, перешкоджати діяльності пожежній команді. Рекомендувалося сприяти більш ефективній роботі пожежних. При надходженні до складів бензину, азотної кислоти, мінеральних масел, сірників, рогожі, паклі, паперу, сіна, соломи, постолів тощо, їх необхідно було тримати ізольовано одне від одного, від цінних машин, металевих частин, у спеціальних приміщеннях, якомога далі від дерев'яних будівель [583, арк. 2]. Виконання цих правил залежало від місцевої влади та управлінців на підприємствах, тому втілення основних положень з пожебезпеки в Україні могло бути як належним, так і безвідповідальним.

У червні 1920 року пожежна галузь перейшла під контроль НКВС. Пожежна справа відділялася від страхової, при відділах комунальних господарств створювалися пожежні підвідділи. Відбувався перерозподіл майна та співробітників. Не обходилося і без непорозумінь і конфліктів. Наприклад,

Пожежно-страховий відділ Харківського раднаргоспу у липні 1920 року відмовлявся передавати частину майна до пожежного відділу комгоспу НКВС [370, арк. 50]. Стан справ у пожежній сфері продовжував залишатися складним, про що свідчить рапорт брандмейстера Харкова М. В. Михайлова до Ради Народних Комісарів УСРР. «Доводжу, що за відсутністю коней, фуражу, матеріалів та автомобільних запчастин пожежна команда знаходиться у вкрай важкому та безвихідному становищі. Пожежні роздягнені, без чобіт... Такі пожежі, як на електричній станції, колишньому заводі Бочарова показують, що збитки від пожеж можуть у багато разів перевищити збитки, потрібні для пожежних... Оклади пожежних не збільшувалися з 1919 року (від 2000 до 2800 рублів). Надбавка за шкідливість для здоров'я, затверджена Наркоматом праці не виплачується. Квартирне питання не вирішене. Червоноармійський тиловий пайок не надається» [275, с. 58].

Михайлов просив у уряду збільшити кількість пожежних коней до 78 одиниць у Харкові, забезпечити пожежні команди фуражем, надати автомобільні шини, виписати пожежним обмундирування [770, с. 86]. А також відновити виплати надбавок борцям з вогнем за шкідливість, преміювати їх та довести зарплатню вогнеборців до рівня робітників виробничих закладів губернського відділу комунального господарства, розпочати видачу червоноармійського пайку, видавати пожежним квартири за тарифними ставками, переселити з пожежних депо 4 та 6 міліцейські відділки [275, с. 58]. Необхідно сказати, що подібні ситуації були по всій Україні у зазначений період. І хоча у столиці частково якісь питання вирішувалися, то на більшій території України розвиток пожежної справи був вельми ускладнений.

Необхідно було приймати рішучі протипожежні заходи на державному рівні. 20 серпня 1920 року була видана постанова РНК УСРР про посилення пожежної охорони на території УСРР, створювалися спеціальні пожежні комітети, оголошувалася трудова вогнеборча повинність. Частково це приносило певні успіхи у пожежній сфері. Однак вистачало і казусів, і плутанини, і крадіжок. Наприклад, пожежно-страховий відділ ВРНГ УСРР

влітку 1920 року надіслав для українського пожежно-страхового відділу залізницею вантаж пенькових пожежних рукавів, який так і не прибув до адресата. Пошуки втраченого пожежного реманенту не мали успіху [830, арк. 102].

Про питання пожежної охорони у регіонах центральні органи дізнавалися зі звітів та листів місцевих пожежних. Дуже цікавим та показовим стосовно стану української вогнеборчої справи у досліджуваній період є лист від борців з вогнем міста Ізюм до Харківського губернського пожежного відділу. У повідомленні йшлося про те, що у команді був недокомплект (усього 9 осіб вогнеборців), лише четверо коней. Завідувач місцевого комунального відділу змушував пожежних займатися «не вогнеборчими» справами (возити дрова та меблі). Будь-хто міг попросити у начальника коней та пожежних для своїх потреб. Це призводило до того, що, коли горіли підприємства та будинки, вогнеборці виїхати на пожежі не могли. 20 вересня 1920 року так згоріла хлібопекарня в Ізюмі. Пожежні бідкалися, що працюють кожний день без вихідних. Ізюмські вогнеборці підозрювали своє керівництво у злочинстві, для чого і просили харків'ян написати, скільки ті отримують у столиці. Сам же пайок ізюмців був таким: «...раз на два місяці дадуть муки 22 фунта, мила – півфунта, тютюну – 8 пачок, цукру – два фунти та 3 чверті, солі – 1/3 фунта» [830, арк. 67–67зв].

Схожі проблеми були також у Чугуєві та Валках Харківської губернії. Пожежні органи просили штаб Харківської військової округи дозволити придбати Валківській та Чугуївській пожежній команді (вони були майже без коней, не могли виїжджати на пожежі) у Валківського повітового військового комітету та Чугуївського повітового військового комітету сім та дванадцять коней з артилерійських частин відповідно [370, арк. 43, 45]. У відповідь на це військові відповіли, що самі потребують великої кількості коней, тож продати їх не можуть. Але порадили купити коней на вільному ринкові серед тих тварин, що не годні до військової справи, але можуть їздити на пожежі [370, арк. 46].

Як варіант виходу з ситуації дефіциту кінного складу, у лютому 1921 року завідувач Всеукраїнського комунального відділу НКВС Куропатенко пропонував замінити в усіх губернських та інших великих містах кінні пожежні ходи на автомобільні. Він доручив у терміновому порядку підзвітним центральному та губернським пожежним підвідділам підготувати та представити кошториси можливого переведення, а також висловити усі можливі думки і пропозиції з цього приводу [830, арк. 51].

Завідувач центрального складу пожежного реманенту А. Крижевський повідомляв своєму керівництву, що серед матеріалів, які надійшли з Росії на початку 1921 року на склад, помічена нестача. Замість бунту пожежних рукавів у кількості 230 аршин (163,3 метри), при розпакуванні виявилось 203 аршин (144,13 метри). Була створена комісія з розслідування та виявлення винних [370, арк. 33]. Подібні проблемні ситуації були не рідкісними в усіх регіонах України. Не зважаючи на заборони, часто пожежних використовували не за прямим призначенням, не вистачало коней та реманенту, процвітало злочинство, недбальство, халатність. Усі ці проблеми призвели до того, що 27 жовтня 1920 року було призначено нового завідувача пожежним підвідділом Всеукраїнського комунального відділу НКВС УСРР. Ним став І. А. Іванько [830, арк. 75–76].

Слід сказати, що у пожежних командах фіксувалися випадки порушення трудової дисципліни, ігнорування посадових обов'язків, невиконання наказів, халатне ставлення до своєї роботи, існували дезертирство та саботаж. З метою підняття дисципліни у пожежних колективах був виданий спеціальний наказ Народного комісаріату внутрішніх справ. Згідно нього, у організаціях вогнеборців вводилося одноособове управління, яке здійснювалося брандмайорами, начальниками пожежних команд і дружин, старшими брандмейстерами або іншими особами адміністративного управління, що очолювали оперативні пожежні одиниці. Їм надавалося право накладення дисциплінарних покарань на пожежних у адміністративному порядку [830, арк. 120].

Усі працівники вогнеборчої сфери, незалежно від займаної посади, могли отримати дисциплінарне стягнення від безпосереднього або вищого керівництва пожежної охорони України. Покарання могли накладатися за наступні провини: «1. За сон на пожежній каланчі, на посту, самовільне залишення посту у караулі, невиконання розпорядження на пожежі, самовільне покинення місця пожежі – арешт до 30 діб. 2. За самовільне покинення команди з чергової зміни – арешт до 15 діб. Покарання відбувалося як із виконанням службових обов'язків, так і без виконання. В залежності від ступеня важкості провини, за невиконання або недбале виконання наказу чи розпорядження, пов'язаних з оперативною службою – призначення у наряди поза чергою на стайню, під дзвін, по команді, по трубній, але не більше восьми нарядів» [830, арк. 120]. Вказані покарання у пунктах 1 та 2 могли накладатися не більше трьох разів, після чого винні каралися судом Ревтрибуналу як злісні саботажники.

Звичайні брандмейстери та їх помічники також мали право накладати стягнення – нагадування, застереження; догану у шерензі; наряд поза чергою (не більше чотирьох); арешт (не більше чотирьох діб). Однак вони були більш м'якими, ніж у брандмайорів, начальників пожежних команд і дружин, старших брандмейстерів. Усі дисциплінарні покарання здійснювалися за допомогою міліції чи губернських надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією та саботажем [830, арк. 120].

Адміністративні особи, які накладали стягнення, повідомляли про це місцевим пожежним підвідділам та профспілковим комітетам з викладенням ситуації. Покараний пожежний міг оскаржити вирок вищому керівництву протягом трьох діб з часу призначення стягнення. Оскарження не призупиняло виконання покарання. Вищі пожежні управлінці могли відмінити покарання рядовому вогнеборцю, в свою чергу призначати його представникові середньої ланки командування (від арешту на 15 діб і до передання до трибуналу). Усі провини вогнеборців, що не стосувалися оперативної служби, мали

розглядатися дисциплінарним товариським судом та місцевкомом [830, арк. 120].

До справи протипожежної безпеки долучався начальник Харківського гарнізону Кривошеїн. У своєму наказі № 136 від 6 листопада 1920 року він повідомляв, що з настанням холодів почастишали випадки пожеж у закладах та приватних квартирах через необережне поводження з вогнем. Він наказував «червоноармійцям частин, начальникам установ та лікарень, будинковим комітетам під їх особисту відповідальність вжити усіх рішучих заходів з попередження злочинної халатності у влаштуванні примітивного опалення, як то: встановлення залізних печей та прокладення труб, які облаштовуються безвідповідально, що викликає масові випадки пожеж» [830, арк. 74].

Також він наказував вжити усіх запобіжних заходів при опаленні будівель. Керівники установ були відповідальними за стан пожежної безпеки, а пожежні мали ще раз перевірити усі заклади та казарми військових частин і шпиталів з приводу дотримання правил пожежбезпеки. Ще раз нагадувалося про неухильне дотримання правил встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях [830, арк. 74].

Траплялися випадки втручання у справи пожежогасіння на місцях. Про це повідомляв завідувач пожежним підвідділом комунвідділу НКВС І. А. Іванько. Він вимагав від пожежних працівників повідомляти про випадки втручання «військових та громадських влад у справу гасіння пожеж, а також про погрози пожежним» [830, арк. 73]. Центральні органи регулярно нагадували місцевим органам влади через циркуляри, резолюції, телеграми про використання пожежних лише на роботах, пов'язаних з їх фахом [830, арк. 67–67зв]. Вогнеборчі справи торкалися також і військових. Наказом Української Запасної Армії та Округового Комісаріату з військових справ Харківського Військового Округу № 199 від 4 грудня 1920 року для виконання служби з протипожежної охорони артилерійських та інших вогневих складів усі призовані до лав збройних сил пожежні відправлялися до губернських надзвичайних пожежних

комісії для подальшого їх розподілу у сфері пожежної охорони на військових об'єктах [830, арк. 13].

РНК України 17 грудня 1920 року дає термінову військову телеграму про покладення відповідальності на комендантів будинків за дотримання протипожежних правил. У ній йшлося: «Губвиконкомам Харкова, Києва, Полтави, члену реввоєнради Південно-Західного фронту товаришу Єгорову. Пожежі, що почастишали, загрожують винищенням багатьох великих будівель, зокрема і зайнятих військовими установами. Необхідно вжити усіх швидких та енергійних заходів контролю та покласти відповідальність на комендантів будинків» [275, с. 59]. Ця телеграма не дала потрібного ефекту. Комендант міста Харків навіть повторно перевидав наказ про дотримання протипожежних правил у житлових будинках [830, арк. 63].

Незабаром уряд УСРР видає нову спеціальну постанову «Про відповідальність за пожежі та прийняття протипожежних заходів», яка конкретизувала відповідальність за пожежі. У військових установах відповідальним був комендант будинку, у цивільних та профспілкових установах – оглядач будинку, у муніципальних – відділи комунального господарства, у орендованих будівлях – орендатори, у приватних будинках – власники, на підприємствах – керівники установ [275, с. 60]. Пожежі мали розслідувати міліціонери та професійні вогнеборці протягом доби після ліквідації загоряння [830, арк. 50].

Наприкінці 1920 року були підведені підсумки року в сфері пожежної охорони та відбулося планування заходів на 1921 рік. Усі губернські та повітові пожежні підвідділи мали надсилати до Харкова: короткий звіт про власну діяльність, копії усіх виданих протипожежних постанов, копії актів обслідування погорілих будівель, інформацію про наявність складів пожежного інструменту та присутність у них предметів пожежного захисту, детальний план робіт на 1921 рік [830, арк. 60]. На початку 1921 року вони ж додатково повідомляли, чи отримували і яке конкретно, пожежне приладдя з Росії,

омінаючи Всеукраїнський комунальний відділ, направляли кожні два місяці повну інформацію про свою роботу [830, арк. 52].

Для технічної роботи, в тому числі і для планування робіт на 1921 рік, Центральний пожежний підвідділ відділу комгоспу НКВС звернувся до Бюро з обліку та розподілу технічних сил. Зокрема, зазначалося, що: «... пожежний підвідділ стурбований розробкою та проведенням у життя різноманітних протипожежних заходів технічного характеру, відчуває гостру потребу у технічному персоналі, відсутність якого гальмує його роботу, вкрай необхідну у теперішній час, коли масові пожежі руйнують вщент народні багатства і затримка у прийнятті відповідних заходів призведе до згубних наслідків» [830, арк. 41]. Підвідділ хотів отримати для роботи двох архітекторів або досвідчених техніків-будівельників, одного інженера або досвідченого техника-механіка, двох студентів-техніків старших курсів. Однак кадровий дефіцит був на той період достатньо великим, тому підвідділ не повністю отримав замовлення.

З метою ознайомлення населення з циркулярами та інструкціями центральних пожежних органів губернські пожежні підвідділи мали сприяти публікації їх у регіональній пресі, розклеювати їх у публічних місцях, розповсюджувати серед місцевого населення [830, арк. 43, 53].

5 лютого 1921 року при Всеукраїнському комунальному відділі відбулася Міжвідомча нарада, на якій було прийняте важливе для пожежних України рішення. «Приймаючи до уваги виключні умови служби пожежних і те надзвичайно важливе значення, яке має надаватися справі пожежної охорони у Республіці у зв'язку з частими пожежами та можливими спробами ворогів Радянської влади, що отримали поразку на військових фронтах, зробити підрив Радянської влади шляхом підпалів та знищення вогнем народного та державного майна Республіки, вважати усі пожежні команди України прирівняними до діючих військових частин. Довести це до відома відповідним військовим та цивільним відомствам, врегулювати питання про необхідність надання штатним співробітникам пожежних команд відстрочок від військової служби та постачання пожежних організацій речовим та харчовим

забезпеченням з джерел військового відомства у порядку, встановленому для діючих військових частин» [830, арк. 113]. Безумовно, дане рішення мало позитивно вплинути на розвиток пожежної справи.

Підводячи підсумки розвитку вогнеборчої справи на більшості українських землях у 1918–1920 роках, слід відмітити певний прогрес у боротьбі з вогняною стихією у другій половині 1920 року – на початку 1921 року порівняно з 1918 і 1919 роком та першою половиною 1920 року. Це було пов'язано із контролем більшовицької влади над переважною більшістю українських територій. Були опубліковані та розповсюджені серед населення обов'язкові закони та постанови всеукраїнських державних пожежних органів, складено ряд інструкцій, наказів та циркулярів для місцевих пожежних органів та організацій, були створені пожежні комітети на усіх фабриках та заводах, почали створюватися пожежно-трудова дружини, як у містах, так і у сільській місцевості. За допомогою організаційно-інструкторського відділу комгоспу, губернських та повітових пожежних підвідділів були проведені масові протипожежні профілактичні огляди фабрик, заводів, складів, театрів, лікарень, лазаретів, військових складів, закладів, приватних квартир та приміщень усіх форм власності [370, арк. 35].

Також наприкінці досліджуваного періоду на великих та важливих для держави підприємствах були призначені постійні пожежні інструктори, які спостерігали за належним пожежним станом виробничого процесу. До сільських регіонів направлялися інструктори пожежних підвідділів для організації команд вогнеборців і проведення протипожежних профілактичних заходів на місцях. Подекуди відбувалася заміна кінних пожежних обозів на автомобільні, купувалися коні для потреб вогнеборчих команд, але масштаб цих заходів був явно недостатнім для доброї організації боротьби з вогнем по всій республіці [370, арк. 35]. Серед інших шляхів поліпшення ситуації у пожежному аспекті можна було виділити створення технічних майстерень у містах для виготовлення та ремонту пожежного реманенту, а також спроби

відкриття у Харкові Українських курсів пожежних техніків з метою покриття дефіциту кваліфікованих пожежних кадрів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Формування законодавчої бази у вогнеборчій сфері в УСРР у 1918–1920 роках відбувалося вельми своєрідно. Перші закони про пожежну охорону після ліквідації Російської імперії були створені в РСФРР. Їх дотримання на українських землях відбувалося проблематично через ведення бойових дій. Однак на підконтрольних більшовикам українських територіях у досліджуваній період закони про пожежну охорону діяли досить ефективно. Закони зі сфери пожежної охорони, прийняті в РСФРР, розповсюджувалися на всі території, що підпорядковувалися радянській владі. Державні органи УСРР дублювали усі законодавчі та нормативні акти Російської республіки у галузі пожежної охорони, що забезпечувало централізовану та організовану боротьбу з пожежами і позитивно впливало на стан пожежності в країні.

Період боротьби з пожежами в УСРР, з часів затвердження перших законодавчих актів у протипожежній галузі до встановлення курсу на нову економічну політику (квітень 1918 року – лютий 1921 року), відзначався своєрідною специфікою. У 1918–1920 роках на території України відбувалися бойові дії, що, природно, негативно впливало на стан вогнеборчої справи. Велика кількість пожежних загинуло, деякі стали інвалідами, багато хто втратив кваліфікацію. Війська здійснювали конфіскації пожежного майна, коней, реманенту та знаряддя. Пожежні команди професійних вогнеборців залишалися лише у великих містах і то у невеликій кількості. Мирне населення на селі власними силами боролось з пожежами, створюючи подекуди добровільні пожежні дружини. У 1920 році відбувається поступова стабілізація ситуації в Україні, більшовики захоплюють більшість української території і розповсюджують на ній систему радянських протипожежних законів. Боротьба з пожежами перестає бути хаотичною, ситуація у протипожежній сфері повільно, але неуклінно поліпшується.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [741; 761; 767; 770; 773; 778].

РОЗДІЛ 3. ВОГНЕБОРЧА СПРАВА В УСРР У РОКИ НЕПУ (1921–1928 РР.)

3.1. Формування державних органів у справі боротьби з вогнем

У другій половині 1921 року після початку впровадження нової економічної політики становище у пожежній сфері погіршується, після періоду певної стабільності другої половини 1920 – першої половини 1921 років. Постановою РНК УСРР та ВЦВК «Про місцеві бюджети» утримання пожежної охорони переходило від центрального до місцевих бюджетів. А місцеві бюджети у 1921–1923 роки період мали погане наповнення. Як наслідок цього, ліквідовувалися «пожежні трійки» – спеціальні органи у складі представників наркомату праці, наркомату внутрішніх справ, протипожежних комісій, які мали право залучати населення до боротьби з пожежами у межах трудової «пожежної» повинності. Професійні пожежні команди переводилися на самоокупність. Велика кількість пожежних працівників, як в центральних апаратах, так і на місцях звільнялися через мізерне фінансування, іноді пожежні команди зовсім розпускалися. На місцях вогнеборчі посади стали займати випадкові, некомпетентні особи. Через критичний стан пожежної справи НКВС УСРР звернувся до уряду з проханням про повернення центрального державного фінансування для професійних пожежних команд, однак це було зроблено лише для вогнеборців Києва, Харкова та Одеси [303, с. 260]. Суттєве покращення фінансування вогнеборчої справи в УСРР розпочалося з 1924 року.

Державні органи, що займалися вогнеборчою справою в УСРР, можна розділити на дві групи. Основним владним органом, що займався справою боротьби з пожежами, був Пожежний відділ Головного управління комунального господарства НКВС УСРР зі своїми структурними підрозділами. До другої групи державних вогнеборчих органів відносилися спеціальні державні комісії по боротьбі з пожежами (Всеукраїнська Надзвичайна Протипожежна Комісія та центральна, губернські (округові), районні

міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами), які додатково займалися вогнеборчими справами разом із Пожежним відділом ГУКГ НКВС УСРР.

Пожежний відділ у складі Головного управління комунального господарства НКВС УСРР був створений у січні 1921 року [147, арк. 29] і розташовувався у Харкові. З цього часу і протягом досліджуваного періоду (1921–1927 роки включно) він залишався головним державним органом по боротьбі з пожежами в УСРР [749, с. 84]. Йому підпорядковувалися пожежні організації усіх відомств УСРР. Пожежний відділ передавав накази та інструкції з пожежної охорони до своїх структурних підрозділів: губернських пожежних підвідділів або секцій при губернських, міських, повітових відділах комунального господарства. Губернським пожежним органам були підзвітні міські пожежні управління, начальники пожежних команд та дружин у містах, волостях, селах [148, арк. 5]. Штати співробітників пожежного відділу ГУКГ УСРР та підпорядкованих йому структурних підрозділів (які мали право отримувати військовий пайок, як червоноармійці) по всіх губерніях УСРР на 1921 рік надані у додатку В [830, арк. 151]. Кількість персоналу в центральному пожежному відділі була невеликою, що викликало велике навантаження на співробітників за умов обмеженого фінансування. Кількість технічних, інспекторських та інструкторських управлінських вогнеборчих кадрів в губерніях та повітах залежала від розмірів території адміністративно-територіальної одиниці.

Пожежний відділ Головного управління комунального господарства (Головкомгоспу) України керував загальною роботою усіх пожежних організацій, спрямовуючи, інструктуючи, контролюючи діяльність останніх; керував роботою усіх нижчих пожежних структурних підрозділів, через них доводив до населення усі обов'язкові державні постанови у сфері пожежної охорони, спостерігав за виконанням директив вищих владних органів [770, с. 93]. Також центральний відділ вирішував загальні питання, що стосувалися організації протипожежної охорони на місцях по відношенню до усіх без виключення виробництв та закладів цивільного та військового відомств,

складав загальний план протипожежних заходів із запобігання та боротьби з пожежами, беручи участь у комісіях з вогнестійкого будівництва, розплануванні міст та селищ тощо [148, арк. 6].

До обов'язків пожежного відділу Головкингомгоспу відносилося об'єднання та спрямування діяльності місцевих органів влади шляхом інструктажу та контролю протипожежних установ та організацій, надсилання запитів до центральних фінансових установ для отримання коштів на утримання пожежних закладів у регіонах. А також перевірка кошторисів периферійних вогнеборчих організацій і надання останнім грошей (або не надання чи корегування суми), виходячи з реальних потреб та специфіки місцевості, організація курсів пожежних техніків та керівництво пожежною освітою [148, арк. 6].

Центральний відділ по боротьбі з пожежами, згідно інструкційного положення Головного управління комунального господарства: «...1. Бере на облік усі без винятку предмети пожежного устаткування та обладнання та вживає усіх заходів для отримання їх з центру, постачає їх губернським пожежним органам. 2. Визначає потребу в усіх без винятку предметах пожежного устаткування та обладнання для пожежних організацій Республіки, а також всіх знарядь, матеріалів та іншого для правильного використання з метою поліпшення протипожежної охорони Республіки. 3. Визначає потребу у Всеукраїнському масштабі, або по відношенню до деяких губерній, спеціальних майстерень для ремонту та виготовлення нових предметів пожежного спорядження. В цих випадках затверджує розроблені місцевими органами положення про функціонування цих майстерень, відпускає кредити на їх утримання та розвиток. 4. Призначає та звільняє працівників свого відділу. Йому не належить право звільнення завідувачів губернських пожежних підвідділів, яких призначили губернські органи влади. 5. Скликає Українські З'їзди завідувачів губернськими пожежними підвідділами, випрацьовує програму З'їздів за прикладом організації Російських пожежних зібрань з усіма питаннями, які пов'язані з цим. 6. Розглядає, у межах своєї компетенції,

неправильні дії губернських та повітових пожежних організацій, порушує справи проти осіб, що винні у зловживанні або порушенні обов'язкових постанов. 7. Затверджує усі розроблені постанови губернських пожежних органів, змінюючи або анулюючи їх у випадках повної невідповідності із загальними положеннями з управління пожежною справою Республіки. 8. У випадках необхідності вжиття надзвичайних заходів з протипожежної охорони та боротьби з пожежами, відділу надається можливість організувати надзвичайні комісії з представників зацікавлених відомств зі спеціальними функціями після затвердження Головного управління комунального господарства України. 9. У випадку необхідності, при Відділі можуть організуватися спеціальні пожежні секції з вузьких спеціальностей. 10. З метою правильної організації пічної та трубоочисної справи, при відділі створюється спеціальна пожежна секція, згідно спеціально розробленого положення» [148, арк. 6–6зв].

Пожежний відділ розробляв спеціальні форми звітних документів, щомісячно та щоквартально надавав актуальну інформацію про власну роботу та стан пожежної охорони в УСРР до ГУКГ УСРР та НКВС УСРР. Як можна побачити, спектр питань, які вирішувалися пожежним відділом, був вельми широким, повноваження відділу були значними, а відповідальність суттєвою. На початку своєї діяльності (1921–1922 роки) співробітники пожежвідділу здійснювали контроль звітів регіональних органів пожежної охорони, в основному шляхом аналізу надісланих даних у письмовому вигляді, оскільки грошей на виїзд працівників центрального органу боротьби з вогнем до губерній та повітів майже не було [148, арк. 5].

Всеукраїнський пожежний відділ складався з таких підвідділів: адміністративного, пожежно-технічного, відділу обліку, розподілу та постачання. Адміністративний підвідділ займався наступними справами: завідування усіма адміністративними справами відділу; організація через відповідні органи загального нагляду по всій території України за станом пожежної справи; завідування губернськими пожежними органами управління,

надаючи їм самостійність у питаннях бойового управління, специфіки боротьби з пожежами у межах губернії, враховуючи місцеві умови. Він також вів спостереження за точним виконанням правил протипожежної охорони; встановив відносини з різноманітними установами та закладами з питань пожежної охорони; розглядав клопотань губернських органів з питань поліпшення пожежної справи; аналізував надані кошториси та отримував фінансування згідно них від центральних фінансових установ; розглядав та вирішував усі загальні питання пожежної сфери та заходів з ними пов'язаних у масштабі української республіки [148, арк. 63в].

Іншими питаннями займався пожежно-технічний підрозділ. Зокрема, співробітники підрозділу займалися організаційними справами. Серед них потрібно виділити: облік усіх наявних пожежних організацій, їх інспектування та інструктування; організація нових пожежних установ, відповідно до потреб місцевого населення, специфіки території, спостереження за їх діяльністю; інструктування та інспектування губернських органів з пожежного обстеження міст, залізниць, великих промислових центрів, окремих фабрично-заводських підприємств, різних складів військового та цивільних відомств, споруд цивільного характеру. Пожтехпідрозділ вів спостереження за виконанням губернськими органами постанов зі створення пожежних комісій, сприяв постачанню до організацій усіх необхідних предметів пожежного спорядження та устаткування, створював положення та технічні форми проведення профілактичних протипожежних заходів, розробляв та проводив через відповідні органи плани технічних заходів, в тому числі і з вогнетривкого будівництва, брав участь у створенні планів пожежного водопостачання у містах та селищах, вирішував технічні питання при складенні проектів обов'язкових протипожежних постанов [148, арк. 63в].

Підрозділ обліку, розподілу та постачання відповідав за свою сферу. До неї відносилися: облік усіх пожежних організацій УСРР, взяття на облік усіх без винятку предметів пожежного устаткування та спорядження, що знаходилися у розпорядженні установ та організацій пожежного профілю,

фабрик, заводів, а також закладів військового та цивільного відомств, заготівля знарядь протипожежного характеру та отримання їх з центру. Вищезгаданий підвідділ також проводив розподіл пожежного майна згідно потреб між губернськими вогнеборчими органами, складав кошториси на утримання та розвиток пожежних установ, розглядав та перевіряв складені регіональні кошториси. Співробітники підвідділу вели облік пожежного реманенту та пожежних матеріалів згідно спеціальних книг, складали спеціальні доповіді, виконували усі завдання з фінансових «пожежних» питань у всеукраїнському масштабі [148, арк. 63в–7].

Справами управління вогнеборчої сфери у регіонах займалися губернські пожежні підвідділи (губпожпідвідділи) при губернських відділах комунального господарства (губвідкомгоспах). У період НЕПу вони відігравали важливу роль у справі боротьби з вогнем в Україні. Завідувачі пожежних підвідділів отримували звання начальників пожежної охорони губернії. Вони призначалися губвідкомгоспами зі спеціалістів протипожежної боротьби після узгодження з Центральним відділом пожежної охорони УСРР. Губернські пожежпідвідділи були підпорядковані пожежвідділу ГУКГ УСРР і діяли згідно загальних положень та інструкцій, що видавалися останнім [376, арк. 13]. Право законодавчої ініціативи у сфері пожежної охорони надавалося губпожпідвідділам лише стосовно окремих питань, викликаних специфікою місцевих умов, для вирішення яких необхідними були дії локального характеру. Про усі подібні заходи губернські органи повідомляли заздалегідь до центру і отримували для цього необхідні дозволи. Їм були підконтрольні міські та повітові пожежпідвідділи з усіма нижчими органами пожежної сфери [376, арк. 13].

Губернські пожежні підвідділи керували роботою усіх пожежних організацій губернії, діяльність яких направляли, інструктували та контролювали. Вони ж видавали через місцеві владні органи обов'язкові постанови місцевого значення; складали загальний план заходів з попередження та боротьби з пожежами з метою збереження усього майна різних форм власності в губернії, спираючись на вказівки з цього приводу

центральных пожежних органів та місцеві протипожежні постанови. Губпожпідвідділи могли скликати комісії та наради з різних питань вогнеборчої діяльності, брати участь у цих комісіях, а також у комісіях, пов'язаних з пожежною сферою – спеціальних груп з вогнетривкого будівництва, розпланування та перепланування поселень, водопостачання, шляхової справи, будівництва та ремонту споруд, облаштування театрів, кінематографів, інших місць громадських зборів, облаштування складів і так далі [376, арк. 19зв].

Окрім зазначеного, губпожпідвідділи мали регулювати протипожежну діяльність окремих відомств та господарчих об'єднань, підпорядковуючи своєму контролю та інструктуванню відомчі органи пожежного нагляду, забезпечуючи останні кваліфікованим персоналом з пожежної охорони, як центральні місцеві установи так і окремі регіональні підприємства, склади, військові частини, залізниці тощо. Вони ж займалися розвитком добровільних пожежних організацій, реєструючи виникаючі добровільні організації по боротьбі з вогнем, розглядаючи та затверджуючи статuti останніх, брали участь у складенні кошторисів з утримання, поліпшення та розвитку у губерніях органів пожежного управління, комунальних пожежних команд та добровільних пожежних дружин (пождружин), брали на облік усі регіональні організації та пожежних працівників, закріплених за останніми [376, арк. 19зв].

Губпожпідвідділи вели облік усіх, без виключення, предметів пожежного устаткування та спорядження селищ, містечок, міст, окремих відомств, господарчих об'єднань, окремих організацій та установ і спостерігали за правильним дотриманням, використанням та доглядом у відношенні до цих предметів, а також визначали необхідність наявності у регіонах того чи іншого пожежаненту. Спостерігали за якістю інвентарю з вогнеборчої справи, що з'являвся на ринку, вживали заходів щодо недопущення розповсюдження неякісної технічної продукції. Крім того, пожпідвідділи у регіонах організували ремонт вогнеборчого інвентарю та реманенту, влаштовуючи необхідні для цього майстерні і забезпечуючи останні персоналом та матеріалами [376, арк. 20].

Губернські пожежні органи через інструкторсько-інспекторський персонал [780, арк. 73] були зобов'язані проводити регулярні запобіжні протипожежні обстеження поселень, підприємств, складів, споруд, будівель громадського та приватного сектору, вимагати дотримання правил пожежбезпеки, порушуючи питання про покарання винних у порушенні або недотриманні вогнеборчих правил. Вони ж мали розглядати, у межах своєї компетенції, скарги на повітові та волосні пожежні органи, за необхідності порушувати справи про притягнення винних до відповідальності. Пожпідвідділам у губерніях необхідно було розглядати усі постанови з пожежної справи підзвітних органів на місцях та приймати рішення про їх затвердження, зміну чи анулювання у випадку невідповідності державним постановам чи загальному розвитку пожежної справи [376, арк. 20].

Губернські вогнеборчі підвідділи також займалися справою розповсюдження серед населення загальних знань з пожежної безпеки, пропагуючи їх шляхом усної агітації, видання пожежної літератури, листівок, плакатів, облаштування виставок, музеїв, організації екскурсій та інших способів публічного впливу. Губернські пожежні органи могли створювати на підзвітній території пожежно-технічні школи та організувати їх роботу, повинні були збирати статистичні відомості та матеріали з пожежної справи і, за необхідності, надсилати їх до центру, а також підтримувати зв'язок з органами Наркомату праці, Наркомату шляхів сполучення, державного страхування та іншими в контексті координування роботи по боротьбі з пожежами, спільних дій згідно настанов пожежного відділу ГУКГ НКВС та губернських відділів комунального господарства [376, арк. 20зв].

Губпожпідвідділи із дозволу та під керівництвом вищих державних органів комунального господарства могли скликати губернські з'їзди та конференції завідувачів міських та повітових органів пожежбезпеки, районних та сільських пожежних старост, а також пожежних робітників професійних команд і добровольчих дружин усіх видів. Могли також висувати на затвердження губвідкомгоспу кандидатури начальника пожежної команди

губернського міста та його помічника, завідувача господарчою частиною команди міста та брандмейстерів, порушувати справи стосовно звільнення осіб, які не відповідали вимогам, представленим до вказаних посад. Органи пожежного нагляду з губерній також мали право звільняти або порушувати питання про зняття з посади керівників пожежної охорони округових чи повітових міст, начальників і брандмейстерів пожежних команд у регіонах, інструкторів та завідувачів з пожежної справи відомчої пожежної охорони [376, арк. 20зв].

Губернські пожежні підвідділи склалися з чотирьох відділень: 1. адміністративного, організаційно-інструкторського, технічного, рахунково-бухгалтерського [770, с. 98]. Перша секція організувала через відповідні органи загальний нагляд за станом пожежної справи в губернії, займалася усіма місцевими органами пожежного управління та пожежорганізаціями (надаючи самостійність брандмайорам у питаннях безпосереднього пожежогасіння у містах), спостерігала за точним дотриманням встановлених протипожежних правил та постанов, встановлювала відносини з різними установами з питань пожежної охорони та передавала вказівки на місця, розглядала клопотання місцевих органів з питань поліпшення справи боротьби з вогнем та постачання предметів пожежного обладнання, складала обов'язкові постанови пожежним командам на містах [148, арк. 7зв]. Організаційно-інструкторське відділення губпожпідвідділу відповідало за створення, інструктування, контроль та облік пожежних команд на містах, а також за обстеження фабрично-заводських підприємств, складів, будинків різних форм власності і різних відомств і організацію пожежних комітетів вкупі з пожежно-трудовими дружинами.

Пожежно-технічне відділення мало справу з технічними моментами організації заходів з попередження пожеж, з проблемами вогнетривкого будівництва, розпланування селищ та пожежного водопостачання за узгодженням з підвідділами благоустрою. За ними закріплювалися питання придбання, вироблення, обліку та перерозподілу пожежного обладнання серед установ та організацій різних відомств та різних форм власності, роботи

пожежних ремонтних майстерень, а також розробки технічних моментів при складенні проектів обов'язкових протипожежних настанов [148, арк. 8]. Рахунково-бухгалтерська секція складала прибутково-видаткові кошториси, місячні та річні звіти, бухгалтерські номенклатури, кошториси та положення з рахівництва; вела облік кошторисних прибутків та видатків, матеріалів та інвентарю губернських складів, робила платникові доповіді та списки [148, арк. 8]. Увесь фінансовий бік пожежної справи губернії покладався на дану секцію.

Повітові пожежні підвідділи, що були підзвітні губернським пожежним підвідділам, були ще одним структурним елементом середньої ланки чіткої системи державних органів пожежної охорони. Їх очолювали начальники – фахівці з пожежної справи, затверджені губернським пожежним підвідділом. Вони управляли діяльністю усіх пожежних організацій повіту, інструктували та контролювали останніх; втілювали в життя усі заплановані вищими пожежними органами заходи з пожежної охорони у повітовому масштабі та спостерігали за їх виконанням; видавали обов'язкові протипожежні постанови, що не мали суперечити документам вищих пожежних органів, із врахуванням місцевих умов. Повітпожежні підвідділи також складали та виконували після затвердження губернськими органами кошториси, отримували фінансування та розподіляли його на пожежні потреби в повіті; вели облік місцевих пожежних організацій та пожежного реманенту, перерозподіляли останній між командами та дружинами вогнеборців [148, арк. 8зв].

Повітові органи пожежбезпеки представляли до призначення або до звільнення міських брандмейстерів та їх помічників і волосних пожежних старост у повітах [749, с. 85]. Це затверджувалося губернським пожежним підвідділом відділу комунального господарства. До обов'язків повітового підвідділу також входило: збір статистичних відомостей та матеріалів з пожежної справи; розробка плану протипожежних заходів у повіті з огляду на специфіку місцевих умов, за затвердженням губернією; сприяння розповсюдженню серед населення знань з пожежної охорони (проведення лекцій, виставок, виступів у школах тощо); створення, управління та контроль

за міськими та волосними пожежними органами; сприяння створенню нових та розвитку діючих у повіті пожежних команд; організація на підконтрольній території періодичних перевірок у пожежному відношенні усіх будинків і споруд приватних та державних установ, організацій та осіб. Повітові пожежні органи вели спостереження за процесом утворення та діяльності на всіх значущих підприємствах пожежних комітетів та пожежно-трудова дружин, стежили за дотриманням положення про сажоочисну справу у повіті, контролювали стан пожежних обозів, облаштування та утримання мостів, під'їздів та спусків до водоймищ; співпрацювали з місцевими органами влади з метою спільних дій проти вогняної небезпеки [148, арк. 8зв]. Повітові пожежні підвідділи відігравали достатньо важливу роль у системі пожежної охорони, оскільки краще розумілися на місцевій специфіці природи та населення.

Волості, що входили до складу повітів, також мали своїх штатних пожежних працівників. «У волостях при волосних виконавчих комітетах присутні волосні пожежні старости у якості виконавців повітового пожежного підвідділу. Волосні старости по одному на кожну волость призначалися повітовими пожежпідвідділами. Обов'язком волосного старости є виконання усіх робіт з організації, управління, контролю, нагляду за пожежною справою у волості, спостереження за дотриманням усіх постанов та інструкцій з протипожежної боротьби, які видавалися вищими органами влади» [148, арк. 8зв].

Пожежні старости, яким допомагали їх помічники, у волостях мали достатньо широкі повноваження. Вони могли призначати та звільняти начальників та членів місцевих пожежних дружин, створювати добровільні пожежорганізації, визначати їх район діяльності, спрямовувати їх діяльність у потрібне русло згідно затверджених положень. У прямому підпорядкуванні волосним старостам знаходилися начальники сільських пожежних дружин та сільські пожежні старости, що виконували розпорядження з волості, разом з рядовими пожежними дружинниками, іншими особами, причетними до вогнеборчої справи [148, арк. 8зв].

Обов'язок реєстрації та обліку усіх пожеж в Україні був покладений на Укрдержстрах (Управління державного страхування УСРР) [779, с. 27] та його місцеві органи під загальним керуванням Центрального статистичного управління. Справою страхування від пожеж займався вогневий відділ у складі управляючого, старшого інспектора, секретаря, конторського робітника. Відділ мав підвідділи контролю та обліку (штат – завідувач підвідділу, два контролери обліку, сім тарифікаційних контролерів, інспектор – оцінювач, два контролери з перестраховання), підвідділ окладних страхувань (завідувач, старший контролер, контролер, діловод, два рахівники, конторник), підвідділ з ліквідації пожежних збитків (завідувач, помічник завідувача, контролер обліку збитків, контролер з ліквідації, діловод) [482, арк. 14].

З середини 1920-х років на місцях стали з'являтися різні організаційні форми пожежних органів, які разом зі структурованими підрозділами пожежної охорони УСРР могли додатково займатися пожежними справами у регіонах. До них відносилися: пожежні управи (у 1927 році в УСРР їх було три), пожежні секції підвідділів благоустрою (у 1927 році – вісім), пожежні інспекції (у 1927 році – двадцять дві), пожежні столи (у 1927 році – сімнадцять), технічні пожежні столи (у 1927 році – один). Відомчі пожежні організації підпорядковувалися Вищій раді народного господарства УСРР, Наркомату шляхів сполучення, Наркомату земельних справ. Однак вони діяли з огляду на обов'язкові розпорядження Пожежного відділу ГУКГ УСРР [145, арк. 2зв].

Таким чином, система централізованого управління пожежною справою в УСРР у 1921–1928 роках мала наступну схему. Головним органом пожежної сфери був Пожежний відділ при Головному управлінні комунального господарства НКВС УСРР. Йому підпорядковувалися губернські пожежні підвідділи при губернських відділах комунального господарства. Губпожпідвідділам підпорядковувалися повітові пожежні підвідділи повітових відділів комунального господарства (з 1923 року округові пожежні підвідділи при округових відділах комунального господарства). Повітпожпідвідділи (з 1923 року районні пожежні підвідділи) контролювали волосних пожежних

старост (у кожній волості був пожежний староста з помічником), які, в свою чергу, контролювали начальників пожежних дружин та сільських старост – низових посадових осіб у структурі управління пожежною охороною в Україні у 1921–1928 роках. У 1925 році губернії, повіти та волості зі структурними підрозділами було ліквідовано. Відповідно, з цього часу Центральному пожежному відділу підпорядковувалися округові та районні пожежні підвідділи при відділах комунального господарства НКВС УСРР.

Протягом досліджуваного періоду велику роль у боротьбі з пожежами відігравали спеціальні державні комісії по боротьбі з вогнем. Після завершення бойових дій на території УСРР виникає необхідність створення додаткового державного органу по боротьбі з пожежами, який би збирав докупи справи та проблеми пожежної охорони декількох відомств, зацікавлених у зменшенні кількості пожеж. Такою установою стала Всеукраїнська Надзвичайна Протипожежна Комісія (Всеукрнадзвичпожежком – ВНПК), що була створена постановою РНК УСРР від 29.01.1921 року [217, с. 28–29]. До її складу входили постійні представники Наркомату шляхів сполучення (НКШС), Наркомату внутрішніх справ (НКВС), Вищої ради народного господарства (ВРНГ), Центрального управління надзвичайних комісій та особливих відділів (Цупнадзвичкому), військового головного командуючого (Головкому) [752, с. 67]. У постанові РНК УСРР, про створення ВНПК зазначалося: «Віданню Всеукрнадзвичпожежкому відносно охорони від пожеж підлягають усі без винятку військові і громадські підприємства і будови, що знаходяться на території республіки, а саме склади, фабрики, заводи, лісні вжитки і всі замешкані і не замешкані» [217, с. 29].

До функцій Комісії відносилися: видання обов'язкових постанов з пожежогасіння; встановлення правил протипожежної охорони; затвердження статутів добровільних та пожежно-трудова дружин; інструктаж, контроль та ревізія, самостійний і за допомогою Пожежного відділу НКВС, усіх установ та організацій України. ВНПК також контролювала діяльність усіх пожежних команд і дружин в УСРР, допомагала забезпеченню вогнеборчих організацій

пожежним реманентом; розповсюджувала інформацію про боротьбу з пожежами серед населення шляхом видання брошур, листків, плакатів, організувала через апарати Всеобучу та Наркомату освіти пожежні курси та лекції [217, с. 29].

При губвиконкомах створювалися Губернські надзвичайні протипожежні комісії (губнадзвичпожежкоми), підзвітні центральній установі. До складу губнадзвичпожежкомів мали входити уповноважені особи з: губернского відділу комунального господарства (губкомгоспу), губернского військового комісаріату (губвійськкомату), інших губернських надзвичайних комісій [752, с. 68]. Постанови Всеукраїнадзвичпожежкому та губнадзвичпожежкомів були обов'язковими для виконання усіма причетними до пожежної справи, їх дії могли бути оскаржені у встановленому порядку. Комісії контролювалися Робітничо-Селянською Інспекцією (РСІ). У свою чергу, особи винні у порушенні декрету від 29.01.1921 року, а також у недотриманні протипожежних постанов, могли бути заарештовані і передані до суду Револуційного Трибуналу [217, с. 29].

Головою Всеукраїнадзвичпожежкому (ВНПК) 22 лютого 1921 року на першому засіданні комісії (до цього двічі комісія не змогла зібратися) [495, арк. 4–7] був обраний С. А. Чередніков, якого тимчасово звільнили від виконання своїх обов'язків в Українській раді народного господарства (Уккранаргоспі), але залишили грошове та матеріальне утримання. Після запиту до Наркомату пошти та телеграфу ВНПК отримала для екстреного зв'язку з пожежних справ дозвіл на відправлення 200 слів щодобово [495, арк. 20], від НКВС отримала – залізничний вагон, легковий автомобіль, пару коней з упряжжю, екіпажем та санями [495, арк. 25].

Згідно повідомлення ВНПК до НКВС УСРР у лютому 1921 року, комісія займалася розробкою правил з пожежної охорони нафтових сховищ, складів з легкозаймистими матеріалами та торфових розробок [147, арк. 13]. Однак комісія займалася не тільки теоретичними питаннями пожежної охорони. ВНПК у березні 1921 року робила запити стосовно отримання 11 вантажних

автомобілів, одного легкового автомобіля, автозапчастин та шин для потреб пожежних частин Харкова [495, арк. 40, 56, 57]. Однак повністю прохання не було виконане у зв'язку з дефіцитом означених товарів та саботуванням деяких державних господарчих органів питань постачання матеріалів до пожежних організацій [495, арк. 132]. Також були направлені запити з вимогами до губернських органів влади про терміновий ремонт пожежного обладнання [819, арк. 2]. Подібні запити ВНПК, а також листи з вимогами надання статистичних відомостей про пожежі [819, арк. 3–4], надсилала регулярно, однак часто отримуючи негативні відповіді або затягування вирішення питання.

Влітку 1921 року начальником ВНПК стає Ілля Антонович Іванько, який починає активні дії у пожежній сфері [770, с. 103]. Для рішучих дій стосовно поліпшення справи боротьби з вогнем (перевірки пожежного стану військових складів, місць громадського відпочинку тощо) усім членам ВНПК Іванько, Бойчевському, Короткову, Андрееву, Краснову, Череднікову, Маркелову видавалися документи на перевірку усіх без виключення установ та організацій [495, арк. 244]. У тих документах зазначалося – «Пред'явник цього мандату є членом Всеукраїнської Надзвичайної Протипожежної Комісії. В силу чого йому надається право контролю та ревізії у пожежному відношенні усіх без виключення фабрик, заводів, складів, як військових, так і цивільних, приватних будівель і споруд. Для чого він має право безперешкодного входу до усіх зазначених об'єктів. Має право контролю та ревізії діяльності пожежних організацій і пожежно-адміністративних органів. При виявленні недотримання або порушення правил протипожежної охорони, має право миттєвого арешту винних та передання їх до Революційного Трибуналу. Усі адміністративні особи повинні надавати повне сприяння при виконанні покладених на нього обов'язків, приймати та точно виконувати усі надані їм вказівки та розпорядження у пожежному відношенні» [495, арк. 295]. Інспектори ВНПК мали схожі мандати, але не мали настільки широких повноважень, як члени Всеукраїнського надзвичайного пожежного комітету [495, арк. 203].

У регіонах справами боротьби з пожежами, наряду з губернськими пожежними підвідділами комгоспів, займалися губернські надзвичайні протипожежні комісії (Губнадзвичпожежкоми – ГНПК). До їх штату входили: голова комісії, секретар комісії, два пожежних інспектори. Голова очолював регулярні засідання комісії, керував місцевими пожежними роботами, спостерігав за виконанням постанов комісії. Він також керував підготовкою місцевих технічних проектів та проектів з пожежної безпеки, вів переговори з представниками інших відомств локального масштабу з питань пожежного профілю. Секретарі надзвичайних комісій у губерніях, беручи участь у засіданнях, вели їх протоколи, виконували постанови ГНПК, здійснювали загальне керівництво над канцелярськими справами, складали доповіді, спостерігали за виданими постановами та законами вищих пожежних органів. Пожежні інспектори проводили ревізії, обслідування та інструктування пожежних організацій за дорученням голови комісії. Вони обстежували на підзвітних територіях склади, заводи, фабрики, виробництва, інші будівлі усіх відомств з метою виявлення порушень правил пожежної охорони, складали проекти та плани заходів по боротьбі з пожежами, проводили у життя розпорядження ВПК [819, арк. 8].

12 серпня 1921 року РНК УСРР видає постанову про зміни у Всеукраїнській Надзвичайній Протипожежній Комісії. До складу ВПК вводився представник Народного комісаріату праці, а до складу ГНПК – представники губернських відділів праці. При повітових відділах комгоспів тепер також створювалися повітові надзвичайні протипожежні комісії (ПНПК) у складі членів місцевих пожежних підвідділів, надзвичайних комісій, відділів праці. Головувати у надзвичайних комісіях усіх рівнів мали представники НКВС та пожежних відділів. Комісії мали право через відділи праці залучати людей до трудової пожежної повинності. Народний комісаріат пошти та телеграфу зобов'язувався оперативно і позачергово передавати інформацію про пожежі; Наркомат шляхів сполучення мав позачергово надавати потяги для перевезення пожежних команд [819, арк. 13].

ВПК намагалася тримати під контролем ситуацію у пожежній справі в країні, в тому числі контролювати пожежне устаткування в УСРР. Вона вимагала у інших відомств повернення колись позиченого реманенту [495, арк. 192]. ВПК не допускала арештів пожежних працівників на місці пожеж, а вимагала розслідування злочинів вже після гасіння вогню [495, арк. 205, 210], не допускала скорочення вогнеборців та позбавлення їх премій [495, арк. 213, 236], стежила за дотриманням населенням обов'язкових протипожежних установ [819, арк. 15–16], вибивала для своїх співробітників харчові пайки, як для червоноармійців [497, арк. 16–17].

Однак, слід відзначити, що діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Протипожежної Комісії мала певні недоліки. Вона часто неорганізовано та хаотично управляла пожежними справами. Комісія фактично дублювала діяльність основних державних пожежних органів – пожежних відділів і підвідділів Головного управління комунального господарства НКВС. Її члени отримували надзвичайні повноваження, що не подобалося представникам військового відомства та Наркомату шляхів сполучення. З огляду на це, а також через впровадження нової економічної політики (обмеження фінансування «неприбуткових» установ) діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Протипожежної Комісії була припинена у середині 1922 року.

В середині 1920-х років створюються протипожежні комісії для спільних, скоординованих дій між відомствами УСРР у сфері пожежного захисту. На зібранні Військової Ради при постійній нараді по боротьбі з бандитизмом 9 червня 1924 року була висловлена пропозиція про створення Центральної та губернських комісій по боротьбі з пожежами. Вона була направлена до Раднаркому УСРР на розгляд та можливе затвердження [837, арк. 1].

3 липня 1924 року на засіданні уряду України була затверджена постанова «Про центральні та губернські міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами». Центральна міжвідомча комісія по боротьбі з пожежами (ЦМКБП) складалася з представників НКВС УСРР (голова), штабу Управління військових округів (УВО), Наркомату шляхів сполучень (НКШС), Наркомату юстиції

(НКЮ), Державного політичного управління (ДПУ). У губерніях створювалися губернські міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами (ГМКБП) у складі Голови – керівника губернського виконавчого комітету, членів – уповноважених від УВО, НКЮ, ДПУ [837, арк. 16]. Комісії могли додатково залучати до роботи учасників з інших відомств, зокрема, представників комунального господарства, адміністративних відділів, Укрдержстраху і інших, з правом дорадчого голосу [837, арк. 9].

До функцій ЦМКБП відносилися: розробка загальних заходів боротьби з пожежами, створення проектів обов'язкових постанов про пожежну безпеку та подання їх до затвердження, облік пожеж, з'ясування причин загоряння та розслідування справ про пожежі через відповідні органи, протипожежний огляд та обстеження усіх підприємств УСРР за допомогою компетентних установ, управління роботою губернських міжвідомчих комісій по боротьбі з пожежами. Робочим апаратом центральної комісії були апарати НКВС УСРР та ДПУ УСРР [837, арк. 16]. Губернські комісії виконували таку ж саму роботу як і ЦМКБП, але в регіональному масштабі і підпорядковувалися центру [837, арк. 16зв].

Першими конкретними заходами міжвідомчих комісій були: «... перевірка стану пожежної охорони артилерійських та вогнебезпечних складів, ангарів, авіаційних матеріалів, казарм і іншого майна військового відомства, залізничних і інших державних споруд, підприємств промисловості, магазинів, митниць, портів, елеваторів, ... вжиття заходів до посилення існуючих пожежних організацій та пожежної інспекції, а також організація пожежної охорони сільської місцевості» [837, арк. 9]. Про результати роботи у пожежній сфері губернські комісії мали кожні два тижні звітувати до центру, а у виняткових випадках (при появі великих або стихійних пожеж) терміново телеграфувати до НКВС УСРР [837, арк. 9зв].

Після обстеження військових речових складів та артилерійських складів, влітку 1924 року там було визнано за необхідне покращити пожежне водопостачання, придбати додатковий пожежний реманент, прибрати об'єкти, що заважали можливому під'їзду пожежних команд на гіпотетичні пожежі,

покращити зв'язок з пожежними частинами, поліпшити електричну мережу [837, арк. 14, 20–22, 30].

В подібному руслі і відбувалася робота центральної і губернських протипожежних міжвідомчих комісій до літа 1925 року, коли в Україні почала впроваджуватися адміністративна реформа – губернії ліквідовувалися і з'являлися округи. Відповідно назріла необхідність відміни положення про Центральну та губернські міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами. Нова постанова РНК України «Про Центральну та округові міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами» була прийнята 8 серпня 1925 року та опублікована у газеті «Вісті» у номері 145/1484 від 28 серпня 1925 року [379, арк. 139зв]. У початковому варіанті положення про ЦМКБП та ГМКБП 1924 року прибиралися згадки про губернії та губернські комісії і деякі інші пункти, окремі формулювання змінювалися.

Нова Центральна міжвідомча комісія по боротьбі з пожежами створювалася при НКВС УСРР у складі: «Голови – Народного комісару внутрішніх справ, заступника голови – заступника Народного комісару внутрішніх справ, членів – по одному представникові від штабу Української військової округи, уповноваженого Народного комісаріату шляхів сполучення СРСР при УСРР, Народного комісаріату юстиції, Державного політичного управління, Всеукраїнського правління державного страхування, Інспекції зі справ комунального господарства» [379, арк. 139].

Округові міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами (ОМКБП) створювалися при президіях округових виконавчих комітетів. Начальниками ОМКБП були голови окрвиконкомів, заступниками ОМКБП – керівники округових адміністративних відділів, членами ОМКБП – представники військового відомства, Наркомату шляхів сполучення, прокуратури, ДПУ, Укрдержстраху, місцевих відділів комунального господарства. Додатково комісії усіх рівнів могли залучати до роботи представників інших державних органів та компетентних осіб [379, арк. 139].

ЦМКБП згідно положення 1925 року розробляла заходи протипожежної боротьби, вела облік пожеж, з'ясовувала причини виникнення вогняного лиха, розслідувала справи про пожежі, проводила профілактичний протипожежний огляд підприємств України, управляла та керувала роботою округових міжвідомчих комісій по боротьбі з пожежами. ОМКБП проводили такі заходи: «... розробка загальних заходів по боротьбі з пожежами та втілення їх в життя через відповідні органи, представлення у встановленому порядку на затвердження округових виконавчих комітетів проектів обов'язкових постанов по боротьбі з пожежами, як з власної ініціативи, так і за пропозицією центральної комісії, облік та з'ясування причин виникнення пожеж, їх розслідування, огляд та обстеження через відповідні органи в комісії протипожежного стану підприємств округи» [379, арк. 139зв]. Округові комісії діяли з огляду на вказівки ЦМКБП та пропозиції окрвиконкомів, а допомагали їм адміністративні відділи у округах.

При округах створювалися районні міжвідомчі комісії по боротьбі з пожежами (РМКБП). Розглянемо особливості їх роботи на прикладі РМКБП у Харківській окрузі. Головою комісії ставав керівник райвиконкому або його заступник, а членами комісії були: агент Укрдержстраху, начальник райадмінвідділу, представник НКВС, представник УВО (де такі були), представник пожежного підвідділу відділу комунального господарства. Могли запрошуватися зацікавлені особи з інших відомств. Робота комісії відбувалася навіть у випадку відсутності на засіданні будь-кого з членів комісії (окрім голови) [485, арк. 337].

РМКБП були нижчою ланкою протипожежних міжвідомчих комісій і виконували настанови вищих органів пожежного нагляду. Вони перевіряли усі населені пункти району на дотримання правил пожежбезпеки, на наявність засобів пожежогасіння, на специфіку проведення заходів з поліпшення вогнеборчої справи. Займалися спостереженням за станом пожежного реманенту в районі, організаціями професійних і добровільних пожежних організацій, створенням останніх із залученням громадськості та комсомолу. Представники районної

комісії після протипожежного огляду установи складала акт обстеження на місці у трьох екземплярах. Один примірник передавали керівництву підприємства, другий – надсилався до округового відділу комунального господарства, третій – залишався у РМКБП. В актах зазначали, який пожежний інвентар є у наявності, загальний стан готовності до пожеж, які обстеження проводилися раніше і що виконано згідно їх рішень. У висновках обстеження вказували: які протипожежні заходи потрібно вжити, яке майно необхідно придбати, які пожежні організації утворити, а також інші рекомендації до керівництва установи та голови місцевої сільської ради [485, арк. 337].

Додатково районні комісії виробляли плани водопостачання та організовували інші «водні» протипожежні заходи (побудову нових джерел водопостачання, пристосування існуючих до пожежних потреб); займалися створенням зелених насаджень для недопущення стихійного розповсюдження вогню. Вони також сприяли будівництву споруд з вогнетривких матеріалів у населених пунктах з дотриманням правил розривів між будівлями, контролювали наявність у будинках вогненебезпечних матеріалів, розробляли та розповсюджували проекти постанов та інструкцій стосовно боротьби на місцях з вогнем та іншими стихійними лихами, притягали до судової відповідальності осіб, які ухилялися від виконання вимог Конституції УСРР та порушували пункт 217 Кримінального Кодексу УСРР (підпали). Повинні були складати та надсилати звіти до округових міжвідомчих комісій про свою діяльність [485, арк. 337].

Спеціальні протипожежні комісії в УСРР, що діяли протягом 1921–1928 років принесли досить багато корисного у вогнеборчу справу республіки. У перших роках відбувалася певна плутанина у їх діяльності, не вистачало грошей та спеціалістів. Але згодом ситуація виправилася, спеціальні комісії по боротьбі з вогнем не тільки допомагали пожежним відділам та підвідділам Головного управління комунального господарства України, але й здійснювали справу координації протипожежної боротьби між різноманітними державними відомствами [770, с. 109].

Структура державних органів з пожежної справи у досліджуваний період мала достатньо чітке оформлення. Пожежний відділ Головного управління комунального господарства НКВС стояв на чолі боротьби з неконтрольованим вогнем. Його губернські (округові) підвідділи, повітові (районні) підвідділи, волосні органи влади допомагали справлятися з небезпекою на місцях. І хоча подекуди окремі регіональні представники влади могли створювати свої місцеві вогнеборчі органи чи організації, суттєво це не впливало на загальну чітку протипожежну державну організацію. Спеціальні державні пожежні комісії допомагали у боротьбі з пожежами, надавали можливість різним відомствам української радянської республіки, причетним до справи боротьби з пожежами та підпалами, узгоджено діяти на вогняному фронті.

3.2. Протипожежний захист населення у міській зоні

Вогнеборчою справою у містах та приміських зонах займалися міські професійні пожежні команди, а також команди вогнеборців, створені на промислових підприємствах, на військових об'єктах та на транспорті. Комунальні пожежні команди або професійні команди міських пожежних – це організації вогнеборців, які виконували роботу з пожежогасіння у містах та приміських територіях і отримували заробітну плату від держави. Вони ж отримували і матеріально-технічну допомогу від різних урядових організацій [601, арк. 108]. У містах також існували добровільні пожежні дружини і змішані вогнеборчі колективи – об'єднані команди професіоналів і добровольців, але їх кількість в Україні була значно меншою, ніж професійних організацій до середини 1920-х років. «Змішані» пожежкоманди у цей період відігравали значно меншу роль у гасінні міських пожеж.

Діяльність міських пожежних команд часів Української революції проходила за принципом роботи вогнеборців царського часу. Після встановлення радянської влади в Україні і до початку 1920-х років майже ніхто не займався створенням нових правил роботи професійних пожежних. Тільки наприкінці 1920 – на початку 1921 року начальником пожежної охорони

Харкова М. В. Михайловим була створена «Інструкція для Харківської комунальної пожежної команди», у якій окреслювалися основні правила, інструкції для міських пожежних, структура команд вогнеборців, їх обов'язки та права тощо [370, арк. 4]. Ця інструкція стала основним документом, який регламентував роботу пожежних Харкова на початку 1920-х років, а згодом на її основі були створені та прийняті документи про організацію роботи усіх міських пожежних організацій в УСРР [770, с. 110].

Головним завданням пожежних був захист життя та майна громадян під час пожеж, а також допомога у випадку інших стихійних лих – повеней, будівельних катастроф, обривів проводів високої напруги тощо. Вони мали сприяти розвитку профілактичної протипожежної роботи та розповсюдженню знань серед населення з вогнеборчої справи, спостерігати за дотриманням пожежних та будівельних правил [247, арк. 23]. Службові взаємовідносини у вогнебочих колективах будувалися за спеціальними правилами, з метою дотримання дисципліни та збереження поваги до пожежних. Розпорядження керівництва мали виконуватися точно і у вказаний для виконання термін [837, арк. 38].

При відвіданні пожежної частини керівниками вищих державних органів, брандмайором, начальниками пожежних команд або їх помічниками, брандмейстер, його помічник, або черговий доповідали про стан справ у пожежній частині. Рапорт також надавався у наступних випадках: 1. Відповідальна особа на пожежі доповідала по прибутті вищого керівництва про хід роботи з пожежогасіння, склад пожежної команди та засоби з ліквідації вогню. 2. Керівник вогнеборчої команди при переданні командування з ліквідації пожежі вищому начальникові звітував про вжиті протипожежні заходи та досягнуті результати. 3. Старший пожежний команди по прибутті останньої на пожежу доповідав головній особі при гасінні вогню про приїзд зміни вогнеборців та її стан. 4. У випадку виклику резервної команди, її командир доповідав брандмейстеру про прибуття на місце загоряння. 5. При рекогносцировці пожежний-розвідник повідомляв про місце та характер

пожежі брандмейстеру чи його помічників. 6. Помічник брандмейстера або черговий по пожежній частині доповідав брандмейстеру при першому відвіданні останнього вранці пожежної частини про стан справ у пожежкоманді на поточний момент. 7. Постовий пожежного караулу при перевірці звітував брандмейстеру чи його помічникам про стан справ на посту. Рапорти мали надаватися також вищому керівництву, брандмайору, начальникам пожежних команд, їх помічникам, брандмейстерам і помічникам інших пожежних частин. 8. Старший пожежного караулу звітував про повернення караулу до частини і про події, які відбулися під час несення варті брандмейстеру або його помічникам. 9. Черговий пожежної частини повідомляв про надзвичайні події в частині брандмейстеру або іншому керівникові. 10. При поверненні з відпустки працівник доповідав про це своєму безпосередньому керівникові [247, арк. 24].

Заслуговує на особливу увагу примітка у інструкції зі службового спілкування – «Взаємовідносини особового складу між собою мають бути ввічливими, дружелюбними, позбавленими усього, що ображує гідність людини. При взаємному зверненні пожежні у момент виконання службового обов'язку, незалежно від займаної посади, мають використовувати слова «Товариш» та «Ви». Крики, лайки, погрози, насилля, бійки абсолютно не допускаються, як такі що принижують особистість людини та призводять до втрати авторитету пожежної служби [837, арк. 40]. Цікаво, як би це виглядало при гасінні пожежі, безпосередньому спілкуванні рядових пожежних в екстремальних ситуаціях? Звичайно, що вищезгадані правила часто порушувалися.

Головною особою у місті, яка відповідала за пожежну охорону, був брандмайор (начальник пожежної команди міста). Загальними вимогами до нього були не тільки спеціальні пожежні знання і адміністративні навички, але й відмінне знання особливостей міста, його топографії, особливостей районів, шляхів сполучення, специфіки водопостачання, місцезнаходження найбільш важливих та найбільш потенційно вогненебезпечних місць та будівель [837, арк. 44]. Він висувався на посаду Пожежним відділом НКВС УСРР і йому був

підзвітний, а призначався Відділом комунального господарства НКВС УСРР після узгодження з місцевими профспілковими органами. При гасінні вогню брандмайор брав на себе усю владу і управління, ніс пряму відповідальність за дії пожежних команд у частинах, на пожежах, і інших ситуаціях, де були задіяні вогнеборці. Йому був підпорядкований увесь особовий склад пожежних міста, він керував адміністративними, технічними та господарчими пожежними справами, вживав заходи щодо ремонту, поповнення і поліпшення вогнеборчого інвентарю, обозу, спорядження, обладнання, займався справами ремонту та переобладнання пожежних частин, організовував нові команди, спостерігав за належним станом пожежного водопостачання, сигналізації, шляхів сполучення, слідкував за протипожежною охороною майна у межах міста [837, арк. 40].

Брандмайор, як посадова особа, мав надавати до відділу комгоспу доповіді, проекти, кошториси, плани про необхідні заходи з поліпшення справ у пожежній сфері, повідомляючи про це місцеві профоргани; головував у комісіях і нарадах з питань пожежної охорони, пожежного благоустрою міста, з проблем пожежної техніки, профілактики, експертизи, комісіях з проведення протипожежних та пожежних обстежень і оглядів; мав організовувати освіту пожежних, слідкувати за їх ступенем підготовки, проведенням теоретичних та практичних занять, піклуватися про безпеку умов пожежної праці, контролювати санітарно-гігієнічний стан вогнеборчих частин, своєчасно усувати негативні фактори, що впливали на здоров'я працівників. До його обов'язків входив також загальний контроль за станом майна пожежних команд, в тому числі кінного обозу і його устаткування (збереженості, доброякісності, безпеки); встановлення певного порядку за спостереженням, догляд за майном, його придбанням та витрачанням; призначення комісій з перевірки майна та документації пожежного колективу, з приймання матеріалів, реманенту та фуражу, з розслідування надзвичайних подій [247, арк. 27].

Окремо брандмайор розбирався у справах з особовим складом пожежних колективів міста. Він мав право направляти до відділу комунального господарства запити стосовно призначення або звільнення членів командного складу вогнеборчих органів міста, узгоджуючи це з місцевими профспілками. Голова пожежної охорони міста приймав на роботу та звільняв з неї борців з вогнем, переміщував та екзаменував рядових пожежних, згідно затверджених правил та положень про місцеві комітети та конфліктно-оціночні комісії і умов колективних договорів. Він клопотав про притягнення до відповідальності за злочини, накладав стягнення за порушення службової дисципліни, неуважне виконання службових обов'язків, узгоджуючи покарання з профспілками. Однак міг також і нагороджувати вогнеборців за особливі заслуги у справі організації та виконання пожежної служби, за подвиги мужності та відваги. Також брандмайор встановлював порядок використання особовим складом відпусток, враховуючи, в першу чергу, інтереси пожежної служби. А також керував усім діловодством центрального пожежного управління міста, вів облік робіт пожчастин, видавав загальні накази та зберігав головну пожежну печатку міста [370, арк. 5].

Про значимість посади брандмайора свідчить те, що на пожежах безпосередньо йому підпорядковувалися не тільки міські колективи вогнеборців, але й спеціальні відомчі і добровільні дружини з міста або села. Пожежні могли виїжджати за кордони міста для гасіння вогню лише за дозволом відділу комунального господарства НКВС, передаючи контроль за своїм постійним місцем обслуговування іншим пожежкомандам. При рятувальній роботі на будівельних катастрофах, обвалах, при повенях, ураганах тощо брандмайор керував пожежними у відповідності з вказівками спеціальних уповноважених осіб. Також він мав обов'язок за необхідністю організовувати пожежні караули у театрах, кінематографах, цирках та інших місцях громадського значення. Повинен був доповідати комгоспу про всі недоліки у пожежному відношенні, що були виявлені в установах та організаціях міста [837, арк. 43].

Іншою важливою посадовою особою в галузі пожежної охорони міста був помічник брандмайора або начальника пожежної команди міста, який призначався за тією ж схемою, що й брандмайор, був його заступником і йому ж підпорядковувався. Виконував розпорядження начальника пожежної команди міста з адміністративних, господарчих, технічних, оперативних справ, за пропозицією начальника міг заміщувати його у всіх робочих комісіях, завідував канцелярією пожежної команди, за наказом начальника виїжджав на пожежі і керував пожежогасінням до прибуття вищого керівництва [837, арк. 44].

Ще одним заступником брандмайора був завідувач пожежним господарством міста (завгосп). До його обов'язків входило: правильне ведення господарчих справ пожежної команди, стеження за цілісністю майна, справністю реманенту, спорядження, устаткування, обмундирування та будівель пожежних частин; контроль своєчасної та якісної заготівлі предметів пожежного інвентарю, спорядження, устаткування, форми, фуражу, палива, паливно-мастильних та будівельних і інших матеріалів. Він також стежив за станом приміщень у пожежних частинах в контексті їх чистоти, пристосованості до вогнеборчого призначення, наявності нормального освітлення, ремонту, опалення тощо, а також контролював стан дворових ділянок, що були у власності команди. Завгосп брав участь в усіх роботах з переоблаштування, ремонту, переобладнання пожежних частин або окремих приміщень у них, а також роботах з виготовлення чи ремонту предметів інвентарю, спорядження, устаткування та форми [837, арк. 45].

Безумовно, завідувач господарством був важливою людиною для забезпечення пожежної охорони у місті. Він відповідав за нормальну роботу пожежних майстерень, контролював справи придбання та витрачання матеріалів, встановлюючи чіткий порядок та норми витрат. Завгосп вів облік усього пожежного майна міських частин і складав проекти кошторисів з господарчих питань, регулярно доповідав брандмайору про стан справ у пожежному господарстві, а також про необхідність проведення тих чи інших заходів, рапортував про вже виконані накази та розпорядження [837, арк. 45].

Брандмайор, його помічник та завідувач господарством керували усією пожежною командою вогнеборців міста. Однак міста завжди були поділені на райони, за які відповідали ті чи інші пожежні частини, що гасили вогонь у межах своєї території. Начальником пожежної частини був брандмейстер, який призначався брандмайором (і йому ж звітував) після узгодження з пожвідділом комгоспу, профспілками. Зазвичай він добре знав район, підконтрольний його частині, його топографічні особливості, розташування вулиць та проїздів, знаходження важливих та вогнебезпечних місць та будівель, найбільш зручні та короткі шляхи під'їзду до них, наявність та розташування водопровідних, пожежних кранів, апаратів пожежних сигналізацій, штучних та природних водоймищ. Брандмейстер мав контролювати нормальне функціонування вищезазначених об'єктів на своїй території, доповідати начальству та оперативно усувати недоліки. Міг брати участь у пожежних комісіях району за пропозицією брандмайора чи його помічників [837, арк. 33].

Більше всього часу начальник пожежної частини приділяв безпосередній роботі у ввіреному йому колективі на території своєї організації. Оскільки брандмейстер особисто відповідав за стан справ у частині, йому підпорядковувалися усі пожежні працівники, яких він перевіряв стосовно дотримання правил виконання пожежної служби. Керівники вогнеборчих колективів проводили навчання особового складу з питань пожежної справи, керуючись усіма необхідними документами та проводячи учбові тривоги, збори, перевірки. Вони ж спостерігали за дотриманням безпеки праці вогнеборців. Як управлінець, що безпосередньо працював з великою кількістю вогнеборців, брандмейстер мав знати у обличчя усіх підлеглих, знати про їх особисті якості, ступінь професійної підготовки, міг розподіляти між ними службові обов'язки [247, арк. 33].

На ввіреному районі керівник пожежної частини перевіряв пожежні пости і караули у театрах, кінематографах, згарищах і інших місцях, слідкував за своєчасним відправленням або зміною постових та караульних вогнеборців і за належним виконанням службових обов'язків останніми. Він міг подавати

клопотання про звільнення, про накладення покарань на підлеглих за злочини, провини, порушення службової дисципліни, недбале ставлення до обов'язків по службі, а також висловлював свою позицію керівництву стосовно порядку надання відпусток своїм підлеглим [247, арк. 35].

Окремо виділялися права та обов'язки керівника пожежної частини міста у ситуаціях, пов'язаних з виїздами на пожежі. Брандмейстер безпосередньо керував справами відправлення команди на місце займання і діями під час гасіння, згідно встановлених правил для даного міста чи району. До приїзду брандмайора чи його помічників, у своєму районі під час пожежогасіння брандмейстер був головним. Йому підпорядковувалися усі пожежні з інших частин або відомств. Після прибуття керівників він звітував їм про стан справ під час пожежі, вжиті заходи та починав керувати роботою лише своїх підлеглих. У випадку від'їзду з місця горіння, брандмейстер пожежної команди, що залишилася на пожежі останньою, перевіряв остаточне усунення причин можливого повторного загоряння, а також наявність і стан особового складу, обозу та реманенту. У разі нещасних випадків на бойовому завданні або вченні, він мав вжити усіх необхідних заходів з допомоги постраждалим та скласти про це акт разом із представником міліції [247, арк. 34].

Брандмейстер займався також господарчими справами, зокрема: проводив періодичну перевірку наявності та стану інвентарю, фуражу, інших матеріалів, обмундирування, устаткування (оскільки ніс за все персональну відповідальність), керував справою вірного розміщення та укладання на пожежних ходах рукавів, приладів, рятувальних апаратів, інструментів, екіпірування тощо, контролював чистоту та своєчасне прибирання кімнат та території частини. Він також вів нагляд за дотриманням санітарно-гігієнічних норм, нормальним освітленням, опаленням та ремонтом у приміщеннях частини, спостерігав за станом та годуванням коней у пожчастині, розподіляв коней по упряжкам. Про усі надзвичайні випадки під час виконання служби та стан справ у команді брандмейстер мав доповідати своєму керівництву, причому у надзвичайних ситуаціях – невідкладно [247, арк. 36]. Існували також

запасні брандмейстери, які призначалися Пожежним відділом комунального господарства НКВС УСРР і виконували обов'язки начальника частини на час його хвороби, командировки та інших випадків.

Другою людиною у пожежній частині був помічник (заступник) брандмейстера, який виконував безпосередні накази начальника структурного підрозділу і призначався брандмайором міста. Він виступав безпосереднім керівником чергової зміни, виконуючі усі розпорядження брандмейстера. В тому числі проводив її бойовий та господарчий розрахунок, спостерігав за правильним його дотриманням, проводив учбові заняття з особовим складом, слідкував за виконанням черговими пожежними встановлених технічних та оперативних заходів профілактики з захисту праці вогнеборців. Як і брандмейстер, помічник велику увагу приділяв роботі з людьми. Він повинен був особисто добре знати кожного пожежного зміни, його здатність виконувати бойові функції, можливість кар'єрного зростання або необхідність звільнення. Також він перевіряв стан дисципліни під час несення служби зміною, контролював постову та караульну службу (за розпорядженням брандмейстера), слідкував за зміною чергових на пості і в караулі та вів списки чергувань по нарядах [837, арк. 46].

На пожежах помічник начальника команди керував встановленням насосів, стендерів, прокладкою рукавних ліній, організацією підвозу води, а по закінченню цього керувався вказівками брандмейстера. Після пожежі він допомагав брандмейстеру перевіряти людей, пожежний обоз, інструмент та його укладання на ходи. Він же і відповідав за цілісність бойового та господарчого інвентарю, який отримував при вступі на чергування і здавав його після зміни, контролював прибирання у стайнях, годування та кування коней, належний стан зброї. Під час чергування міг виходити за межі частини тільки з дозволу брандмейстера, якому регулярно доповідав про виконані доручення, випадки порушення дисципліни, стан пожежного колективу [837, арк. 46].

У кожній пожежній частині були спеціальні загони пожежних, які займалися конкретними професійними справами. Одним з найбільших був загін

сокирників. Його очолювала спеціальна людина – старший сокирник, який підпорядковувався помічникові начальника частини, а призначався брандмейстером. Старший сокирник керував пожежними-сокирниками, як на пожежі, так і в розташуванні команди, навчав новачків роботі з інструментом і приладами, лазінню по драбинам, спуску по мотузці та рятувальним апаратам, прийомам рятування та саморятування. Керівник загону сокирників також слідкував за драбинами, рятувальними приборами, мотузками, димовими масками, тягловим і іншим інструментом, що був потрібний пожежним, контролював його цілісність та укладення реманенту до обозу [247, арк. 37]. Головний сокирник безпосередньо брав участь у гасінні пожежі, встановлював механічну драбину, слідкував за дисципліною серед своїх підлеглих (не давав відлучатися з пожежі, бити вікна, без необхідності ламати будівлю), оперативно керував своїм загonom, «подаючи приклад старанності і мужності» [837, арк. 46]. Доповідав заступникові брандмейстера про роботу сокирників, порушення ними дисципліни, проявлену мужність на пожежі у загоні тощо.

У загоні трубників відповідальною особою і керівником був старший трубник. Він керував своїми підлеглими та навчав їх видам прокладки рукавних ліній, роботі зі стволом (брандспойтом), способам постановки та використання пожежних ручних насосів, труб, гідропультів, чанів, стендерів, перехідних кранів. Головний трубник слідкував за станом підзвітнього йому майна, за його поповненням, зберіганням, ремонтом, мийкою, сушінням, прибиранням, укладанням до обозу. Старший трубник безпосередньо гасив пожежі з брандспойту, рукав якого мав був бути приєднаний до парової машини або іншого механічного насосу, а також звітував про стан справ в загоні трубників помічникові брандмейстера [837, арк. 48].

Стаєнний староста був старшим у загоні пожежних кучерів, а також керував іншими пожежними у справах догляду за кіньми, збуєю, стайнею; завідував видачею корму для коней, контролював стан приміщень зі зберігання фуражу. В тому числі, до його обов'язків входило: навчання нових співробітників роботі з кіньми; об'їждження лошаків; видача фуражу згідно

затверджених норм, контроль за якістю кормів; огляд коней та зброї після повернення з виїзду; проведення коней і перевірка у них копит і підков; нагляд за прибиранням у стайнях та водопоєм, унеможливлення неохайності, жорстокого поводження з тваринами, поїння розпалених та спітнілих коней. Він же стежив за своєчасною заміною вибулих коней, переміщенням зброї, контролював своєчасне та якісне кування тварин, вів статистику кування, викликав, з відома помічника брандмейстера, ветеринара у випадку хвороби коня, надавав лікарю або фельдшеру допомогу при огляді та догляді за хворою твариною [370, арк. 12]. Стаєнний староста мав знати прізвисько, вік, характер та особливості кожного коня пожежкоманди. Повинен був слідкувати за поведінкою жеребців та кобил у стайні і в залежності від цього давати рекомендації стосовно формування упряжок у пожежному обозі.

Головний фахівець по роботі з кіньми також відповідав за матеріальний бік забезпечення кінної пожежної справи. Він робив наступне: «1. У зимовий час спостерігав за тим, щоб на пожежних ходах зберігалися попони, і щоб вони були також і для коней, яких направляли на господарчі роботи. 2. Слідкував за своєчасним і достатнім змазуванням осей та кругів на пожежних ходах, як на господарчих, так і на розрахункових. 3. Вживав заходів щодо своєчасного заготовлення глини для підбивки верстатів та денників, провітрювання та дезінфекції стаєнь, отримання необхідних для кінної справи матеріалів і інвентарю, заготовлення фуражу та запобігання його псуванню. 4. Спостерігав за належною підгонкою, справним станом та своєчасним ремонтом зброї, годівниць, верстатів, приміщень для фуражу» [837, арк. 55]. З усіх справ стаєнний староста доповідав помічникові брандмейстера і відповідав перед ним за стан роботи у загоні кучерів та стан збереження і використання «кінного» майна.

Останніми з нижчих командирів у пожежній міській команді були – старший по механічних драбинах та старший трубач. Фахівець по драбинах мав у якості безпосереднього начальника помічника брандмейстера і відповідав за справний стан драбин, слідкував за дотриманням правил користування та

догляду за ними. Він же керував встановленням драбин, як на пожежі, так і у інших місцях, вказаних брандмейстером або його помічником, регулярно доповідав про стан інвентарю заступникові начальника пожежної частини. Старший трубач звітував безпосередньо перед начальником пожежної частини, навчав трубачів сигналам, прийнятим у команді. При пожежі знаходився біля керівництва і за вимогою командирів подавав сигнали, відповідав за ввірене йому майно та доповідав про його стан начальникові [837, арк. 55].

Дуже різноманітною була структура посад рядових пожежних у вогнеборчих колективах міст. Борці з вогнем поділялися на: трубачів, телефоністів, трубників, підтрубників, трубників по рукавах, стендерних, сокирників, верхових, механіків, шоферів, машиністів, помічників машиністів, фахівців із зв'язку, ветеринарних фельдшерів, медичних фельдшерів. Розглянемо особливості їх обов'язків та діяльності, оскільки саме вони безпосередньо гасили пожежі та рятували людей у містах.

Телефоніст у пожежній частині відповідав за зв'язок. Він мав уміти добре розмовляти по телефону, приймати та відправляти телефонограми, вірно передавати та приймати службові розпорядження, не спати та постійно знаходитися біля телефону. У разі необхідної відлучки з частини, черговий призначав на місце телефоніста іншу компетентну людину. Телефоніст повинен був добре розбиратися у районі, контрольованому частиною, номерній системі виклику пожежних бригад на місце займання, системі сигналізацій. При вступі на чергування «зв'язківець» мав перевірити усі телефонні та сигналізаційні апарати, а при виявленні несправності доповісти черговому по частині. Він також приймав заяви про пожежі, записував точну адресу та номер телефону, з якого поступав виклик, після чого оголошував тривогу. У випадку отримання повідомлення про займання у театрі, лікарні, особливо важливих для держави складах, будівлях, установах, організаціях подавалася команда – пожежа № 3, після якої на гасіння вогню викликалося не менше трьох пожежних організацій [837, арк. 55]. У додатку Г представлено фото телефоніста однієї з пожежних частин Києва, який дає сигнал тривоги для чергової зміни вогнеборців [735].

Трубачі, що призначалися брандмейстером та підпорядковувалися його помічників, мали твердо знати систему знаків та гудків, що були прийняті в команді. Вони протягом дня подавали звукові сигнали у розташуванні частини згідно з розкладом, ознайомлювали зі значенням сигналів особовий склад пожежного колективу. На пожежах, заняттях або вченнях вони знаходилися біля начальників і за їх розпорядженнями подавали звукові «команди».

Трубники підпорядковувалися старшому трубникові, на пожежах прокладали рукавні лінії та тримали брандспойти, доглядали за ручними насосами, ремонтували, мили, сушили, укладали рукави та чани на машини або інші ходи, відповідали за ввірене їм пожежне майно. Підтрубники разом з трубниками мили, сушили, укладали, ремонтували пожежні рукави та чани, чистили пожежні насоси, прокладали рукавні лінії і підтримували рукави позаду пожежного-трубника. При роботі у диму підтрубник підміняв трубника, відповідав на виїзді за рукавні підвіски, а також за усе доручене йому майно [837, арк. 57].

Для роботи з триходовим пожежним краном використовувався спеціальний трубник біля розгалуження рукавів, який підпорядковувався старшому трубникові і йому ж звітував про роботу. У добре навчених командах він знав усі трубні сигнали, прийняті в колективі, доглядав за перехідними кранами, рукавами, ручними насосами, чанами, на пожежі встановлював кран та пригвинчував до нього рукави, обираючи місце для кранів згідно вказівок помічника брандмейстера або старшого трубника. Зазначений пожежний відповідав за цілісність крану та підзвітного реманенту. За сигналом або усним розпорядженням керівництва трубник «складного» крану пускав та зупиняв воду, закриваючи не більше двох ліній, якщо ж вимагалось закрити усі лінії, то робив це не раніше зупинки подачі води [837, арк. 58].

Ще одними представниками загону трубників були трубники по рукавам (рукавний трубник). Разом з іншими пожежними вони мили, сушили, укладали, ремонтували, намотували на котушки рукави; при їх прокладанні виправляли рукавні лінії, прибираючи заломы, великі окружності, зигзаги, накладення

тощо. Вони з моменту пуску води до рукавів спостерігали, ставили помітки у місцях поривів та ліквідовували свищі, закладали гайкові прокладки, замінювали сильно зношені та розірвані рукави. Рукавні трубники не допускали поривів на рукавах, у випадку необхідності накриваючи їх зверху надійними матеріалами, щоб гострі та важкі предмети, падаючи, не порушували подачу води. Вони не дозволяли ходити або їздити по рукавах, влаштовували підкопи для прокладки рукавів під трамвайними чи іншими рейками, контролювали наявність та справність запасних рукавів, були зобов'язані мати усі матеріали, запчастини для їх з'єднання, роз'єднання та ремонту. Робота була вкрай важкою [837, арк. 59].

Важливе значення для гасіння пожежі мала робота вогнеборців – сокирників. На пожежах на них покладалося завдання з безпосереднього рятування людей, тварин і майна. Вони розбирали, ламали та зносили частини палаючих будівель, несли караули та заступали на пости, а також мили та чистили автомобілі, кінні ходи, драбини, пожежне знаряддя, прилади, апарати, тягловий та інший інструмент, виконували різні господарчі роботи. З ними проводилися практичні (в тому числі стройові), а також теоретичні заняття з пожежної справи, вчення з приладами, знаряддям, апаратами та драбинами різних видів. Пожежні доповідали старшому про виконання доручень, стан підзвітнього пожежного реманенту та про усі зміни у загоні сокирників [370, арк. 16].

Стендерний пожежний підпорядковувався старшому трубникові та звітував йому про стан ввіреного майна, спостерігав та доглядав за стендерами, як розрахунковими, так і запасними. Окрім цього, він повинен був знати розташування пожежних кранів у районі своєї частини, особливо біля заводів, театрів, лікарень, складів, інших важливих місць, вміти їх знаходити та відкривати, регулярно перевіряти їх роботу. На пожежах він встановлював стендер, невідлучно знаходився при ньому, пускаючи та зупиняючи воду за службовими сигналами. При виїзді на гасіння вогню у нього мала бути алфавітна книжка з переліком пожежних кранів в районі [247, арк. 42].

Ще одним співробітником команди вогнеборців був верховий пожежний. Однією з головних вимог до цієї людини було відмінне знання міста, його топографічної специфіки та кордонів, розташування пожежних сигналізаційних апаратів у районі своєї частини, місце знаходження пожежних кранів, водонапірних веж і інших водогінних споруд та водоймищ, під'їздів до озер, річок, ставків, а також місцезнаходження лікарень, театрів, шкіл, заводів, млинів, складів та інших вогнебезпечних і важливих споруд і будівель. Верховий повинен був уміти користуватися телефоном та пожежною сигналізацією, за їх допомогою передавати інформацію, знати прийняті в команді загальні та позивні сигнали [247, арк. 45].

Важливу роль верховий відігравав у випадку виникнення пожежі. За тривогою він сідлав коня, після отримання адреси місця загоряння, не чекаючи виїзду частини, максимально швидко відбував до місця пожежі тими вулицями, якими мала їхати пожежниця, запам'ятовуючи та передаючи інформацію про перешкоди команді. Після приїзду на місце горіння мав швидко ознайомитися з ситуацією та їхати за командою для передання зібраної інформації. Верховий вів за собою усіх пожежних, враховуючи зручність шляху, наявність водогону, напрямок вітру, місце розташування об'єкта, що горів. Якщо пожежні гасили вогонь у районі не власної відповідальності, усю інформацію та керівництво до дій вони отримували від місцевого верхового. Верховий пожежний викликав додатково на пожежу резервні розрахунки своєї частини, або навіть пожежні колективи з інших районів за розпорядженням керівництва. Однак він мав право викликати допомогу і самостійно у таких випадках: до прибуття основної команди вогнеборців, коли пожежа досягла великих розмірів і загрожувала життю громадян; при вірогідності швидкого розповсюдження вогню; через наявність на місці пожежі або у безпосередній близькості від неї небезпечних або важливих для народного господарства будівель, споруд. У такому разі він мав після прибуття першого керівника з гасіння пожежі доповісти йому про виклик резерву чи додаткових пожежних з інших районів [247, арк. 46].

Верховий мав підтримувати зв'язок при пожежі чи ученнях зі своєю частиною. Якщо при гасінні вогню працювали декілька частин, то за зв'язок відповідав пожежний з команди, у районі якої відбувалася пожежа. Він також виконував доручення з передачі інформації про водопостачання, вимикання електричної напруги, передання загальної інформації про пожежу, вимоги з виклику пожежних, резервів, окремих ходів, швидкої медичної допомоги. Верховий відповідав за свого коня перед старшим старостою, а у інших справах звітував помічникові брандмейстера [247, арк. 46].

У пожежних частинах також була посада головного механіка, який призначався брандмейстером і був йому підзвітний. До його обов'язків входило: «1. Спостереження та відповідальність за стан автомобілів, парових та інших механічних насосів і ремонтного гаражу, роботами якого він керує. 2. Здійснення випробувань, інструктажу та контролювання діяльності машиністів, шоферів і їх помічників, догляд за станом машин. 3. Надання письмових доповідей з питань технічних поліпшень, необхідних у команді. 4. Складення кошторисів, проектів та креслень з ремонту та переконструювання машин і автомобілів. 5. Ведення записів з надходження та витрат матеріалів, інструментів, палива та змазки. 6. Розрахунок норм витрат палива та змазки, який надається для затвердження брандмейстерові або начальникові команди. 7. Виїзди на пожежі за номерами 3 та вище, де ведеться спостереження за роботою насосів і автомобілів. 8. Догляд за цілістю ввіреного йому майна та за правильним витрачанням матеріалу, вжиття заходів щодо своєчасного поповнення використаних матеріалів. 9. Завчасне повідомлення завгоспа команди про необхідність поповнення інструментами, матеріалами тощо» [837, арк. 62].

Шофер у адміністративних та господарчих справах звітував помічникові начальника команди, а у технічних – головному механікові. Він повинен був бути знайомим з пожежною справою; мати спеціальну підготовку та свідоцтво для управління автомобілем; за тривоги заводити автомобіль та управляти ним при виїзді на пожежі, вчення, заняття та огляди, а також працювати при

подачі води, якщо автомобіль мав для цього пристосування. Він тримав автомобіль у належному стані, здійснював дрібний ремонт, заправляв паливом та мастилами, при вступі на чергуванні приймав автомобіль із запуском двигуна, в тому числі і у зимовий час. Про несправність авто доповідалося головному механіку, про вихід машини з ладу – помічникові брендмейстера, а про витрати паливно-мастильних матеріалів, пробіг та ремонти – діловому частини. У пожежних частинах мали бути запасні водії, які заміщували основних у випадку відпустки, хвороби, відсторонення від посади останніх [247, арк. 47].

Іншою особою технічного профілю у пожежній дружині був машиніст. Перед призначенням на посаду він складав іспит зі знання, навичок догляду та спостереження за паровими машинами або іншими механічними насосами, був підзвітний помічникові брендмейстера та головному механіку. У ході виконання посадових обов'язків здійснював дрібний слюсарний ремонт парових машин, насосів, обозних ходів, знарядь, приладів, апаратів та драбин. У випадку відсутності ремонтних справ ніс постову службу, виконував господарчі роботи нарівні з іншими пожежними. З паровою машиною чи механічним насосом виїжджав на місце пожежі, встановлював їх та слідкував за безперебійною роботою апаратів, регулюючи подачу води відповідно до отриманих сигналів. Після повернення з місця загоряння машиніст чистив апарати та прибирав їх, заряджав топку, заготовлював паливо і інші необхідні матеріали, тобто приводив парову машину та насоси у повну боєготовність [837, арк. 63].

Машиніст відповідав за цілісність та справність ввіреного майна, за доцільність витрат матеріалів, за своєчасне та точне ведення звітної документації, за дотримання правил догляду парових машин. Під час занять вивчав пожежну справу разом з пожежними інших спеціальностей. У машиністів були помічники, які разом з ними доглядали парові машини, заряджали топку котлів, на пожежах слідкували за роботою котлів, допомагали при ремонті машин, несли постову службу, відвідували пожежні заняття. Але

до складення іспиту по управлінню паровою машиною вони не могли нею самостійно управляти [837, арк. 64].

Ще одними посадовими особами, що відповідали за зв'язок у пожежних частинах разом з телефоністами, були «доглядачі за зв'язком». Вони призначалися брандмайором за узгодженням з місцевими профорганамі. На них покладалося – «1. Спостереження та ремонт телефонних апаратів прямого зв'язку між частинами, електричного освітлення, сигналізації, електричної проводки, дзвінкових та світлових електричних сигналів. 2. Після отримання повідомлення про несправність зв'язку, сигналізації чи освітлення у якійсь частині міста – термінове відправлення туди для ліквідації проблеми. 3. Піклування про своєчасне заготовлення матеріалів, як для ремонту, так і для перезарядження апаратів та проводки. 4. Надання відомостей до канцелярії команди з придбання та витрат матеріалів» [837, арк. 65].

При пожежних дружинах перебували медичні працівники, які підпорядковувалися брандмейстерам. Вони чергували у частинах, виїжджали на пожежі, заняття та навчання. Медики контролювали наявність та наповненість ліками медичних сумок у командах для надання першої медичної допомоги, навчали трубачів надання допомоги пораненим. При прийомі пожежних на роботу проводили медичний огляд [837, арк. 66].

У пожежних командах існувала також людина, яка відповідала за здоров'я коней – ветеринарний фельдшер. Звітував ветеринар перед завгоспом пожежкоманди міста і призначався брандмайором. Він проводив щотижневі огляди коней пожежних команд (надавав про них письмові доповіді), займався закупкою медикаментів для лікування тварин, повідомляв канцелярію команди міста про хвороби коней, придбання та витрати ліків, брав участь у засіданні комісії з закупівлі жеребців та кобил. Після повідомлення про хворобу коня фельдшер мав терміново виїжджати до пожежної частини, міг давати рекомендації стаєнному старості з лікування тварини, а при серйозних захворюваннях – коней переводили до «кінного лазарету» та викликали

професійного ветеринара. Якщо хвороба була заразною – коня ізолювали, а приміщення дезінфікували [247, арк. 49].

Структура міських пожежних команд була достатньо складною, але водночас чітко побудованою. 1921–1922 роки були складними для пожежної сфери, в тому числі і для міських пожежних команд [601, арк. 174], через переведення сфери пожежної охорони на самоокупність та різке зниження фінансування. Велике значення для розвитку вогнеборчої охорони УСРР мала Перша Харківська Губернська Пожежна Конференція, яка відбулася у 1923 році. На ній були присутні представники з більшості губерній та повітів УСРР. Її рішення позитивно відбилися на подальшому стані пожежної сфери УСРР [757, с. 75–78]. З 1924 років ситуація у галузі боротьби з вогнем поступово поліпшувалася (збільшувалося державне фінансування пожежної сфери, покращувалося матеріально-технічне забезпечення вогнеборців). У додатках Г, Д, Е, Є для прикладу та наочного уявлення міських пожежних того часу надані фотографії міської пожежної команди м. Миколаїв 1926 та 1927 років та її керівника (з 1910 по 1931 рік) Михайла Миколайовича Свіжинського [723–726]. Слід сказати, що вже в кінці 1927 року в УСРР було 114 професійних міських пожежних команд, у них працювало 3206 вогнеборців; 48 добровільних пожежних дружин (у складі 1587 осіб); 28 змішаних колективів (300 професіоналів, 840 добровольців) [770, с. 124].

У міській зоні у період, який ми досліджуємо, окрім комунальних пожежних команд міст діяли також відомчі пожежні команди. До них відносилися команди вогнеборців, створені на промислових підприємствах, на військових об'єктах та на транспорті. Починаючи з 1921 до 1924 року пожежні команди при заводах, фабриках, залізничних станціях, військових частинах, портах в основному створювалися за ініціативою самих установ, а також місцевої влади. Відповідно, їх кількість була невеликою, діяльність – часто неконтрольованою, якість пожежних кадрів – сумнівною. Лише з 1924 року, коли економічна ситуація в пожежній галузі в цілому в країні поліпшилася,

держава почала робити перші кроки по впорядкуванню справи боротьби з вогнем на військових, промислових та транспортних об'єктах [770, с. 124].

У 1924 році було створено міжвідомчу пожежну раду (МПР) для узгодження та об'єднання зусиль у загальній вогнеборчій справі, а також на спеціальних об'єктах [765, с. 26]. Міжвідомча рада брала участь у створенні загальнодержавного плану боротьби з пожежами; узгоджувала законопроекти та головні циркулярні розпорядження з пожежної сфери у міжвідомчому полі; затверджувала заявки Наркомату шляхів сполучення, Вищої ради народного господарства та Управління військової округи на отримання пожежного устаткування. Вона розробляла загальний план фінансування відомчих пожежних команд, а також плани спеціальної відомчої пожежно-технічної освіти, проводила з'їзди пожежних працівників НКПС, ВРНГ, УВО. Представники МПР також займалися організацією громадських робіт для допомоги відомствам, пожежним працівникам та людям, постраждалим під час пожеж [247, арк. 20].

Членами міжвідомчої пожежної ради були представники НКВС УСРР, НКШС УСРР, УВО, ВРНГ УСРР, НКЗС УСРР, ДПУ, Укрдержстраху, ЦК ВРРКГ УСРР. Усі вони повинні були бути фахівцями у пожежній галузі. Посадовцями МПР могли стати і працівники інших відомств і організацій з правом дорадчого голосу. Рада збиралася під загальним управлінням НКВС УСРР за необхідністю, для прийняття рішень необхідна була присутність половини членів МПР [765, с. 26]. У випадку незгоди з рішенням ради, окремі представники відомств могли оскаржити його в уряді УСРР. На місцях створювалися регіональні міжвідомчі пожежні наради при відділах комунального господарства місцевих органів влади. Усі рішення пожежної міжвідомчої ради вступали у законну силу після публікації в офіційній пресі і були обов'язковими для виконання у транспортних, промислових, військових та інших спеціальних відомствах [247, арк. 22].

З 1921 по 1924 рік на об'єктах, підконтрольних Наркомату шляхів сполучення УСРР, існували спеціальні пожежні дружини з працівників

відомства. Вони створювалися та ліквідовувалися хаотично, їх взаємодія з професійними пожежними не була офіційно регламентованою. З появою міжвідомчої пожежної ради, яка взялася за організацію роботи у сфері пожежної охорони на промисловості, транспорті, у військах, стан справ у цих напрямках поступово змінюється.

У 1925 році урядом були прийняті та затверджені основні положення взаємовідносин між НКШС ССРР при уряді УСРР та НКВС УСРР у пожежних справах на залізничних та водних шляхах республіки. Загальне керівництво, нагляд та контроль за пожежною справою на залізничних та водних шляхах у межах української радянської республіки належали НКВС УСРР. Завідування пожежною справою, технічне виконання протипожежних заходів, безпосередня відповідальність за стан пожежної охорони на об'єктах залізниці, морських та річкових портах покладалася на НКШС. Загальні плани по боротьбі з пожежами для Центрального управління залізниць, Центрального управління водних шляхів, Центрального управління річкових державних пароплавств, що склалися Наркоматом шляхів сполучення, щорічно узгоджувалися із загальнореспубліканським планом [373, арк. 18].

Південна округа шляхів сполучень (ПОШС) щорічно звітувала перед Наркоматом внутрішніх справ про пожежну безпеку транспортного майна та кількість пожеж і збитки від них. Для обстеження у пожежному відношенні об'єктів водного чи залізничного транспорту НКВС мав узгодити це питання з місцевими управліннями транспорту ПОШС. Так створювалися разові пожежні комісії у складі представників місцевої влади, НКВС, НКШС, ДПУ, транспортних профспілок. Якщо, відповідно, транспортні пожежні працівники бажали обстежити прилеглі до своїх об'єктів території, вони просили про допомогу та участь міських пожежних, підзвітних НКВС. Згадані пожежні комісії діяли в межах існуючих законів у сфері пожежної охорони, результати оглядів комісій фіксувалися спеціальними актами, які передавалися зацікавленим особам та організаціям для ліквідації «пожежних» недоліків. Якщо керівництво транспортних об'єктів було незгодне з рішенням комісії,

його можна було оскаржити у місцевих міжвідомчих пожежно-технічних нарадах, а також у МПР, яка знаходилася у столиці [373, арк. 18зв].

Транспортні пожежні команди та дружини повинні були займатися безпосередніми справами з попередження виникнення та ліквідації пожеж на територіях, підконтрольних транспортному відомству, однак вони мали обов'язково залучати до гасіння вогню міські комунальні пожежні колективи. Для цього заздалегідь створювалися план та правила взаємодії відомчих транспортних пожежних команд і міських дружин вогнеборців. В усіх випадках спільної роботи транспортних та міських працівників вогнеборчої справи керівництво та відповідальність за ліквідацію вогню покладалося на старшого за посадою керівника пожежної охорони, у випадку відсутності на місцях попередніх домовленостей з цього приводу. Пожежні організації транспорту та міські команди могли проводити взаємну перевірку боєготовності своєї роботи у випадку домовленості між старшими пожежними агентами комгоспів та відділів транспорту [373, арк. 18зв].

За залізничними та водними пожежними командами закріплювалася певна територія, яку вони контролювали. Однак вони повинні були приймати участь у пожежогасінні поза межею власної відповідальності у наступних випадках: «...у випадку безпосередньої загрози від пожежі транспортному майну, у випадку виникнення пожеж, що мали характер стихійного лиха та загрожували транспортному майну, у випадках пожеж на особливо важливих та цінних для республіки об'єктах, розташованих у безпосередній близькості до зони контролю транспортних пожежних організацій» [373, арк. 19]. Проте гасити пожежі інших відомств «транспортники» могли лише за умови залишення на основному місці достатньої кількості пожежних, необхідних для ліквідації гіпотетичної вогняної загрози. У підпорядкуванні НКШС в Україні у 1927 році було 38 пожежних організацій з 852 працівниками, які на всіх мали 8 пожежних автомобілів, 3 парових машини, 13 механічних насосів [145, арк. 12зв].

З початку 1920-х років при окремих військових складах могли створюватися пожежні команди, але їх було небагато та створювалися вони хаотично. У 1925 розпочинаються перші організаційні заходи у сфері пожежної охорони Народного комісаріату з військових та морських справ РСР. Загальне керівництво вогнеборчими справами в армії покладалося на Військово-будівельне управління управління постачань (ВБУ УП) РСЧА у центрі та його місцеві органи, військово-будівельні відділи в республіках, округах, військових портах. Воно ж займалося організацією вогнеборчих команд при військових складах, аеродромах, військових містечках, військових портах [315, с. 5].

Чисельність військових пожежкоманд коливалася в залежності від масштабу та важливості об'єкту, але кількість вогнеборців в одному колективі не могла бути меншою ніж 14 осіб. На посади рядових бійців приймалися червоноармійці строкової служби, серед яких були й мобілізовані професійні вогнеборці. На посадах керівників армійських вогнеборчих колективів, їх помічників та шоферів-автомеханіків в основному були вільнонаймані цивільні працівники, оскільки серед військових не було потрібних спеціалістів.

Лише з 1926 року військові пожежні команди почали повністю комплектуватися з червоноармійців, що проходили службу в частинах РСЧА. У армійських командах вогнеборців було двозмінне чергування, велися теоретичні та практичні заняття. При окремих військових установах були організовані короткострокові курси для підняття кваліфікації воїнів РСЧА-пожежних. В цій справі армії допомагали державні органи пожежного нагляду та державного страхування. ВБУ УП РСЧА займалося також справою технічного переоснащення команд – поступово, і в першу чергу на найважливіших об'єктах, ручні насоси замінювалися на мотопомпи, а кінний обоз на автомобільний. Військово-будівельним управлінням також були розроблені таблиці протипожежного реманенту, як для військових пожежкоманд, так і для різних об'єктів відомства. У досліджуваний період також планувалося створювати добровільні пожежні команди на об'єктах Робітничо-Селянській Червоній Армії (за участю цивільного населення та відомств), там де не було

спеціальних професійних військових команд. Однак цього майже не було зроблено через ряд причин (закритість військових об'єктів, небажання вищого керівництва РСЧА, брак коштів тощо) [316, с. 5].

З метою поліпшення пожежної ситуації на військових об'єктах у квітні 1926 року були видані «Основні положення взаємовідносин між військовим відомством УСРР та НКВС з завідування пожежною справою на всіх військових підприємствах, складах, установах та частинах, розташованих у кордонах УСРР» [169, арк. 170]. На основі приміток та постанов СНК УСРР про зосередження пожежної справи в НКВС від 30.07.1920 року Наркомат внутрішніх справ разом з військовим відомством визначив головні моменти протипожежної охорони в установах підпорядкованих Українській військовій окрузі (УВО). Військовий комісаріат мав право та зобов'язаний був на великих військових складах, приміщеннях, у військових містечках (за необхідністю), а також на територіях, де зовсім не було професійних пожежних організацій, створювати та забезпечувати власні спеціальні пожежні дружини.

Під час виникнення пожежі військові частини та військові пожежні команди мали провести усі необхідні заходи з попередження розповсюдження вогню, використати усі засоби протипожежної безпеки та терміново викликати комунальні пожежні частини, а після їх прибуття передати їм всю необхідну інформацію про пожежу та вступити під їх безпосереднє керівництво згідно зі статутом гарнізонної служби РСЧА [169, арк. 171]. Діяльність професійних пожежних команд та спеціальних військових пожежних дружин повинна була узгоджуватися договорами між їх керівниками, мати обов'язковий характер в плані взаємодопомоги при пожежогашінні, місцеві органи влади мали складати план та порядок взаємодії на майбутній період між військовими та комунальними дружинами вогнеборців. НКВС УСРР визнавав бажаними взаємні перевірки пожежної боєготовності міських та військових пожежних команд за умови їх попереднього узгодження з керівниками пожежної справи УВО та НКВС України [774, с. 55].

Пожежні організації складів, підприємств, закладів та частин УВО обов'язково мали брати участь у гасінні пожеж поза власною територією у випадку: 1. Безпосередньої загрози від пожежі майна установ, складів, закладів та частин військового відомства. 2. Пожеж, що є стихійними лихами та загрожують майну установ, складів, закладів та частин військового відомства. 3. Випадків пожеж особливо важливого та цінного для республіки майна, розташованого у безпосередній близькості до підприємств, складів, закладів та частин військового відомства [169, арк. 172]. Однак при пожежах за межами військової зони відповідальності у частині РСЧА мала залишатися необхідна кількість пожежних для ліквідації можливих займань. У випадках спільної праці на пожежах військових та комунальних вогнеборчих команд керівництво та відповідальність покладалося на керівну особу, вищу за посадою та званням, якщо інше не було заздалегідь затверджене спеціальною угодою.

«Основні положення взаємовідносин між військовим відомством УСРР та НКВС з завідування пожежною справою у всіх військових підприємствах, складах, установах та частинах, розташованих у частинах УСРР» були прийняті 11 травня 1926 року. Вони були надіслані спеціальним циркуляром усім окремим госпам та АМСРР (Автономній Молдовській Соціалістичній Радянській Республіці), а також усім квартирним відділам територіальних округів, начальникам відділів, управлінням постачання УВО, штабу УВО та управлінням УВО, комкорам, комдивам УВО, усім військовим частинам, закладам та установам УВО. Керівникам пожежних команд пропонувалося негайно погодити та затвердити порядок взаємодії під час пожеж між військовими та комунальними вогнеборцями, особливості управління. А також скласти протоколи подібних погоджень та надіслати їх копії до НКВС і УВО (оригінали зберігати у місцевих військових та комунальних пожежних дружинах) [169, арк. 169].

Згідно вищезазначених положень пожежні організації, підпорядковані НКВС, організовували навчання та інструктування керівників військових пожежних команд, які, в свою чергу, передавали отримані знання власним

підлеглим. Для цієї мети була створена спеціальна програма з пожежної справи, у якій коротко характеризувалися причини пожеж, протипожежні профілактичні заходи, аналізувалися спеціальні засоби пожежогасіння [311, арк. 3]. Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського військового округу з питань пожежної охорони у досліджуваний період мали плідний характер. З 1925 року в РСЧА почав проводитися статистичний облік пожеж. «...Про кожен пожежу надсилається повідомлення по команді. Незалежно від цього на місці загоряння, за участю відповідного брандмейстера, складається пожежний акт, який направляється у Військово-будівельне управління УП РСЧА. Місцевим квартирним органом на основі пожежного акту складається пожежна картка, що надсилається в бюро статистики Головного Управління РСЧА» [315, с. 5]. Окремих даних по пожежам на військових об'єктах УСРР у період, що досліджується, ми не маємо. Загальна статистика пожеж у РСЧА СРСР була наступною: у 1925 році кількість зареєстрованих пожеж була – 83, у 1926 році – 267, у 1927 році – 212. Уявне збільшення пожеж у 1926 році, можна пояснити тим, що пожежі 1925 році не завжди фіксувалися належним чином, їх реальна кількість була набагато більшою. Збитки від пожеж з 1925 по 1927 рік склали 2 мільйони 490 тисяч 663 карбованці [315, с. 5].

У 1921–1924 роках команди вогнеборців існували і на українських промислових підприємствах. Внаслідок особливостей нової економічної політики їх кількість не була достатньою, часто вони ліквідовувалися як неприбуткові організації. У період з 1921 по 1924 роки пожежні команди на підприємствах УСРР діяли згідно Постанови відділу охорони праці Наркомату праці України від 24 серпня 1921 року, підтвердженого пожежним відділом НКВС УСРР 16 листопада 1922 року [374, арк. 1]. Для поліпшення бойової готовності промислових вогнеборчих організацій необхідним вважалося введення чергувань для їх членів, проведення з ними регулярних навчань з пожежної справи. Впорядковувалася система компенсацій членам пожежних заводів і фабрик за час учбових навчань, за фактичне гасіння вогню, за інші

роботи з пожежної охорони, однак заробітна платня їм не підвищувалася [160, арк. 46].

До середини 1920-х років ще відбувалася плутанина у справах ліквідації пожеж між міськими та промисловими пожежними дружинами. Наказом від 28 жовтня 1925 року, який був підписаний заступником НКВС УСРР Канарським та заступником голови ВРНГ Масловим, передбачалося остаточно з'ясувати головні питання взаємодії при гасінні пожеж [169, арк. 97]. У вищезгаданому наказі прописувалися питання взаємовідносин між ВРНГ та НКВС з проблем управління пожежною справою на усіх промислових підприємствах, розташованих на території УСРР. Наркомат внутрішніх справ перебирав на себе функції контролю за станом пожежної охорони на підприємствах України (створювалися спеціальні комісії). Однак місцеве управління НКВС не мало право здійснювати перевірки на фабриках та заводах без координації дій з районними органами ВРНГ та представниками профспілок.

Результати протипожежних оглядів підприємств фіксувалися спеціальними актами, що передавалися зацікавленим сторонам для впровадження в життя протипожежних вимог, занотованих у актах [777, с. 48]. У випадках, якщо представництва НКВС чи ВРНГ на місцях, або самі підприємства не погоджувалися з вимогами Комісії з протипожежних заходів, сторони могли оскаржити постанову комісії у місцевих міжвідомчих пожежно-технічних нарадах, а згодом у Центральній міжвідомчій нараді при НКВС УСРР у м. Харків. Міським та промисловим пожежним колективам належало в обов'язковому порядку розробляти план роботи та ліквідувати вогняну небезпеку при виникненні та гасінні пожеж [169, арк. 98]. Під час об'єднаних заходів з гасіння вогню пожежних команд комунального та індустріального підпорядкування керівництво та відповідальність за ефективність протипожежних дій відходило до найстаршого за посадою керівників пожежних організацій, у випадку, якщо інше не було передбачене місцевими додатковими угодами.

На період кінця 1927 року, з повідомлення заступника начальника воєнізованої промислової охорони Українського промислового району Калабіна до Народного комісаріату внутрішніх справ ми дізнаємося про стан справ у індустріальних відомчих пожежних командах. На кінець досліджуваного періоду в Україні нараховувалося 211 підприємств союзного значення, 161 підприємство – республіканського значення. У підприємствах союзного підпорядкування нараховувалося 18 професійних пожежних команд, 73 змішаних команд (професіонали працювали разом з добровольцями), 120 добровільних дружин. На республіканських фабриках та заводах було: 36 професійних, 70 змішаних, 55 добровільних колективів добровольців. Тобто у 1927 році разом на 372 українських підприємствах працювало 54 професійних, 143 змішаних, 175 добровільних пожежних команд [374, арк. 21]. У додатках Ж та З представлені фотографії професійної пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського та добровільної вогнеборчої дружини Одеського пожежного товариства на другому державному цукровому заводі імені Д. Благоева [736, 733].

В цілому, промисловість була більш-менш забезпечена організаціями вогнеборців, однак недокомплект професійних команд складав 48 %. Найбільше професіоналів не вистачало на заводах Цукротресту, де на 128 підприємств було лише 11 профкоманд з середньою кількістю 5 бійців у кожній. При забезпеченні пожежними індустріальних установ враховувалася цінність останніх для держави, а також небезпека у пожежному відношенні. Великі пожежні команди були лише на заводах Південного машинобудівного тресту (Південмаштресту), Державного тресту сталюї промисловості південних районів СРСР (Південсталі), Сільськогосподарського машинобудівного тресту (Сільмаштресту), Краматорського металургійного заводу [374, арк. 21].

Промислові професійні вогнеборчі команди склалися з однієї до семи осіб у зміну. За наявності пожежного автомобіля, вони в основному займалися його обслуговуванням, а у випадку кінної тяги – виконували кучерські функції

(підвозили воду та пожежний реманент). Безпосереднє пожежогасіння майже завжди покладалося на представників промислових добровольчих дружин, кількість яких коливалася від 5 до 20 чоловік. Підготовка членів індустріальних пожежних команд і дружин складалася з наступних компонентів: «1. Зі знань та вмінь користування пожежним інвентарем та засобами пожежогасіння. 2. З навичок у безпосередньому пожежогасінні. 3. З тренувань зборів по тривогам. 4. Із доброго знання свого підприємства, специфічних умов виробництва, а також знань особливо небезпечних у пожежному відношенні місць заводу або фабрики. 5. Із знань попереджувальних протипожежних заходів та вмінь проводити їх у життя» [374, арк. 22].

У справі навчання пожежних виробничих команд у досліджуваний період були наявні достатньо великі недоліки. Одна з причин цього – пожежні організації на підприємствах промисловості були відносно новими підрозділами. Комплектування команд часто відбувалося за рахунок людей без спеціальної пожежної підготовки (демобілізованих червоноармійців, робітників, селян). Зрідка поступали на роботу особи з досвідом пожежної роботи – добровольці і професіонали. Підготовка вогнеборців здійснювалася не через отримання практичних навичок при гасінні пожеж, а шляхом виконання умовних практичних та теоретичних завдань. Через малу чисельність людей у пожежних командах, а також через їх розпиленість по постам, караулам, пожежно-господарським роботам, обходам було ускладнене проведення навчальних занять з вогнеборчої справи. На підприємствах відчувався дефіцит кваліфікованих брандмейстерських кадрів, які б мали контролювати та навчати рядових пожежних. Команди з поганою професійною підготовкою були переважно на об'єктах Донецького державного тресту з виробництва та продажу кам'яного вугілля та антрациту (Донвугілля), Державного тресту вуглехімічної промисловості (Коксобензолу), на деяких окремих підприємствах інших трестів [374, арк. 22].

У період, який ми досліджуємо в даному розділі, дисципліна у пожежних командах на багатьох підприємствах була не на належному рівні. Профспілкові

органи не визнавали специфічних умов роботи колективів вогнеборців як стройових організацій. Вимоги були до них, як і до усіх працівників заводів, через що подекуди були випадки сну пожежних на посту, поява на службі у стані алкогольного сп'яніння, тлумачення вірності наказів командування до їх виконання, суперечки з начальством тощо. Накладення покарань та звільнення зі служби часто призводило до протестів профспілки – і робітника іноді поновлювали на роботі або переводили до іншого цеху [374, арк. 21].

В плані порядку виконання вогнеборчої служби у індустріальних колективах рятувальників були суттєві відмінності не тільки в різних трестах, а навіть в межах одного підприємства. Команди працювали за тризмінною схемою без вихідних, за тризмінною схемою з вихідними, за чотиризмінною схемою (Харківський канатний завод), за двозмінною схемою (Будьонівське Р.У.). Безпосередню участь у гасінні вогню приймали лише чергові зміни (менше третини усього складу пожежних колективів), оскільки більшість співробітників пождружин проживали на відстані 2–3 кілометрів від пожежного депо. За виключенням чергових постових та телефоністів, участь у гасінні пожеж на 372 підприємствах УСРР брали лише близько 3000 пожежних, що було явно недостатнім. Команди вогнеборців керувалися у своїй роботі правилами внутрішнього розпорядку, затвердженими Наркоматом праці, Наркоматом внутрішніх справ та ВРНГ УСРР [374, арк. 22].

Невпорядкованість також спостерігалася і у заробітній платі борців з пожежами на промисловості. Оклади пожежних складали від 48 до 120 карбованців на місяць. Одні й ті самі підприємства оплачували працю пожежних і по першому, і по другому, і по третьому, і по четвертому тарифним розрядам. Керівництво одних заводів і фабрик могло платити усім пожежним однакову заробітну плату, а інші начальники проводили грошову градацію між вогнеборцями, поділяючи їх на досвідчених і недосвідчених, відповідальних і безвідповідальних. Такі ситуації викликали конфлікти, невдоволення в командах, що відображалося на боєздатності та дружності колективів. На кінець 1927 року 75 % промислових команд були забезпечені бойовим та

парадним обмундируванням, однак і тут були проблеми. Наприклад, забезпеченість спеціальним одягом команд і дружин залежала від організованості постачання матеріалу для пошивки та, відповідно, від наявності швейної майстерні для пошиття форми. А це було достатньо складно, оскільки швацькі трести через наявність у них конвеєрної системи виробництва неохоче приймали матеріал для виробництва пожежного обмундирування [374, арк. 22].

Відомчі пожежні команди активно почали створюватися лише з середини 1920-х років. До цього їх створення і діяльність були хаотичними. За 1927 рік доступна широка інформація лише стосовно роботи промислових пожежних команд, а статистична інформація стосовно пожежної роботи на транспорті та в РСЧА була обмеженою [770, с. 133].

Протипожежний захист населення та господарчих об'єктів у 1921–1928 роках у міській зоні відрізнявся строкатістю. У 1921–1924 роках захистом від вогню переважним чином займалися міські комунальні пожежні команди, які, в міру своїх можливостей, намагалися виконувати свою роботу. 1921–1923 роки характеризувалися тим, що в наслідок впровадження НЕПу вогнеборчі організації закривалися як неприбуткові, і справи захисту від пожеж у міській зоні покладалися на місцеві органи влади, які самі займалися справою фінансування вогнеборців. З 1924 року держава більш активно починає займатися пожежною справою, створюються міжвідомчі ради і комісії, поліпшується фінансування, з'являються відомчі колективи борців з вогнем на транспорті, промисловості, військових об'єктах. Відомчі пожежні колективи діяли згідно домовленостей з міськими пожежними командами, підписувалися спеціальні угоди між сусідніми пожежними командами. Незважаючи на певні зусилля влади, до середини 1928 року пожежні команди і дружини, що відповідали за міські зони, мали значні проблеми, хоча порівняно з 1921 роком ситуація все ж поступово покращувалася.

3.3. Боротьба з пожежами у сільській місцевості

У досліджуваний період боротьбою з вогнем у сільській місцевості УСРР займалися сільські добровільні пожежні дружини та пожежно-трудова дружина. Також у справі профілактики та гасіння пожеж в українських селах брали участь волосні та сільські пожежні інструктори та старости.

З 1921 по 1927 рік справою гасіння пожеж у сільській місцевості займалися в основному сільські добровільні пожежні дружини (ДПД) [771, с. 245]. В силу економічних, територіальних, побутових особливостей українських сільських регіонів боротьба з пожежами у них здійснювалася за принципами самозахисту населення від вогняної небезпеки, у формі особистої та матеріальної участі в організації пожежних добровільних дружин. Їх робота була звичною для наших земель, оскільки подібні організації створювалися та діяли ще за часів існування Російської імперії. Селяни у роки Першої світової війни, революцій та швидких змін політичних режимів розуміли, що ніхто, окрім них самих, не буде захищати їх життя та майно від вогню. Однак робота пожежних дружин була суттєво послаблена через військові дії, мобілізації, голод і інші несприятливі явища [740, с. 179]. На початку третього десятиліття ХХ століття справа пожежної охорони сільськогосподарських районів знаходилася у вкрай важкому становищі [751, с. 132]. Наказами Харківського губвиконкому спеціальним державним органам пропонувалося звертати увагу на забезпечення протипожежних заходів з охорони полів, зсипних пунктів, зернових елеваторів та інших зерноскладів [746, с. 71]. Велику роль у цьому відігравали добровільні вогнеборці.

На початку 1920-х років були закладені основи структури та організації радянських добровільних пожежних команд в УСРР, які створювалися в основному у сільській місцевості. Був розроблений ряд інструкцій різних типів, які закріплювали правила діяльності команд вогнеборців. У 1921 році згідно «Загальних положень організації добровільних пожежних дружин» були визначені головні завдання даних формувань. А саме: «...а) Захист громадян та майна Республіки і приватних осіб, як під час пожеж, так і при інших лихах,

коли вимагається швидка організована допомога (при повенях, ураганах, будівельних катастрофах тощо. б) Сприяння розвитку та здійсненню різного роду попереджувальних протипожежних заходів згідно плану, встановленого центральними та місцевими органами пожежного управління. в) Здійснення нагляду за дотриманням у селах встановлених пожежних та будівельних правил. г) Сприяння розповсюдженню серед населення знань з попередження та гасіння пожеж, з протипожежного облаштування житла, інших технічних знань, що сприятимуть кращому захистові від пожежних та інших стихійних лих» [371, арк. 6].

У разі порушення населенням селища протипожежних правил, дружина негайно повідомляла про це міліцію, місцевий виконком, сільраду для притягнення винних до відповідальності. Добровільна пожежна дружина могла купувати та відчужувати майно, утримувати майстрів пічної та сажотрусної справи, брати відповідальність за роботи, скеровані на поліпшення селищ у пожежному відношенні (вогнетривке будівництво, копання ставків та колодязів, упорядкування шляхів до водних джерел, обсаджування території сіл деревами тощо). Добровільні сільські пожежні з метою залучення коштів на вогнеборчу справу збирали членські внески, проводили платні лекції, вистави, концерти, гуляння і тому подібні заходи. Дружині надавалося право юридичної особи, право мати прапор, бланковий штамп і печатку зі своїм найменуванням, а також носити затверджене НКВС УСРР для всіх добровільних команд обмундирування [438, с. 4].

У великих та середніх селах добровільні пожежні дружини створювалися у випадку наявності, як мінімум, тридцяти учасників, а у маленьких – їх мало бути не менше десяти. У випадку, якщо добровольців було менше десяти, то відкривалися підвідділи добровільних пожежних дружин, що підпорядковувалися сусідній великій дружині. Дружини та їх структурні підрозділи могли об'єднуватися у крупні добровільні пожежні товариства, що підпорядковувалися у адміністративно-технічному відношенні державним органам пожежного нагляду, а у господарчій сфері були самостійними.

Органам державного пожежного нагляду та Укрдержстрахові надавалося право скликати збори місцевого населення для обговорення питань про заснування добровільних пожежних організацій [438, с. 22].

При утворенні добровільних пожежних організацій їх засновники були зобов'язані у семиденний термін після зборів подати до селищної ради заяву про створення дружини, підписану не менше ніж десятьма членами вогнеборчого колективу, копії протоколів організаційних загальних зборів, завірених підписами фундаторів і статут ДПД. Сільські ради після одержання згаданого пакету документів передавали їх разом з власними висновками до найближчої державної пожежної установи для затвердження та реєстрації нової добровольчої дружини пожежних. Губернські та округові пожежні підвідділи вели точний облік існуючих у селах ДПД, контролювали їх кількість, особовий склад, райони діяльності та бойову готовність [438, с. 24].

Членами добровільних пожежних організацій могли бути чоловіки і жінки не молодші 18 років. У деяких випадках до них могли прийматися особи, молодші 18 років, на основі спеціальної інструкції НКВС, узгодженої з НКО, НКЗ, НКП УСРР. Молоді люди, які не досягли вісімнадцятирічного віку і планували стати членами команди вогнеборців, повинні були бути фізично міцними, продовжувати навчання у закладах народної освіти (трудових школах, професійних школах, ремісничих школах), або працювати за основним місцем роботи. Участь у добровільних пожежних командах не повинна була заважати основній діяльності [748, с. 45].

До складу дружин не приймалися особи, позбавлені виборчих прав; особи, що перебували під судом чи слідством або були засуджені; люди з психічними захворюваннями. Фізично слабкі люди або інваліди могли прийматися, але не входили до бойового складу дружини. Вступ членів у дружину проводився виконавчим комітетом ДПД. Умови та порядок приймання вироблялися загальними зборами дружини. Члени дружини могли виходити з її складу за власним бажанням, шляхом виключення, назавжди або

тимчасово, постановою загальних зборів (через невиконання своїх обов'язків або неналежну поведінку) [438, с. 4].

Дружина керувалася загальними зборами членів ДПД, члени якої користувалися однаковим правом голосу, а також виконавчим комітетом дружини. Загальні збори дружини були щорічними, періодичними, надзвичайними. Їх відкривав голова виконкому колективу вогнеборців. Для проведення обирали спеціального голову та секретаря. Загальні збори розглядали уї питання, пов'язані з діяльністю дружини, а саме: «1. Визначення терміну для скликання чергових річних зборів. 2. Обрання членів виконавчого комітету дружини. 3. Обрання членів ревізійної комісії. 4. Звільнення або усунення до виборчого строку членів виконкому та членів ревізійної комісії. 5. Визначення розміру членських внесків. 6. Встановлення порядку приймання в члени дружини. 7. Виключення членів зі складу дружини. 8. Розгляд та затвердження річного звіту дружини, а також кошторису прибутків та видатків на майбутній рік. 9. Приймання постанов про придбання та відчуження майна. 10. Призначення нагороди службовим особам дружини. 11. Дозвіл на видатки, не передбачені кошторисом. 12. Введення форменого одягу та членських внесків. 13. Призначення дружинникам матеріальної допомоги. 14. Розгляд скарг, поданих на членів дружини. 15. Прийняття постанови про ліквідацію дружини» [438, с. 4].

Для законної сили рішень зборів необхідна була присутність не менше третини членів ДПД, в окремих випадках мала була присутня половина колективу. Рішення приймалися шляхом голосування арифметичною більшістю голосів, окрім питань про припинення діяльності дружини, про зміни в статуті ДПД, про виключення членів. У цих випадках рішення приймалося за умови голосування більшої половини членів дружини. Порядок повідомлень про скликання загальних зборів, їх проведення, процедура голосування визначалися загальними зборами. Протоколи зборів вносилися в спеціальну книгу, підписувалися головою, секретарем і мінімум двома присутніми на зборах членами колективу [438, с. 9].

Виконавчий комітет ДПД обирався загальними зборами для керування справами дружини на один рік у кількості 5 членів: голови, секретаря, скарбника, начальника дружини, завідувача господарчою частиною. Секретарем могла бути і людина, що не входила до постійного складу дружини. Голова виконкому міг бути одночасно і начальником пождружини. У колективах невеликої чисельності виконком міг складатися з трьох осіб – голови (він же і начальник ДПД), секретаря-скарбника та завгоспа. Голова виконкому представляв дружину у всіх її справах з іншими установами.

Для заміщення членів виконавчого комітету у разі їх звільнення або тимчасової відсутності, загальні збори обирали трьох додаткових осіб. Для законності засідання необхідна була наявність трьох членів виконкому, а рішення приймалися більшістю голосів. При рівності голосів питання вважалося відхиленим, а прийняті постанови могли бути оскаржені перед загальними зборами дружини. Усі постанови виконкому заносилися до спеціальної книги протоколів та підписувалися усіма членами органу. Договори, довіреності, зобов'язання підписувалися головою виконкому дружини або його заступником і одним з членів виконкому, а «грошові» документи – головою або його заступником та скарбником [438, с. 10].

До обов'язків виконавчого комітету сільської добровільної пожежної дружини відносилися: «а) приймання всіх грошей, що поступають на користь дружини, керування ними та витрати відповідно до затвердженого загальними зборами кошторису; б) складання річних звітів і внесення їх на затвердження загальних зборів, після того як їх розгляне ревізійна комісія; в) скликання загальних зборів та виконання їх постанов; г) виконання розпоряджень дружини, прийнятих на основі постанов органів пожежного управління та інших державних органів; д) взаємодія по справах дружини з різними посадовими особами та установами; е) приймання в дружину співробітників та їх тимчасове виключення; ж) призначення та звільнення осіб, що служать у дружині за наймом, згідно кодексу праці; з) завідування майном, інвентарем, пожежним обозом та всіма поточними справами дружини; і) завідування

пічними, сажотрусними та іншими роботами, у випадку їх проведення дружиною; и) організація навчання дружинників засобом боротьби з пожежами та іншими лихами» [438, с. 11].

Бюджет добровільних пожежних організацій складався з загальнодержавних коштів, коштів місцевої влади (сільрад, окрвиконкомів, губвиконкомів), членських внесків, коштів, виділених на проведення окремих робіт, із зборів від читання лекцій, проведення концертів, вистав, випадкових надходжень. В основному кошти сільських ДПД витрачалися на придбання і утримання пожежного обладнання, коней, створення різного протипожежного приладдя; на обмундирування членів пожежного колективу, на придбання, найм, справне утримання помешкань, потрібних дружині; на заробітну плату певним службовим особам колективу, встановлену загальними зборами; на канцелярські товари; на видання нагород членам дружини; на найм службовців, майстрів, робітників. А також на проведення пічних, сажоочисних та інших робіт з поліпшення пожежної справи; на культурно-просвітню заходи для своїх членів та справу професійної освіти; на організацію дружинних ювілейних свят або роковин. Слід сказати, що усі видатки з коштів пожежної дружини проводилися лише з дозволу загальних зборів після затвердження річного кошторису [438, с. 12–13].

Для перевірки звітної документації дружини загальні збори пожежних обирали строком на рік ревізійну комісію у складі трьох осіб з членів колективу, що не входили до складу виконкому ДПД і не служили по найму у дружині. Кожен рік виконавчий комітет дружини складав річний звіт за встановленою формою, який перевірявся комісією з ревізії та затверджувався загальними зборами. У двотижневий термін після затвердження звіт надсилався до органів місцевої влади та найближчого державного пожежного органу. Добровільна пожежна дружина вела наступні документи: «... книгу вихідних документів, куди записувалися усі папери, що надсилалися до інших організацій і на них ставили порядкове число по книзі; касову книгу, куди заносили прибутки та видатки грошових сум дружини, причому на кожную суму,

що поступала до дружини видавалася квитанція, а на кожний видаток повинна була матися розписка тієї особи або установи, яка одержала гроші від дружини; книгу інвентарю та пожежного обозу, куди записували прибуток та видаток майна і приналежність обозу; книгу персонального складу, де записувалися члени дружини і члени виконавчого комітету по загонах і посадах, а також наймані службовці дружини; книгу для записів виїздів на пожежі, куди записувалися усі зроблені дружиною виїзди, репетиції, тривоги та вчення; книгу протоколів загальних зборів та засідань виконавчого комітету, ревізійної комісії, а також інших комісій, що утворювалися при дружинах; книгу справ поточної роботи дружини, де зберігалися усі вхідні та вихідні папери, анкети дружинників, інше листування» [438, с. 14].

У період з 1921 по 1924 рік сільські пожежні дружини добровільних пожежних відчували серйозні проблеми в своєму розвитку, їх чисельність не зростала потрібним чином, кількість людей, що вступала до них не була достатньою [145, арк. 10]. Тому у 1925 році Всеукраїнський центральний виконавчий комітет РНК УСРР прийняв постанову про надання пільг добровільним пожежним організаціям і їх членам. На добровільні організації пожежних і на самих вогнеборців тепер також розповсюджувалася постанова ВЦВК від 20.04.1921 року «Про порядок нагородження орденом Трудового Червоного Прапора». НКВС УСРР отримував право встановлювати нагородні та заохочувальні знаки, спеціальні грамоти та схвальні відгуки для добровільних борців з вогнем. Їх відзначали за особливо вагомі заслуги у вогнеборчій справі, а також за довголітню суспільно-корисну працю у пожежній сфері [379, арк. 144].

Начальники добровільних пожежних команд, їх помічники, начальники загонів ДПД, голови добровільних пожежних організацій звільнялися від несення обов'язків сільських виконавців. Місцева влада мала безкоштовно надавати пожежним дружинам необхідні для боротьби з вогнем будинки та споруди на весь час існування пожежної організації, а також робити там капітальний та поточний ремонт. Сільські добровільні пожежорганізації

звільнялися від сплати нотаріальних та канцелярських зборів, пов'язаних з оформленням документів, протоколів і інших паперів зі створення і реєстрації нових та вже існуючих добровільних пожежних дружин. Також ДПД звільнялися від регіональних податків та зборів на пожежні автомобілі, коней, підводи, що знаходилися у розпорядженні вогнеборців – добровольців. Дуже важливою пільгою був дозвіл на безкоштовне отримання лісових матеріалів, право на безкоштовну заготівлю кормів та випас «пожежних» коней на державних землях. Даний закон про пільги вогнеборчим організаціям суттєво полегшив життя добровольців, люди почали охочіше вступати до дружин, покращилося матеріальне становище ДПД [379, арк. 144].

Добровільні пожежні дружини поділялися на декілька загонів. Перший загін пожежних – група сокирників, разом з яким працювали вогнеборці, що залізали на стіни та дахи будівель. До другого загону трубників відносилися рукавники, що доглядали за пожежними рукавами та ствольники, що тримали брандспойти. З групи трубників міг бути виділений загін водопостачальників, де були діжкарі та відерники (займалися наповненням діжок та носили воду у відрах). Останнім загonom був колектив охоронців. Його члени охороняли місце пожежі, винесене з будинків майно та цінності, не дозволяли людям заходити на місце пожежі та брати речі. Начальники вищезазначених загонів призначалися керівником дружини. На допомогу собі командири дружин і загонів підбирали помічників, що займали керівні місця на час відсутності або хвороби основного керівного складу [438, с. 17–18].

Для того, щоб відрізнити під час пожеж членів загонів добровольців, існували спеціальні знаки – стрічки, що надівалися на лівий рукав. У сокирників був червоний колір стрічок, у трубників – синій колір, у водопостачальників – зелений колір, у охоронців – білий колір. Кожен член ДПД мав право придбати та носити членський пожежний значок на картузі або петлиці. Кожному членові дружини виконком видавав відповідне посвідчення з печаткою установи та підписами голови і секретаря виконавчого комітету пожежного колективу [438, с. 18].

У статуті добровільних пожежних дружин в Україні була прописана процедура участі ДПД під час пожежі або навчання [944, с. 132]. Усі члени дружини були зобов'язані за сигналом тривоги негайно з'являтися на пожежу або на місце збору чи навчання, виконувати усі розпорядження начальників команди, начальників підвідділів та загонів під час роботи на місці загоряння, затоплення тощо, а також у разі проведення навчань, не покидати місце пожежі або проведення навчання без дозволу начальника дружини. Під час пожежі всіма справами керував начальник дружини й ніхто не мав права втручатися у його розпорядження. Місцева міліція допомагала дружинникам у локалізації пожежі, охороні майна, не допущенні обивателів на місце лиха. При спільних діях з пожежогасіння добровільних дружин і професійних вогнеборчих команд, начальник добровольців мав поступитися правом керування професійному брандмейстеру. Якщо вогонь гасили декілька добровільних пожежних колективів, у такому випадку головним начальником був керівник місцевої дружини, на території якої трапилася пожежа [438, с. 15].

За невиконання розпоряджень своїх начальників під час пожежі або навчання, а так само при виконанні інших службових обов'язків дружинник негайно усувався з місця пожежі або вчення. Він міг бути також дисциплінарно покараний, тимчасово виключений виконавчим комітетом колективу, а згодом і остаточно звільнений зі складу ДПД після рішення загальних зборів дружини. У найбільш тяжких випадка вогнеборець міг притягатися до карної або адміністративної відповідальності. Пожежна команда добровольців, через брак у неї власної упряжі, підвід та коней у необхідній кількості, могла отримувати зазначені речі у місцевого населення за обопільною згодою [438, с. 15].

У досліджуваний період відбувалося постійне зростання кількості добровільних пожежних дружин. У 1923 році кількість сільських дружин складала 3482 одиниці, а у 1927 році їх було вже 5978. Якщо у 1923 році на кожну дружину приходилося 12,1 поселень та 1103,7 сільських дворів, то на кінець 1927 року дружина обслуговувала в середньому 7 селищ і 785,1 дворів. У 1923 році добровільних дружинників було 68300 чоловік, а у 1927 році –

121013 осіб. Кількість пожежних труб з 1923 по 1927 рік зростає з 10199 до 12385 штук. У 1923 році на 1000 поселень приходилося 8,5 сажнів пожежних рукавів та 5,3 бочки, а вже у 1927 році – 17,5 сажнів та 7,1 бочки. У додатку II [145, арк. 10] надаємо детальну інформацію про розвиток добровільних дружин у досліджуваній період.

Однак кількість колективів сільських вогнеборців та реманенту, з огляду на велику кількість пожеж у селах, була явно недостатньою. На той момент мінімальною нормою у пожежному забезпеченні була наявність однієї пожежної дружини з насосом, трьома бочками та 10 сажнями пожежних рукавів на 300 дворів. Таким чином, у 1927 році необхідним було існування 15665 дружин, 15665 насосів, 123850 сажнів рукавів, 46995 бочок. При цьому їх чисельність мала постійно збільшуватися, адже в Україні зростала кількість нових сільських поселень. Кількість пожежного реманенту по рокам у українських селах досліджуваного періоду надана у додатку I [145, арк. 10]. Найбільш забезпеченими у плані існування дружин добровольців були адміністративні райони Полісся (11,7 сільських пожежних колективів на район), Правобережжя (17,3 дружин на район). На Лівобережжі налічувалося 6,62 дружини на район, у степовій Україні – 5,5 вогнеборчих команд на район. У додатку II представлена фотографія добровільної пожежної дружини с. Борова, Фастівського району, Білоцерківської округи [728]. Тож ми можемо побачити, як виглядали сільські пожежні того часу.

Добровільні пожежні формування, що діяли протягом досліджуваного періоду, були підконтрольні органам державного пожежного дозору і повинні були корегувати власну діяльність з огляду на інструкції, плани роботи Центрального пожежного відділу при Головному управлінні комунального господарства НКВС УСРР. З одного боку, це було позитивним моментом у справі боротьби з пожежами. Централізація, відповідальність, дисципліна призводила до створення стійкої, ієрархічної системи взаємовідносин між суб'єктами державної справи боротьби зі стихійними лихами. Проте подекуди діяльність добровільних дружин згідно канонічних інструкцій та настанов

центральных органів боротьби з пожежами призводила до страху взяти на себе певну відповідальність у критичній ситуації, до нездатності оперативно реагувати на надзвичайні ситуації, що негативно позначалося на стані цивільної безпеки в окремих регіонах республіки [770, с. 142].

Разом з добровільними пожежними дружинами для боротьби з вогнем у сільських регіонах України на початку 1920-х років створювалися пожежно-трудова дружини (ПТД) [748, с. 45], що діяли разом з добровільними пожежними командами. Вони були схожі на останні за організацією та структурою, але діяли в межах оголошеної трудової пожежної повинності. Згідно постанови РНК УСРР до складу пожежно-трудова команд мали входити члени місцевих сільських осередків КПУ, робітники і червоноармійці, що працювали або служили на території села, селища, району та, звичайно, мешканці самих сільських громад [770, с. 142]. В межах трудової пожежної повинності державний апарат Всеобучу мав проводити навчання з мобілізованими пожежними у вільний час від їх основної роботи, не більше двох разів на тиждень по дві години. Дружинники могли отримувати плату за участь у ліквідації пожеж від установ, що розташовувалися в сільській місцевості і були зацікавлені у захисті від вогняної небезпеки. Справи забезпечення пожежних трудових дружин речовинами, грошима, обмундируванням покладалися на зацікавлені організації, а також на місцеві сільські органи влади [584, арк. 7].

Про небезпеку пожеж у сільських регіонах на початку 1920-х років свідчить також ряд виданих циркулярів НКВС УСРР губернським, повітовим та волосним виконавчим комітетам, а також губернським та повітовим земельним відділам. В одному з них від 10 липня 1921 року зазначалося, що кількість лісових та польових пожеж дуже велика, тому місцевим органам пропонувалося усіляко сприяти роботі сільських пожежно-трудова дружин, надавати їм необхідний сільськогосподарський протипожежний інвентар. Зафіксовано ряд відмов деяких органів та організацій у регіонах у допомозі трудовим пожежним командам. Однак, НКВС УСРР у категоричній формі

вимагав у місцевих органів влади та різних організацій сприяти роботі сільських пожежних, погрожуючи революційним трибуналом [830, арк. 122].

У 1921 році був затверджений статут пожежно-трудоих дружин, на основі якого вони діяли. Пожежно-трудоі дружини виступали допоміжними організаціями у гасінні пожеж, поступаючись професійним пожежним командам. Але у досліджуваний період професійних команд у селах було дуже мало, тому пожежно-трудоі дружини виступали основними бойовими одиницями вогнеборчої справи разом з добровільними пожежними дружинами, з якими після відміни трудової пожежної повинності вони зливалися [583, арк. 11]. Загальне управління пожежно-трудою дружиною покладалося на місцеву пожежну комісію (пожежком). Командування ПТД здійснював начальник, призначений пожежкомом, два його помічники та три командири загонів дружини. Пожежно-трудоі дружини склалися з загону сокирників-рятувальників, водопостачальників та охоронців. Командирами рятувальників та водопостачальників були помічники начальника дружини, їх заступниками були голови загонів. Охоронців очолював їх начальник загону, що звітував тільки начальникові дружини [584, арк. 9].

Начальник дружин мав знаходитися у складі місцевого пожежкому, знати пожежну справу. Він керував усіма справами ПТД на вченнях, парадах, пожежах. Але на місці реального загоряння він передавав свої повноваження професійному керівникові пожежної команди у випадку приїзду останнього. У разі відсутності керівника ПТД його заміщували у наступному порядку: помічник начальника по загону сокирників-рятувальників, помічник начальника по загону водопостачальників, командир загону сокирників, командир загону водопостачальників. Помічники начальника пожежно-трудої дружини керували своїми загонами, старший помічник – загonom сокирників, молодший помічник – загonom водопостачальників. Вони вели облік членів своїх загонів, спостерігали за точним виконанням наказів. Старший помічник був першим заступником начальника ПТД, збирав усі відомості про пожежі, причини виникнення, наслідки тощо. Молодший

помічник заступав місце старшого при його відсутності, відповідав за зв'язок начальника з керівниками загонів, слідкував за виконанням доручень. Керівники загонів приймали безпосередню участь у гасінні вогню, слідкували за роботою своїх підопічних [584, арк. 9].

На початку 1920-х років при місцевих пожежках велися послужні списки дружинників з фіксацією як нагород і подвигів, так і порушень. Усі непорозуміння між членам ПТД вирішувала місцева пожежна комісія. В особливо важливих випадках остаточне рішення виносила губернська надзвичайна пожежна комісія. При усіх пожежно-трудовах дружинах мала бути організована медична служба для допомоги людям на пожежах, а також для лікування та догляду за самими пожежними [583, арк. 12зв].

Дружинники у пожежно-трудовах командах слідкували за дотриманням правил пожежної безпеки у сільських населених пунктах. У випадку їх порушення вони мали доповідати до пожежних комісій для притягнення винних до відповідальності. ПТД мали прапор з зображенням на ньому девізу «Один за усіх, усі за одного», назви дружини, пожежних знаків у форматі, затвердженому Губнадзвичпожежкомом. Прапор зберігався у начальника та дружини та виносився на усі урочисті заходи команди вогнеборців (в тому числі його використовували при похованнях членів дружини). Вогнеборці трудових дружин носили спеціальний пожежний знак на головному уборі та пов'язку на лівому рукаві встановленого зразка [584, арк. 9зв]. Кожен пожежний ПТД повинен був: «1. При перших звуках пожежної тривоги залишати все та з'являтися на збірний пункт, маючи при собі пов'язку встановленого зразка на лівому рукаві одягу. 2. Акуратно відвідувати усі вчення та зібрання дружини. 3. Не залишати самовільно ні місця пожежі, ні вчення без дозволу на то старшого начальника. 4. Беззаперечно підкорюватися усім наказам начальника стосовно пожежної справи» [583, арк. 13]. При цьому начальники не могли змушувати пожежних до виконання дій, явно пов'язаних з небезпекою для життя та здоров'я людини.

Член дружини, житло якого піддавалося ризику займання, звільнявся до ліквідації цієї проблеми від службових обов'язків. Цікаві подробиці містяться у статуті ПТД про особливості поведінки пожежних при ліквідації вогняного лиха. «Члени дружини на пожежах мають виконувати свої обов'язки спокійно, холонокровоно, без криків, не захоплюючись та не гарячкуючи, пам'ятаючи, що тільки холонокровний пожежний може принести користь справі. Також не повинні сперечатися між собою та з публікою, при усяких непорозуміннях звертатися за допомогою до керівників для вжиття необхідних заходів» [584, арк. 10]. Якщо на пожежі хтось з вогнеборців був помічений у неправомірних діях, його усували від виконання обов'язків до з'ясування справи. Кожен командир загону ПТД після вчень або ліквідації загоряння проводив обрахунок своїх рядових пожежних, доповідав начальникові про стан справ серед особового складу загону. Після відміни трудової пожежної повинності у середині 1920-х років пожежно-трудова дружини або зливалися з добровільними пожежними дружинами, або створювалися і діяли вже згідно статутів ДПД.

З початком нової економічної політики для боротьби з пожежами у сільських регіонах також був створений інститут волосних і сільських пожежних інструкторів та волосних і сільських пожежних старост. Вони підпорядковувалися волосним (згодом районним) виконавчим комітетам та сільрадам.

11 травня 1921 було видано «Положення про підйом населення на боротьбу з пожежами апаратом волосних та сільських інструкторів» за підписом Голови комісії при Народному комісаріатові внутрішніх справ по боротьбі з пожежами А. Г. Кривошеєва. Слід відмітити, що на початку 1920-х років українські органи влади дублювали законодавчі акти, затверджені російським керівництвом. В цьому положенні було зазначено, що діяльність волосних пожежних повинна координуватися з різними працівниками органів державного управління, зокрема з губернськими пожежними інспекторами, робітниками відділів праці, обліку та розрахунку, представниками сільських,

повітових, волосних рад робітничих та селянських депутатів. Заробітна платня волосним інструкторам нараховувалася через губернські пожежні відділи, до штату яких вони відносилися [551, арк. 249].

Згідно цього ж положення до організаційних та владних повноважень волосних інструкторів при необхідності відносилися: користування канцелярією волосних або сільських виконавчих комітетів (виконкомів), а також «...Волосним пожежним інструкторам надається право накладення стягнення на громадян та сільських інструкторів, що ухилялися від трудової повинності у встановленому порядку. У випадках злісних ухилень громадян від трудової повинності по боротьбі з пожежами, а також суттєвих упущень та недоліків з боку сільських пожежних інструкторів, справи про це передаються повітовим пожежним комісіям для передання винних суду Ревтрибуналу» [551, арк. 249]. Як бачимо, повноваження інструкторів були достатньо широкими, що свідчить про значущість цього апарату для владних органів.

У тому ж 1921 році була представлена «Інструкція волосному інструктору з підйому населення на боротьбу з пожежами», в якій чітко зазначалися обов'язки волосного інструктора стосовно безпосередньої організації пожежної охорони на місцях [776, с. 92]. «1. Нагляд за виконанням населенням всіх правил та постановлень з протипожежних заходів, що видаються державними органами пожежної охорони. 2. Перевірка та спостереження за станом чергових коней на випадок пожежі. 3. Разом з волосним відділом праці та сільськими інструкторами ведення обліку та розрахунку всього працездатного населення для підйому на випадок пожеж. 4. Інструктування та нагляд за діяльністю сільських інструкторів, навчання населення, проведення пробних тривог за згодою з волосними відділами праці. 5. У випадку пожеж, прийняття усіх заходів до виклику населення на пожежу, заздалегідь наміченим порядком, розділення працівників на зміни. 6. У випадку пожежі негайне відправлення на місце для керівництва ліквідацією лиха, а також проведення попереднього слідства про причини пожежі. 7. Забезпечення постачання робітникам води, продовольства та пожежних інструментів. 8.

Заздалегідь, за узгодженням з місцевими пожежними організаціями, встановлення способу сповіщення для населення; 9. Посада волосних інструкторів повинна суміщатися з посадою волосного пожежного старости, де остання вже існує» [754, с. 307].

Разом з достатньо широкими повноваженнями, волосні інструктори наділялися значними обов'язками. Пожежний інструктор волості мав контролювати велику територію, часто його мобільність пересування була обмеженою. Не завжди в українських селах можна було знайти коней для поїздки, особливо якщо пожежа відбувалася далеко від місця проживання інструктора. Загальний низький рівень економічних можливостей повоєнної України суттєво впливав на ефективність роботи волосних інструкторів: не вистачало коней, кваліфікованих вогнеборців, пожежного реманенту.

У 1925 році на зміну волосним інструкторам прийшли районні. Деяко змінювалися їх управлінські функції та обов'язки. На районного пожежінструктора покладалося виконання усіх робіт щодо організації, управління і нагляду за пожежною справою в районі, а також спостереження за впровадженням у життя усіх постанов і інструкцій вищих пожежних органів, ведення пожежних звітів за формами округового пожежного управління. Районний пожежний інструктор міг клопотати перед округовим управлінням пожежної охорони щодо призначення і звільнення керівників команд вогнеборців та інших пожежних організацій в межах свого району. Він розподіляв та закріплював територію контролю між вогнеборчими колективами, повідомляв до вищого пожежного керівництва про усі пожежі в районі. Районному пожежному інструкторові підпорядковувалися сільські пожежні інструктори і старости, а також начальники добровільних вогнеборчих дружин та пожежно-трудова дружин у «інспекторсько-інструкторському та оперативному відношенні» [374, арк. 121].

Сільський пожежний інструктор для залучення населення у порядку трудової пожежної повинності проводив точний облік усього працездатного населення та реманенту (сокир, лопат, пил, відер тощо), керуючись вказівками

волосного пожежного інструктора та загальнодержавними пожежними правилами. Сільський інструктор за узгодженням з сільрадою поділяв усе населення на зміни, частини, десятки, напівсотні, сотні, призначаючи їх керівників, віддаючи перевагу грамотним демобілізованим червоноармійцям. Він також призначав добове пожежне чергування з метою вірогідної ліквідації пожежі в межах села або виїзду до сусідніх поселень. На місці пожежі сільпожінструктор спостерігав за тим, щоб усі зміни борців з вогнем прибували по тривозі, контролював їх переміщення за межами власного сільського населеного пункту. Документи про свою діяльність сільпожінструктор зберігав у сільській раді [551, арк. 232].

Сільський інструктор прибувши на місце загоряння керував ліквідацією вогню до прибуття вищого пожежного керівництва, керував сільськими пожежними – сотниками, напівсотниками, десятниками, турбувався про підміну пожежних працівників. Окрім того він забезпечував постачання води для гасіння, продовольства, контролював стан безпеки пожежних. Після закінчення робіт з пожежогасіння сільпожінструктор складав список осіб, що приймали участь у ліквідації вогняного лиха, заповнював таблиць робочого часу, і у випадку необхідності розплачувався з людьми згідно домовленості [551, арк. 232]. Зазвичай посади сільських інструкторів займали начальники добровільних пожежних дружин, тому після збільшення кількості ДПД в УСРР з середини 1920-х років посада сільського пожежного інспектора майже зникла.

Волосні (районні) пожежні старости були співробітниками державних пожежних органів, підпорядковувалися та виконували накази керівника пожежного відділу при управлінні комунального господарства. Старости у волостях були зобов'язані контролювати порядок у пожежних приміщеннях на їх території, слідкувати за наявністю та справністю пожежного реманенту, турбуватися про відсутність сторонніх предметів у пожежних сараях. Сільські приміщення мали бути зачинені, а ключ повинен був зберігатися у селянина, що жив неподалік. За це відповідав волосний староста. Волосні старости намагалися слідкувати за впровадженням вогнетривкого будівництва на

підконтрольній ним території. Старалися допомагати зводити будинки з залізними та черепичними дахами, забороняли рубати насадження біля споруд, сприяли обсаженню будинків деревами [371, арк. 5].

Волосні пожежарости брали на облік необхідну кількість коней у районі для обслуговування гасіння пожеж, слідкували за тим, щоб їх не використовували для трудової повинності. Старости у волостях здійснювали загальний контроль за функціонуванням та наявністю у селах свого району колодязів, ставків, річок, димових труб, пожежних бочок, брали на облік усі пожежні інструменти у сільських установах (млинах, олійницях тощо), розподіляли пожежні обов'язки між працівниками. Вони вживали усіх заходів щодо сповіщення селян про пожежу, організацію пожежних дружин на селі, збирання пожежних податків [372, арк. 15], дотримання селянами трудової пожежної повинності, повідомлення про пожежі у державні пожежні органи [371, арк. 5]. З ліквідацією волостей замість волосних пожежних старост з'явилися районні пожежні старости, однак їх функції та діяльність не змінилися.

Сільський пожежний староста підпорядковувався волосному пожежному старості та вищим державним пожежним органам. Пожежний сільський староста мав уміти користуватися пожежним реманентом, в тому числі пожежними трубами, знати їх конструкцію, вміти використовувати їх на пожежі. Він мав постійно слідкувати за дотриманням сільським населенням правил пожежної безпеки [744, с. 428] та сповіщати про це пожежне та сільське керівництво. Староста на селі мав добиватися виділення фінансів на ремонт пожежних інструментів, піднімати питання пожежної безпеки на сільських зборах, агітувати за покращення пожежного захисту сіл та вогнетривке будівництво. В своїх поселеннях вони слідкували за пожежними сараями та обозом, повідомляли про пожежі до районних керівників, на місцях займання відповідали за вогнегасіння до прибуття вищої пожежної посадової особи [144, арк. 198]. Більш детально та яскраво діяльність сільських пожежних старост описана у додатку Й [583, арк. 3].

Слід сказати, що діяльність пожежно-трудоих дружин, волосних і сільських пожежних інструкторів, волосних і сільських пожежних старост у досліджуваній період була достатньо активною. Однак в державі не вистачало фінансування на пожежну сферу, тому їх зусиль часто не вистачало на добре організовану пожежну боротьбу.

Кількість пожеж у селах у період, що ми досліджуємо зростала в основному за рахунок збільшення кількості підпалів. Дані приведені у додатку К [145, арк. 7зв]. Однак фінансові збитки від пожеж зменшувалися, через те, що достатньо велика кількість пожеж гасилася до завдання суттєвої матеріальної шкоди. Також ми приводимо порівняльні дані за 1910–1914 і 1923–1927 по регіонам України стосовно збитків від пожеж, горимості, спустошливості у додатку Л [145, арк. 8]. Аналізуючи наявні матеріали, можна з упевненістю сказати, що діяльність добровільних пожежних дружин, пожежно-трудоих дружин, волосних і сільських інспекторів, старост позитивно впливала на стан пожежної охорони українських сільських регіонів у 1921–1928 роках, особливо при порівнянні їх роботи з працею пожежних організацій у дореволюційний період. Усі вони були дуже важливими ланками системи пожежної охорони в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у 1921–1928 роках.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Система пожежної охорони у 1921–1928 роках в Україні мала кілька складових. Існувала структура органів державного управління, які піклувалися про пожежну безпеку в республіці. До них відносилися Пожежний відділ при Головному управлінні комунального господарства НКВС УСРР зі своїми підлеглими структурними підрозділами на місцях, а також спеціальні державні пожежні комісії. У 1921–1922 роках велике значення для вогнеборчої справи мала Всеукраїнська Надзвичайна Протипожежна Комісія, а з 1924 року – державні міжвідомчі протипожежні комісії, які зробили достатньо вагомий внесок у справу боротьби з пожежами [770, с. 148].

У міській зоні безпосередньою справою пожежогасіння в основному займалися міські комунальні та відомчі (промислові, транспортні, військові) пожежні команди. Вони мали свою спеціальну організаційну структуру і діяли згідно інструкцій державних пожежних органів, однак відомчі пожежні колективи додатково отримували вказівки по боротьбі з пожежами зі своїх галузевих відомств. І міські комунальні, і відомчі пожежні колективи в українських містах взаємодіяли у справах вогнеборства згідно спеціально вироблених для цього пожежних інструкцій.

У сільській місцевості УСРР у досліджуваний період важливе значення у боротьбі з пожежами мали добровільні пожежні дружини. Саме вони в основному гасили пожежі у селах. Свій вагомий внесок у боротьбу з вогнем, особливо на початку 1920-х років, здійснювали і пожежно-трудова дружини, що організовувалися в межах трудової повинності. Додатково справами вогнеборства на сільських територіях УСРР займалися волосні і сільські пожежні інструктори, волосні і сільські пожежні старости, що діяли згідно настанов державних пожежних органів. Державні органи з протипожежної боротьби, міські пожежні команди та сільські колективи вогнеборців у 1921–1928 роках пройшли складні процеси розвитку. У 1921–1922 роках боротьба з вогнем в УСРР мала достатньо серйозні проблеми, проте згодом з 1924 року стан пожежної охорони в республіці поступово поліпшувався і вже наприкінці 1927 – на початку 1928 року ситуація з пожежами знаходилася під серйозним контролем держави.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [740; 744; 746; 748; 749; 751; 752; 754; 755; 757; 765; 770; 771; 774; 776; 777; 779; 780; 944].

РОЗДІЛ 4. ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ТА ПІДПРИЄМСТВ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ВІД ПОЖЕЖ У ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1928 – 1934 РОКИ)

4.1. Структура державних органів у вогнеборчій галузі

З початку 1928 року в Українській Соціалістичній Радянській Республіці запрацювала нова система управління пожежною охороною, після прийняття РНК УСРР постанови «Про положення про державний пожежний догляд в УСРР» [141, арк. 62]. Були скасовані постанови Раднаркому УСРР 1920 року «Про зосередження пожежної справи в Народному комісаріаті внутрішніх справ» та «Про пожежні трудові ватаги та й пожежні команди» [377, арк. 30].

Так, завідування усіма пожежними справами залишалося у Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. Управління справами протипожежної охорони на місцях покладалося тепер на округові відділи місцевого (комунального) господарства під безпосереднім керівництвом регіональних виконавчих комітетів. Головнимим відповідальними особами за пожежну охорону в регіонах призначалися округові керівники пожежної галузі, які безпосередньо підпорядковувалися завідувачам відділів місцевого (комунального) господарства округових виконавчих комітетів [770, с. 150]. У містах, в яких існували відділи комунального господарства, управління, організація та здійснення протипожежних заходів здійснювалося саме ними. Реалізовували заходи з профілактики та ліквідації пожеж керівники міської пожежної охорони, які звітували перед начальниками відділів комгоспів. Округові виконавчі комітети мали право, в залежності від місцевих умов, «...об'єднувати в одній особі посаду начальника пожежної охорони округи з обов'язками начальника пожежної охорони відповідного міста» [377, арк. 30].

Організація та здійснення протипожежних заходів в межах району та селищ покладалися на районні виконавчі комітети та селищні ради. В районах здійснення заходів з профілактики та ліквідації вогню проводилося через районних пожежних інструкторів, а в селах – через місцевих пожежних старост.

Вони затверджувалися на посадах відповідним виконкомом або постановою сільради. Протипожежна охорона підприємств та установ окремих відомств здійснювалася через власні органи пожежної охорони на підставі окремих положень НКВС УСРР та галузевих відомств.

Згідно нового положення про державний пожежний догляд, на центральний та місцеві органи пожежного догляду покладалося наступне: розроблення загально-державного та місцевих планів протипожежних заходів як у сфері попередження пожеж, так і їх гасіння, а також догляд за їх реалізацією після затвердження у встановленому порядку; управління, контроль та спостереження за станом пожежної охорони й діяльністю комунальних, відомчих та громадських пожежних організацій, а також погодження їх спільної роботи.

Окрім загальних функцій вогнеборчого контролю, на НКВС УСРР по відділу комунального господарства покладалося – «...а) технічна нормалізація пожежного реманенту, приладдя і устаткування, загальне визначення потреби в ньому, допомога в його виробництві та постачанні, а рівно й загальний контроль та догляд за якістю пожежного реманенту, устаткування і приладдя, що виробляється та пускається у продаж. б) загальнотехнічне керування справою автоматичного вогнегасіння, пожежної сигналізації та іншого протипожежного устаткування, а також догляд за його належним станом. в) розгляд і подання на затвердження Народного комісара внутрішніх справ нормальних статутів добровільних пожежних організацій, якщо в ці статuti вносилися зміни або доповнення, у порівнянні з вже затвердженими нормальними статутами, г) загальний облік пожежно-технічних сил, д) допомога розвитку пожежно-технічної освіти, е) затвердження приблизних норм пожежної охорони, щодо пожежного реманенту, устаткування й приладдя, а також примірних штатів особового складу» [377, арк. 31]. Функції, права та обов'язки окремих протипожежних органів визначалися окремими положеннями НКВС УСРР після узгодження із зацікавленими відомствами.

На основі постанови Раднаркому УСРР «Про положення про державний пожежний догляд в УСРР» Наркомат внутрішніх справ затвердив спеціальне «Положення про пожежну охорону на території УСРР» [374, арк. 118]. У ній розписувалися права та обов'язки нових структурних органів державного пожежного нагляду. Головним органом державного пожежного нагляду ставала Пожежна інспекція при відділі комунального господарства НКВС, яка підпорядковувалася завідувачеві згаданого відділу. До складу центральної пожежної інспекції входили: старший пожежний інспектор, пожежний інспектор по комунальній і сільській пожежній охороні, пожежний інспектор відомчої пожежної охорони, пожежний інспектор-інженер [374, арк. 118зв].

На головну пожежну інспекцію покладалися значні обов'язки. Так на неї покладалося: «...а) складання загальнодержавного, технічного і фінансового планів протипожежних заходів, як в галузі попередження пожеж, так і гасіння та контроль за ними; б) регулювання роботи місцевих органів державного пожежного нагляду, комунальних, відомчих та промислових підприємств, пожежних організацій, догляд та контроль за ними; в) розроблення нормалізації пожежного реманенту, знаряддя й приладдя, загальне визначення потреби у ньому в УСРР, допомога виробництву і постачанню, а рівно і контроль, і догляд за якістю пожежного реманенту, що випускається до продажу; г) керівництво, контроль та догляд за спринклерними, та іншими автоматичними системами вогнегасіння; д) представлення висновків по статутам ДПТ, що подаються на затвердження; е) загальний облік та найбільш раціональне використання пожежно-технічних сил; ж) організація дослідів, спроб, спостереження та вивчення усякого роду винаходів у галузі пожежної справи; з) участь у роботі Наркомату освіти по Головпрофосу в справі пожежно-технічної освіти та догляд за постановою такого згідно з загальним планом пожежної охорони УСРР; і) участь у роботі Держстраху по складанню загальнодержавної пожежної статистики; к) допомога установам в організації радянської громадськості на боротьбу з пожежами та іншими стихійними бідами й допомога потерпілим від них; л) участь у розробці й проведенні через

відповідні установи заходів загальнодержавного характеру по вогнетривкому будівництву, захисному від пожеж деревонасадженню, водопостачанню й розплануванню селищ; м) популяризація серед населення відомостей по боротьбі з пожежами й допомога у виданні пожежно-технічної літератури» [374, арк. 119–119зв].

Для вирішення поставлених завдань та виконання обов'язків Головна пожежна інспекція отримувала досить значні повноваження. Інспекція розробляла та проводила встановленим порядком законопроекти, положення, постанови, правила та інструкції з пожежної безпеки, проводила ревізії та обстеження у комунальних та відомчих установах з метою виявлення недоліків у пожежній сфері, розглядала та вирішувала скарги, що поступали на місцеві пожежогани, проводила контрольні випробування якості пожежманенту та устаткування, організовувала з'їзди, конференції представників пожежних організацій, а також концерти, виставки, конкурси. Вона ж могла вимагати від місцевих керівників пожежогани акти обстежень установ, плани реалізації протипожежних заходів [374, арк. 120].

Головна пожежна інспекція мала широкі повноваження стосовно особового складу пожежної охорони УСРР. Вона контролювала кваліфікацію пожежних керівників місцевого рівня, могла їх звільняти. Однак також подавала до нагородження у встановленому порядку пожежні органи, дружини, окремих вогнеборців, що відзначилися у пожежній справі. Також інспекція брала участь у розподілі та використанні коштів Укрдержстраху на заходи попередження та ліквідації пожеж.

Головній пожежній інспекції безпосередньо підпорядковувалися Округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства НКВС УСРР. Округи поділялися на категорії, в залежності від масштабу підконтрольної території та кількості населення. Так в округах з округовим центром першої категорії до штату управління пожежної охорони (УПО) входили: начальник пожежної охорони (міг бути і керівником місцевої пожежної команди), заступник начальника УПО, старший пожежний інспектор

(був керівником профілактичної роботи), три пожежні інспектори по міській, сільській та відомчій вогнеборчій охороні. Округи з округовим центром другої категорії мали начальника УПО та двох пожежних інспекторів. Для округів з округовим центром третьої категорії призначався керівник УПО та один інспектор. В округах з округовим центром четвертої категорії діяв лише один голова пожежної охорони, який виконував функції і начальника місцевої пожежкоманди. Округові УПО знаходилися у складі округових або міських відділів комунального господарства та управлялися начальником останніх [374, арк. 119].

Округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства НКВС УСРР також мали серйозні завдання, але мали реалізовуватися в регіональному масштабі. Таким чином на них було покладено: «...а) розроблення проектів планів пожежної охорони в округовому масштабі, подання їх вищому органу – Головній пожежній інспекції, догляд за здійсненням намічених протипожежних заходів превентивного та репресивного характеру; б) розроблення проектів планів по організації добровільних пожежних товариств і дружин в міських та сільських місцевостях для подання вищому органу Управління Пожежної Охорони і впровадження їх у життя; в) застосування розроблених НКВС УСРР приблизних штатів всіх пожежних організацій в окрузі, як в частині особового складу, так і в частині пожежного реманенту згідно з загальним планом пожежної охорони, затвердженим Головною пожежною інспекцією НКВС УСРР; г) загальний облік пожежних організацій, пожежного приладдя і знаряддя, що знаходиться у комунальних і пожежних організаціях, підприємствах і установах; д) організація і безпосереднє завідування округовими склепами пожежного реманенту й пожежними ремонтними майстернями округового масштабу; е) керівництво і допомога постачанню до сільських пожежних організацій і окремих сільських місцевостей пожежного реманенту; ж) проведення кампаній по розвитку серед населення і пожежних працівників пожежних знань, шляхом відповідної пропаганди, відкриття курсів, видання брошур і таке інше; з) допомога

Укрдержстрахові у складанні громадської пожежної статистики; и) допомога відповідним установам в організації радянської громадськості по боротьбі з пожежами й іншими стихійними лихами і надання допомоги потерпілим від них» [374, арк. 120].

Округові УПО відповідно до своїх обов'язків отримували значні повноваження. Вони могли контролювати стан пожежної охорони усіх відомств, установ та організацій, що знаходилися на території округи, розробляли проекти обов'язкових постанов з попередження пожеж на території округи і контролювали їх дотримання, інструктували професійні і добровільні пожежні організації всіх відомств, підприємств і організацій свого регіону. Регіональні управління пожежної охорони складали акти для притягнення осіб до відповідальності за порушення протипожежних правил, приймали рішення стосовно скарг, що поступали на низові пожежні організації, отримували від останніх звітні матеріали, доповіді, акти обстежень та могли викликати їх керівників для пояснень, виявляли відповідність кваліфікації керівника, посаді яку той займав. Представники округового УПО брали участь у роботі комісій Держстраху, інженерних та інших організацій, пов'язаних із вогнеборчою галуззю, скликали місцеві наради, конференції, з'їзди з пожежної сфери, подавали до нагородження у встановленому порядку пожежні організації, команди, дружини, окремих борців з вогнем, що показали себе з найкращого боку у справі гасіння та профілактики пожеж [374, арк. 120зв]. Округовим УПО підпорядковувалися в районах – районні пожежні інструктори та сільські пожежні старости.

Низовими місцевими пожежними організаціями, що діяли згідно положення про державний пожежний нагляд були професійні пожежні команди та добровільні пожежні дружини. Вони створювалися у населених пунктах для безпосередньої боротьби з пожежами та допомоги при стихійних лихах і катастрофах. Пожежною командою називалася організація, що складалася виключно з професійних пожежних працівників, які у складі однієї вартової зміни могли на підконтрольній території, прибути до місця пожежі з

необхідним пожежним приладдям і дати не менше двох струмків води від ручного насосу з одночасним встановленням висувної триколінної драбини. Усі інші пожежні професійні організації, що не могли виконати вищезазначених дій – називалися пожежний пост [374, арк. 121].

Пожежною дружиною називалася організація, що складалася з цивільних громадян, робітників, службовців, інших категорій населення, які мешкали в одному населеному пункті та бажали добровільно брати участь в роботі з попередження та ліквідації пожеж. На пожежні команди, пости і дружини покладалося: попередження та гасіння пожеж, невідкладна допомога цивільному населенню при стихійному лихові чи катастрофі. Несення служби пожежними велося згідно вказівок та інструкцій НКВС УСРР, погоджених з Всеукраїнською спілкою комунальних працівників. Комплектування пожежних команд проводилося наступним чином: а) адміністративно-технічний персонал призначався виключно з осіб, належної вогнеборчої кваліфікації, яка визначалася Наркоматом внутрішніх справ та спілкою комунальних працівників, б) рядовий склад вогнеборців приймався на службу згідно норм, вироблених НКВС УСРР та Народним комісаріатом охорони здоров'я УСРР [374, арк. 121зв].

Таким чином, з 1928 до кінця 1930 року в УСРР діяла наступна схема державних пожежних органів. На чолі пожежної охорони республіки стояла Головна пожежна інспекція у складі відділу комунального господарства НКВС УСРР. Їй підпорядковувалися Округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства. Низовими представниками органів державного пожежного нагляду були районні пожежні інструктори, сільські пожежні старости, а також професійні пожежні команди і пости та добровольчі пожежні дружини. Структура органів державного пожежного нагляду була централізованою та включала в себе усі міські, сільські та відомчі пожежні організації [770, с. 155].

28 грудня 1930 року ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли постанову «Про ліквідацію Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР». Уся система

органів державного пожежного нагляду перейшла у відання Головного управління комунального господарства та будівництва міст при РНК УСРР. На початку 1931 року була знову дещо змінена система органів пожежної охорони. Так, були ліквідовані головна та округові пожежні інспекції при відділах комунальних господарств НКВС УСРР. Справи пожежної охорони та державного пожежного нагляду у містах УСРР було покладено безпосередньо на комунальні секції міських рад, а у селах – на інспекторів Укрдержстраху згідно постанови Центральної урядової комісії з ліквідації округ з 29 грудня 1930 року (протокол № 14, пункт 9) [172, арк. 36].

Міські ради, в свою чергу, покладали персональну відповідальність за стан пожежної безпеки міст та приміських районів на завідувачів комунальною секцією. Районні виконавчі комітети поклали відповідальність за стан вогнеборчої охорони в сільських районах на інспекторів Всеукраїнського правління державного страхування. Вони й контролювали діяльність пожежних команд міст і сіл УСРР на перехідному етапі розвитку системи пожежної охорони. 25 липня 1931 року було створено Народний комісаріат комунального господарства УСРР, у складі якого було утворено Бюро протипожежної охорони [693, с. 220], а згодом Центральне управління пожежної охорони. Голова Центрального управління пожежної охорони НККГ та його підлеглі пожежні інспектори цього нового державного органу й займалися справами загальної організації та контролю за станом пожежної безпеки в республіці до 1934 року, коли було створено Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та Головне управління пожежної охорони НКВС СРСР. В союзних республіках знову створювалися за новими правилами Народні комісаріати внутрішніх справ. До їх складу поверталася уся система державних органів забезпечення пожежної безпеки. Але тепер НКВС повністю підпорядковувалися центральному Народному комісаріатові внутрішніх справ СРСР, республіканські державні органи були позбавлені можливості законодавчої та нормативної ініціативи і лише дублювали рішення, прийняті в Москві.

4.2. Протипожежна боротьба у містах

У досліджуваний період боротьбою з пожежами у містах та приміських зонах займалися міські професійні пожежні команди, а також відомчі пожежні команди (транспортні, військові, промислові). В процесі їх роботи вони часто діяли згідно укладених договорів та домовленостей, поділяючи сфери вогнеборчої відповідальності.

З 1928 до 1931 року міські пожежні команди діяли на основі «Правил внутрішнього розпорядку у професійних пожежних командах УСРР», затверджені 29 вересня 1928 року НКВС УСРР [676, арк. 1]. Організація діяльності міських колективів вогнеборців була, згідно цих правил, майже ідентичною системі роботи українських пожежних 1921–1928 років, яка досліджена у третьому розділі нашого дослідження. Однак 7 липня 1931 року Головне управління комунального господарства та будівництва міст при РНК УСРР затверджує нові, сучасні для того періоду правила організації та роботи міських пожежних команд України.

Пожежна охорона міст покладалася на міську пожежну команду, яка могла мати декілька пожежних частин у різних районах міста. Кількість особового складу пожежного колективу, складу його обозу, кількість частин та варт залежали від місцевих умов та ступеня вогнебезпечності міських будинків та споруд. На чолі вогнеборчої служби міста стояв начальник пожежної охорони міста (НПОМ). Ця посадова особа мала значні повноваження та виконувала важливі посадові обов'язки: керувала, контролювала, доглядала за станом пожежної охорони усіх організацій, підприємств та установ, що були на території міста, а також регулювала діяльність усіх пожежних організацій міста [676, арк. 5зв]. НПОМ був офіційним головним представником органів державного пожежного контролю у містах, діяв згідно інструкцій НКВС УСРР про взаємовідносини між Народним комісаріатом комунального господарства УСРР та іншими державними організаціями [770, с. 156].

Начальник пожежорони розробляв технічні та фінансові плани з пожежної охорони свого підконтрольного міста, погоджуючи їх з відповідними відомствами, контролював їх виконання після процесу затвердження. Проекти обов'язкових постанов міських рад з превентивних протипожежних заходів також розроблялися ним, а після прийняття перевірялися. НПОМ керував та контролював діяльність усіх міських підлеглих органів державного пожежного нагляду, обстежував протипожежний стан приватних, державних, громадських, кооперативних господарств на території міста, давав вказівки, щодо вжиття протипожежних заходів у обстежених місцях, встановлював строки усунення недоліків у сфері пожежної охорони [188, арк. 57].

Окремою сферою відповідальності начальника пожежорони міста була робота з вогнеборчими організаціями. Він, зокрема: інспектував та інструктував команди вогнеборців; вимагав від підлеглих осіб звіти, акти обстежень та оглядів у галузі пожежної безпеки, викликав для доповідей та пояснень керівників пожежних частин міста та інших підлеглих посадових осіб; встановлював взаємовідносини, проводив листування з організаціями та підприємствами міста з питань пожежної охорони [943, с. 155]. Також НПОМ розробляв проекти штатів пожежних працівників, комплектував особовий склад вогнеборчих колективів, перевіряв знання теорії та практичні вміння і навички у міських борців з пожежами, встановлював правила та місцеві статuti виконання пожежної служби та оперативно-бойової роботи на пожежах. Він же і керував справами організації спільної роботи на пожежах різних вогнеборчих організацій, контролював процеси постачання продуктів харчування для вогнеборців, розпоряджався фінансами, що були виділені на боротьбу з пожежами у місті [676, арк. 6].

Начальник пожежної команди міста був активним учасником різноманітних з'їздів та нарад, в тому числі нарад будівельних організацій з питань пожежної безпеки, місцевих та міжвідомчих комісій у справах пожежбезпеки, технічних нарад при земельних управах з питань сільського вогнестійкого будівництва та планування. Він скликав у встановленому

порядку місцеві наради, конференції та з'їзди з пожежної справи, організовував та керував міськими пожежно-технічними курсами, вживаючи заходи щодо розповсюдження серед населення знань з пожежної безпеки, видаючи відповідні брошури, газети та плакати. НПОМ був зобов'язаний проводити розслідування, складати відповідні протоколи на осіб, що були винні у порушенні чинних протипожежних правил з метою притягнення їх до відповідальності за законом. Зазначена посадова особа приймала скарги від приватних осіб і організацій на дії пожежних органів та працівників пожежної охорони, вирішувала їх, карала винних у встановленому законом порядку [676, арк. 6].

Керівник пожежної охорони міста організовував та контролював виконання конкретних практичних заходів з поліпшення стану пожежної охорони. А саме – брав на облік вогнеборчі організації, їх пожежні інструменти, приладдя, знаряддя, що перебували в міській зоні; створював склади пожежного майна, організовував пожежні ремонтні майстерні, керував постачанням пожежним організаціям вогнеборчого реманенту А також брав на облік, контролював особливо небезпечні у пожежному відношенні об'єкти міста, проводив там профілактичні протипожежні заходи; наглядав за станом водоймищ, під'їздів до них, шляхів для руху пожежного обозу в межах міста; організовував та проводив сажоочисні заходи у будинках та спорудах міста; здійснював загальний догляд за автоматичними системами пожежогасіння, пожежними сигналізаціями та іншим протипожежним обладнанням [188, арк. 58]. Додатково НПОМ допомагав, у межах своїх повноважень, особам та організаціям, що постраждали від пожеж, нагороджував пожежних, допомагав вести справи пожежної статистики. Начальник пожежної охорони міста мав службовий телефон, як на роботі, так і вдома, а також у його розпорядженні цілодобово знаходився транспорт (автомобіль з шофером або коні з кучером), для оперативного реагування та управління пожежними справами.

Як бачимо, на начальника пожежної охорони міста покладалося дуже багато обов'язків. У зв'язку з цим, у великих містах керівникові пожежної охорони

давали помічників (заступників). Місто умовно ділили на зони за кількістю заступників, відповідальність у яких покладалася на помічників начальника пожежної охорони міста (ПНПОМ). Останні діяли згідно правил та виконували обов'язки начальника пожежної команди міста у своєму районі, звітували перед керівником, який координував роботу своїх заступників на місцях. Вони також контролювали роботу начальників пожежної охорони міських районів (НПОМР). Заступники організували заняття зі старшинським та рядовим складами пожежних частин; розробляли матеріали з бойової пожежної підготовки, складали «звітні учбові накази по зимовому та літньому періодах, даючи цільові установи на наступний період»; створювали навчальні програми для занять з особовим складом пожежних колективів. Вони безпосередньо сліdkували за професійною підготовкою пожежних в частинах та вели облік наочних та учбових приладів та постачали їх вогнеборцями за затвердженими планами та кошторисами [188, арк. 59].

До керівного складу міських вогнеборців іноді окремо включалися спеціальні помічники начальника пожежної охорони міста з учбової частини (ПНПОМУЧ). У такому випадку з обов'язків ПНПОМ виключалися питання навчальної підготовки вогнеборців. На заступника з учбової роботи покладалася такі обов'язки: «1. Наглядати за загальним станом підготовки пожежних команд за спеціальними програмами. 2. Складати та розробляти програми підготовки. 3. Керувати справою підготовки та навчання пожежних частин. 4. Розробляти та затверджувати встановленим порядком статuti, обіжники, інструкції по усім питанням, пов'язаним з підготовкою особового складу пожежних частин 5. Підготовлювати та проводити періодичні наради зі старшинським складом по учбовій частині. 6. Інспектувати та інструктувати частини, та пожежні команди щодо проведення учбових планів» [676, арк. 63в].

У великих містах начальник пожежної охорони мав також заступників з господарчої частини – помічників начальника пожежної охорони міста з господарчої частини (ПНПОМГЧ), до відання яких відносилися господарчо-технічні аспекти діяльності пожежної команди міста. Вони визначали

процедури постачання, заготівлі, обліку, розподілу майна та матеріалів у пожежній команді міста, проробляли норми матеріального постачання в усіх видах пожежного господарства. А також вони доглядали за станом автомобільного, кінного, господарчого пожежних обозів, контролюючи правильне ведення цього господарства та безперебійність його роботи. Головні пожежні-господарники міста визначали форми обліку та звітності по всіх видах постачання, проробляли керівні статuti та інструкції господарчо-технічного характеру, складали плани щодо постачання усіх видів матеріалів, інвентарю та обладнання, контролювали своєчасний та правильний розподіл матеріальних благ між особовим складом пожежних частин міста. Вони постійно організовували роботу з заготівельними господарчими організаціями, з метою своєчасного розрахунку за отримані товари та послуги, складали звіти з виконання кошторисів, щодо заготовлення та придбання автомобільного майна, пожежного приладдя та устаткування [188, арк. 60].

Великі міста, що мали шість і більше пожежних частин, поділялися на спеціальні райони пожежної відповідальності, що були прив'язані до офіційного адміністративно-територіального поділу міст. На чолі кожного району стояв начальник пожежної охорони міського району (НПОМР), що був відповідальною особою за бойовий стан пожежних колективів у межах свого району. НПОМР мав оперативно керувати, контролювати, доглядати підзвітні йому пожежні частини стосовно їх бойового, стройового та технічного стану, слідкувати за точністю та акуратністю виконання своїх посадових обов'язків усіма пожежними свого району, до прибуття начальника пожежної охорони міста або його заступників керувати справами гасіння пожежі у своєму районі, після прибуття – виконувати їх розпорядження. Пожежний керівник міського району визначав ступінь пожежної небезпеки об'єктів міського району, брав на пожежний облік будинки і споруди, вивчаючи їх потенційну небезпечність; проводив генеральні та контрольні огляди особливо важливих та небезпечних у пожежному відношенні будівель, надаючи свої висновки та передаючи останні на затвердження керівникові пожежної охорони міста. Також він керував

заняттями з особовим складом пожежних частин району, перевіряв знання зі стройової, бойової, пожежно-технічної підготовки. У звітній справі розглядав, перевіряв та зводив інформацію подану начальниками пожежних частин, а потім передавав дані по району про стан пожежної охорони до пожежного керівництва міста [676, арк. 6зв].

У районах міста могло бути декілька пожежних частин, які очолювали спеціальні посадові особи – начальники пожежних частин (НПЧ) [762, с. 218]. Вони були прямими відповідальними керівниками ввірених їм вогнеборчих команд, несли відповідальність за безперебійну роботу та боєздатність колективу. Вогнеборці рядового, молодшого та середнього старшинського складу знаходилися у його прямому підпорядкуванні. НПЧ відповідав за стройову, оперативну, бойову, технічну, адміністративну, господарчу діяльність своєї частини, готував особовий склад «спеціально, хімічно, фізично та по стройовій частині» [188, арк. 61] за спеціальними програмами та інструкційними вказівками начальника пожежної охорони міста, складав план протипожежної охорони району відповідальності своєї частини, а також плани забезпечення пожежної безпеки на особливо важливих об'єктах [676, арк. 7зв].

До спеціальних заходів з попередження пожеж НПЧ відносилися: детальне різнобічне вивчення району діяльності ввіреної команди вогнеборців, проведення пожежно-технічних оглядів в ареалі виїзду команди або участь в подібних оглядах, ініційованих певними установами та організаціями, постійний контроль за станом пожежної охорони громадських та приватних будинків, шкіл, шпиталів та інших споруд у підконтрольній місцевості. Начальник пожежної частини проводив навчання та тривоги, з метою перевірки боєготовності підлеглих борців з вогнем, перевіряв стан пожежних кранів, пожежного обозу та водоймищ, а також під'їздів до них у зоні своєї відповідальності.

Начальник пожежної частини при виїзді на пожежу безпосередньо керував діяльністю своїх підлеглих до приїзду представників керівного складу пожежної охорони міста. Якщо на місці катастрофи працювали декілька пожежних

частин, то головував той начальник, на території відповідальності якого сталася пожежа. При гасінні вогню командами у кількості не менше трьох – один з начальників пожежних частин призначався головним з забезпечення вогнеборчих робіт за попередньо укладеними домовленостями. Він відповідав за безперебійне водопостачання, правильне розташування пожежного обозу, організацію зв'язку з центральною пожежною станцією. Інструкцію для нього, в залежності від місцевих умов, складав начальник пожежної охорони міста [676, арк. 8].

Додатково начальник пожежної частини вів облік та контролював зберігання і витрати фуражу, паливно-мастильних та інших матеріалів; займався веденням необхідної документації частини та ділової переписки; розподіляв рядовий та молодший старшинський склад до караулів, нарядів та варт. Міг подавати кандидатури для призначення на посаду своїх помічників до начальника пожежної охорони міста.

Помічник начальника пожежної частини (ПНПЧ) – виконував обов'язки заступника начальника, допомагав у всіх справах, зазначених вище. Окрім того ПНПЧ – «1. Наглядав, щоб уся зміна точно виконувала свої обов'язки. 2. Контролював бойовий пожежний розрахунок та переміщував робітників з одного загону до іншого. 3. Виконував з черговою зміною бойові завдання на пожежах. 4. Проводив заняття за дорученням начальника пожежної частини. 5. Розподіляв роботу щодо прибирання території частини, контролював підтримання чистоти у службових приміщеннях, а також правильний догляд за кіньми та автомобільним обозом. 6. Виділяв коней та автомобілі на господарчі роботи. 7. Наглядав за справністю пожежного обозу, приладдя, постачанням та своєчасним виданням коням фуражу та води. 7. Допомагав у веденні ділової документації та переписки. 8. Кожного місяця проводив огляд пожежного приладдя та спецодягу, виданого на руки пожежним працівникам» [188, арк. 61].

Постійно в пожежній частині знаходилася чергова зміна вогнеборців, інші відпочивали. Змін могло бути від однієї до чотирьох, в залежності від умов

фінансування, розташування та періоду існування [762, с. 219]. Чергова зміна пожежної частини, залежно від величини штату та кількості самостійних тактичних одиниць, що входили до складу обозу частини, розподілялася на один чи декілька загонів, які мали своїх керівників. Самостійною тактичною одиницею вважався загін, члени якого могли забезпечити не менше двох потоків води та могли встановити механічну або висувну драбину. Механічні драбини входили до складу одного з загонів частини, а автомобільні ходи з відповідним штатом пожежних виділялися у самостійні технічні загоны [676, арк. 8].

Начальники загонів пожежної частини разом з начальником частини проводили розвідку місця загоряння, керували діями свого загону згідно вказівок НПЧ або його помічника, здійснювали навчання бійців свого загону роботі з пожежним приладдям та інструментами, слідкували за правильністю дій своїх підлеглих на пожежах, доглядали за справним станом вогнеборчого приладдя та реманенту, його отриманням та своєчасним ремонтом, працювали на пожежах, використовуючи потрібне приладдя, мали знати пожежні сигнали – «сурми», прийняті в команді [188, арк. 62]. Рядові пожежні без спеціальної кваліфікаційної підготовки призначалися до одного з загонів при вступі на чергування, отримували номери за табелем бойового розрахунку частини. Вони мали знати свої службові обов'язки, вміти працювати з рятувальним та тягловим інструментом, брандспойтом та приладдям до водогону, підтримувати у належному стані виданий їм за розрахунком реманент, запрягати та чистити коней, прибирати обоз, знати пожежні сигнали, які застосовувалися в команді.

Серед кваліфікованих пожежних міських команд був «стендерник» [762, с. 219], що входив до складу усіх загонів, окрім технічних. Стендерники працювали зі стендерами – металевими колонками, що встановлювалися на підземний водопровідний кран або інше джерело води та слугували для подання води у пожежні рукави. Стендерні пожежні слідкували за справністю пожежних кранів та колодязів, під'їздів до них і до інших місць для забору води, повинні були точно знати місця їх дислокації, орієнтуючись по

спеціальній схемі їх розташування. Вони, як і рядові бійці, повинні були доглядати за своїм інструментом, прибирати його до пожежного обозу, знати сигнали [676, арк. 8зв].

Іншим кваліфікованим пожежним в команді вогнеборців був старший при пожежній механічній драбині. Він здійснював наступні дії: керував встановленням драбини на пожежах та навчаннях, командував перестановкою драбини за наказом головного керівника на пожежі, мав першим підніматися по драбині та, у випадку необхідності, кріпити її кінець мотузкою до даху чи стіни будівлі, прибирав та оглядав драбину після кожного її використання, відповідав за її справність, мав доповідати про несправність помічникові начальника частини та ремонтувати її. Він, як і інші пожежні, мав знати пожежні сигнали тривоги [188, арк. 63].

Важливою людиною в пожежній частині був сурмач – сигналіст. Він грав «дорожні» сигнали під час пересування до місця пожежі, перебуваючи при начальникові частини, передавав команди за його розпорядженням сигналами труби, усно або за телефоном. До інших його обов'язків входило: знання в своєму районі місця знаходження телефонів і пожежних сигналізаційних сповіщувачів, знання всіх сигналів пожежних частин свого району та їх номерів телефонів, навчання усіх вогнеборців сигналам.

Пожежних, що мали відповідні знання і кваліфікацію, призначали обслуговувати механічні пожежні помпи у якості мотористів та машиністів. Вони повинні були виїжджати на навчання і на пожежі з цим технічним приладом, встановлювати її на місці займання, управляти її роботою. Ці вогнеборці контролювали наявність паливно-мастильних матеріалів, необхідних для роботи помпи, а також ремонтували її у випадку необхідності. Мотористи і машиністи були зобов'язані добре розбиратися у сигналах, що подавалися «сурмачами». Разом з ними працював пожежний – кочегар, який відповідав за постачання палива до помпової парової машини, прибирав машину за вказівкою машиніста [676, арк. 9].

Окремим загоном пожежних були «автомобілісти». Пожежний шофер мав: «1. Виїжджати на пожежі та на навчання на довіреному йому автомобілі. 2. Брати участь в усіх теоретичних заняттях, що стосувалися роботи шоферів в пожежних частинах. 3. Знати всі сурми (сигнали) пожежної частини (команди). 4. Керувати рухом автомобіля лише з сурмами (сигналами) та за розпорядженням начальника пожежної частини і його помічників. 5. Їхати встановленим порядком, дотримуючись належної дистанції поміж ходами своєї колони, обганяючи автомобіль попереду, лише за сигналом начальника частини або його помічника. 6. Проводити всі підготовчі та ремонтні роботи за своєю спеціальністю. 7. Доглядати та своєчасно повідомляти начальнику частини або його заступникові, що паливо та мастило закінчується. 8. Безперервно нести чергування в гаражі при автоходах за необхідністю, в залежності від особливостей місцевих умов, після наказу керівництва. 9. Доглядати за чистотою в гаражі. 10. Чистити двигун автомобіля, його механізми і насоси. 11. Відповідати за справний стан автомобіля» [188, арк. 64].

Одного з шоферів, зазвичай, призначали бригадиром пожежних автомобілістів. Головний шофер-пожежний відповідав за загальний стан усіх автомобілів, їх частин та приладдя, керував ремонтом авто в приміщенні частини, вів технічну звітність стосовно витрат запчастин та паливно-мастильних матеріалів. Також, у разі необхідності, допомагав у переміщенні зламаного автомобіля до спеціальної майстерні, після ремонту здійснював акт приймання машини. У командах великих міст, що мали у своєму розпорядженні не менше ніж 20 пожежних автомобілів, існувала посада начальника автомобільної частини. Він, як і бригадир шоферів у маленьких містах, стежив за роботою машин і службою шоферів, складав кошториси на матеріали та запасні частини для пожежного автообозу, керував ремонтними роботами та вів книги обліку автомобільного господарства [188, арк. 66].

У досліджуваній період в містах України хоча і була певна кількість пожежних машин, проте основним засобом пересування вогнеборців був кінний пожежний хід. Відповідно, у частинах існували пожежні, що займалися

кінною справою. Головною відповідальною особою у пожежній частині, що відповідала за стан коней, був старший візник (старший їздовий). Він доглядав за справним станом збруї та іншого «кінного» приладдя в команді, контролював роботу рядових їздових, навчав їх, слідкував за дотриманням правил підковування, поїння, годування, чищення тощо. Старший їздовий приймав фураж та контролював якість корму для коней. У випадку виїзду на пожежу їхав на першому ході, за потреби перековував коней, оглядав тварин після повернення з місця загоряння. Звичайно, він також мав знати всі необхідні сигнали. Рядові візники займалися чищенням коней та прибиранням стаєнь, давали коням воду та фураж, чистили та доглядали збрую, виїжджали на пожежі та мали доповідати старшому візникові про усі негаразди по своїх справах [188, арк. 65].

У великих пожежних командах могли існувати посади начальника технічної частини та завідувача ремонтної майстерні. Начальник технічної частини отримував посадові інструкції від начальника міської пожежної охорони і діяв в залежності від технічного спорядження команди та спеціальних місцевих умов роботи. Завідувач майстерні керував ремонтом пожежних ходів та спеціального приладдя пожежної команди. Завмайстерні отримував необхідні ремонтні матеріали та інструменти, вів книги обліку, ремонту та стану пожежного інвентарю, а також контролював роботу працівників ремонтної майстерні. У 1930-ті роки з'являється посада механіка пожежної електричної сигналізації, який складав проекти, плани та кошториси устаткування сигналізації, доглядав за справним станом сигналізації, за необхідності відновлював та ремонтував її. Усі роботи, що проводилися з сигналізацією, записувалися до спеціального журналу [676, арк. 10].

Окремими працівниками пожежних колективів були медичні співробітники. Лікар пожежної команди амбулаторно лікував пожежних та членів їх родин, а також виїжджав за викликом до дому. У випадку великих пожеж особисто їздив на місце катастрофи та надавав усім постраждалим попередню медичну допомогу і керував роботою медичних фельдшерів. До його обов'язків

входили: контроль санітарного стану приміщень у пожежних частинах району, участь у спеціальних медичних нарадах, складання медичних звітів за встановленою формою. Медичний фельдшер, що підпорядковувався лікарю, виїжджав на усі пожежні виклики для надання допомоги, готував ліки за рецептом лікаря та видавав їх хворим, доглядав за наявністю необхідних медикаментів у амбулаторії та фельдшерських сумках, слідкував за чистотою карети швидкої допомоги та приміщення медичної амбулаторії [676, арк. 10зв].

Ветеринарний фельдшер безпосередньо завідував лазаретом для тварин, лікував коней, що поступали туди, а також доглядав тих, що були прикріплені до нього. Ветеринар завідував аптекою при лазареті, готував та відпускав медикаменти і інші матеріали ветеринарного профілю в пожежні частини та лазарет. Він здійснював загальний контроль за ветеринарно-санітарним станом коней та їх лікуванням при пожежних частинах [188, арк. 68].

Структура міських пожежних команд української республіки у досліджуваний період була чітко вибудованою, що дозволяло їм оперативно реагувати на надзвичайні події [770, с. 165]. Переважна більшість членів пожежних колективів українських міст в УСРР у 1928–1934 роках, в основному, добре знали свої посадові обов'язки, знали своїх начальників та порядок дій у тих чи інших службових випадках. Однак перехід пожежного відомства від НКВС до НККГ УСРР на початку 1930-х років не сприяв стабільній роботі вогнеборців. Пожежні отримували матеріально-технічну допомогу не стабільно, іноді зовсім були її позбавлені (пожежні команди м. Тульчино та м. Лозова) [142, арк. 50зв]. При цьому робота пожежних зі згоранням нової економічної політики ускладнювалася, міста розросталися, відповідальність вогнеборців ставала вищою. З утвердженням тоталітарного режиму в СРСР та УСРР покарання для борців з пожежами ставали більш суворими, їх діяльність строго контролювалася, що мало певну двозначність. З одного боку, дисципліна та бойова виучка міських пожежних суттєво покращилися. З іншого боку, оперативна ініціатива вогнеборців, що подекуди була необхідною для рятування майна та життя людей, придушувалася та

каралася. У додатках М та Н представлені фотографії бойових тренувань міських команд Харкова та Могиліва-Подольського у досліджуваний період [734, 727], на яких можна побачити особливості гасіння міських пожеж та пожежне устаткування того періоду. У 1934 році міські пожежні команди були знову передані до відомства НКВС УСРР, але вже тепер воно управлялося прямо з Москви, з новоутвореного Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР.

У міських регіонах, окрім професійних комунальних пожежних команд, існували також вогнеборчі організації, що безпосередньо підпорядковувалися не НКВС та НККГ УСРР, а іншим відомствам, зокрема військовому, промислового та транспортному. У досліджуваний період найбільше уваги приділялося розвитку промислової пожежної охорони, що було спричинене політикою індустріалізації в країні.

Однією з головних віх у протипожежній охороні промисловості УСРР стало створення при Вищій раді народного господарства 20 лютого 1928 року пожежно-страхової інспекції (ПСІ). Вона займалася управлінням протипожежною справою в індустрії, в тому числі відповідала за діяльність промислових пожежних команд та дружин. До появи цього державного пожежного органу індустріальні підприємства української республіки подекуди не мали належної охорони власного майна від пожеж, у багатьох випадках вогнеборчі команди заводів та фабрик перебували під керівництвом людей, малокомпетентних у пожежній сфері. Місцеві органи пожежного профілю проводили перевірки стану дотримання правил безпеки на підприємствах нерегулярно та, подекуди, неякісно. Все це негативним чином впливало на пожежну охорону як індустріальних об'єктів, так і міст у цілому, та призводило до великих матеріальних збитків через пожежі.

Для здійснення вогнеборчих функцій Пожежно-страховою інспекцією на місцях, наказом ВРНГ влітку 1928 року було створено при місцевих радах народного господарства і правліннях трестів та об'єднань спеціальні підрозділи з протипожежної безпеки. Однак їх формування затягнулося в

деяких містах на достатньо довгий термін після оголошення наказу. Одні начальники не бачили потреби у створенні будь-яких додаткових органів з попередження вогняної небезпеки, інші – не зовсім розуміли значення цієї справи для забезпечення протипожежного захисту підприємств. Часто при утворенні структурних підрозділів із протипожежної охорони необхідні були суттєві фінансові витрати, що було не до смаку окремим заводам і трестам. На ПСІ покладалися такі суттєві обов'язки: 1. Видання наказів, циркулярів, інструкцій стосовно пожежної охорони. 2. Контроль за станом протипожежного захисту заводів та фабрик та розвитком пожежної справи в місцевих органах ВРНГ. 3. Надання актів обстеження після оглядів об'єктів промисловості щодо протипожежної безпеки. Разом із зазначеним, інспекція розглядала проекти та давала висновки щодо необхідності обладнання підприємств протипожежною сигналізацією, протипожежним водогоном, засобами пожежогасіння, спринклерами і так далі [690, с. 30]. Пожежно-страхова інспекція займалася організацією та контролем діяльності пожежних інспекторів та промислових пожежних команд і дружин.

Для охорони будівель і майна від пожеж на промислових підприємствах існували окремі вогнеборчі організації під контролем та доглядом пожежних інспекторів. До них відносилися: професійні промислові вогнеборчі команди, у складі шістьох та більше осіб на зміну та пожежні караули (пости), у складі від одного до шести чоловік на зміну, а також добровільні пожежні дружини. Вони створювалися за згодою з місцевими органами державного пожежного нагляду та вищими органами пожежної охорони української індустрії в залежності від певних умов. Умови створення пожежних організацій залежали від масштабу території, що охоронялася, значущості та важливості виробництва та споруд, ступеня їх вогнебезпечності; від стану та придатності водоперегонних мереж, штучних та природних водоймищ. А також від необхідності обслуговування сусідніх підприємств та можливості виїзду для надання допомоги у міста і від наявності поруч професійної чи добровільної пожежної команди [156, арк 33].

Професійною промисловою пожежною командою називалася організація вогнеборців, що у складі лише однієї чергової зміни мала змогу прибути до місця пожежі з необхідним пожежним обладнанням та дати не менше двох струменів води від водопроводу та одного струменя від ручної труби з одночасним встановленням пожежної драбини. Пожежні-професіонали фабрик та заводів не працювали на виробництві, а займалися суто вогнеборчою справою. Профкоманди обов'язково створювалися на підприємствах з площею забудови більше одного квадратного кілометра, або на заводах з кількістю робітників та службовців більше, ніж 750 осіб. Також професіоналами-вогнеборцями забезпечувалися промислові установи з особливо вогнебезпечним виробництвом [374, арк 1зв]. У додатку О представлена фотографія чергової варти професійної пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського [722]. З 1930 року професійні пожежні команди промисловості стали воєнізованими, тобто діяли за статутами РСЧА.

На пожежні команди професіоналів покладалося: гасіння пожеж з терміновим повідомленням про це найближчої міської пожежної частини; утримання у справності та належній готовності усіх засобів пожежогасіння, приладдя та пожежного інвентарю (у додатках П та Р представлені фотографії процесів заправлення та випробування вогнегасників пожежними Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського) [721, 720]; несення постової служби у особливо небезпечних місцях; обхід підприємства для вжиття належних заходів попередження виникнення пожеж. А також несення постової служби в театрах, клубах та інших місцях скупчення людей, розташованих на території підприємства; прибирання усіх приміщень, що належали пожежній команді та прилеглої території; надання допомоги у випадку стихійних лих. Інші роботи, не пов'язані з пожежною охороною, не могли бути покладені на співробітників вогнеборчих колективів. Район дії пожежної команди визначався кордонами підприємства та сусідніми територіями. У випадку, якщо пожежа поруч загрожувала самому заводу чи

фабриці, виїзд пожежних за межі промислової одиниці допускався, якщо на території залишався бойовий вогнеборчий підрозділ. Район та порядок виїзду промислових пожежних за межі своєї зони відповідальності визначався місцевим управлінням пожежної охорони [374, арк 1зв].

Керівник пожежної промислової команди – брандмейстер керував безпосереднім гасінням пожежі, ніхто з адміністрації установи не мав права втручатися у його роботу [753, с. 59]. При спільних діях «промисловців» з міською пожежною командою головував начальник «містян». У випадку гасіння пожежі разом з добровільними дружинами – головним був брандмейстер промислової команди. Він же інструктував своїх підлеглих і проводив навчальні тривоги з відома адміністрації; слідкував за справним станом усіх засобів вогнегасіння, пожежного устаткування та інвентарю; визначав розташування пожежних постів; здійснював розподіл робіт між пожежними; слідкував за дотриманням чистоти у пожежних приміщеннях; контролював дотримання робітниками та службовцями правил пожежної безпеки на території підприємства. У багатьох випадках брандмейстер виконував функції завідувача з пожежної охорони підприємства, як це було, наприклад, на окремих підприємствах Харкова [374, арк. 2].

За тимчасової відсутності брандмейстера його заміщував заступник або старший пожежної зміни. Начальник професійної пожежної команди промислового підприємства звітував перед завідувачем пожежною охороною (якщо він сам не виконував обов'язки останнього) та перед керівництвом заводу чи фабрики. Обов'язки пожежних за певними посадами визначалися інструкцією про внутрішню службу у професійних командах на території УСРР. Пожежні команди повинні були бути оснащені усім необхідним пожежним приладдям, а також спеціальним та виробничим одягом згідно норм забезпечення, що були встановлені наркоматом праці української радянської республіки. Комплектування профкоманд відбувалося безпосередньо підприємствами у встановленому порядку з осіб спеціальної пожежної кваліфікації [770, с. 168]. Переведення звичайних робітників заводу на посаду

пожежного відбувалося виключно з дозволу місцевих органів державного пожежного контролю. Про усі зміни у складі команд професійних пожежних підприємств необхідно було повідомляти до управлінських пожежних організацій [374, арк. 2зв].

Місцеві державні пожежні органи суттєво впливали на роботу промислових пожежних колективів. Вони контролювали загальний професійний стан команд, їх підготовку, технічне спорядження та оснащення. Пожежні «ревізори» проводили контрольні та навчальні тривоги у будь-який час з відома керівництва підприємств, здійснювали огляд приміщень, спорядження, реманенту команд та всього протипожежного обладнання установ. Також могли змінювати порядок виконання внутрішньої служби промислових пожежних та могли ініціювати зняття з посад брандмейстерів, їх помічників або окремих пожежних, якщо останні не відповідали своєю підготовкою займаній посаді. Усі дії (тривоги, огляди), що здійснювалися контролерами з управління пожежної охорони міста, а також зауваження стосовно рівня пожежної безпеки на виробництві заносилися у спеціальні книги, які зберігалися на підприємстві [374, арк. 2зв].

До 1932 року професійні команди промисловості в УСРР могли мати різні посадові штатні одиниці. З метою більшої організованості у цій сфері з 1932 року у індустріальних професійних вогнеборчих колективах створювалася єдина система посад, що була закріплена інструкцією з визначення штатів професійних пожежних команд на підприємствах наркоматів легкої та важкої промисловості УСРР. До складу профкоманд пожежних могли входити: начальник промислової пожежної команди (ППК), помічник начальника ППК з політичної роботи (політрук), помічник начальника ППК, старший пожежної зміни, старші пожежні, діловоди, монтер електросигналізації, шофери, мотористи, гринельник (спеціаліст зі спринклерного устаткування), телефоністи, візники, рядові пожежні бойового розрахунку, рядові постової служби [380, арк. 6бзв].

Посада начальника пожежної команди мала бути на усіх заводах, незалежно від загальної кількості людей у колективі. Помічники начальника вводилися до штату організації, якщо загальна кількість рядових працівників пожежорони була більше 15 осіб. Політруки працювали у командах з кількістю від 40 осіб. Старші зміни вводилися до складу ППК, у випадку кількості рядових пожежних від 6 до 15 осіб. Діловод приймався на посаду до команди у кількості від 40 осіб (якщо борців з вогнем було менше, документацію вів один з рядових телефоністів). Монтери сигналізації працювали у ППК, у яких було не менше двох шлейфних стрічкових пожежних сигналізацій типу «Морзе». Шофери вводилися до штату ППК, де малися пожежні автомобілі (по одній особі на авто у службову зміну). Мотористи працювали у дружинах, що мали на озброєнні мотопомпи. Гринельники працювали, зазвичай, на великих підприємствах, де були автоматичні системи пожежогасіння (спринклери). Посади телефоністів були лише у командах з кількістю вогнеборців більше 15 чоловік [380, арк. 66зв]. З введенням нової системи у ППК деякі штатні посади, як то старший сокирник або старший трубник ліквідовувалися, пожежні отримували статус рядових, але отримували дещо вищу зарплатню за старими нарахуваннями.

На підприємствах, окрім вогнеборчих команд, діяли також пожежні караули, що склалися з професійних пожежних. Караул не був окремою самостійною бойовою вогнеборчою одиницею. На нього покладалася лише пожежно-вартова служба, тобто спостереження за пожежною охороною окремих ділянок території [336, с. 23], утримання у справному стані пожежного приладдя та реманенту на окремих виробництвах, гасіння локальних пожеж спеціальними засобами пожежогасіння. Безпосереднє спостереження за станом пожежних караулів та їх виконанням служби покладалося на завідувача пожежною охороною заводу. З-поміж пожежних у караулі призначався старший, що контролював службу. Кількість постів, розподіл вогнеборців, що входили до складу караулу, обов'язки постових пожежних визначалися

спеціальною інструкцією, що створювалася на підприємстві та затверджувалася органами пожежного нагляду міста [374, арк. 2зв].

Утримання пожежного караулу, його спорядження та забезпечення спецодягом і прозодягом здійснювалося за рахунок індустриальної організації згідно норм НКП УСРР. Як і у випадку з професійними командами, комплектування пожежних караулів відбувалося з відома органів державного пожежного нагляду, останні ж здійснювали і спеціальну перевірку постів та рядових пожежних під час несення ними служби.

Разом з професійними пожежними командами та караулами, в охороні промисловості брали участь і добровільні пожежні дружини, що діяли на основі затверджених НКВС статутів та інструкцій. Добровільні промислові організації мали на меті безпосередньо боротися з пожежами на території підприємств, вживати заходів із запобігання виникнення займань, доглядати за точним виконанням профілактичних протипожежних правил на території заводу чи фабрики. Для кращого здійснення зазначеної мети дружинники мали займатися практичним та теоретичним вивченням пожежної справи, доглядати за справністю протипожежного устаткування та належним станом різних протипожежних заходів, знати потенційно небезпечні у пожежному відношенні об'єкти підконтрольної зони. У додатку С надана фотографія практичних занять добровільної пожежної дружини 15-го Київського лісового заводу [732]. Вони допомагали офіційним посадовим особам пожежного нагляду у справі ознайомлення робітників і службовців, які не були задіяні у добровільних пожежних організаціях, з вимогами пожежної безпеки стосовно попередження паніки під час пожеж, важливості дотримання безпечного поведіння з вогнем [470, арк. 4].

Промислова добровільна пожежна дружина після офіційного реєстрування отримувала право мати власний прапор, печатку, що затверджувалося рішенням органів НКВС УСРР [775, с. 61], а її члени могли носити форму встановленого державою зразка. Після цього добровільні пожежі отримували право на пільги від держави. У своїй діяльності пожежні

добровольці, що працювали на підприємстві, керувалися загальними законоположеннями у протипожежній сфері, а також розпорядженнями свого заводоуправління і органів пожежної охорони. Якщо на підприємстві існувала професійна пожежна команда, то добровольча організація була допоміжним структурним підрозділом, а начальником такої дружини обов'язково був брандмейстер професійної команди [156, арк. 17].

Членами пожежної дружини могли бути працівники підприємства, які досягли вісімнадцятирічного віку та не мали фізичних недоліків, які могли б перешкоджали праці в пожежній сфері. Чисельний склад команди добровільних вогнеборців визначала адміністрація індустриальної установи за погодженням з місцевими органами державного пожежного нагляду та після затвердження Пожежно-страховою інспекцією ВРНГ УСРР. Кількість пожежних на заводі чи фабриці залежала від декількох факторів: від масштабу підконтрольної території, важливості та ступеня вогнебезпеки конкретних споруд, будівель або майна; від стану та спроможності для пожежогасіння водоперегонних мереж, наявності природних та штучних джерел води; від існуючої необхідності обслуговування у пожежному відношенні сусідніх підприємств та реальної можливості виїзду для надання допомоги; від існування неподалік міцної пожежної професійної чи добровільної команди, яка б могла допомогти у випадку потреби [470, арк. 9].

При організації команди пожежних добровольців на підприємстві оголошували запис бажаючих працівників, які б хотіли увійти до складу дружини, на підставі спеціального статуту, який оголошувався одночасно з повідомленням про запис. Після складення списку осіб претендентів на членство у команді добровольців, усіх їх оглядав лікар, який видавав їм (або не видавав) довідку про відсутність фізичних вад для роботи вогнеборцям [156, арк. 21]. Особи, що бажали вступити до дружини, подавали відповідну заяву начальникові пожежної команди. Прийняття робітника до членів дружини здійснювалося після рішення керівництва підприємства та проводилося спеціальним наказом. Члени пожежної дружини могли вибувати з її складу за

розпорядженням адміністрації промислової установи після рапорту начальника пожежних добровольців, або за власним бажанням, подаючи відповідну заяву на ім'я начальника дружини.

За подвиги, що виявляли дружинники під час виконання своїх обов'язків, а також за довголітню пожежну службу та за особливі заслуги у справі зміцнення й розвитку пожежної охорони, члени пожежних добровольчих бригад могли отримувати різні нагороди. До них відносилися: похвальні відзнаки, нагородні жетони, речі пожежного знаряддя, грошова або інша матеріальна допомога, нагороди для пожежних працівників, встановлені НКВС УСРР, загальнодержавні нагороди [760, с. 99–102]. Кожне нагородження опубліковувалося в наказі по підприємству. Про нагородження відзнаками НКВС, жетонами та нагородами держави завод чи фабрика клопотали через округові органи державного пожежного нагляду з одночасним повідомленням органів пожежної охорони промисловості.

Керівництво добровольчою командою покладалося на начальника дружини, який мав право призначати керівників окремих загонів. За невиконання розпоряджень своїх начальників під час виконання пожежної служби на членів дружини могли накладатися певні стягнення. Серед них: попередження, догана, виключення зі складу колективу – згідно з табелем, затвердженим НКВС УСРР та НКП УСРР. Загальні розпорядження по дружині проводив її начальник через накази керівництва індустріальної установи. Призначення та звільнення начальника пожежної дружини відбувалося за рішенням адміністративного складу заводу чи фабрики. При цьому усі процедури мали бути заздалегідь погоджені з вищими органами пожежної охорони по лінії промисловості, а також з регіональними органами державного пожежного нагляду. Представники місцевих державних адміністративних органів пожежної охорони могли вимагати від підприємств заміни начальника дружини, у випадку, якщо дана посадова особа визнавалася некомпетентною у пожежній справі [156, арк. 18].

Усі члени пожежної дружини мали проводити активну роботу у сфері забезпечення пожежної охорони. Вони були повинні негайно за сигналом тривоги з'являтися на місце зборів або пожежі для участі у її гасінні, мали терміново виконувати накази своїх безпосередніх керівників або осіб що їх заступали, не мали права йти з місця пожежі або навчання без дозволу начальника дружини або загону. Добровільні пожежні мали з'являтися на навчання у призначений час, доглядати за точним та неухильним виконанням заходів запобіжного характеру, доглядати за нормальним станом усього підзвітного вогнегасильного приладдя, про усі порушення мали повідомляти своїм керівникам загонів або начальникові дружини [470, арк. 5].

Вогнеборці у статусі добровольців стежили за тим, щоб пожежне устаткування не використовувалося на потреби, які не стосувалися пожежної справи. Їм ставилося у обов'язок добре знати статут своєї дружини, інструкції та усі розпорядження, що видавалися наказом по команді. Усі претензії на накази та розпорядження начальника члени дружини могли висловлювати вищому керівництву тільки після повернення з пожежі або навчання [156, арк. 18]. Членів дружини за невиконання наказів керівника на місці інциденту, а також своїх службових обов'язків негайно усували з пожежі або навчання за розпорядженням начальника дружини, після чого їх у встановленому порядку могли позбавити членства у команді пожежних. Окремі обов'язки членів пожежних добровільних організацій визначалися інструкцією внутрішнього устрою бойової частини добровільних пожежних організацій, що була затверджена НКВС української радянської республіки [470, арк. 6].

Усі витрати на утримання дружини добровольців покладалися на завод чи фабрику, при яких ця команда була організована. Пожежна команда мала отримати від промислової установи: окреме помешкання з опаленням і освітленням, розташоване на території підприємства, для вартування і навчання, а також приміщення для пожежного приладдя і одягу; протипожежне приладдя, знаряддя і різні матеріали в кількості, потрібній для роботи колективу; бойове та інше обмундирування за нормами Наркомату праці УСРР.

Начальникові дружини та його помічників повинні були надавати квартири біля пожежного депо на відстані не далі 320 метрів (150 сажнів). Інші рядові члени добровільної команди одержували квартири від промислових установ на загальних підставах з іншими працівниками заводу. Але при рівних умовах з «не-членами» пожежних колективів, дружинники мали переваги при отриманні житла. За час, який пожежні проводили на навчаннях, учбових тривогах, пожежах, караулах, практичному навчанні, підприємство видавало спеціальні винагороди за нормами, встановленими адміністрацією закладу за погодженням з відповідною профспілкою [156, арк. 19].

У випадку інвалідності або тимчасової непрацездатності через каліцтво, яке трапилося під час гасіння пожеж або навчання чи тривоги, члени пожежних дружин (робітники і службовці підприємства) отримували встановлену допомогу у порядку соціального страхування. Родини робітників – членів пожежних команд також отримували допомогу у випадку смерті добровольця на пожежі або навчанні. Окрім того, підприємства повинні були страхувати в Укрдержстрахові своїх членів дружин у порядку пільгового страхування на суму 1000 карбованців, на випадок смерті або інвалідності [156, арк. 22].

Промислові добровільні пожежні дружини з метою отримання загальногромадських державних пільг, що були закріплені відповідними постановами уряду УСРР, мали здійснити ряд дій. Вони повинні були зареєструватися у відповідних державних адміністративних органах та місцевих виконкомах за встановленим порядком. Про факт реєстрації дружини адміністрація підприємства сповіщала вищі органи пожежної охорони по лінії промисловості та місцеві органи державної пожежної охорони. За недоцільне використання пожежних дружин з їх технічним устаткуванням та приладдям, за покладання на них робіт, що не стосувалися галузі пожежної безпеки своєї індустріальної установи, винні притягалися до відповідальності згідно діючого на той момент законодавства [470, арк. 10].

Звітність та діловодство по дружині мав вести її начальник за формами, встановленими адміністрацією закладу. Витрати на команду проводилися за

домовленостями з керівництвом, а всією канцелярською роботою дружинників завідував апарат підприємства під керівництвом голови пожежної команди. Вогнеборча дружина добровольців могла бути розпущена за рішенням адміністрації заводу після попереднього погодження з державними пожежними органами та пожежним керівництвом ВРНГ УСРР.

Таким чином, у 1928–1934 роках в УСРР була створена система пожежної охорони промисловості, у якій провідне місце займала Пожежно-страхова інспекція ВРНГ. Їй підпорядковувалася пожежна інспекція трестів та місцевих органів ВРНГ, а далі йшли брандмейстери та завідувачі пожежними частинами підприємств, які очолювали команди промислових вогнеборців, як професійних так і добровільних. Завідувачі пожежною охороною та брандмейстери безпосередньо наглядали за виконанням протипожежних правил на індустриальних об'єктах, готували робітників та пожежних працівників до спеціальних умов при гасінні пожеж, наглядали за станом протипожежного обладнання та устаткування. Не дивлячись на добрі результати роботи Пожежно-страхової інспекції, досить часто виникали і проблеми. Нерідко накази ПСІ місцевим органам ВРНГ, керівникам установ та заводоуправлінь не виконувалися, особливо якщо необхідно було виділяти кошти на заходи пожежної безпеки [690, с. 28–37]. Підприємства прагнули до зменшення собівартості продукції, тож спеціальні видатки на протипожежну безпеку викликали опір у начальників індустриальних установ. Ліквідація Наркомату внутрішніх справ УСРР на початку 1930-х років сприяла концентрації пожежної охорони промисловості саме у системі Вищої ради народного господарства, а не у Наркоматі комунального господарства УСРР [770, с. 174].

У 1934 році усі промислові пожежні команди вогнеборців мали потрібні засоби пожежогасіння у відповідності з масштабом і характером виробництва на заводі чи фабриці. Найбільш крупні підприємства мали на озброєнні пожежних команд автонасоси і мотопомпи, будувалися спеціальні пожежні депо при заводах (у додатку Т надана фотографія пожежного депо при Краматорському металургійному заводі) [731]. Всі індустриальні заклади

забезпечувалися протипожежним водопостачанням, пожежними водогонами, насосами та спринклерними установками, якщо це було потрібно. В СРСР у цей період припинили імпорт вогнетривкої цегли, будувалися спеціальні заводи з виробництва вітчизняних вогнетривких матеріалів [135, арк. 2–3]. Таким чином, заходи, вжиті ВРНГ української радянської республіки, щодо поліпшення системи захисту від пожеж підприємств, у цілому дали хороші результати. Серед проблем, які впливали на протипожежний захист промислових об'єктів у 1928–1934 роках, однією з найбільш вагомих була невідповідність техніки пожежної безпеки темпам індустріалізації. Перед вогнеборцями з'явилися нові завдання, над якими практично не доводилося працювати раніше. Серед них, наприклад, робота на висотних спорудах, кількість яких суттєво збільшилася, ліквідація пожеж на водних електростанціях та аеродромах тощо. Всі згадані об'єкти вимагали новаторських способів пожежогасіння.

Діяльність транспортних пожежних команд (на залізницях, річкових та морських портах) у міській зоні з 1928 до початку 1930 років в основному залежала від місцевих умов. Народний комісаріат шляхів сполучення УСРР та Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР разом координували діяльність пожежних організацій на транспорті. Головну роль відігравав НКВС української республіки зі своїми підвідомчими органами пожежної охорони.

Існували як професійні (зазвичай на великих залізничних вузлах) команди вогнеборців, так і добровольчі дружини транспортних пожежних, що обслуговували певні ділянки залізничних шляхів, до яких були прикріплені. За їх діяльність відповідали управління українських залізниць. Залізничні пожежкоманди повинні були тісно взаємодіяти з представниками вогнеборців з інших відомств. Начальники пожежколективів усіх відомств, що знаходилися поблизу залізниць повинні були добре знати підзвітні території в контексті ліквідації гіпотетичного займання та взаємодіяти між собою. Повинен був випрацюваний чіткий порядок одночасного сповіщення вогнеборчих команд при залізницях. Спеціальні залізничні та інші команди поблизу державних шляхів сполучення повинні були повідомляти одне одного про усі зміни у

водопостачанні, наявності засобів гасіння вогню, кадрові зміни, щоб покращити власний стан бойової готовності [811, с. 24].

Кількість пожежних у командах, їх оснащення та забезпечення суттєво відрізнялися. У 1928 році у складі пожежної команди, що обслуговувала Донецьку залізницю, було 184 особи. Серед них: начальник пожежної охорони, інструктор-технік, 4 лінійних інструктори, 12 брандмейстерів, що знаходилися при ділянкових пожежних депо та головних майстернях, 36 старших пожежних та 128 рядових вогнеборців. На їх озброєнні були пожежні автомобілі, мотопомпи, пожежний потяг. Вони отримували належну фінансову та матеріальну підтримку [20, с. 10]. На станції Прилуки Південної залізниці була команда у складі 40 осіб разом з брандмейстером, що обслуговувала 128 кілометрів залізничних шляхів. Там у 1928 році не було гаража для пожежного автомобіля, не було приміщень для проведення занять з пожежними, не відбувалося поповнення новим протипожежним реманентом, не було відчутної підтримки з боку управління пожежної охорони Південної залізниці. Вони отримували мізерну субсидію від держави у розмірі 150 карбованців на рік, якої не вистачало навіть на елементарні речі [310, арк. 32].

На початку досліджуваного у підрозділі періоду також спостерігалася певна безсистемність у постачанні протипожежним устаткуванням залізничних пожежних команд. Іноді до пошкоджених, розташованих при маленьких станціях, передавали занадто багато спорядження, і навпаки, великим залізничним вузлам часом не вистачало пожежного реманенту та устаткування [17, с. 14]. Однак вже в середині 1930-х років кожна залізнична станція УСРР отримала пожежний реманент і команду згідно затверджених норм, в залежності від свого розміру, підконтрольної території, важливості об'єктів тощо [17, с. 15]. Вони мали на озброєнні окрім звичного пожежного інвентарю також: пожежні потяги та вагони, пожежні автодрезини та паровози [262, арк. 6–7]. У додатку У представлена фотографія пожежної команди Південно-Західної залізниці того часу [730].

При великих річкових та морських портах також існували пожежні команди, діяльність яких залежала від керівництва самих установ. Наприклад, пароплав «Пожежний» у м. Києві, хоч і був оснащений спеціальним приладдям, часто виконував загальні господарчі доручення управління річкового транспорту і гасіння пожеж не було його основною функцією [72, с. 29]. Морські порти Чорного та Азовського морів мали добре оснащені пожежні команди зі спеціальним пожежним морським транспортом. Управління вогнеборчою справою у торговельних портах УСРР здійснювалося згідно затвердженого у 1929 році «Положення про пожежну охорону у торговельних портах СРСР». Так пожежною охороною порту завідував начальник пожежної охорони, що підпорядковувався помічникові начальника порту або безпосередньо начальникові порту. Для захисту майна та споруд порту від вогню створювалися: професійні пожежні організації (команди та пости), добровільні пожежні дружини за типом загальноцивільних організацій, що діяли на основі нормальних статутів транспортних добровільних пожежорганізацій, пожежні дружини з робітників, службовців та управлінців порту, які залучалися до вогнеборчої справи у вигляді трудової повинності. Усі згадані організації очолювалися брандмейстерами, що діяли на основі окремих інструкцій та мали спеціальний вогнеборчий реманент та устаткування. Усіма справами забезпечення та кадрового формування пожежних організацій порту займався начальник пожежної охорони порту [812, с. 24].

Усі співробітники вогнеборчої охорони порту при вступі на службу мали відповідати загальним вимогам, що їх пред'являли до працівників морського вузлу торгівлі. А також вони повинні були мати певний стаж роботи на посадах борців з вогнем. Керівником пожежної охорони порту могла була призначена особа, що мала стаж адміністративної роботи, спеціальну технічно-пожежну підготовку, досвід теоретичної та практичної роботи на командних «пожежних» посадах. Даний командир допускався до роботи начальником порту після узгодження кандидатури з Центральною пожежно-технічною інспекцією НКШС через Центральне управління морського транспорту. Брандмейстерами

портових пожежколективів могли бути чоловіки, що прослужили на посадах брандмейстера або помічника брандмейстера у міських або промислових командах не менше двох років. Їх приймав на роботу голова пожебезпеки порту. Рядовими професійними пожежними портів призначалися люди, які мали однорічний досвід стройової вогнеборчої служби у професійних чи добровільних пожежкомандах. Кандидатури останніх узгоджувалися з брандмейстерами порту та начальником пожежохорони [812, с. 24].

Портові вогнеборчі команди мали на озброєнні: пожежне пересувне спорядження з ручною, автомобільною чи кінною тягою; спеціально облаштовані пожежні катери та судна, та допоміжні плавзасоби; стаціонарні механічні прилади спеціального вогнеборчого призначення, а також інші механізми, що могли бути пристосовані до вогнегасіння; великі пожежні портові судна для подачі води та безпосереднього гасіння пожеж. Порядок дій портових профкоманд з профілактики та ліквідації загорянь, як в територіальних та і в водних кордонах порту, а також внутрішній порядок пожежорганізації регулювався спеціальною інструкцією, затвердженою НКШС та НКВС УСРР [812, с. 24].

На початку 1930-х років від Наркомату шляхів сполучення СРСР відділився Народний комісаріат водного транспорту СРСР (НКВТ СРСР), який самостійно почав займатися справою захисту від пожеж. В середині ж НКШС було створено Всесоюзне транспортно-експедиційне об'єднання (Союзтранс), що об'єднало автомобільний та гужовий транспорт. У зазначених організаціях (НКШС СРСР, НКВТ СРСР та Союзтранс), які мали свої регіональні представництва в УСРР, у досліджуваний період було створено схожу систему пожежного управління, як і у промисловості. Там існували свої органи пожежної охорони на транспорті, завідувачі пожежної охорони, брандмейстери, пожежні інспектори та інструктори, професійні та добровільні пожежні дружини, які координували свою діяльність разом з державними пожежними органами НККГ УСРР.

З початком періоду утвердження тоталітарного режиму в армії підвищується увага до пожежної охорони. При цьому виділяється коло проблемних питань в сфері захисту від пожеж військових об'єктів. В основному вони стосувалися питань підготовки кадрів. Раніше червоноармійці, які протягом проходження служби ставали професійними вогнеборцями, звільнялися в запас, не залишаючи достойну зміну. До 1928 року навчання пожежних часто велось тільки власними силами і тільки згідно інструкцій, виданих структурами РСЧА [737, с. 10]. На початку досліджуваного в цьому розділі періоду у військах починають приділяти більше уваги підвищенню кваліфікації армійських вогнеборців. Вже у призовних комісіях почали виокремлювали фахівців-пожежних та намагалися направляти останніх до військових частин у яких був дефіцит вогнеборчих кадрів. В анкетах призовника юнаки мали вказувати свою пожежну спеціальність [318, с. 14]. Служба в частинах РСЧА для пожежних розглядалася як певний етап професійного розвитку. Після служби вони мали продовжувати роботу у якості фахівців-вогнеборців у різних галузях народного господарства [942, с. 161].

Навчання пожежній справі у радянській армії мало два періоди – зимовий та літній. Воно поєднувалося із загальним несенням військової служби. Між вогнеборцями проводилися змагання з пожежної справи. Кращі воїни отримували призи у вигляді книг. Рядові військові пожежні протягом несення служби могли досягти посади помічника брандмейстера армійського пожежного колективу. Серед них проводилися соціалістичні змагання, які проявлялися у кращому знанні пожежної справи загалом, оволодінні вогнеборчою технікою та теоретичними знаннями. Після демобілізації червоноармійці-вогнеборці дуже цінувалися на ринку фахівців з вогнеборчої справи, як більш дисципліновані та навчені кадри [240, с. 9].

Для кращої організації справи боротьби з вогнем на армійських об'єктах найбільш кваліфікованих воїнів-вогнеборців могли залишати в частинах на понадстрокову службу, з метою формування ядра професіоналів, які б навчали

малодосвідчених воїнів молодших призовів. Для них встановлювали спеціальні пільги та платили підвищену зарплатню.

У період з 1928 до початку 1930-х років пожежна охорона на військових об'єктах продовжувала здійснюватися на основі договорів між військовим відомством та Наркоматом внутрішніх справ УСРР. Міські пожежні могли допомагати військовим у випадку необхідності. Для навчання пожежних в частинах могли залучати цивільних спеціалістів з вогнеборчої справи. Червоноармійці-члени військових пожежкоманд отримували змогу проходити стажування у міських професійних вогнеборчих колективах, виїжджали на пожежі разом з «містянами». Комунальні профкоманди могли проводити спільні тактичні та бойові навчання з військовими на армійських складах, аеродромах тощо [737, с. 10]. Але вже з 1931 року така практика була фактично припинена. Пожежна справа передавалася від Наркомату внутрішніх справ УСРР до Наркомату комунального господарства УСРР. Усі зв'язки налагоджені між військовим відомством та НКВС були порушені. Військові об'єкти стали повністю закритими, пожежна охорона здійснювалася силами тільки власне військових пожежних. Участь у гасінні пожеж на території, підконтрольній військовим, інших міських або транспортних пожежних команд відбувалася лише у екстраординарних випадках.

У період з 1928 до 1934 року роботу з попередження та гасіння пожеж у міських зонах здійснювали комунальні пожежні команди міст та відомчі вогнеборчі колективи: промислові, транспортні та військові. Їх діяльність проходила в залежності від специфічних умов існування тієї чи іншої галузі. Найбільшу увагу держава в умовах індустріалізації приділяла боротьбі з пожежами у промисловості, відповідно, фінансування і оснащення вогнеборчих індустріальних промислових колективів було кращим. Однак і фінансування інших відомчих (транспортних та військових) пожежних організацій, порівняно з серединою 1920-х років, було ліпшим у проміжку з 1928 до 1931 року (коли вогнеборчі знаходилися у складі НКВС). На початку 1930 року згідно

постанови ВЦВК та РНК СРСР «Про службу у пожежних організаціях» відомча пожежна охорона була воєнізована [303, с. 267].

З початку 1930-х років, після ліквідації Наркомату внутрішніх справ, розпочався певний хаос у сфері управління пожежною охороною. Для пожежних хотіли створити власний наркомат, однак цього так і не було зроблено. Вогнеборці перейшли під керування державних органів комунального господарства, яким періодично не вистачало коштів для пожежної сфери, особливо для розвитку комунальних міських пожежкоманд [770, с. 179]. У міських ареалах боротьбою з вогнем займалися міські професійні пожежні команди, а також промислові, транспортні, військові відомчі вогнеборчі колективи.

4.3. Пожежна профілактика та боротьба з вогнем у сільській місцевості

На початку досліджуваного у цьому розділі періоду (з 1928 до 1931 року) за справу боротьби з вогнем в сільській місцевості відповідали районні та сільські органи державного пожежного нагляду, а також добровільні пожежні товариства, у складі яких діяли добровільні дружини вогнеборців. На районні органи державного пожежного нагляду покладалися наступні справи: керування, контроль та догляд за станом протипожежної охорони усіх організацій (колгоспів, радгоспів, МТС), установ, складів тощо, які були розташовані у межах окремого району, а також контроль за роботою усіх місцевих пожежних організацій; розробка технічних та фінансових планів пожежної охорони в районному масштабі, погодження їх з зацікавленими організаціями та центральними органами пожежної охорони, а також контроль за їх виконанням. А також розробка проектів обов'язкових постанов райвиконкомів щодо попередження пожеж та спостереження за їх дотриманням, керування, контроль та нагляд за роботою підлеглих органів державної пожежної охорони, інспекція та інструктаж професійних і добровільних пожежних організацій усіх організацій та установ в межах району [172, арк. 62].

Окрім того, представники районних органів пожежної охорони повинні були вимагати від нижчих за рангом вогнеборчих установ подавати звітні матеріали, доповіді, акти обстежень та протипожежних оглядів, а також, у випадку необхідності, викликати для пояснень керівників районних пожежних організацій. За порушення чинних правил з пожежної безпеки вони склали, за встановленим порядком, протоколи для притягнення до законної відповідальності винних осіб, установ та організацій. Пожежне керівництво району також розглядало та вирішувало питання, що виникали після скарг на дії нижчих пожежних закладів, брало участь у роботі технічних та інших служб з питань пожежної охорони, приймало участь у роботі місцевих міжвідомчих комісій стосовно розподілу відрахувань з коштів Укрдержстраху на пожежну справу, і взагалі у діяльності всіх нарад та комісій, що стосувалися вогнеборчої справи. Облік усіх пожежних організацій, а також пожежних інструментів, приладдя та устаткування на території підконтрольного району також входив до обов'язків державних пожежних органів району [172, арк. 62].

Також районні органи пожежного нагляду УСРР мали: «...12. Розробляти нормальні штати особового складу та пожежного інвентарю для всіх пожежних організацій. 13. Розробляти плани організації добровільних пожежних товариств та дружин в сільських місцевостях і контролювати впровадження їх у життя. 14. Скликати у встановленому порядку місцеві наради, конференції та з'їзди з пожежної справи. 15. Подавати до нагород, у встановленому порядку, пожежні організації та окремих осіб, що відзначилися у пожежній справі. 16. Допомогати організовувати склади пожежного майна та завідувати пожежними ремонтними майстернями, а також допомагати вогнеборчим організаціям з пожежним інвентарем, приладдям та устаткуванням. 17. Допомогати Укрдержстрахові вести загальну державну пожежну статистику. 18. Допомогати установам організовувати радянську громадськість в боротьбі з пожежним та іншими стихійними лихами і допомагати тим, хто постраждав від них. 19. Вживати заходів для популяризації серед населення знань з пожежної справи, відповідно пропагуючи їх, організовуючи пожежні курси, видаючи

брошури з пожежної справи тощо. 20. Доглядати та контролювати автоматичні системи вогнегасіння, пожежної сигналізації та інше протипожежне устаткування, за правилами, що затверджені встановленим порядком» [172, арк. 62зв].

Сільські органи державного пожежного нагляду були підзвітні районному керівництву. Сільські пожежні інструктори та пожежні старости як представники сільських пожежних органів доглядали за станом пожежної охорони селищ, колгоспів, радгоспів, комун, МТС, МТМ, а також усіх об'єктів, які знаходилися у межах окремих поселень або сіл, об'єднаних сільрадою. Вони контролювали облаштування та утримання у справності пожежних станцій (депо, сараїв) та сільського пожежного інвентарю, справний стан водоймищ для пожежних потреб та під'їздів до них, шляхи для зручного під'їзду пожежного обозу. У випадку помічених несправностей потрібно було звертатися в сільську раду для їх оперативного усунення. Інструктори та сільські старости слідкували за виконанням населенням запобіжних заходів від пожеж, правильним облаштуванням, ремонтом та чищенням печей, груб та димарів, дотриманням будівельних правил і правил обережного поводження з вогнем, встановлених для поселень, лісів, торфових родовищ тощо [172, арк. 62зв].

Сільські органи пожежного нагляду держави допомагали діяльності сільських добровільних пожежних організацій, товариств та дружин, організовували гасіння пожеж у селах у випадку неприбуття пожежних команд [770, с. 181]. Серед інших справ, вони також повинні були: постачати пожежний інвентар сільським пожежним організаціям; розвивати вогнетривке будівництво і деревонасадження, як протипожежні заходи; вести загальну державну пожежну статистику для органів Укрдержстраху; складати протоколи для притягнення осіб, установ та організацій до відповідальності через порушення чинних протипожежних правил та законів; звертатися до місцевих сільських рад за допомогою при виникненні лісових та інших масштабних пожеж, шляхом залучення населення до боротьби з вогнем у межах трудової повинності; подавати до нагороди, у встановленому порядку, пожежні

установи та окремих осіб, що відзначилися у справі боротьби з вогнем. Сільські органи державного пожежного догляду мали виконувати усі розпорядження та вказівки вищестоящих органів держави у галузі вогнеборчої справи [172, арк. 63].

Однак на початку 1930-х років робота пожежних інструкторів в окремих сільських районах України мала недоліки, що не залишилися непоміченими для вищих республіканських органів пожежного спрямування. У листі Наркомату комунального господарства УСРР від 25.08.1931 року до всіх райвиконкомів та Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентру) зазначалося, що деякі районні колгоспні спілки (РКС) не приділяють справі організації пожежної охорони в колгоспах належної уваги. Зазначалося, що окремі РКС приймали на роботу пожежних інструкторів, абсолютно не компетентних у вогнеборчих справах [172, арк. 56].

Таким чином, для виправлення цієї ситуації пропонувалося вжити наступних заходів: не допускати на роботу у якості пожежних інструкторів осіб, що не мали стажу трирічної роботи у пожежній галузі або не закінчили мінімум тримісячних пожежно-технічних курсів (особам, що мали досвід роботи надавалася перевага); на зазначені посади могли призначатися пожежні працівники з місцевих професійних пожежних команд; в районах, де не було професіоналів-вогнеборців, райколгоспспілки могли брати на роботу осіб, що працювали або працюють на старшинських командних посадах у добровольчих вогнеборчих дружинах не менше п'яти років. У випадку відсутності усіх вищеперелічених осіб на території окремого сільського району, РКС повинні були порушити питання перед НККГ УСРР про переведення з інших районів або міст компетентного працівника, забезпечуючи останнього належною зарплатнею, компенсацією роз'їзних, комунальних та інших витрат [172, арк. 56].

Органи державного пожежного контролю розробили та затвердили типові правила з пожежної охорони у колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, машинно-тракторних майстернях. Від цих вказівок і відштовхувалися

сільські представники пожежних органів у справі кращого забезпечення пожежної охорони у сільських регіонах у досліджуваний період [770, с. 182].

Усі нові будинки в радгоспах, МТС, колгоспах потрібно було будувати, дотримуючись будівельних промислових (для технічних будинків і споруд) та сільських (для житлових будинків) норм розривів між будівлями та інших затверджених правил стосовно цієї справи. Споруди, які були побудовані без належної дистанції, потрібно було або переробити, або знести, або перенести на інше місце у найкоротші терміни, за рішенням спеціально створених комісій. Заборонялося влаштовувати тимчасові житлові будинки «легкого типу» та намети на території дворів, недалеко від сільськогосподарських виробничих приміщень, складів, гаражів, зерноскладоу тощо [354, арк. 11].

Усі печі та плити постійного або тимчасового утримання у будинках та приміщеннях мали бути побудовані з дотриманням чинних протипожежних правил. Їх потрібно було утримувати наступним чином: отвір, у який закидали дрова, мав знаходитися на відстані не менше 80 сантиметрів від вогнебезпечних предметів у будинку. Також зазначалося, що «... кладка повинна бути справна, без щілин – на твердому фундаменті, справні топкові дверцята, залізні листи поперек топки завдовжки 55 сантиметрів, а завширшки – більше отвору топки на 35 сантиметрів з кожного боку. Дим треба виводити у цегляні димарі, надійно влаштовані. Залізні та цегляні пічки легкого типу (тимчасового характеру) можна ставити лише у виняткових випадках і, влаштовуючи їх, треба дотримуватися спеціальних правил» [354, арк. 11].

Селяни мали бути обережними при палінні цигарок або тютюну, особливо під час збиральної кампанії. В усіх місцях і господарствах створювалися спеціальні території для паління зі спеціальними діжками та відрами з водою для недопалків. У колгоспах, радгоспах, МТС, МТМ освітлення мало бути безпечним, бажано електричним з правильним технічним улаштуванням. Однак, на практиці ці вимоги дуже часто не виконувалися. У майстернях та громадських приміщеннях, де не було електричного освітлення, допускалося використання гасових ламп з металевим

резервуаром. Такі лампи кріпилися до стін або стелі на достатній відстані від дерев'яних частин будівлі (не менше ніж на 70 сантиметрів). Вогнебезпечні частини споруди рекомендувалося ізолювати, оббиваючи їх залізом на азбесті [354, арк. 11].

Кожен український колгосп, радгосп, МТС мали забезпечити себе нормальним водопостачанням згідно з правилами і нормами промислового будівництва, затвердженими у 1929 році. Якщо сільські організації розташовувалися біля природних водоймищ, незалежно від системи водогону, їм потрібно було біля річок чи ставків облаштувати майданчик з пожежними діжками та насосами, до якого мала вести брукована дорога. Захаращувати майданчики та проїзди суворо заборонялося, взимку вони мали регулярно чиститися від снігу. За відсутності природних водойм їх облаштовували штучно, згідно вищезазначених правил. Біля пожежних майданчиків на воді робили спеціальні містки для прокладки вбираючих пожежних рукавів. Суворо слідували за станом пожежних колодязів, не допускали їх засмічення, покриття чистили від снігу, сміття, льоду. За наявності вільних або резервних автомобільних цистерн, їх повинні були тримати наповненими водою при гаражах і під час пожежної тривоги доставляти на місце загоряння [354, арк. 11].

Згідно правил пожежної безпеки, у всіх радгоспах та МТС для організації протипожежного захисту призначалася спеціальна посадова особа – начальник пожежної охорони радгоспу. Ця особа працювала у радгоспі або МТС, мала добре знати вогнеборчу справу та повинна була діяти разом з іншими пожежними посадовими особами: пожежними інструкторами, сільськими пожежними старостами та членами добровольчих пожежних дружин. Усі колгоспи, радгоспи, інші організації усупільненого сектору мали бути оснащені належним пожежним приладдям та засобами пожежогасіння за затвердженими нормами або згідно домовленостей з місцевими органами державного пожежного нагляду [354, арк. 11].

Окрім районних та сільських державних установ і посадових осіб з пожежної охорони у сільській місцевості, важливу роль також відігравали добровільні пожежні товариства, що діяли на підставі спеціальних інструкцій та статутів. Добровільні пожежні товариства (ДПТ) мали своїм призначенням допомогу у оперативному та організованому рятуванні життя та майна громадян під час пожеж або інших стихійних лих (повеней, хуртовин, землетрусів, будівельних катастроф тощо). Вони допомагали проводити різні запобіжні протипожежні заходи, розповсюджували серед населення інформацію щодо запобігання та гасіння пожеж, контролювали улаштування будинків та помешкань так, щоб останні були безпечні у протипожежному відношенні, надавали матеріали та технічну допомогу особам, що постраждали від пожеж (погорільцям) і пожежним працівникам [172, арк. 37].

Добровільні пожежні товариства підпорядковувалися органам державного пожежного нагляду та діяли у повній відповідності з інструкціями і правилами, планом робіт, які були затверджені останніми. У місцях, де були професійні команди, – ДПТ складали їх резерв, а при безпосередній ліквідації вогняної небезпеки, бойові одиниці товариств – пожежні дружини – повністю переходили під управління керівника професійних вогнеборців. Окремі добровільні сільські товариства можна було об'єднувати у районні товариства. Так, наприклад, в цей період діяло Запорізьке районне добровільне пожежне товариство імені Дзержинського [608, с. 1].

Членами ДПТ могли бути організації, установи та фізичні особи чоловічої і жіночої статі, не молодші 18 років (хоча іноді створювалися добровільні пожежні загони для молоді від 16 до 18 років). До товариств не приймали осіб, позбавлених виборчих прав, а також тих, хто перебував під слідством або засуджених за «ганебні провини» [172, арк. 37].

Для отримання коштів на утримання ДПТ та зменшення їх видатків держава надавала останнім право: «а) брати членські внески; б) збирати добровільні внески та пожертви; в) купувати або орендувати підприємства, склади, майстерні з виготовлення та ремонту предметів протипожежного

призначення; г) мати керівника; д) організувати сажоочисні та інші артілі, за погодженням з місцевими органами комунального господарства; є) відкривати пожежні школи та науково-допоміжні установи, клуби, бібліотеки, читальні, влаштовувати вистави, концерти, видавати пожежну літературу, щоб пропагувати пожежні знання; ж) користуватися субсидіями та позиками різних урядових і громадських установ та організацій; з) орендувати будинки для ведення своєї діяльності та отримувати пільги на сплату комунальних послуг, що встановлювалися місцевими органами управління; і) видавати членам товариства винагороди за видатні заслуги та вчинки при гасінні пожеж та за інші подвиги, а також подавати заяви з клопотанням про нагородження до державних установ» [172, арк. 37].

Добровільне пожежне товариство могло бути ліквідоване за розпорядженням органів влади у випадку встановлення, що діяльність ДПТ не відповідає покладеним на нього завданням та вогнеборчому призначенню. Загальні збори товариства могли спільно прийняти рішення про саморозпуск. Пожежний інвентар, приладдя та майно ліквідованого товариства продавалися для покриття боргів. У випадку, якщо якісь речі після сплати за зобов'язаннями товариства залишалися – вони переходили у розпорядження місцевих органів державного пожежного нагляду. Облік добровільних пожежних товариств здійснювала інспекція пожежної охорони НККГ УСРР. ДПТ мали подавати до неї свої звіти та відомості про власну діяльність [172, арк. 37].

З метою поліпшення діяльності сільських ДПТ, і, відповідно, покращення стану пожежної безпеки у сільських регіонах, держава надавала ряд пільг та заохочень для товариств. Товариства повинні були отримувати від місцевої влади приміщення та будівлі в центрі селищ на потреби пожежної справи без орендної оплати [444, арк. 27]. Вони звільнялися від усіх місцевих податків та зборів, отримували максимальне пільгове користування лісовими ресурсами та деревиною [444, арк. 27зв], з вільних земель сільських рад ДПТ виділялася необхідна площа для заготівлі сіна та вирощування сільськогосподарських культур для потреб товариства [444, арк. 28]. Кращі ДПТ могли отримувати

державні нагороди. Найбільш почесними заохоченнями для добровільних пожежних організацій та їх членів було нагородження державними орденами Трудового Червоного Прапора та Орденом Леніна [444, арк. 25], а також нагородами НККГ УСРР – «Єдиною пожежною відзнакою» та «Почесною грамотою» [444, арк. 26].

Для поліпшення справ у пожежній охороні сільських регіонів у грудні 1932 року була прийнята Постанова Народного комісаріату землеробства СРСР «Про організацію в системі Наркомзему СРСР органів пожежної оборони» [134, арк. 38]. Таким чином, було прийняте рішення «...організувати в системі НКЗ СРСР, земельних органах та госпрозрахункових організаціях Наркомзему СРСР органи пожежної оборони (пожежні інспекції), укомплектувавши їх пожежними спеціалістами (інспекторами)» [134, арк. 38], а в усіх колгоспах створювалися добровільні вогнеборчі колективи. Останні мали бути очолені «спеціальною особою з числа членів колгоспу, робота якої компенсувалася нарахуванням відповідних трудоднів, нарівні з бригадирами» [134, арк. 38].

Головній інспекції пожежної охорони Народного комісаріату землеробства СРСР доручалося створити «... а) положення про пожежну охорону НКЗ СРСР; б) положення (типові) про органи пожежної охорони на місцях» [134, арк. 38]. Окрім того, пропонувалося «усім госпорганізаціям передбачити необхідні асигнування у кошторисах 1933 року на придбання протипожежного інвентарю. Доручити заступнику наркома т. Голенко добитися, щоб постачання протипожежним інвентарем сільського господарства у 1933 році проводилося централізованим шляхом через Союзсільгоспостач» [134, арк. 38]. Начальник управління кадрами НКЗ СРСР Кувшинов мав забезпечити підготовку спеціалістів з пожежної охорони в системі Наркомзему на найближчі роки.

Однак до літа 1933 року пожежною галуззю керівництво НКЗС УСРР фактично не займалося, через що і в обласних та районних державних органах земельних справ також ніхто не приділяв уваги справам пожежної охорони. В середині 1933 року до штатного розкладу Наркомзему УСРР була додана

посада пожежного інспектора. Ця особа повинна була звітувати, з одного боку, перед Головною інспекцією пожежної охорони (ГІПО) НКЗ СРСР, а з іншого – підпорядковуватися Управлінню капітального будівництва НКЗС України. Головними проблемними питаннями в діяльності пожежної охорони Народного комісаріату землеробства української радянської республіки були аспекти фінансового забезпечення протипожежного захисту та рівень професійної підготовки спеціалістів з вогнеборчої справи у відомстві. Фахівців протипожежного спрямування НКЗС УСРР не мав у достатній кількості, тому восени 1933 року його керівництво звернулося за допомогою у цьому питанні до Центрального управління пожежної охорони Народного комісаріату комунального господарства УСРР [134, арк. 10].

У 1933 році у підпорядкуванні Наркомату землеробства УСРР було 24234 колгоспи, 23515 артілей, 333 радгоспи, 714 комун, 794 МТС і МТМ та 5 земельних союзів [691, с. 119]. Восени 1933 року Головна інспекція пожежної охорони НКЗ СРСР запропонувала Наркомзему УСРР виділити фінанси для утримання таких співробітників пожежної інспекції в 1934 році: начальника пожежної інспекції, старшого інспектора та інспектора в усіх обласних та районних органах. 05.11.1933 року було видано циркуляр НКЗС УСРР «Про введення посад пожежних фахівців» [134, арк. 10–11]. Згідно наказів, в усіх районах вводилися посади пожежних інспекторів. Посади співробітників пожежної охорони при обласних та районних земельних управах мали формуватися за рахунок загальної кількості штатних одиниць обласних ЗУ та районних ЗУ. Рекомендації Наркомзему УСРР викликали супротив обласних та районних органів НКЗС і призводили до затягування вирішення питання про початок діяльності пожежних інспекторів через брак коштів на заробітні платні. Посади інспекторів найпізніше були введені в Дніпропетровській, Одеській, Чернігівській, Київській областях. У окремих регіональних земельних управліннях посади фахівців з пожежної справи із часом почали скорочувати [691, арк. 120].

Наприкінці літа 1933 року Наркомат земельних справ УСРР зробив пропозицію Укртрактороцентру виробити інструкції до машино-тракторних станцій та майстерень стосовно здійснення ремонту протипожежного устаткування колективних господарств при МТС. Згідно рішення Раднаркому СРСР від 27 серпня 1933 року, купівля вогнеборчого обладнання, створення пожежних депо та станцій, забезпечення протипожежного водопостачання, популяризація заходів по боротьбі з пожежами серед населення здійснювалися за рахунок 10% відрахувань зі страхових премій, які надходили з обов'язкового страхування на заходи попередження та боротьби з пожежами [691, с. 120].

Стан пожежної охорони організацій, підконтрольних Наркомзему, забезпечення їх пожежним спорядженням, обмундируванням, стан водопостачання залишався для ГПО НКЗС на початок 1934 року маловідомим. Нові інспектори місцевих земельних управлінь не контролювали належним чином стан пожежної безпеки на місцях. З метою вирішення зазначених питань, а також для виявлення недоліків у системі пожежної охорони колгоспів, радгоспів та МТС у 1933 році Наркомат земельних справ УСРР республіки проводив так звані «рейди протипожежної оборони», коли представники керівництва НКЗС УСРР виїжджали у регіони з метою перевірки стану пожежної охорони на місцях [134, арк. 57].

До складу спеціальних ревізійних протипожежних колективів входили представники від НКЗС, НККГ УСРР та Укрдержстраху. Уже на початку липня 1933 року протипожежні рейдові бригади виїхали до Генічеського району, Шевченківської машинно-тракторної станції та міста Дніпропетровськ. Проте в регіонах до проведення додаткових протипожежних заходів не поставилися відповідально. Представники від обласних та районних органів НКЗС УСРР часто не з'являлися на засідання штабів, а обласні ЗУ та районні ЗУ не контролювали участь своїх співробітників у заходах вогнеборчої справи та вкрай мало цікавилися проведенням рейду, його наслідками [691, с. 121]. Суттєва робота з покращення пожежної охорони в цей період проводилася на Харківщині [745, р. 3–6].

На початку зими 1933 року наркомат земельних справ УСРР видав розпорядження «Про обстеження протипожежного стану всіх машинно-тракторних майстерень та МТС» [134, арк. 3]. Пропонувалося в найкоротші строки перевірити стан пожежної безпеки в усіх МТС та МТМ, скласти акти пожежних оглядів, на кожному підприємстві організувати ДПД, встановити нічні протипожежні караули, забезпечити господарства вогнеборчим реманентом та вдосконалити систему протипожежного водопостачання. Державні вогнеборчі органи Наркомзему повинні були організувати процес «пожежної освіти» для працівників машинно-тракторних станцій. Невелика чисельність співробітників пожежної охорони обласних та районних земельних управлінь не дозволяла провести масштабні освітні протипожежні заходи. Тому керівництво Головної інспекції пожежної охорони Наркомату земельних справ звернулося за допомогою до Центрального управління пожежної охорони НККГ УСРР. На початку зими 1933 року НККГ УСРР розіслав повідомлення до обласних управлінь пожежної охорони з вимогою організувати командировки кваліфікованих спеціалістів з пожежної охорони до сільських регіонів у розпорядження державних земельних органів [691, с. 121]. Протягом 1932–1934 років у НКЗС УСРР була створена відомча пожежна охорона у складі пожежної інспекції обласних та районних земельних управлінь [770, с. 188].

Таким чином, можна сказати, що у період з 1928 по 1934 рік для забезпечення належного стану протипожежної охорони у сільській місцевості здійснювалися різноманітні протипожежні заходи та створювалися нові вогнеборчі установи та організації. У період з 1928 по 1931 рік за вогнеборчу справу на місцях відповідали державні органи пожежної охорони Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР і їх представники – районні та сільські інструктори з пожежної безпеки, сільські пожежні старости, які слідкували за дотриманням сільським населенням, установами та організаціями правил пожежної безпеки, організовували гасіння пожеж у випадку необхідності. З 1932 по 1934 рік справою захисту від пожеж в основному займався НКЗС УСРР. Важливу роль у боротьбі з вогнем також відігравали добровільні

пожежні товариства, що створювалися сільськими мешканцями, яким держава не могла надати великої фінансової підтримки, але допомагала певними пільгами та заохоченнями.

У період з 1928 по 1934 рік сільські пожежні добровольчі товариства і, відповідно, їх структурні підрозділи з безпосередньої ліквідації пожеж – дружини, продовжували відігравати провідну роль у боротьбі з попередженням пожеж та їх гасінням у сільській місцевості української радянської республіки. Держава не мала достатньо коштів для створення великої кількості міцних професійних команд вогнеборців, які б займалися ліквідацією вогняної небезпеки. Сільські пожежні товариства добровольців та дружини діяли згідно затверджених статутів та інструкцій, погоджених з державними органами пожежного нагляду. Основним документом з організації роботи сільських добровільних пожежних організацій і їх дружин у досліджуваній період був «Нормальний статут для пожежних дружин в радгоспах, колгоспах та машинно-тракторних станціях УСРР» [444, арк. 10].

Для безпосередньої бойової роботи: гасіння пожеж, рятування життя й майна громадян під час стихійних лих, зі складу членів добровільного пожежного товариства виділялися окремі загони сокирників, трубників та охоронців, які організовувалися в спеціальну бойову пожежну команду. Члени добровільного пожежного товариства, що бажали брати участь у ліквідації пожеж, подавали письмову заяву до керівництва товариства з проханням зарахувати їх до команди сільських вогнеборців. У заяві зазначалося: прізвище та ім'я, адреса, а також завірені відомості про попередню роботу, відгук сільської ради. Заявник міг бути одразу залучений до роботи в одному з вогнеборчих загонів, за рішенням начальника дружини, на випробувальний термін. Строк випробування не повинен був бути більшим, ніж три місяці [444, арк. 16].

Начальник загону, у складі якого був кандидат до вступу у дружину, після певного часу доповідав начальникові дружини про готовність або неготовність його для роботи. У випадку позитивного висновку начальника

загону, щодо претендента призначався іспит за участю начальника пожежного колективу та керівників загонів. Після успішного складення професійного випробування про прийняття нового дружинника до команди повідомлялося керівництву товариства, яке затверджувало кандидата у званні добровільного пожежного дружинника. Начальнику пожежного загону дружини повідомлялося про нового члена команди, котрий прибував до нього. Дружинник-новачок отримував від завідувача господарством товариства вогнеборців бойовий та спеціальний одяг, пожежне приладдя, згодом він отримував службове посвідчення та черговий номерний знак дружини встановленого зразка. Щойно зарахований доброволець давав письмову згоду стосовно виконання ним статуту товариства і дружини, інструкцій та розпоряджень керівництва. Пожежних могли переводити з одного загону до іншого за вказівками начальника пожежної команди [444, арк. 16].

Члени добровольчого колективу повинні були під керівництвом начальників вдосконалювати свої знання та застосовувати їх на практиці. Під час навчальних занять дружинники виконували усі дії, які були необхідними при гасінні реальних пожеж. Крім спеціальних пожежних вправ, вогнеборці проходили стройове навчання. Періодично начальник дружини скликав особовий склад для проведення спеціальних бесід, читань та для оповіщення пожежних з важливих професійних питань. З усіх питань вогнеборці мали звертатися до своїх безпосередніх керівників – начальників загонів, або, у виняткових випадках, до начальника пожежної команди або товариства. У дружинників існував спеціальний порядок дій під час шиккування на навчаннях, тривогах, пожежах. На місці дій після сигналу сурми – «Увага» або команди командира «Струнко» усі пожежні мали припинити розмови, паління та чекати на вказівки. Вогнеборці отримували накази лише від свого безпосереднього керівника загону або начальника дружини. Накази інших осіб вони не мали права виконувати. Вказівки молодших за статусом командирів могли відмінятися старшими керівниками. Під час звертання до начальника, або

отримання інструкцій від нього рядові пожежні мали стояти по стійці струнко [172, арк. 44].

Своєрідною була процедура спілкування у строю, яка була дуже схожа на військову, хоча дружинники не були на службі збройних сил, навіть не були професійними пожежними. «Коли начальник вітає дружину або команду товариства, дружинники відповідають – «Вітаємо», коли дякує – «Служимо трудовому народу». Коли начальник дає наказ – «Виконаємо», коли треба дати начальнику позитивну відповідь – «Розуміємо», коли негативну – «Не зрозуміли»» [444, арк. 16].

Кожен член пожежної дружини за першими ознаками тривоги повинен був терміново прибути до місця пожежі та всіма засобами допомагати успішній діяльності колективу у боротьбі з вогнем та в охороні життя і майна погорільців. Вимогами до добровольців було – «виконувати свої обов'язки спокійно та холонокровно, без метушні і крику, не захоплюючись, не гарячкуючи, пам'ятаючи, що тільки той, хто холонокровно працює на пожежі, може принести найбільшу користь справі» [444, арк. 16]. Члени команди пожежних повинні були чемно поводитися з усіма, не сперечатися з населенням, міліцією, між собою, поважати себе і не давати приводів для скарг. У випадках, коли населення не виконувало законних вимог пожежних, останні мали звертатися за допомогою до міліції, через свого безпосереднього начальника, якщо він був поруч.

На пожежах чи на навчаннях сигнали передавалися усно або сурмами, дружинники мали стежити, щоб ніхто зі сторонніх осіб не працював з пожежним приладдям та з інструментами колективу без дозволу керівника. Якщо вогнеборцю був переданий наказ від молодшого командира, що суперечив першій вказівці вищого керівництва, то рядовий пожежний мав повідомити про це представникові нижчого командного складу, який передавав останній наказ. У випадку, якщо інструкції не змінювалися, вказівки повинні були бути терміново виконані, але відповідальність за цю ситуацію брав на себе молодший начальник. Керівники вогнеборчих загонів по завершенню пожежі

здійснювали перевірку особового складу та доповідали про результати голові дружини [172, арк. 44].

Добровільні пожежні дружинники, що працювали в загонах, повинні були бути присутні на усіх навчаннях, пожежах, з'являтися за викликом начальника або особи, що його заміщувала, виконувати доручені справи. Вони брали участь в організації пожежних свят, експозицій, вистав, що влаштовувалися для поповнення фонду товариства та популяризації заходів з пожежної безпеки. Якщо особа не змогла бути присутньою на певному заході, ліквідації пожежі тощо, то вона надавала письмові та усні пояснення з цього приводу. Якщо пожежний доброволець три рази підряд не прибував на пожежу або навчання без пояснення причин, він вважався таким, що добровільно вийшов зі складу пожежної команди. Пояснення про причини неявки надавалися начальникові дружини не пізніше трьох днів після інциденту. До поважних причин неприбуття на збір відносилися: хвороба дружинника або його близького родича, командировка до іншого міста або регіону, виконання спеціальних службових доручень, що не давали змоги бути присутнім на місці збору пожежної команди [444, арк. 17].

На пожежі, навчання, маневри, чергування, загальні і інші урочисті збори, на похорони членів дружини, а також для виконання інших службових обов'язків пожежні добровольці повинні були з'являтися відповідно до ситуації у «повній пожежній формі та з номерним знаком дружини, і лише у такому вигляді допускалися до виконання посадових обов'язків» [444, арк. 17]. Лише у виключних випадках (на пожежу) вогнеборці допускалися без форми, але обов'язково з номерним знаком команди, який кожен мав постійно носити з собою. На кожного пожежного заводилася окрема формулярна картка, до якої заносилася уся особиста інформація про нього, а також його заслуги, вчинки, покарання, подвиги тощо.

Усі предмети форми та приладдя дружинники мали надійно зберігати та піклуватися про них, а у випадку псування або втрати за власною виною – відновлювали за свої кошти. За пошкодження обладнання, дорученого цілому

загонові, відповідали усі вогнеборці структурного підрозділу. Якщо втрата майна відбувалася не з вини пожежних, то про це повідомлялося керівництву і начальник загону разом з завідувачем з господарчих справ відновлювали необхідні речі або купували нові за рахунок бюджету команди. Пожежні за бажанням могли носити власний одяг та мати власні інструменти, але при цьому повинні були дотримуватися прийнятих правил в команді: одяг не мав суттєво відрізнятися від загального, пожежне приладдя мало добре функціонувати. Добровільний пожежний дружинник, що вибував з колективу, повинен був повернути завідувачеві господарством видані форму, пожежні предмети та знаряддя. Якщо вони були у незадовільному стані, то колишній вогнеборець оплачував вартість зіпсованих або втрачених речей команди [172, арк. 45].

З метою постійного контролю за станом пожежної охорони у підконтрольному сільському регіоні, при пожежній станції або депо вогнеборчої добровільної команди організовувалося постійне чергування. Кількість чергових визначав начальник дружини та затверджувало керівництво добровільного пожежного товариства. Караули організовувалися начальником дружини. Усі члени добровільної команди повинні були заступати в свою чергу для спостереження за пожежною безпекою на підконтрольній території. Дружинники повинні були з'являтися у зазначений час до пожежного депо або станції у форменому одязі з необхідним особистим пожежним знаряддям. В залежності від масштабу контрольованої території, їх могло бути до десяти осіб. Одного з чергових пожежних вогнеборців начальник команди призначав головним та покладав на нього відповідальність за належне виконання служби під час варті. Під час чергування заборонялися вживання алкогольних напоїв, азартні ігри, безлад та сильний гомін. В години несення денної варті, як виняток, окремі чергові могли знаходитися у себе вдома або за місцем основної роботи, із зобов'язанням не відлучатися із заздалегідь визначеного місця [172, арк. 45].

У випадку одержання від одного з пожежних звістки про загоряння старший караулу мав взяти усіх необхідних заходів для найшвидшого виїзду пожежного обозу на місце надзвичайної події. Він же до прибуття командирів керував особовим складом пожежного колективу з метою оперативного гасіння вогню. Після закінчення чергування старший вогнеборець зміни записував до спеціального журналу усі випадки, що трапилися під час несення його служби та передавав його старшому пожежному наступної зміни. Пожежні, передаючи варту, повинні були доповісти новим змінним вогнеборцям про стан обозу, приладдя, устаткування та пожежного реманенту. Начальники загонів та їх помічники періодично мали відвідувати з метою контролю чергування рядових борців з вогнем, при цьому записуючи усю інформацію до службового журналу варту [172, арк. 46].

Начальник дружини або його заступник за порушення встановлених правил та законів міг накладати на борців з пожежами певні покарання та стягнення. Вони могли бути у вигляді: зауваження; висловленні догани перед строем або в окремому наказі по дружині із внесенням до штрафної книги; призначення на додаткове чергування по пожежній станції або депо дружини; тимчасового усунення з команди з відбиранням формового одягу та знаряддя строком до трьох місяців; позбавлення права носіння форми строком до трьох місяців після затвердження керівництвом товариства; виключення з членів добровільної пожежної команди вогнеборців. Причому накладення грошових штрафів заборонялося. Якщо під час гасіння пожежі на пожежного поступила скарга на дію, що ганьбила звання добровольця, то останнього негайно усували зі складу дружини до завершення спеціального розслідування. Провини членів вогнеборчих колективів, що мали дисциплінарні наслідки, заносилися до спеціальної штрафної книги, яка зберігалася в команді [172, арк. 46].

За видатні заслуги у пожежній справі та бездоганне виконання своїх обов'язків добровольці, за рішенням загальних зборів товариства, могли отримувати певні винагороди. А саме: похвальні дипломи, нагородні відзнаки, грошові та натуральні премії, почесні пожежні сокирки, каски та інші відзнаки

у встановленому порядку. Крім того, за особливо видатні вчинки та подвиги у справі боротьби з вогнем члени пожежних колективів або окремі команди могли представлятися до державних нагород за постановами загальних зборів та посередництвом районних виконавчих комітетів. Пожежний доброволець, що за власним бажанням хотів вийти зі складу команди, повинен був написати відповідну заяву начальникові дружини та здати завгоспу усе видане раніше пожежне майно. Вогнеборці, що вибували зі складу колективу, отримували відповідні посвідчення з інформацією про термін перебування у складі пождружини, про причини звільнення, про посаду, яку особа займала в команді [444, арк. 18].

З початку 1930-х років при сільських добровільних товариствах та командах почали формуватися загони вогнеборців з осіб, молодших 18 років, під загальною назвою «Загони молодих пожежних дружинників». Головною метою створення таких загонів було навчити молодь пожежно-технічним знанням та виховати в них почуття громадської свідомості та відповідальності за взяті суспільні зобов'язання. Членами загонів молодих пожежних добровольців могли бути особи віком від 16 до 18 років, яких набирали з числа членів ЛКСМу, робітничої, колгоспної та бідняцько-середняцької молоді. Молодь, що бажала вступити до цих організацій, зараховувалася туди згідно правил вступу для дорослих добровольчих пожежних колективів. До заяви про вступ додавалася довідка лікаря про придатність до вогнеборчої служби. У селах, де не було лікаря, висновок був необов'язковим. Але майже завжди лікар викликався для разового медичного огляду усіх молодих пожежних, вже після формування загону [444, арк. 44].

Начальника загону молодих дружинників призначав керівник дорослої команди з дійсних членів пожежного товариства чи дружини та затверджували загальні збори ДПТ. Загін молодих вогнеборців поділявся на ланки – сокирників, трубників та охоронців. Начальників ланок обирали загальні збори членів загону, затверджував начальник дорослої дружини. Лише начальник дружини мав право за поданням начальника загону брати на службу людину до

певного загону чи ланки, здійснювати переведення між підрозділами представників особового складу. Молоді пожежні проводили навчання зі справи боротьби з вогнем під керівництвом начальника загону та під загальним наглядом керівника дружини вогнеборців, згідно інструкції внутрішнього устрою бойової частини добровільного пожежного товариства. Час занять з пожежних питань та питань несення варту встановлював командир пожежного колективу, з урахуванням того, щоб перебування молоді у вогнеборчому загоні не відбивалося на їх основній роботі або шкільному навчанні [444, арк. 14зв].

Члени загону молодих пожежних несли встановлені чергування лише протягом заздалегідь встановленого часу (від 8 до 20 годин), і лише у якості допоміжної сили головного складу дорослого пожежного колективу. Під час пожеж або загальних пожежно-технічних навчань підрозділ молодих добровольців переходив під управління начальника дружини. Він міг передавати окремі ланки колективу у розпорядження дорослих вогнеборців за профілем роботи (юні сокирники підпорядковувалися керівникові досвідчених сокирників, молоді охоронці йшли до дорослих тощо). Причому голова молодих вогнеборців здійснював загальне спостереження за їх роботою у різних загонах. Підлітки на пожежах залучалися лише до виконання допоміжних робіт, які не були безпосередньо пов'язані з гасінням пожеж. Членів «молодого» загону не можна було призначати до пожежних варт у місцях розваг та на об'єктах громадського призначення. Явка молодих вогнеборців на пожежу у нічний час (з 20.00 години до 8.00 години) або при температурі повітря нижче 12 градусів по Цельсію не була обов'язковою. Переміщення юних добровольців на обозі дружини дозволялося лише за дозволом командира пожежного колективу [444, арк. 14зв].

При розгляді питань, що стосувалися представників молодого загону борців з вогнем, у дисциплінарному суді, склад членів суду поповнювався двома юними добровольцями з правом дорадчого голосу. Члени підрозділу підлітків-вогнеборців отримували формений та спеціальний одяг на загальних підставах. Бойовий інвентар (каска, рятувальні маски, шнури) видавався

загонові молоді лише на час практичних занять у пожежній справі, згідно наказу командира дорослих добровольців за поданням начальника молодого підрозділу. Членам загону на загальних пожежних тактичних навчаннях дружини видавався брезентовий спецодяг з білою пов'язкою на рукаві та червоними літерами «П.Д.» на ній. Після досягнення представниками загону молодих пожежних дружинників вісімнадцятирічного віку, вони могли подавати до управління пожежного товариства та начальника пожежкоманди заяву про переведення до повноцінних дійсних членів дружини вогнеборців. Це переведення затверджувалося рішенням загальних зборів добровільного пожежного товариства [444, арк. 15].

З 1932 року у нормальних статутах сільських добровільних пожежних дружин відбулися певні зміни, які були спричинені масовим утворенням колгоспів і, відповідно, появою великих соціальних верств – колгоспників та одноосібників. Тепер видатки на утримання вогнеборчої команди покладалися на колгоспи, при яких вони створювалися. Об'єднані дружини могли утворюватися для обслуговування декількох колгоспів і фінансуватися за рахунок бюджетів сільських рад та інших спеціальних фондів. Одноосібники брали дольову участь в утриманні колгоспної дружини за рахунок грошей, зібраних з самотійного обкладання, згідно кошторисів затверджених сільською радою. Вони ж постачали відповідну кількість чергових коней в пожежне депо для бойових виїздів команди на пожежу, згідно списків чергувань, затверджених сільською радою [221, с. 39].

Дружині повинно було надаватися: 1. Спеціальне пожежне депо (сарай або станція) з опаленням та освітленням для охорони пожежного реманенту та устаткування в центральному місці на території колгоспу. У ньому мало бути приміщення для розміщення чергових вогнеборців та коней. У кожній пожежній будівлі мала існувати тривожна пожежна сигналізація; 2. Пожежний інвентар, устаткування та реманент у кількості, встановленій нормативами Головної пожежної інспекції НКЗ СРСР (збільшення його було можливим в залежності від місцевих умов). Необхідно відмітити, що за несення пожежної

варти дружинникам нараховувалися трудодні, але за роботу на пожежах цього не відбувалося. Роботу начальника пожежної дружини розцінювали як роботу бригадира, з нарахуванням трудоднів, за четвертою групою – за перший рік роботи, та за п'ятою групою – за наступні роки згідно постанови НКЗ СРСР від 28.02.1933 року [221, с. 40].

Сільські добровільні пожежні дружини у досліджуваний період були важливою складовою боротьби з вогнем на селі. Самі селяни організовувались для забезпечення нормального стану протипожежного захисту у своїй місцевості. Дружини мали свою специфічну структуру, яка забезпечувала ліквідацію пожеж. Для цього залучали навіть молодь. У додатку Ф надана фотографія добровільної пожежної дружини села Дешки, Богуславського району, Київської області [729]. На ній можна побачити, як виглядали українські добровільні сільські пожежні, їх протипожежний реманент. Держава повноцінно не фінансувала розвиток пожежної справи на селі, особливо в тому, що стосувалося попередження пожеж саме у сільських населених пунктах. Діяльність сільських вогнеборчих дружин позитивним чином впливала на боротьбу з вогнем в аграрних регіонах.

Слід сказати, що вогнеборча справа та пожежна профілактика в 1928–1934 роках в сільських регіонах України мала свою специфіку. На відміну від промисловості, сільське господарство відчувало брак уваги держави в плані забезпечення надійного захисту від пожеж. Звісно, в сільській місцевості були представники державних органів (пожежні інструктори, інспектори, старости), які займалися справами пожежної профілактики та гасіння пожеж. Однак їх діяльність була не завжди ефективною через брак коштів на пожежний реманент та устаткування, заробітні платні, проведення масштабних протипожежних заходів. В досліджуваний період сільським регіонам України дуже не вистачало кваліфікованих пожежних спеціалістів [770, с. 196].

З метою покращення ситуації у вогнеборчій сфері уряд намагався поліпшити стан сільської пожежної охорони через створення добровільних пожежних організацій (товариств та дружин). Селяни самі були залучені до

забезпечення належних заходів з протипожежної охорони своїх будинків та майна. Держава не надавала достатніх коштів для фінансування товариств і дружин, проте останні отримували певні пільги. Великою проблемою в сільському господарстві у досліджуваний період були підпали, що склали найбільший відсоток серед усіх причин пожеж на селі. Це було пов'язане, в першу чергу, з державною політикою колективізації та розкуркулення. Селяни, що постраждали від репресивних заходів органів міліції та НКВС, часто влаштовували підпали власного та усупільненого майна. Тим не менше, сформована система протипожежного захисту на селі, поєднання зусиль держави та громадських протипожежних організацій могла справлятися з пожежною небезпекою, і кількість пожеж на селі поступово зменшувалася.

4.4. Специфіка форменого одягу та знаків відмінності українських пожежних

В період Української революції і перших років НЕПу у українських пожежних не було однакової форми та знаків відмінності. Більшість вогнеборців носила стару, дореволюційну форму або ж повсякденний одяг. У великих містах деякі співробітники пожежної охорони отримували спеціальний одяг від установ та організацій, до яких були прикріплені. Наприклад, у 1921 році у Харкові борцям з пожежами видавалася така форма на літо: кашкет на один рік, комплект з сорочки та шаровар з легкого, але щільного матеріалу – раз на рік. На зиму видавалися: хутряна шапка раз на 3 роки, суконні куртка та шаровари на два роки. Пожежним, задіяним на господарських роботах, додатково видавали костюм, який складався з сорочки, брюк та фартуху – раз на рік. Одяг, який давався постовим пожежним, не належав комусь особисто, а зберігався у пожежній частині. Постовий одяг включав: дві шинелі на кожен пост, два тулупи, дві брезентові накидки з капюшоном, дві пари валяних чобіт з калошами-кьоньгами на кожний пост [597, арк. 5].

Окремо видавався бойовий одяг: каска (безтерміново), брезентовий костюм (2 штуки на рік), короткий козушок (на 2 роки), куртка та шаровари на

ваті (1 комплект на рік), шкіряні чоботи (2 пари на рік), теплі фуфайка і кальсони (2 пари на дві зими), рукавиці з варягами (2 пари на рік), папаха (раз на два роки), в'язаний шолом (раз на два роки), хутрянні рукавиці для кучерів та шоферів (одна пара раз на рік), довгі кожухи для кучерів та шоферів (раз на два роки), шкіряні костюми для машиністів та шоферів (раз на два роки), спідня білизна (2 комплекта на рік), а також ковдра і матрац, два простирадла та дві наволочки (безтерміново) [597, арк. 5]. Втім, видання спеціального одягу в цей період було скоріше виключенням з правил, ніж правилом, оскільки пожежна сфера відчувала великий брак фінансів.

Восени 1925 року Наркомат Внутрішніх Справ УСРР відмінив усе старе обмундирування вогнеборців та старі знаки відмінності і ввів нові [357, с. 61]. Уся форма поділялася на бойову, службову та постову, причому існувала суттєва відмінність у формі рядових пожежних та пожежних-керівників.

Бойова форма представників керівного складу пожежних організацій складалася з брезентового однобортного пальто англійського зразка коричневого кольору, з наплічниками на 4 сантиметри нижче плеча та комірцем-стієчкою [160, арк. 55]. На лівому рукаві пальто, вище ліктя, був службовий знак відмінності, на грудях петля для свистка (роговий свисток з треллю на металічному ланцюжкові, що закладався за борт пальто). На пальто надягався рятувальний пеньковий пояс чорного кольору, шириною 12 сантиметрів з рятувальним карабіном військового зразка та сокиркою у кобурі англійського зразка. Однак брандмайори та начальники пожежних команд замість поясу носили шкіряний ремінь без сокирки. Окрім того, командири вдягали на бойові завдання високі чоботи з ременями на литках та наносниками на носках, а також чорні шкіряні рукавиці з крагами довжиною 20 сантиметрів [769, р. 8].

Пожежна каска того часу мала наступний вигляд. Каска була з білого металу, виготовлена за французьким зразком – з обрізаним гребенем та круглим козирком, який був подовжений та вигнутий по потилиці донизу. Гребінь каски і оковка по козирку на святкових парадах мали бути золоченими [160, арк. 55].

Керівники добровільних пожежних дружин мали золочену каску, повністю виготовлену з жовтого металу. Працівники пожежних команд, нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора носили посередині каски зображення ордену (на щитку замість сокир та пожежного ствола) і девіз «Завжди готовий».

Бойова форма рядових пожежних вирізнялася своєрідністю. Вони були одягнені під час бойових виїздів у брезентову двобортну куртку сірого кольору. Стоячий-відкладний комір куртки був із синіми петлицями у професійних пожежних та червоними – у добровільних вогнеборців. Пожежні працівники мали також брезентові брюки – кльош сірого кольору з ременем та розрізами за зразками флотського одягу, щоб було зручніше їх знімати після пожеж. Вони шилися без кишень. Також до екіпіровки бойового одягу борців з вогнем додавався рятувальний чорний пояс з пеньки на шкірі з грушоподібним карабіном та наспинним кільцем. Кільце та пряжка кріпилися на поясі заклепками на мідних шайбах товщиною 5-6 міліметрів. Це устаткування мали сокирники та трубники, що працювали біля пожежних стволів, трубачі, ординарці і інші, що працювали у зоні досягання вогню та на високих поверхах будівель [769, р. 9].

Рядові члени пожежних дружин мали мідні каски, подібні до касок командного складу, з чорним ремінцем для застібання на підборідді, а також: брезентові рукавиці з крагами, високі чоботи до колін з наносниками на носках; роговий свисток без трелі на ланцюжкові, на лівому боці в районі грудей; рятувальну мотузку у брезентовому чохлі, що мала носитися через ліве плече на віконному гачку з мотузкою (фенстергакен) довжиною в 1 метр; сокиру (не всі) у шкіряній кобурі англійського зразка. Під бойову форму у холодну погоду обов'язково одягалися ватна куртка та штани, що видавалися кожному у кількості двох комплектів [160, арк. 56]. Бойова форма як керівників, так і звичайних пожежних відрізнялася практичністю та була достатньо зручною для виконання службових обов'язків.

Поза бойовими виїздами робітники пожежної охорони мали також спеціальну службову форму, яку повинні були обов'язково носити в робочий

час. Керівний склад (брандмайори, брандмейстери, їх помічники, пожежні інспектори та інструктори) носили службове пальто англійського типу темно-синього кольору з відкладним коміром та петлицями встановленого зразка [357, с. 61]. Влітку замість пальто можна було одягати віскотові та брезентові плащі синього кольору. Носіння пальто або плащів було обов'язковим під час виконання караульної або постової служби [169, арк. 82].

Сорочки-блузи комскладу були також з темно-синьої тканини (влітку – білого кольору) зі стоячим-відкладним коміром висотою 5 см., які застібалися на приховані застібки. На комірі сорочки були петлиці встановленого зразка на фоні кантового світло-синього сукна [169, арк. 82]. Пожежні командири також мали: брюки-напівгаліфе, шкіряний ремінь, нікельовану сокирку [169, арк. 82зв]. Сокирку потрібно було носити під час усіх урочистих подій.

Службова форма для звичайних пожежних була такою, як зазначено у документі НКВС УСРР «Правила носіння формового одягу для пожежних команд та добровільних пожежних організацій УСРР» від 11.09.1925 року. Правила були схожими з порядком правил комскладу пожежних, що і зазначено у документі. Таким чином, одяг на службі звичайних борців з вогнем був «...все таким же, як і для комскладу – службові нарукавні знаки з білого металу на синьому сукні. Ремінь чорний. Каска шкіряної обшивки по піддашку не має. Кашкет такого ж зразка і кольору, як і у комскладу, на піддашок кріпився чорний шкіряний ремінець для підстібання під підборіддям [742, с. 224]. Знаки відмінності на касці та кашкеті усіх розмірів, шиті червоним гарусом або трафаретні на синьому сукні (у добровольців – жовті на червоному сукні)» [169, арк. 84]. Службова форма українських пожежних цього періоду також відзначалася достатньою практичністю та демократичністю.

Третім видом одягу для пожежних 1920-х – першої половини 1930-х років був постовий одяг. Навесні та восени, під час холодів, усім постовим та кучерам, які чатували зовні (біля каланчі чи пожежного дзвону), давали теплі стьобані довгі куртки, поверх був брезентовий халат з капюшоном від дощу. В зимовий період за спеціальними нормами постового спецодягу

забезпечувалися: кучери – кожушком та теплими чоботами, постові та вартові – кожухом та теплими чоботами [160, арк. 57]. Для того, щоб постовий одяг не забруднювався, усім працівникам на стайні та біля обозу давали легку однобортну куртку з брезенту чи полотна, а також штани та кепку.

Головні убори вогнеборців також мали особливості. У пожежних були суконні каски синього кольору. У командирів були круглі напівтверді козирки, прострочені поздовжніми лініями та обшиті коричневою шкірою. Замість луски був шкіряний коричневий ремінець шириною 1 сантиметр з двома пряжками для застібання його під підборіддям. «На лобовій частині каски щит того ж зразка, як і на металевій частині (арматура у вигляді каски та двох перехрещених сокир без девізу), був нашитий сріблом на світло-синьому фоні або виготовлений з білого металу. На суконних касках носіння орденського знака не дозволялося. На внутрішньому боці заднього та бокових козирків містилося спорядження для підстібання шлема на потилиці у зимовий час. Для літнього часу каска виготовлялася з матеріалу, який не линяв (на жорсткому каркасі), як і сорочка. Зимою каски підбивалися ватою» [169, арк. 83].

У позаслужбовий час пожежні використовували високі чоботи до колін (не можна було носити шнуровані чоботи та шкіряні гетри), рукавиці зі шкіри або тканини, кашкети англійського зразка з суконним козирком, обшитим коричневою шкірою, одного кольору з костюмом. На лівій частині кашкету був такий самий службовий металевий або шитий знак, як і на касці. Кашкет мав коричневий ремінець для підстібання під підборіддям. Влітку його дозволялося носити з білим чохлам, який не мав закривати околицю кашкета. Однак, описана форма фактично була введена та використовувалася постійно лише у великих містах на території УСРР, через брак коштів у регіонах її використання було обмеженим. У додатку Х представлений малюнок форми пожежних зразка 1925 року [5, с. 17]. А у додатку Ц – малюнки головних уборів вогнеборців середини 1920-х років [5, с. 19].

У 1928 році форма одягу працівників пожежної справи була спрощена. Замість сорочки-гімнастерки була введена гімнастерка з темно-синього сукна з

накладними кишенями та відкладним коміром з петлицями, виготовленими з світло-синього сукна. Залишалися напівгаліфе з темно-синьої тканини та світло-синім кантом та хромові чоботи. Вводився двобортний бушлат з темно-синього сукна, з відкладним коміром і світло-синіми петлицями, з двома рядами металевих гудзиків білого кольору, по шість гудзиків в ряду. Взимку носили папаху з хутра чорного кольору, влітку – кашкета зі світло-синім околицем, чорним лакованим козирком, темно-синьою тулією. Костюм доповнювався шкіряним ременем коричневого кольору [664, с. 361].

Видача одягу пожежним наприкінці 1920-х років здійснювалося наступним чином: брендмейстер отримував суконний костюм та чоботи раз на рік, брезентове пальто та шинель – раз на два роки, старший сокирник та сокирники – брезентовий костюм, чоботи, шолом під каску (на два роки), каску – безтерміново; старший трубник та трубники – в'язаний шолом під каску, брезентовий костюм, шкіряні чоботи (раз на два роки), каску – безтерміново, в'язані рукавиці (одну пару на один рік). Весь персонал пожежних команд мав шкіряні пожежні ремені [673, арк. 168].

У 1930 році пожежна охорона промисловості була воєнізована. Для неї ввели форму одягу, прийняту у військах ОГПУ при РНК СРСР, яка відрізнялася від загальновійськового обмундирування Червоної Армії лише кольором петлиць та кашкетами. Літня форма була з бавовняної діагоналі захисного кольору за покроєм суконної форми. До неї входили: суконна гімнастерка захисного кольору з відкладним коміром (на планці розрізу – три гудзики з жовтого металу, на грудях – накладні кишені, рукави з манжетами на два гудзика; петлиці крапового кольору з червоним кантом); напівгаліфе з темно-синього сукна; кашкет з околицем крапового кольору (тулія волошкового кольору з краповим кантом, підборідний ремінець та лакований козирок чорного кольору, на лобовій частині околиця – зірка з знаком «серп та молот» з червоної емалі). У командуючого складом були хромові чоботи, а у рядових – ялові. Керівники мали шкіряну портупею з ременем коричневого кольору, пряжкою з білого металу [664, с. 361].

Зимова форма була такою: шинель з сірого сукна, однакова як для рядових, так і для керівників, яка застібалася на приховані гачки-застібки, мала відкладний комір, навскісні прорізнi кишені, петлиці трикутної форми крапового кольору на комірі. Головним убором була «будьонівка» з сірого сукна, з пристроченою зіркою, виготовленою з сукна крапового кольору, на яку кріпилася вже металева червона зірка з емалі.

У 1931 році в УСРР було змінено норми видачі спецодягу та обмундирування для борців з вогнем. Усі пожежні були поділені на кілька груп. Працівники адміністративно-командуючого складу професійних пожежорганізацій отримували брезентове двобортне пальто раз на три роки, інструкторські чоботи, підмітки, шкіряні рукавиці з крагами – раз на рік, суконний шолом – на 2 роки і нікельовану каску – безтерміново. Рядові вогнеборці професійних команд мали: брезентову куртку (носили 3 роки), брезентові брюки (носили 4 роки), ватну куртку та штани (носили взимку один рік), рятувальний пояс з кільцем та карабіном, мідну каску, суконний шолом під каску (на два роки), ялові чоботи (один рік), брезентові довгі рукавиці з крагами (взимку теплі рукавиці), хутряну шапку (раз на три роки), теплі портянки, валянки, підмітки, рятувальну мотузку. На кожний пост видавалися два тулупи у зимовий час. Машиністам, їх помічникам, шоферам, механікам замість брезентового костюма видавався шкіряний, а також рукавиці з крагами. Влітку вони носили формений кашкет, а взимку – шапку-кубанку [354, арк. 5].

Своєрідною була службова форма для керівного складу професійних пожежкоманд. В комплект входили: суконна куртка темно-синього кольору (видавалася раз на два роки), суконний, або шкіряний на ваті чи хутрі робочий бушлат (раз на два роки), суконні брюки – напівгалифе (раз на рік), суконна шинель (раз на три роки), кашкет (раз на два роки), шкіряний ремінь, на літо – легкі куртка, брюки та кашкет, хромові чоботи (раз на рік). Рядові пожежні отримували суконну сорочку, кашкет та бушлат на ваті (раз на два роки), суконні шаровари зразка 1922 року (раз на рік), шкіряний пояс. Влітку мали носити легку гімнастерку, брюки та кашкет. Добровольці також мали свою

форму: брезентову куртку, брезентові брюки флотського зразка, рятувальний пояс з кільцем та карабіном, мідну каску, суконний шолом, брезентові довгі рукавиці з крагами, а взимку теплі рукавиці, формений суконний кашкет з червоним околишем, ялові чоботи та рятувальну мотузку [354, арк. 6].

У 1933 році було затверджено загальне положення про форму обмундирування пожежних організацій в УСРР. Було визначено строки носіння форми робітників пожежної охорони згідно спеціального табелю. До службового одягу відносилися: шинель суконна чорного кольору, шолом суконний, плащ прогумований, гімнастерка темно-синього кольору, кашкет суконний чорного кольору. Згадане обмундирування видавалося раз на два роки. На один рік видавалися штани з сукна темно-синього кольору, комплект літнього костюма, хромові шкіряні чоботи, а також шкіряний ремінь – до зношування. Норми видачі спеціального пожежного одягу відрізнялися для командного та рядового складу вогнеборчої служби. Начальники отримували брезентове пальто та ватну куртку раз на 2 роки, ватні шаровари та шкіряні чоботи на 1 рік, шкіряні рукавиці та металеву каску – до зносу. Вогнеборці, що безпосередньо гасили вогонь, зі спецодягу мали: брезентове пальто, що видавалося раз на 2 роки, шкіряні чоботи та брезентові рукавиці – на 1 рік, металеву каску. Окремо для вартових видавали чотири тулупи та чотири пари валянків або бурок, обшитих шкірою [221, с. 33].

Для обмундирування добровільних пожежних дружин промисловості, МТС, МТМ та радгоспів видавалися: чорні суконні кашкети, ялові чоботи, брезентові штани, брезентові куртки, ватні тілогрійки, шкіряні пояси. Для ДПД, що мали можливість надавати своїм співробітникам обмундирування та спецодяг, лишалася загальна уніфікована форма, як і у всіх пожежних працівників СРСР. Петлиці на формі добровольців робили з сірого сукна без кантів із загально встановленою емблемою і надписом «ДПД». Начальницькому складу добровільних команд встановлювалися білі зірочки на петлиці: для керівника ДПД – три зірки у лінію, для його помічника – дві зірки у лінію, для начальника загону – одна зірка [221, с. 34].

Згаданим вище положенням про форму обмундирування пожежних організацій 1933 року були визначені також правила носіння одягу. Спецодяг одягався під час тривоги, на пожежу або навчання з обозом, а також при виїздах на паради, огляди, демонстрації тощо. Він зберігався на обозі або поблизу нього, в залежності від місцевих умов. Спеціальний одяг був обов'язковим для носіння, як для керівного, так і для рядового складу. Робоче обмундирування пожежні робітники мали носити на службу: при вступі на чергування, в наряди, на варту, при перевірці варті, при явці по справах служби в установи, підприємства і організації тощо. Носіння повного робочого костюма було не обов'язковим для усіх пожежних як рядового, так і командирського складу. Носіння форменого обмундирування поза роботою також було непотрібним, але у випадку використання його поза місцем служби необхідно було дотримуватися положення про форму [221, с. 35].

Спеціальний бойовий одяг вогнеборця без необхідності не повинен був виноситися за межі частини. Пожежний мав утримувати форму в чистоті та охайності. Шинель, бушлат, гімнастерка та френч повинні були бути застебнутими на усі гудзики, зверху на шинель рядові і молодший начальницький склад одягали під хлястик поясний ремінь. Поєднання форменого одягу з цивільним, а також носіння поверх обмундирування будь-яких предметів заборонялося. Працівник пожежної охорони, який був одягнений у форму поза місцем служби або на роботі, при стройових заняттях і офіційних службових зверненнях до іншого пожежного працівника або приватної особи повинен був дотримуватися правил вітання, прикладаючи руку до головного убору та негайно опускаючи її. У форменому одягу, навіть лише за наявності службового кашкета, категорично заборонялося з'являтися у стані алкогольного сп'яніння, займатися роботою, що не стосувалася пожежної сфери. Начальник пожежної частини повинен був не менше одного разу на місяць проводити огляд службового обмундирування, виданого вогнеборцям [221, с. 35].

З 1933 року закріплювалися нові правила постачання і користування обмундируванням. Професійним пожежним форма видавалася підприємством або установою, у яких вони працювали, за рахунок відповідних державних відомчих або місцевих коштів. Це правило розповсюджувалося і на вільнонайманих робітників пожежної охорони НКВС. Членам ДПД форма виготовлялася за рахунок тієї громадської організації, членами якої вони перебували, або за рахунок підприємств, що безпосередньо обслуговувалися дружинниками. Добровільні пожежні мали право купувати одяг за свої кошти, але носити повинні були згідно затверджених пожежними державними органами правил та норм. Латання та прання спецодягу проводилося за необхідністю після розпорядження начальника частини і комісії з охорони праці. Ці процедури здійснювалися за рахунок тієї організації, підприємства або установи, яку обслуговувала команда, частина, варта, дружина. Службовий одяг пожежні ремонтували за власні кошти [221, с. 36].

Нагляд і відповідальність за правильне використання, своєчасне повернення, латання, прання, а також належне збереження форми покладалося на помічника начальника частини та завідувача господарством. На кожного працівника пожежної охорони складалася особиста картка, куди записували видачу та прийом службового одягу, з зазначенням дат та строків носіння. У випадку звільнення або переводу вогнеборця з пожежної організації спецодяг здавався, а службове обмундирування могло залишатися у звільненого за умови компенсації вартості одягу, з вирахуванням за строки використання. Пожежні несли повну відповідальність за отриману форму і за її правильне використання [221, с. 36].

Особливими були спеціальні службові знаки відмінності у українських вогнеборців 1920-х років. Нарукавні знаки командуючого складу пожежної охорони були наступними: на світло-синьому сукні вишитий сріблом трикутник, що складався з двох язиків полум'я, скованих ланцюгом, в основі трикутника – драбина. Всередині верхнього трикутника – пожежна каска на фоні схрещених сокир, над нею була емблема «серп та молот». Під драбиною

(основою верхнього трикутника) був такий самий трикутник з світло-синього сукна, загостренням униз, що був обшитий срібним галуном, на який командирам нашивалися знаки службової відмінності – срібні кутки («пташки»).

Окружний пожежний інспектор носив чотири кутки, помічник окружного інспектора – три кутки, молодший інспектор – три кутки, інструктор – два кутки; брендмайор – чотири кутки, помічник брендмайора та старший брендмейстер – три кутки, брендмейстер команди – два кутки, помічник брендмейстера команди – 1 куток [169, арк. 83зв]. Петлиці зі світло-синього сукна мали форму звуженого до плеча трикутника, у командирів були обшиті срібним галуном. На петлицях кріпилася емблема, на якій зображувалася горизонтально розташована драбина та сковане ланцюгом полум'я. У звичайних пожежних на петлицях були букви, що позначали назву команди або її номер, з металу білого кольору. Форма одягу та знаки відмінності добровільних вогнеборців були аналогічними формі та знакам комунальних професійних пожежних. Відмінність виявлялася лише у кольорі петлиць та нарукавного знаку. Петлиці і нарукавний знак були червоного кольору, а гудзики, емблема головного убору, знаки відмінності виготовлялися з жовтого металу. У рядових вогнеборців на рукавах замість знаків нашивалася емблема спеціальності – сокира у сокирників, ствол у трубників, підкова та кінська голова у кучерів тощо.

У досліджуваній період однією з провідних установ з пожежної безпеки в Україні була Головна інспекція зі справ пожежної охорони УСРР (ГІПО УСРР). У співробітників цієї організації були знаки, що дещо відрізнялися від загальних. На світло-синьому фоні був шитий сріблом трикутник, який складався з двох язиків полум'я, скованих ланцюгом, в основі трикутника – драбина. В середині трикутника була вишита золотими нитками пожежна каска на фоні схрещених сокир та емблема «серп та молот» сріблом. Нижня частина знака мала 5 кутів, вишитих сріблом, на яких перебував металевий геральдичний щит, вкритий червоною емаллю, з лавровим вінком. На щиті був

надпис – УСРР. Обідок щита, лавровий вінок та аббревіатура «УСРР» були позолочені.

Головний інспектор зі справ пожежної охорони УСРР та його помічник носили на нарукавному знакові чотири позолочені кутки. Персонал пожежної інспекції при Народному Комісаріаті Внутрішніх Справ УСРР носив нарукавні знаки, петлиці та емблему жовтого кольору, на головному уборі кількість кутків – згідно займаної посади [664, с. 359].

Особи стройового командного складу, що суміщували основну службу з інспекторською або інструкторською діяльністю, мали носити нарукавні знаки того кольору, який відповідав їх основному місцю роботи. Інспектори та інструктори пожежної охорони за основним місцем роботи мали носити знаки на рукавах та головних уборах жовтого кольору на синьому фоні.

Дизайн нарукавних знаків відмінності у керівників пожежної охорони в регіонах України був спрощений у 1926 році: основа знака зі світло-синього сукна з трикутною формою зверху та звуженою прямокутною – донизу. У верхній частині знака був шитий світло-сірим шовком геральдичний щит, на якому була емблема пожежної охорони, вишита золотистим шовком – пожежна каска на фоні схрещених сокир. Під емблемою були дві лаврові гілки, вишиті золотом, та знаки службових відмінностей – кутки зі срібної тасьми. Нарукавний знак кріпився на лівому рукаві, по верхній лінії обшлягу кітеля чи гімнастерки. У додатках Ч, Ш, Щ представлені малюнки знаків відмінності пожежних УСРР середини 1920-х років на головних уборах, петлицях та нарукавні знаки [5, с. 20–22].

У 1928 році були замінені нарукавні знаки: срібні кутки – на п'ятикутні зірки з білого металу, котрі носилися на петлицях гімнастерки, кітеля, бушлата або шинелі. Окружний пожежний інспектор, брендмайор, начальник пожежної охорони міста носив чотири зірочки, брендмейстер пожежної охорони мав три зірочки, інспектор та помічник брендмейстера – дві зірочки, а начальник зміни (караулу) – одну зірочку [664, с. 361].

З 1930 по 1934 рік службові знаки відмінності керівного складу пожежної охорони були такими ж, як і у регулярній армії та склалися з чотирьох видів геометричних фігур з металу, вкритого червоною емаллю з золотим окантуванням. Кожен вид фігури означав наступне: трикутник – молодший керівний склад, квадрат – середній керівний склад, прямокутник – старший керівний склад, ромб – вищий керівний склад. Начальник пожежної охорони міста у петлицях носив прямокутник (в народі його називали «шпала»), політрук та помічники начальника команди мали чотири квадратики – «кубики», начальники караулів – два «кубики», начальники автоходів (командири відділень) – три трикутники, заступник начальника автоходу (старший пожежний) – два трикутники. У 1932 році керівному складові пожежної охорони змінили кількість знаків відмінності у бік їх збільшення. Начальник пожежної охорони міста мав носити дві «шпали», політичний керівник команди та помічник начальника – одну «шпалу», начальники караулів – по три «кубики» [664, с. 361].

Заступник Наркома внутрішніх справ УСРР Черлюнчакевич, разом з начальником інспекції зі справ комунального господарства Ширяєвим та Головним інспектором з справ пожежної охорони УСРР Коваленком видали у 1925 році Положення про єдиний відмітний нагрудний знак для робітників пожежної справи УСРР. «Для окремих працівників професійних пожежних команд та добровільних пожежних товариств і дружин, і працівникам, що співпрацюють з органами пожежного нагляду та управління (інспектори та інструктори), і інших окремих команд, і дружин встановлюється відмітний нагрудний знак» [169, арк. 85].

Нагрудні відмітні пожежні знаки видавалися виключно працівникам, що проявляли працьовитість, енергійність та повну відданість вогнеборчій справі та пожежній організації в цілому. Почесним знаком нагороджувалися і організації, і окремі особи – вогнеборці. Право на нагородження мали пожежні організації, керівники пожежної охорони, виконкоми органів місцевих господарств, а також установи, яким підпорядковувалися професійні і добровільні пожежні

команди та дружини. Організація або уповноважена особа представляла справу працівника пожехорони до нагородження з усіма супровідними документами до місцевого органу НКВС УСРР з пожежного нагляду (пожежного підвідділу або старшого пожежного інспектора комунального господарства), які усі документи з власним висновком передавали на затвердження до центрального органу НКВС через пожежну інспекцію відділу комунального господарства.

Після затвердження НКВС УСРР громадянинові видавалося спеціальне посвідчення на право носіння знака. Він мав носитися на лівому боці грудей та повинен був відповідати затверженому зразку. У випадку нагородження знаком команди або дружини в цілому – усі співробітники колективів мали право носити відзнаку до того моменту, коли хтось звільнявся з команди, і тоді ця особа мала повернути знак та усі документи, що підтверджували його. Особи, що отримували почесний знак, підвищувалися на один розряд у зарплатному табелі, мали привілейоване право на отримання невиборних посад в системі пожежної охорони і не могли бути звільнені з власних посад без повідомлення до Центральної пожежної інспекції НКВС УСРР [169, арк. 85зв].

Для осіб, які хотіли мати знаки пожежної охорони, надавалася можливість подання прошення до НКВС з метою отримання спеціальних жетонів. Єдиний відмітний знак був універсальним для усіх співробітників пожежної справи – мав єдину форму, зміст і колір металу. Знак виготовлявся у вигляді щита овальної форми, з лавровими вінками по краях. Знизу лаврових гілок проходила стрічка з написом «Пролетарии всех стран – объединяйтесь!». Над стрічкою зображувався схід сонця з променями по всьому фонові знака. Посередині емблеми почесної відзнаки зображувалася каска пожежного нового зразка, над нею були перехрещені французький ключ та пожежна сокира. Над каскою малися букви «УСРР», а на кінцях лаврових гілок зверху був зображений знак «Серп та молот». Зліва направо під каскою проходило древко з червоним прапором. Колір металу знака був таким: лаврові гілки, стрічка, каска, ключ, сокира, серп та молот – золотисті; древко прапору – коричневе; прапор червоний з емалі; сонце червонувате, світліше за прапор; букви «УСРР»

– кольору прапора, з емалі; фон щита знизу рожевий та зверху – густо-синій. Знаки могли бути як набірними, так і штапованими, єдиними за кольором [169, арк. 86]. Малюнок відмітних нагрудних знаків для робітників пожежної охорони УСРР представлений у додатку Б [5, с. 23]. Варто зазначити, що нагрудні спеціальні знаки не заміняли собою службові знаки відмінності пожежних у 1925–1930 роках. Їх могли носити усі нагороджені особи, а також члени пожежних команд, нагороджених відзнакою, які мали посвідчення на право носіння знака. Існування спеціального вогнеборчого службового та бойового обмундирування вогнеборців допомагала підвищенню дисциплінованості в частинах, зменшенню плутанини під час гасіння пожеж, підвищенню авторитету пожежних в суспільстві.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Загальний стан розвитку пожежної охорони в УСРР у 1928–1934 роках характеризувався своїм неоднорідним розвитком. З 1928 по 1931 рік коли вся пожежна охорона знаходилася в системі Народного комісаріату внутрішніх справ, боротьба з пожежами йшла цілеспрямовано та централізовано. Існувала спеціальна сформована система органів державного пожежного нагляду, яка включала в себе усі міські, сільські та відомчі пожежні організації. І хоча боротьба з пожежами мала певні проблеми в цей період, все ж рівень вогняної небезпеки в республіці поступово знижувався.

У зв'язку з реформуванням НКВС на початку 1930-х років пожежні справи перейшли у відання органів комунального господарства. Уся вибудована система пожежного нагляду була порушена. Окремі відомства, як то: Народний комісаріат земельних справ, Народний комісаріат шляхів сполучення, Вища рада народного господарства (згодом Наркомати легкої та важкої промисловості), армійське відомство взяли справи пожежного нагляду у своїх відомствах під власний контроль. У них існували спеціальні воєнізовані пожежні команди. І хоча номінально за стан загальної пожежної безпеки в

республіці відповідало з 1931 року Центральне управління пожежної охорони Народного комісарату комунального господарства УСРР, реально їй підпорядковувалися лише комунальні міські пожежні організації.

Згадані процеси перебудови та переорганізації пожежної охорони у 1931–1934 роках досить негативно вплинули на стан пожежної безпеки в республіці. НККГ УСРР, до відання якого відійшла уся пожежна охорона республіки, не справився із завданням з забезпечення належного стану пожежної безпеки в УСРР. На пожежну охорону саме міст та селищ виділялося недостатньо коштів, вогнеборці відчували проблеми з харчовим забезпеченням [781, с. 436] кількість пожеж збільшувалася, зокрема у селах зростала кількість умисних підпалів, а окремі міські комунальні команди фінансувалися недостатнім чином. Фінансові вливання у сферу пожежного захисту були більш-менш достатніми у промисловості, транспорті, армії. Це було пов'язано із специфікою політики форсованої індустріалізації в країні. Воєнізацією окремих пожежних служб, секретністю, боротьбою з шкідниками і ворогами народу пояснюється і обмежена статистична інформація про кількість пожеж, стан вогнеборчих команд, наявність пожежного устаткування і реманенту в усій системі пожежної охорони УСРР наприкінці досліджуваного періоду. З середини 1934 року, після створення НКВС СРСР та Центрального управління пожежної охорони СРСР, розпочинається новий етап розвитку української пожежної служби.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [742; 745; 753; 760; 762; 769; 770; 775; 781; 942; 943].

РОЗДІЛ 5. ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА УКРАЇНСЬКИХ ПОЖЕЖНИХ У 1918 – 1934 РОКАХ

5.1. Становлення та розвиток пожежних технікумів в УСРР

Професійна освіта вогнеборців в системі пожежної безпеки займала значне місце. Для запобігання пожеж, керування ліквідацією пожеж, усунення наслідків займань потрібні були спеціально навчені пожежні фахівці. Протягом досліджуваного періоду їх готували спеціальні вогнеборчі школи, курси з різним строком навчання, а також технікуми. В УСРР у досліджуваний період існувало два пожежних технікуми – у Харкові та Запоріжжі. Вони розпочинали свою освітню діяльність як Українські курси пожежних техніків у Харкові з 1921 року та Школа брандмейстерів у Запоріжжі з 1918 року. Ці навчальні заклади пройшли періоди специфічної організації, складного становлення та поступового розвитку.

Про діяльність Запорізького пожежного технікуму ми маємо небагато інформації. У 1918 році за рішенням правління Запорізького Добровільного Пожежного Товариства (ЗДПТ) була організована школа брандмейстерів з однорічним строком навчання [772, с. 184]. Утримання запорізької школи брандмейстерів взяло на себе Запорізьке добровільне пожежне товариство, яке надавало необхідні кошти та приміщення для роботи [844, с. 29]. В роки Української революції і перші роки НЕПу робота освітньої установи для пожежних була дуже ускладнена, не вистачало кваліфікованих та досвідчених педагогів, навчальних посібників, навчального пожежного реманенту тощо.

З початку свого існування школа брандмейстерів знаходилася у підпорядкуванні Запорізького округового відділу народної освіти, який періодично надсилав необхідні директиви установі та з яким щорічно погоджувалися навчальні програми і плани школи з підготовки пожежних [844, с. 29].

У школі вивчалися пожежна тактика та практика пожежної справи, будова пожежних машин, пожежна сигналізація, основи будівельного

мистецтва, водопровідних споруд, організація пожежних команд та інші дисципліни. Перший випуск відбувся ще у вересні 1919 року. У червні 1920 року відбулися чергові вибори педагогічної ради школи брандмейстерів Запоріжжя. Її головою став Г. Є. Люткевич. Було зараховано 12 нових слухачів, в тому числі з Юзівки, Маріуполя, Ростову на Дону, Симферополя [430, с. 115]. У 1923 році, згідно з постановою міської ради, школа брандмейстерів була передана до системи народної освіти як пожежна професійно-технічна школа. Було введено ряд нових предметів: профілактика пожеж, теорія горіння, законодавство і статистика, автосправа [115].

Запорізька школа пожежних за сприяння ЗДПТ та Запорізького відділу народної освіти на початку 1920-х років добилася в Українського головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Укрголовпрофобру) та Українського військового округу включення її до мережі навчальних закладів, слухачі яких отримували відстрочку від призову на весь період навчання.

До 1923 року навчання проводилося безкоштовно, але в подальшому, щоб утримувати педагогічний та адміністративно-технічний персонал, побудувати фізичний кабінет та хімічну лабораторію, була введена плата за освіту від 3 до 6 карбованців на місяць. При цьому учні – добровільні пожежні ЗДПТ не платили за отримані знання. У 1928 році плата складала від 7,5 до 15 карбованців на місяць. При школі існував безкоштовний гуртожиток на 10 курсантів [772, с. 185]. При школі у 1923 році пожежним товариством був організований пожежний музей, який постійно поповнювався новими експонатами, моделями, плакатами тощо [430, с. 116]. В основному їх надсилали з різних частин України випускники освітнього пожежного закладу, а також майстрували самі студенти, що навчалися у запорізькій школі.

До 1925 року курс навчання в школі брандмейстерів Запоріжжя був однорічним. Це пояснювалося тим, що до середини 1920-х років у пожежній освітній установі навчалися люди з великим досвідом практичної пожежної роботи та належним рівнем загальноосвітньої підготовки. У подальшому

контингент учнів змінився, «дошкільна» підготовка абітурієнтів погіршилася, тому керівництво школи було вимушене збільшити термін навчання до 2-х років, щоб продовжувати забезпечувати задовільний рівень професійної підготовки випускників.

Для абітурієнтів, що вступали на 1 курс брандмейстерської школи у 1925 році, необхідною умовою було володіння знаннями на рівні семирічної загальноосвітньої школи (якщо у вступника було посвідчення про закінчення семирічки – він зараховувався без додаткових навчальних перевірок). У випадку, якщо особа мала бажання вступити одразу на 2 курс школи пожежних, вона мала надати шкільний атестат семирічки, додатково здати іспити з дисциплін «Будівельні матеріали», «Історія пожежної справи», «Технологія», «Медична допомога». Кандидати, що вступали до школи брандмейстерів, окрім навчальних іспитів та медичної комісії проходили перевірку інших даних (соціальний стан, вік, пожежний стаж, судимості тощо) [844, с. 29]. За рівних результатах вступних випробувань перевага при вступі до школи надавалася у наступному порядку: першими мали бути зараховані добровільні пожежні Запорізького Добровільного Пожежного Товариства, другими – добровольці та професійні пожежні УСРР, третіми – вогнеборці з інших республік Радянського Союзу, четвертими – студенти, учні шкіл та члени профспілок, останніми – «нетрудовий елемент» [844, с. 29]. Після проведення успішних випускних іспитів та заліків пожежні отримували звання «брандмейстер» за рішенням педагогічної ради освітнього закладу.

За період з 1918 по 1928 рік школа брандмейстерів Запоріжжя підготувала 87 кваліфікованих вогнеборців. У 1918–1919 навчальному році випустилися 3 особи, 1919–1920 році – 5 осіб, 1920–1922 році – 8 осіб, 1922–1923 році – 16 осіб, 1923–1925 році – 22 особи, 1925–1926 роках – 11 осіб, 1926–1927 році – 9 осіб, 1927–1928 році – 13 осіб. У статистичних даних враховані тільки ті особи, що успішно закінчили школу. Були ще й такі (особливо у 1918–1921 роках), що не закінчили навчання через брак загальноосвітньої підготовки [844, с. 29]. Школою брандмейстерів до 1928 року керувало Правління ЗДПТ, а

адміністративно-технічний персонал закладу освіти складався з начальника школи, помічника начальника школи, секретаря та брендмейстера.

У 1928 році потреби школи брендмейстерів вирости. Кількість людей, що отримували пожежні знання, зростає, тож необхідні були нові навчальні посібники, канцтовари, пожежний інвентар тощо. Українська економічна нарада при РНК УСРР наказала Укрдержстрахові виділити для цього 2970 карбованців. Крім того, Всесоюзна організація державного страхування додала ще 3000 карбованців. Це дозволило покрити дефіцит коштів для утримання школи пожежних на 1928–1929 рік [844, с. 29]. Були відкриті новий фізичний кабінет, хімічна лабораторія та бібліотека.

В тому ж 1928 році для вступу до школи брендмейстерів Запоріжжя було подано 50 заяв, однак 10 осіб були відсіяні через незадовільний стан здоров'я, а ще п'ятьох не допустили до навчання через низький загальноосвітній рівень. Усього у 1928 році навчалось 30 чоловік на першому курсі та 15 чоловік на другому курсі. Внаслідок посилення вимог до кваліфікації випускників школи вогнеборців, у 1928–1929 навчальному році були дещо оновлені навчальні програми та плани закладу освіти. Була збільшена кількість навчальних годин з деяких дисциплін. Загальний навчальний план Запорізької дворічної пожежної школи включав 1484 години на вивчення теоретичного матеріалу та 640 годин для практичних занять [844, с. 29].

На 1928 рік 90 % випускників школи пожежних у Запоріжжі, які закінчили навчання з 1918 по 1928 рік, працювали на посадах начальників пожежної охорони великих підприємств, керівників професійних та добровільних пожежних команд та дружин, брендмейстерів, помічників брендмейстерів, пожежних інспекторів та інструкторів, завідувачів пожежною справою на залізничному транспорті, у промисловості, комунальному господарстві та сільському господарстві [844, с. 29].

Рада Народних Комісарів УСРР наказом від 19 липня 1930 року реорганізувала усі курси та професійно-технічні школи у технікуми [274, с. 11]. Пожежну школу брендмейстерів Запорізького пожежного товариства імені

Дзержинського було перетворено на Запорізький пожежний технікум (ЗПТ) [115] з трирічним курсом навчання. Відомо, що у 1929–1930 навчальному році школа брандмейстерів у Запоріжжі випустила 32 кваліфікованих пожежних фахівці, а у 1930–1931 навчальному році вже ЗПТ випустив 28 фахівців з пожежної безпеки. Директором технікуму з 1930 по 1931 рік був Г. Є. Люткевич, якого у 1931 році змінив на посаді О. Г. Чечерський, якого «попрохали піти» у 1932 році, внаслідок перевірки [430, с. 119, 128].

З початку 1930-х років змінюються навчальні програми, активно впроваджується марксистсько-ленінська ідеологія навіть у пожежні дисципліни. Керуючись цитатою Сталіна «...нам нужны такие командные и инженерно-технические силы, которые способны понять политику рабочего класса нашей страны, способны усвоить эту политику и готовы осуществить ее на совесть» [306, с. 6], у технічних і не тільки навчальних закладах працівники Народного комісаріат освіти здійснювали різноманітні перевірки.

Така перевірка у середині 1932 року відбулася у Запорізькому пожежному технікумі. Вона встановила «ряд кричущих фактів викривлення політики партії та директив уряду у питаннях підготовки нових кадрів» [306, с. 6]. Перевіряючи відмітили вкрай низький відсоток робітників у складі студентів технікуму. Серед 129 учнів членів ВКП(б) було лише 5 чоловік (тільки на старших курсах), в апараті управління технікуму взагалі не було членів ВКП(б), 60 % осіб, що навчалися, не були членами професійних спілок. Третій курс технікуму був укомплектований наполовину студентами, що не закінчили 1 та 2 курсів, а були прийняті одразу на третій.

Значні претензії комісія Наркомату освіти УСРР мала до науково-педагогічного складу та процесу викладання дисциплін. «Технікум абсолютно не забезпечений викладацьким персоналом. Наприклад, один викладач читав п'ять дисциплін, в той же час обіймаючи основну посаду доктора в одному з закладів міста. Усі спеціальні пожежно-технічні дисципліни викладав директор технікуму, одночасно займаючи посаду начальника управління пожежної охорони міста Запоріжжя» [306, с. 6].

Ці претензії можна вважати доцільними та суттєвими, але інші виявлені недоліки роботи пожежного навчального закладу були абсурдними з сучасної точки зору, але абсолютно відповідали духу того часу. Ревізорами було зазначено, що «...викладалися дисципліни поверхово, схематично. Про жоден марксистсько-ленінський аналіз дисциплін, які викладалися (що вимагає зараз партія від усіх навчальних закладів) у Запорізькому пожежному технікумі не було й мови. Більшість викладачів не мали чіткого уявлення про суть марксистсько-ленінської методології у педагогічній роботі. Жодної участі викладацький склад у суспільному житті не приймав. Викладачі, в цілому, не забезпечували засвоєння студентами знань та навичок, необхідних для кваліфікації пожежного техника. В програмах загальноосвітніх та технічних дисциплін марксистсько-ленінська методологія та діалектика не отримали відображення. Так, наприклад, історія техніки викладалася у розрізі статутів, команд, посад, чинів тощо. В той час, коли усі навчальні заклади, проаналізувавши лист товариша Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція», на його основі перебудовували свою роботу, студенти та викладачі Запорізького пожежного технікуму у більшості своїй пройшли мимо цього листа» [306, с. 6]. З сучасної точки зору зрозуміло, що у пожежному навчальному закладі ідеологічні настанови Маркса, Леніна, Сталіна, які жодного відношення не мали до пожежної охорони були не потрібні. Але за не дотримання офіційної державної ідеології у той час можна було суттєво поплатитися. Що, врешті-решт, і відбулося з керівництвом освітньої установи [772, с. 187].

Викладачі були звинувачені у проведенні навчального процесу за допомогою старої лекційної системи, ігноруванні нових активних методів в освіті, в тому числі невикористанні методу бригадно-лабораторного навчання. Вказувалося на брак навчальних посібників, літератури та наочних посібників. Не зрозумілим було наступне зауваження комісії НКО УСРР – «... ленінський метод соціалістичних змагань та ударництва в технікумі не покладений в

основу роботи. Ударних бригад нема, немає ударників як серед студентів, так і серед викладачів» [306, с. 6].

У 1932 році керівництво Запорізького пожежного технікуму та деякі викладачі були звільнені з роботи. Не виключено, що деякі з них були згодом репресовані. У 1932–1934 році нове керівництво намагалося «вірно» проводити лінію партії у процесі навчання, впроваджуючи вчення Леніна-Сталіна в освітній процес. У 1934 році після створення Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, у підпорядкування до якого відійшла уся пожежна охорона УСРР, Запорізький пожежний технікум перейшов до нового етапу свого розвитку [770, с. 215].

З метою стабілізації протипожежної ситуації на українських територіях, підконтрольних більшовицькій владі, тут починають створюватися спеціальні курси для підготовки кваліфікованих пожежних. Так у 1921–1922 роках у місті Харкові працювали Українські курси пожежних техніків (УКПТ), на базі яких через певний час з'явилися Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР, а у 1930 році – Харківський пожежний технікум.

У планах керівництва пожежної охорони України створення пожежної освітньої установи в республіці, зокрема у Харкові, було вже у середині 1920 року. У відповіді Харківського пожежного підвідділу відділу комунального господарства на акт інспектора Харківського губернського відділу страхування від 25.06.1920 року про заходи, щодо покращення ситуації у м. Харкові у вогнеборчій справі вказувалося на «... організацію та відкриття в Україні пожежно-технічних дворічних курсів за прикладом Петрограду, для випуску командного складу з належною практико-теоретичною підготовкою» [273, арк. 56]. Від ідей створення невдовзі перейшли до практики.

Діяльність УКПТ у місті Харкові у 1921 році підтверджується рядом документів [830, арк. 6, 28, 32, 40, 72, 98, 123, 153, 170]. Поступово формувалася адміністративно-викладацький апарат курсів. З першого березня 1921 року наказом № 13 по пожежних відділах Всеукркомунвідділу при НКВС УСРР начальником Українських курсів пожежних техніків було призначено Миколу

Рижова, помічником начальника курсів – Іллю Іванька, помічником брандмейстера курсів – Антона Францевича, креслярем курсів – Володимира Шпера [830, арк. 40]. У наказі № 15 від 20 березня 1921 року по пожежному відділу Всеукркомунвідділу лікар Харківської комунальної пожежної команди М. Пивоваров призначався лікарем УКПТ, інженер-електротехнік Н. Проскурніков – викладачем з електротехніки, Л. Новський – викладачем з геометрії. Платити їм мали за кожну проведену лекцію [830, арк. 98]. З 1 квітня 1921 року замість Мойсея Попкова, який був брандмейстером УКПТ з кінця 1920 року, на цю посаду призначався інструктор пожежного підвідділу Йосип Дунець [830, арк. 32], а каптенармус пожежної команди Харкова Лаврентій Вальчак переходив на роботу комірником до УКПТ [830, арк. 28]. Пожежний комунальної команди Харкова Іван Макаров став завгоспом курсів пожежних [830, арк. 6]. Був також і брандмейстер-вихователь курсів – С. П. Андрюшин, він же «викладав практичні знання з пожежогасіння» [830, арк. 72].

Офіційне відкриття Українських курсів пожежних техніків у Харкові відбулося 1 серпня 1921 року [830, арк. 89]. У серпні 1921 року при українських курсах вогнеборців-техніків був організований пожежний музей, до якого звозили креслення, фотографії, знаряддя попередження та гасіння пожеж, знімки та креслення пожежних будівель, усіляку пожежну літературу» [830, арк. 123].

Робота курсів була дещо ускладнена діяльністю начальника курсів Миколи Олексійовича Рижова, який також працював у цей період харківським брандмайором. В його роботі вистачало помилок та хиб. Вже у перший місяць своєї роботи керівником УКПТ він отримав офіційне зауваження від одного з керівників ЦПВ НКВС УСРР Л. Куропатенка за те, що не надав ордерів, накладних та інших документів на отримані для курсів «предмети та матеріали» [830, арк. 98]. На початку жовтня 1921 року його було звільнено з посади начальника Українських курсів пожежних техніків і на його місце був призначений досвідчений пожежний Микола Васильович Михайлов [830, арк. 153]. 22 жовтня 1921 року вже Михайлова на посаді начальника УКПТ заміщує

І. А. Іванько [494, арк. 44]. Згодом М. О. Рижов був заарештований, пізніше його відпустили. На нього писалися запити до Москви стосовно його біографії. Можна сказати, що репутація першого начальника Українських курсів пожежних техніків була доволі сумнівною. Незважаючи на це, у сфері пожежної охорони України він протримався до середини 1920-х років.

На початку 1922 року відбувся перший випуск пожежних техніків з українських курсів у м. Харків. Одразу був здійснений набір другої черги пожежних абітурієнтів, однак вони не змогли довчитися через повну відсутність фінансування і були розпущені [147, арк. 54]. Це було викликане впровадженням нової економічної політики в державі. Як наслідок, пожежні організації переводилися на самоокупність та часто закривалися.

Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР, створені 17 липня 1928 року, можуть вважатися історичним наступником Українських курсів пожежних техніків. По-перше: і Українські курси пожежних техніків [830, арк. 123] і Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР [153, арк. 114] працювали за однією і тією ж адресою, в одній будівлі – м. Харків, вулиця Чернишевська, 98. По-друге: і Українські курси пожежних техніків і Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР мали майже ідентичний адміністративно-технічний склад персоналу [830, арк. 6, 28, 32, 40, 98; 153, арк. 13]. По-третє: і на Українських курсах пожежних техніків, і на Всеукраїнських пожежно-технічних курсах НКВС УСРР викладалися схожі навчальні дисципліни [367, арк. 4; 153, арк. 24]. По-четверте: і Українські курси пожежних техніків і Всеукраїнські пожежно-технічних курси НКВС УСРР мали пожежні музеї [830, с. 123; 50, с. 30]. Вірогідно, музей ВКПТ НКВС залишився у спадок від УКПТ, оскільки на момент створення курсів у 1928 році музей вже існував, а не створювався. По-п'яте: організацією Всеукраїнських пожежно-технічних курсів НКВС УСРР займався начальник Українських курсів пожежних техніків Микола Васильович Михайлов [830, арк. 153; 153, арк. 10–18, 38], а лектор Українських курсів пожежних техніків С. Бойчевський згодом працював вже помічником начальника з навчальної частини ВПТК НКВС УСРР [830, арк. 145;

153, арк. 123]. По-шосте: і Українські курси пожежних техніків, і Всеукраїнські пожежно-технічних курси НКВС УСРР (з 1930 року Харківський пожежний технікум) проводили повні курси підготовки пожежних фахівців і випускали їх для роботи у пожежній галузі народного господарства [147, арк. 54; 261, арк. 22–24]. По-сьоме: і Українські курси пожежних техніків, і Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР випускали фахівців – «пожежних техніків». В чому явно простежується спадковість професійної підготовки курсантського контингенту [153, арк. 27]. По-восьме: і випускники УКПТ, і новоспечені фахівці ВКПТ НКВС УСРР могли працювати на однакових посадах [376, арк. 35; 153, арк. 35]. По-дев'яте: і Українські курси пожежних техніків, і Всеукраїнські пожежно-технічні курси входили до структур Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. По-десяте: і УКПТ, і ВКПТ НКВС УСРР мали однакову структурну внутрішню організацію – Раду курсів з головою ради та секретарем ради курсів [376, арк. 35; 153, арк. 49зв, 50].

Деякі центральні державні органи в Москві були проти відкриття в Україні пожежно-технічних курсів. Наприклад, Головне правління державного страхування СРСР з центром у Москві відмовило керівництву України у наданні 25000 карбованців на утримання Всеукраїнських пожежно-технічних курсів у 1928 році. Держстрах СРСР повідомив, що «...не вважає доцільним створення нового спеціального освітнього закладу при наявності Ленінградського пожежного технікуму. Приймаючи до уваги пропускну здатність Ленінградського пожежного технікуму у кількості 25–30 висококваліфікованих спеціалістів на рік, варто визнати, що потреби всього Союзу, в тому числі і в УСРР у пожежних фахівцях вищої кваліфікації можуть бути цілком покриті зазначеним технікумом у Ленінграді» [153, арк. 9]. Центральний держстрах наголошував, що створення нового пожежного освітнього закладу призведе до перенасичення пожежними фахівцями, він пропонував натомість надати Україні певну кількість місць у пожежному технікумі Ленінграда.

17 липня 1928 року на базі колишніх Українських курсів пожежних техніків за адресою: м. Харків, вул. Чернишевська, 98 (двоповерхова будівля Шевченківської пожежної частини) рішенням РНК УСРР відкриваються дворічні «Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР» [50, с. 30]. Вища рада народного господарства виділяла на це 10000 карбованців на рік, а Укрдержстрах – 35000 карбованців на рік. Адміністративний та викладацький апарат курсів утримувався за кошти міського відділу комунального господарства [153, арк. 1зв]. Начальником курсів призначався Тимофій Олександрович Левченко, який був до того начальником пожежної охорони м. Луганська та Луганської округи. Всеукраїнські пожежно-технічні курси (ВПТК) у Харкові були підпорядковані НКВС УСРР та знаходилися під навчальним контролем Наркомату освіти УСРР (НКО УСРР). Пожежні курси мали завданням: «... підвищувати кваліфікацію командного складу існуючих протипожежних установ і організацій, готувати нових робітників для протипожежних установ і організацій» [153, арк. 1].

На перший курс навчання планували запросити 40 осіб, а загальна кількість учнів не мала перевищувати 80 чоловік. Їх могли відряджати округові виконавчі комітети, державні установи та підприємства при затвердженні НКВС УСРР, ВРНГ УСРР, Укрдержстрахом, Всеукраїнським комітетом професійної спілки робітників комунального господарства (ВУК СРКГ).

18 лютого 1929 року були затверджені правила прийому до Всеукраїнських пожежно-технічних курсів у м. Харків на 1928–1929 операційний рік. Особи, що бажали вступити до освітнього закладу, повинні були подати заяву про вступ на ім'я начальника курсів, а також документ про освіту, відомості про соціальний стан родини, паспорт, довідку про відношення до військової повинності, інформацію про пожежний та громадський стаж, анкету з особистими даними, дві фотокартки. Документи можна було надсилати поштою. У випадку відсутності хоча б одного з зазначених документів у абітурієнта (окрім шкільного атестату) заяву про вступ не розглядали. На навчання приймалися чоловіки, що мали, як мінімум, семирічну

шкільну освіту, не молодші 22 і не старші 35 років. Перевага надавалася тим, що мали стаж пожежної роботи. Приймати старших або молодших осіб можна було у виключних випадках, фіксуючи обґрунтування у протоколах приймальної комісії [153, арк. 1].

Усі вступники проходили медичну комісію [153, арк. 55]. Претенденти на навчання складали іспити з суспільствознавства, української та російської мови, математики, фізики, географії, природознавства. У першу чергу до курсів приймалися випускники робітничих факультетів. Потім зараховували у наступній послідовності: робітники та трудові селяни (бідняки, середняки та їх діти і утриманці, члени КП(б)У та ЛКСМУ), інші особи, що прирівнювалися до робітників і селян (червоноармійці, командно-адміністративний та політичний склад Червоної армії та флоту, ДПУ та їх діти і утриманці, діти інвалідів Червоної армії і флоту, діти сільських освітян, районних лікарів, агрономів, викладачів установ масової профосвіти та представників інженерно-технічної інтелігенції). Потім – діти службовців, кустарів та ремісників та інші категорії населення. В межах кожної групи надавалася перевага особам, що мали стаж на пожежній роботі від трьох років, а також особам, що мали найвищий рівень освітньої підготовки [153, арк. 56]. Як бачимо, відбувалася соціальна диференціація при вступі на курси пожежних працівників.

Відповідальність за приймальну кампанію покладалася на завідувача курсів (голову приймальної комісії), членів комісії – представників відділів спілки робітників комунального господарства, народної освіти, НКВС УСРР, ВРНГ УСРР, Харківського окружного партійного комітету, Харківської міської ради. Вони розглядали заяви та документи абітурієнтів, здійснювали професійний відбір, проводили «психо-технічні іспити», на підставі вищезазначеного зараховували до навчання на курсах [153, арк. 56]. У випадку, якщо заяв до вступу було менше квоти у 40 осіб, усіх бажаючих зараховували автоматично за наявності документу про семирічну освіту, кому було відмовлено у вступі – повідомляли офіційним листом за підписом начальника курсів. Питання про вступ до навчання вирішувалися голосуванням комісії. У

випадку незгоди певних членів комісії із зарахуванням або не зарахуванням особи писалися пояснення, які надсилалися з усіма матеріалами до управління професійної освіти НКО УСРР, яке остаточно вирішувало проблемні аспекти вступу. Умовно приймати до курсів без відповідної підготовки, із зобов'язанням скласти іспити у той чи інший термін не дозволялося. Після вступу особам, що не потрапили до курсантів, повертали документи. Документи тих, що вступили, залишалися протягом періоду навчання на курсах. Після завершення вступної кампанії, звіт про неї надсилався до управління професійної освіти НКО УСРР, НКВС УСРР, ВРНГ УСРР та ВУК СРКГ УСРР [153, арк. 57].

Усі курсанти забезпечувалися місцем у безкоштовному гуртожитку, вони не платили за навчання та отримували щомісячну стипендію. Крім того, вони забезпечувалися за рахунок держави обмундируванням, харчуванням, навчальними посібниками, а за їх родинами зберігалось грошове утримання курсанта за останнім попереднім місцем його роботи [50, с. 30]. Курсанти, які вступали до освітнього закладу, мали навчатися за навчальною програмою, розробленою за зразком документів Ленінградського пожежного технікуму. Лекторський склад забезпечував виконання розробленого навчального плану з врахуванням специфіки пожежно-технічних курсів. Метою роботи курсів була підготовка не тільки начальників пожежних організацій, але й самостійних керівників профілактичних заходів пожежного спрямування у всіх галузях народного господарства і пожежних техніків [50, с. 30].

Після проведеної вступної кампанії влітку 1929 року, з 1 вересня 1929 року розпочалися заняття. У розпорядженні 42 курсантів було «світле приміщення під гуртожиток, великий клас з тристороннім світлом, фізичний кабінет та хімічна лабораторія, забезпечені приладами, хімічним посудом та реактивами». З початку навчального року могли проводитися практичні заняття та ставитися досліди. Курси мали музей та приміщення під «червоний куток» [50, с. 31].

Серед першого набору ВПТК НКВС УСРР у місті Харків 16 осіб було відкомандировано відділами комунального господарства, 22 особи – ВРНГ УСРР, 2 особи – Південною залізницею, 1 особа – Донецькою залізницею, 1 особа – Управлінням військового округу (УВО). Більшість з них мали 5–7 років стажу роботи на посадах пожежного профілю. 28 осіб були членами комуністичної партії, 1 особа – членом комсомолу, 13 осіб були безпартійними. За соціальним станом 19 осіб були робітниками, 19 – селянами, 4 – службовцями. Окремо від навчального процесу курсанти несли службу у пожежній команді при навчальному закладі, створеній замість колишньої шостої Шевченківської пожежної частини. Вони обслуговували Нагірну частину міста Харкова. Для максимально якісного проходження навчання особовий склад пожежних-курсантів був розбитий на 5 змін, разом з ними чергували 4 професійні практики-пожежні [50, с. 31]. Таким чином, чергування кожного курсанта у бойовій частині наступало через 48 годин і вони могли відпочити.

Головним документом про діяльність Всеукраїнських пожежно-технічних курсів НКВС УСРР був Статут. Згідно нього, метою роботи курсів була теоретична та практична підготовка пожежних робітників як самостійних відповідальних керівників пожежних організацій та організаторів протипожежних заходів. Адміністративний і навчальний персонал курсів складався з завідувача (начальника) курсів, його помічника з навчальної роботи, викладачів, керівників практичних занять та технічного персоналу. Безпосереднє управління освітньою установою здійснював завідувач курсів, що відповідав особисто перед Наркоматом внутрішніх справ за стан і діяльність курсів, а за навчальну і методичну роботу – перед Наркоматом освіти (в цьому йому допомагав помічник з навчальних справ) [153, арк. 76].

Завідувач курсів повинен був мати спеціальну пожежну освіту та, як мінімум, трирічний педагогічний та практичний стаж роботи. Його, а також помічника начальника курсів з навчальної роботи, викладачів і керівників практичних занять призначав НКВС УСРР з НКО УСРР, інших працівників –

безпосередньо керівник освітньої установи. Начальник, займаючись адміністративно-господарською та навчальною роботою, виконував наступні завдання: складав плани робіт, кошториси, звіти курсової і господарської частини; розпоряджався фінансами курсів у межах встановлених кошторисів; контролював роботу персоналу, вчителів установи та роботу курсантів; подавав кандидатури своїх помічників та викладачів до НКВС на затвердження або на звільнення. Також він виконував і інші різноманітні справи [153, арк. 76зв].

Усі навчальні питання керівникові курсів допомагав вирішувати помічник з учбової роботи. Завідувачі навчально-допоміжними установами курсів відповідали за майно установи, за заявки на обладнання, матеріали, підручники тощо. Вони складали плани роботи по своїх напрямках та звітували про їх виконання, готували практичні роботи для курсантів та керували ними, виконували доручення керівництва освітнього закладу.

Головним колективним органом дворічного навчального закладу пожежних була рада курсів. До її складу входили: начальник курсів (голова Ради), помічник начальника з навчальних питань, усі викладачі, керівники навчальних допоміжних установ, по одному представникові з НКВС, НКО, ВРНГ, Укрдержстраху, ВУК СРКГ, спілки курсантів-членів партії та по одному представникові з кожного навчального курсу [153, арк. 77].

Рада курсів займалася великою кількістю питань, а саме: розглядала загальні справи організації навчальної роботи, розглядала щорічний кошторис навчального закладу, здійснювала перевірку фінансової звітності, розглядала проекти навчальних планів, наданих методичною комісією, встановлювала правила внутрішнього розпорядку для курсантів, затверджувала розклад роботи курсів, переводила курсантів з курсу на курс і затверджувала списки тих, що закінчили курси, відраховувала курсантів з освітнього закладу. В тому числі Рада курсів обирала представників курсантів для участі у різних зборах та з'їздах, обговорювала кандидатури на посади викладачів курсів, розглядала справи, подані від начальника курсів, НКВС та НКО, методичної комісії, членів ради курсів. Вона підбирала склад різних комісій, могла затверджувати,

змінювати або скасовувати постанови цих комісій, залучати курсантів та персонал до культурно-освітньої роботи з населенням [153, арк. 77].

У статуті пожежно-технічних курсів важливою частиною були статті про навчальну роботу. У статті 28 зазначалося, що «... обсяг викладання предметів на курсах визначався навчальним планом та програмами, затвердженими НКО, за погодженням з НКВС, ВРНГ, ВУК СРКГ» [153, арк. 77зв]. Навчальний рік поділявся на 3 триместри, канікули не могли перевищувати 3-х місяців, а перерви між практичними заняттями мали бути не більше 30 днів. У оплачувану відпустку курсант міг піти в період місячної перерви між практичними курсами.

Особливе значення у роботі освітньої установи надавалося методичній комісії. До її складу входили: голова закладу, представник викладачів та керівники практичних занять, представники курсів. Секретарем комісії зазвичай обирався «головний» викладач. Дана комісія вивчала плани, надані НКО, і на їх основі розробляла проекти робочих планів дисциплін; обирала необхідні методи та форми теоретичного та практичного навчання, вела облік навчальної роботи; координувала роботу окремих викладачів з метою уникнення отримання однакових знань на різних предметах, «комплексувала» споріднені дисципліни. Методкомісія опрацьовувала також багато інших питань. Про свої рішення дана організація звітувала перед радою курсів або перед президією ради курсів.

Курсанти, що навчалися на ВПТК НКВС УСРР, мали виконувати усі роботи, передбачені навчальним планом і програмами, дотримуватися правил внутрішнього розпорядку. Для переведення на другий курс учень мав успішно скласти усі іспити, проте переносити складення певних предметів можна було тільки у виняткових випадках. Цікаво, що курсант у разі неуспішності міг залишатися «на другий рік» (але не більше одного разу). Слухача курсів мали відрахувати у разі: явної нездатності до навчання або за невиконання вимог навчального плану, систематичні пропуски лекцій без поважних причин, неприбуття вчасно з відпустки без поважної причини, порушення навчального

процесу та невиконання правил внутрішнього розпорядку, виявлення хронічної хвороби, що не дозволяє нести службу та вчитися [153, арк. 78зв]. Відпустки поза планом могли надаватися у випадку хвороби курсанта, на строк не більше 6 місяців (після рішення лікарської комісії), або у випадку хвороби чи смерті близького родича строком не більше 30 днів.

Випускниками ВПТК у м. Харків ставали пожежні, які успішно склали усі іспити за два роки, захистили перед методичною комісією курсів кваліфікаційну роботу за фахом. Після цього вони відправлялися на практичну роботу на термін не менше, ніж 6 місяців. Згодом для визначення кваліфікації кожного випускника скликала кваліфікаційна комісія [153, арк. 78зв].

Викладачі та керівники навчально-допоміжних установ освітнього закладу, як правило, мали вищу фахову освіту, вимоги щодо їх діяльності встановлювалися Наркоматом освіти УСРР. Кількість планових занять та правила проведення позанормових лекцій і семінарів для вчителів встановлювалися згідно існуючих законів у сфері освіти та окремою угодою між НКВС та організацією робітників освіти (РОБОС). Один раз на рік завідувач курсів та представник курсантського колективу виступали перед широким загалом зі звітом про стан роботи курсів, досягнення, проблеми, потреби та перспективи роботи. Протокол цих зборів та їх резолюція надсилалася до Наркоматів внутрішніх справ та освіти [153, арк. 79].

При ВПТК створювалася основна курсантська організація («Бюро курсантів»), яка діяла на підставі спільної інструкції НКВС, НКО та ВУК СРКГ. До неї входили представники курсів, а також член спілки курсантів-комуністів. Бюро розглядало справи поліпшення матеріального забезпечення курсантів, допомагало успішному проведенню лекцій і практичних занять, брало участь у політико-освітній роботі серед слухачів. Могли створюватися і інші студентські організації за дозволом ради курсів чи президії курсів. Серед них – кооперативні об'єднання, фізкультурні гуртки, групи наукової організації праці, шефські групи і так далі [153, арк. 79].

Навчальний план пожежно-технічних курсів складався з циклу загальних та спеціальних дисциплін. Протягом двох років на вивчення суспільствознавства виділяли 144 години, української мови та літератури – 144 години, російської мови та літератури – 72 години, анатомії і фізіології людини і профгігієни – 72 години, технічної математики – 216 годин, фізики з електротехнікою – 216 годин, технічної механіки та машинознавства – 216 годин, технології матеріалів – 72 години, графічної грамоти та креслення – 216 годин, хімії та хімічної технології – 216 годин, будівельної справи – 144 години, пожежних машин та приладдя – 144 години, іппології – 48 годин, техніки пожежної справи – 384 години, організації та економіки пожежної справи – 72 години [153, арк. 80].

Достатньо великим був цикл практичних предметів та вправ: практичні роботи в майстернях тривали 144 години, практичні роботи в лабораторіях – 144 години, практичні вправи з пожежним приладдям – 180 годин, екскурсії на фабрики, заводи та інші підприємства – 72 години, тренувальні виїзди на пожежі – 108 годин. Усього на практику виділяли 648 годин. Як бачимо, зміст предметів був достатньо якісним, міг забезпечувати як теоретичну, так і практичну підготовку курсантів. У 1929–1930 навчальному році адміністративно викладацький колектив був наступним: начальник курсів – Т. Левченко, заступник начальника з навчальної роботи – С. Бойчевський, викладачі – Шевченко, Фіх, Лівергант, Трефілів, Гінзбург, Богданів, Коротів, Косткевич, Михайлів, Родзвилевич, Рослик [153, арк. 135].

Всеукраїнські пожежно-технічні курси НКВС УСРР були перетворені у 1930 році на Харківський пожежний технікум НКВС УСРР (ХПТ НКВС УСРР) [307, с. 28]. Восени 1930 року у Харкові на базі ВПТК НКВС був відкритий Харківський пожежний технікум з трирічним курсом навчання. Технікум був розрахований на 120 осіб, на перший курс набирали 60 чоловік. Від ВРНГ УСРР командировалося 36 слухачів, від НККГ УСРР – 18 слухачів, від НКВС УСРР та УВО УСРР – 6 осіб. Утримання ХПТ брав на себе Укрдержстрах, виділяючи 143000 карбованців на рік. Технікум залишався на базі пожежних

курсів за адресою: м. Харків, вулиця Чернишевська, 98. Студенти технікуму, як і слухачі колишніх дворічних курсів, забезпечувалися безкоштовним харчуванням, обмундируванням, навчальними посібниками, гуртожитком і навіть отримували стипендію – 15 карбованців, зберігаючи при цьому зарплатню за основним місцем роботи [307, с. 28].

Начальником Всеукраїнських пожежно-технічних курсів з 1928 року, а згодом, з 1930 року, начальником Харківського пожежного технікуму, був Тимофій Олександрович Левченко. З початку 1931 року на цій посаді його змінює Антон Калинкович Грузинський (в деяких документах зустрічається прізвище Грозинський) [6, арк. 20]. Діяльність технікуму здійснювалася за принципами роботи ВПТК НКВС. Влітку 1931 року курсантів технікуму почали залучати до протипожежної кампанії на селі. Харківський пожежний технікум відряджав 40 курсантів, які знаходилися у підпорядкуванні Наркомату земельних справ (НКЗС), для «... виявлення стану підготовки протипожежної охорони під час збиральної кампанії, проведення організаційно-інструкторської роботи в радгоспах, колгоспах, МТС» [159, арк. 278].

Вони розподілялися між організаціями наступним чином: до «Зернотресту» направлялося 10 осіб, до «Колгоспцентру» – 10 осіб, до «Тракторцентру» – 4 особи, до «Насіннотресту» – 4 особи, до «Городтресту» – 1 особа, до «Молокотресту» – 3 особи, до «Птахокрольцентру» – 1 особа, до «Шовкотресту» – 1 особа, до «Садовинтресту» – 1 особа, до «Скотоводу» – 2 особи, до «Свиноводу» – 2 особи, до «Коневоду» – 1 особа. Приймаючі господарства мали виплачувати студентам мінімум 150 карбованців на місяць (як пожежним інспекторам), а також забезпечувати харчуванням, засобами пересування, житлом. Командирування до сільської місцевості мало тривати місяць, але за згодою сторін його можна було продовжити. Звіти про проведену протипожежну роботу курсанти пожежного технікуму надсилали до НКЗС УСРР [159, арк. 278]. З початку 1930-х років слухачі технікуму регулярно відряджалися у сільські регіони з метою надання допомоги у підготовці протипожежних заходів у колгоспах, радгоспах та МТС.

З вересня 1932 року по червень 1933 року начальником Харківського пожежного технікуму був Аркадій Олександрович Цезарєв, який згодом був призначений начальником управління пожежної охорони м. Харкова. Після звільнення Цезарєва обов'язки директора технікуму тимчасово виконував начальник Центрального управління пожежної охорони НККГ УСРР М. Я. Добко, а з 17 серпня 1933 року директором Харківського пожежного технікуму був призначений Федір Прокопович Лагно, який до того був керівником Харківського технікуму комунального і цивільного будівництва. 1 лютого 1933 року був ліквідований Харківський механічний технікум і 50 студентів першого курсу були переведені до ХПТ НКВС УСРР. У цей період вдосконалювалася матеріально-технічна база освітнього закладу: були оснащені необхідними приладами та наочними посібниками кабінети історії, пожежної тактики, пожежної профілактики, пожежно-технічного озброєння, фізики, хімії та зв'язку [274, с. 11].

Для покращення практичних навичок гасіння пожеж для слухачів технікуму була створена навчальна пожежна команда. Основний штатний склад – начальник команди, його заступник, начальники караулів, командири відділень та шофери – були працівниками Шевченківської пожежної команди, а рядові пожежні були курсантами технікуму. Профілактичну протипожежну роботу слухачі вогнеборчої освітньої установи проводили разом із пожежними інспекторами Шевченківської частини. Вже 1 липня 1933 року ХПТ НКВС УСРР здійснив перший випуск – 47 кваліфікованих пожежних техніків були направлені у підрозділи пожежної охорони України. У вересні 1934 року штатна кількість слухачів складала на 1 курсі – 73 особи, на 2 курсі – 56 осіб, на 3 курсі – 25 осіб [274, с. 12].

Пожежні технікуми УСРР та освітні заклади, на базі яких вони були створені, випускали для народного господарства України кваліфікованих пожежних спеціалістів. В певні періоди виникали проблеми різного формату, але згодом вони досить успішно вирішувалися. Влітку 1934 року був створений Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, до складу якого увійшло Головне

управління пожежної охорони СРСР (ГУПО СРСР). Усі пожежні органи та організації, що існували на цей період в Україні переходили у підпорядкування ГУПО СРСР, в тому числі і пожежні технікуми у Запоріжжі та Харкові.

5.2. Шестимісячні курси підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств ВРНГ УСРР

Українська промисловість вимагала підвищення рівня освіти керівників індустріальних підприємств України, в тому числі і пожежних працівників. Рішенням ВРНГ УСРР від 8 січня 1928 року у м. Харкові були організовані шестимісячні курси з підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників підприємств промисловості України. Для їх фінансування виділялося 10000 карбованців, які були розподілені між 17 українськими трестами [308, с. 9].

На курси прийняли 55 осіб. Згідно угоди між Харківським відділом комунального господарства НКВС УСРР та пожежною охороною ВРНГ УСРР, для розміщення шестимісячних курсів було надане приміщення та пожежний реманент однієї з пожежних частин Харкова [274, с. 8]. Керівництво курсів зобов'язувалося забезпечувати пожежну охорону прилеглих територій, зробити ремонт у приміщенні пожежної частини, надати для членів вогнеборчої команди 10 місць для навчання на курсах. Спочатку була вимога приймати на курси учнів з атестатом семирічної школи, але згодом її відмінили. Таким чином, на шестимісячних курсах навчалося лише 4 особи з середньою освітою, 2 особи – з незакінченою середньою освітою, 49 – з нижчою освітою. Серед курсантів членів ВКП(б) було 26 чоловік, а також 1 комсомолец та 28 безпартійних [308, с. 9].

Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР 8 січня 1928 року затвердив положення про шестимісячні курси підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств ВРНГ УСРР. В адміністративно-навчальному аспекті курси підпорядковувалися Харківській округовій інспектурі народної освіти, а в адміністративно-господарчому – Вищій раді

народного господарства УСРР. Начальником шестимісячних курсів був призначений Григорій Федорович Ковалюх [274, с. 9].

Заняття на курсах розпочалися з 1 квітня 1928 року. Предмети, що викладалися на курсах, можна було умовно поділити на три блоки. Перший блок дисциплін – практичні пожежні дисципліни (основи будівельного мистецтва та вогнетривкого будівництва, водопостачання, облаштування пожежних машин та пожежного знаряддя, пожежна практика та пожежне виховання, пожежна тактика, основи іпології, медична допомога, практичні роботи у майстернях), точні дисципліни (математика, фізика, хімія, графічна грамота), соціально-гуманітарні дисципліни (суспільствознавство, пожежне законодавство, основи страхування, повітряний напад та протиповітряна оборона).

Розглянемо особливості навчальних дисциплін блоку практичних пожежних предметів. На дисципліні «Основи будівельного мистецтва та вогнетривкого будівництва» на перших заняттях розглядали технічне та суспільне значення будівництва; види будівництва та основні матеріали; джерела сировини та її значення в будівництві; основні властивості будматеріалів – твердість, стійкість до кліматичних та атмосферних впливів; найголовніші силікати – кварц, вуглекислі мінерали – вугляне вапно, кальцит, доломіт; сірчані мінерали – сірка вапняна (гіпс), алебастр; вулканічні породи – граніт, гнейс, сієніт, базальт; сипучі породи – пісок, глина, ґрунти [768, р. 4].

Досліджувалися особливості земляних робіт: загальна властивість скелястих, хрящових, глинястих, піскових, болотистих, насипних земель; способи завантаження земель, проекти земельних робіт, котловани, їх значення та доцільність; способи проведення земельних робіт у будівництві будинків; охорона будівель та об'єктів від шкідливих високих вод, негайні заходи для охорони від замулювання високих вод [154, арк. 32]. Курсанти вчилися креслити плани, повинні були знати основні поняття про план, розріз та фасад, проекції, перспективи. Майбутні пожежні керівники після випуску з курсів мали володіти основами креслення: способами визначення розміру деталей на

малюнках, знати особливості частин, деталі конструкцій, мали вміти креслити план будівлі з моделі одноповерхового будинку, розбиратися у масштабах.

Важливою справою в предметі було ознайомлення з деревиною та її обробкою. Викладачами надавалася інформація про види деревини, що використовувалися у будівництві, їх класифікація, технічні властивості, причини її загоряння, способи зменшення горючості дерева, запаси тривкості дерева, основні способи кріплення дерева та елементи дерев'яних конструкцій [768, р. 4]. Також характеризувалися особливості будівельних розчинів – вапна (спосіб виробництва, властивості, спосіб застосування у розчинах – кладка та штукатурка, процеси в'язання та твердіння, властивості у вогні); цементу (спосіб виробництва, види цементів (роман-цемент, портланд-цемент, шлакові цемент, високосортні цемент), підцементи, цементові розчини, властивості цементних розчинів та їх застосування); гіпсу (гідралічний гіпс, способи виготовлення розчинів з цементу та гіпсу) [154, арк. 32зв].

Необхідним елементом було вивчення бетонних та кам'яних робіт. Курсанти повинні були засвоїти наступні знання: способи приготування бетону, значення щебеню, піску, цементу, води; процеси скріплення та твердіння, ведення бетонних робіт (шлакобетони, залізобетони, постійні та пересувні опалубки); значення бетону в будівництві, спосіб його застосування; основні типи структури залізобетону; арматура та її значення, елементарні плити залізобетонних конструкцій; промислове та громадське будівництво з залізобетону. Також вони мали знати специфіку роботи з природним камінням (бутове та тесове каміння), кладку фундаменту, способи скріплення фундаменту на поганих ґрунтах; знати особливості будови капітальних стін, їх призначення та види (цегляні, кам'яні, із штучного каменю, шлакобетонні, дерев'яні, дерев'яні стіни, обкладені цеглою), навантаження, норми температури і світла на конструкцію стін; розбиратися у дверних та віконних отворах і їх відображеннях на кресленнях; вміти забезпечити будинок від просідання фундаменту та високих ґрунтових вод [768, р. 4].

Майбутні пожежні керівники також вивчали особливості будівельних перегородок. Їх вчили, що останні могли бути горимі та вогнетривкі, теслярські та столярні, повни та пустотілі, чорні, штукатурені та чисті. Окрім того, досліджувалися: улаштування перегородок в місцях для печей і дверей, конструкції підвісних дерев'яних перегородок, способи приєднання дерев'яних перегородок до димоходів та печей, ізоляція дерев'яних перегородок від гарячих місць [770, с. 231]. Дуже багато лиха населенню приносили загоряння міжповерхових перекриттів, тому вивченню їх особливостей приділяли спеціальну увагу [154, арк. 34].

Пожежним керівникам потрібно було вміти читати проекти будівель (мінімум одноповерхового робітничого будинку чи квартири з двох кімнат і кухні), розбиратися у розмірах та значенні будівельних проектів, способах відтворення масштабу до натуральної величини, у фасадах, їх значенні та зв'язку з іншими складовими частинами проекту (розрізи та плани). Слухачі курсів отримували необхідні знання зі статутів цивільного будівництва, вони були ознайомлені із завданням та значенням будівельних статутів, з видами будівництв за принципом призначення (житловим, цивільним, промисловим, транспортним, водним). Протягом лекцій та практичних занять вивчалися конкретні статті статуту цивільного будівництва, розглядалися проекти різних будівель, з'ясовувалися особливості структури підлог та дахів різних об'єктів, їх відповідність протипожежним правилам. У межах даної дисципліни цікавими були форми проведення занять. Учні ходили на екскурсії до Будинку Державної Промисловості (Держпрому) з метою вивчення залізобетонних конструкцій, також проводилися екскурсії до незавершених будівель з метою наочного повторення основних принципів будівництва. Більш успішні здобувачі допомагали слабшим у навчанні розбиратися у предметах, креслити. Курсанти і викладачі могли ходити по місту у службовій формі і, за вимогою лектора, разом заходити до квартир (за згодою мешканців) і пояснювати правильність чи неправильність розташування кімнат, печей, димоходів, дверей, вікон тощо у протипожежному відношенні [154, арк. 33зв].

У розпорядженні відвідувачів курсів з підвищення пожежної кваліфікації були плани шамотного заводу, складних багатоквартирних будинків, взуттєвої фабрики, збудованої за новітніми правилами, та інших будівель. На їх прикладі вчилися не допускати помилки у вогнетривкому будівництві та проводити заходи протипожежної профілактики. Наприкінці усіх курсантів чекав складний теоретично-практичний іспит з дисципліни «Основи будівельного мистецтва та вогнетривкого будівництва».

Іншою дисципліною блоку практичних пожежних дисциплін був предмет «Облаштування пожежних машин та пожежного знаряддя». Викладачі в межах даної науки давали наступні знання: види ломового пожежного інструменту, спеціальні прибори та пожежні рукави (стендери, забірні та викидні рукави (виготовлення, матеріал, випробування, норми), способи зберігання рукавів пристінних кранів, з'єднання для забірних та викидних рукавів з нерівними та рівними половинками (типи, конструкція, випробування, розгалудження), пожежні стволи та сприски, їх конструкція. Курсанти мали знати прилади для зовнішньої пожежної тривоги (ручні та електричні польові дзвони, парові, повітряні, електричні гудки, ревуни, сирени), звукові прилади на пожежних ходах; спеціальне спорядження (каска, водонепроникні та вогнетривкі костюми, прилади для обрізання електричних дротів, рукавиці, чоботи, вуаль Вінклера) [154, арк. 57зв]. Окремо вивчали прилади пожежогасіння, які на курсах розглядали дуже ретельно. [154, арк. 58].

Звісно, на шестимісячних курсах підвищення кваліфікації пожежних керівників не могли не вивчати пожежний транспорт, або, як його називають вогнеборці – «пожежний хід». У процесі навчання характеризувалися загальні умови, яким мав відповідати вогнеборчий транспорт. У місті існував міський пожежний обоз (кінний, «лінійка», «газовка», фургон, піногон, трубно-бочковий і трубно-лінійний) – вони мали механічну драбину та партрубу та автомобільний обоз (автолінійка, автогазолінійка, автонасос, автопіногон, допоміжні ходи, автокарети, автоцистерни). Сільський кінний обоз міг бути трубним, трубно-бочковим, багровим та бочковим. Існував також ручний

пожежний обоз (сільський, заводський, залізничний), пожежні плавучі засоби, пожежні потяги та пожежні дрезини [154, арк. 58]. Вищезгадані знання у будь-якому випадку стали б у пригоді пожежному керівникові підприємства, тому їх якості приділялося достатньо уваги.

Наступною дисципліною практично-пожежного циклу курсів було «Водопостачання». Без налагодженого постачання води до міст і селищ будь-які зусилля пожежних були б марними, тому вогнеборці вивчали проблеми подання води до вірогідних місць пожеж [768, р. 4]. Ще однією дисципліною з циклу професійної практичної підготовки борців з вогнем була «Пожежна тактика». Вона поділялася на чотири розділи: 1. Загальні правила гасіння пожеж. 2. Конкретні правила гасіння пожеж. 3. Надання допомоги пожежними командами при інших різноманітних лихах та нещасних випадках. 4. Рішення тактичних завдань в аудиторії.

У першому розділі вивчався наступний матеріал: «Розвідка (запобіжні заходи при розвідці, з'ясування ступеня небезпеки та розповсюдження вогню); рятування людей та тварин, гасіння незначних пожеж (інструмент та способи), вимоги сусідніх команд, розподіл бойових сил на пожежі (робота сокирників, розподіл трубників), дії та розпорядження при виникненні декількох пожеж одночасно, локалізація пожежі, розбирання на пожежі (розбирання конструкцій, охорона безпеки на місці пожежі (повалення димових труб, стін тощо), очищення місця пожежі, остаточний огляд місця пожежі)» [154, арк. 70].

У другому розділі дисципліни «Пожежна тактика» характеризувалися конкретні правила пожежогасіння різних об'єктів та у різних ситуаціях [768, р. 4]. Слід сказати, що це був найбільш важливий та об'ємний розділ. Третій та четвертий розділи стосувалися допомоги вогнеборців при інших стихійних лихах (не пожежах), вирішення тактичних завдань в аудиторії [154, арк. 70зв]. Вищезгадані отримані теоретичні знання підкріплювалися практичними заняттями.

Спеціальною та особливою дисципліною практичного блоку була «Пожежна практика та пожежне виховання». Викладачі передавали навчальну

інформацію та напрацьовували практичні навички. Змістом дисципліни було «...Ознайомлення з побудовою команди, складом кінного обозу міської пожежної частини, автомобільним обозом. Практичне знайомство з оснащенням кожного візка та їх групуванням для отримання самостійної бойової одиниці. Мета та призначення кожного візка та приладів, що перевозилися на них; застосування на практиці тяглового пожежного інструменту: сокир, кішок, універсальних гаків, багрів, тяглових гаків з мотузкою, лопат. Індивідуальні заняття з вказаними інструментами. Практичне ознайомлення з внутрішнім оснащенням пожежних кранів. Встановлення стендера на пожежний кран. Засоби пошуку пожежних кранів у зимовий час. Практичні заняття з пошуку пожежних кранів та встановлення на них стендерів» [154, арк. 68].

Реалізація практичної складової була дуже важливою для підготовки борців з пожежами. Зі слухачами курсів проводилися практичні заняття з лазіння по приставних, висувних, механічних драбинах, вивчалися способи їх застосування. Відбувалися заняття зі встановлення та прибирання драбин, зі змотування мотузок різними способами, з в'язання вузлів та рятувальних петель, з догляду за пожежними рукавами (миття, сушка, ремонт, зберігання), із самостійного ремонту рукавів як тимчасовими, так і постійними способами, з нав'язки рукавів на гайки, з прокладки та прибирання рукавів різними способами.

Знання з власної безпеки на пожежах учні отримували першочергово. Вони одягали димові маски Кеніга та Дрегера на швидкість, вчилися працювати в них у диму, вивчали та застосовували на практиці респіратори та вуалі Вінклера, проводили практичні заняття з рятувальними апаратами Геніга, рятувальними мішками та мотузками, тренували стрибки у рятувальне та ковзне полотно. Отримані знання та практичні навички могли врятувати багато життів.

У другій частині занять з дисципліни «Пожежна практика та пожежне виховання» [768, р. 4] проводилися такі заняття: «...11. Практичні заняття зі

спуску по стовпах. Закладення коней у пожежний обоз. Практичні вправи з керування кіньми у закладці. Чистка коней. Прибирання стайні. 12. Вивчення пожежних сигналів. 13. Встановлення трьохколінної висувної драбини на швидкість. Заняття зі штурмовими драбинами по розрахунках та без них до 4 поверху включно. Штурмування учбової башти. Лазіння з однією штурмівкою на швидкість. 14. Проведення розрахунку курсантами на обоз міської пожежної частини з кінною та автотягою. Проведення розрахунку на окремі самостійні візки. Розбивка та розрахунок команди на відділення: трубників, сокирників та кучерів. Перевірка знань обов'язків при тривозі та пожежі. 15. Комбіновані заняття з висувною та штурмовою драбинами. 16. Практичні заняття з обозом у трубному сараї: закладення коней за тривоною, прокладка рукавів, подання стволів. Застосування пожежного інструменту з обозу. 17. Повне навчання з пожежним обозом на місцевості. 18. Рішення тактичних завдань на місцевості. 19. Ознайомлення з шикуванням пожежних команд при оглядах. 20. Огляди та вивчення протипожежного реманенту та пожежних обозів на різних великих підприємствах: на фабриках, заводах, залізницях, театрах тощо. 21. Несення внутрішньої служби, виїзди на пожежі та робота на пожежах, починаючи з посади рядового працівника та закінчуючи посадою брандмейстера» [154, арк. 69].

Необхідним предметом практичного блоку шестимісячних курсів були «Основи іпології», тобто наука про коней. В рамках цієї невеликої за обсягом дисципліни вивчали анатомію коней (структуру кісток, тканин, хрящів, зчленувань, внутрішніх органів, нервової системи), фізіологію коней (залози, рефлекси, кровообіг, травлення, системи виділення та дихання), догляд за кіньми (їх колір, визначення віку по зубах, вибір коней), терапію коней (попередні заходи до прибуття ветеринара, хвороби органів травлення, заразні хвороби) [768, р. 4]. Останньою дисципліною з циклу професійної практичної підготовки була «Медична допомога» [154, арк. 62].

Другий цикл шестимісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств ВРНГ УСРР складався з точних

теоретичних дисциплін: математики, графічної грамоти, фізики та хімії. В рамках математики досліджувалися питання арифметики: цілі абстрактні числа (поняття про числа, 4 арифметичні дії), дробні числа (прості та десятинні дроби), іменовані числа (поняття про іменовані числа, метричні системи, дроблення та приріст), відношення і пропорції (ознайомлення з пропорцією, знаходження невідомого члена пропорції), відсотки (поняття про відсотки, знаходження відсотків, визначення процентного співвідношення між двома числами, знаходження проценту від капіталу в строки, пропорційний поділ) [154, арк. 64]. Варто зазначити, що вивчення математики було неглибоким, оскільки передбачалося, що здобувачі матимуть достатню загальноосвітню підготовку.

Дисципліна «Графічна грамота» викладалася протягом 12 навчальних днів по 2 академічні години щоденно. Програма предмету містила наступні структурні елементи: 1. Призначення креслень. Поняття про три основні проекції (план, фасад та боковий вид). Ось симетрії. Поняття про масштаб та відкладення розмірів. Позначення головних матеріалів. Застосування пунктирних зображень. Кресленевий інструментарій. 2. Креслення основних геометричних тіл: куб, шар, циліндр, конус, прямий та похилий паралелепіпед, піраміда та зрізаний конус. 3. Креслення підшипника та рукавної гайки по моделі – деталі та загальний вигляд, з розрізом у трьох проекціях і з зазначеним матеріалом. 4. Копіювання у збільшеному розмірі креслення гідропульта – кистиль у розрізі. 5. Креслення гідропульта – кистиль з натури, окремо деталі та загальний вид у трьох проекціях (у вигляді самостійної перевіркової роботи). 6. Додаткова перевірна робота – креслення пожежної труби, її окремих деталей у трьох проекціях, або насоса-драбини, або ручного вогнегасника [154, арк. 63]. Матеріал дисципліни деяким чином перекликався з окремими розділами наук практичного пожежного блоку.

Достатньо складним предметом для слухачів курсів була фізика [768, р. 4]. І хоча вона вивчалася у обмеженому обсязі, курсанти отримували важливі знання про стан, вимір, температуру речовин, метричні системи, питому вагу,

властивості розширення води, співвідношення між об'ємом, вагою та питомою вагою, твердість речовин та енергію; тиск рідини на дно та стінки посудини, сполучені посудини, гідравлічний прес, закони Архімеда, Ома та Паскаля, тиск атмосфери, повітряний насос, барометри та їх застосування тощо [154, арк. 72]. Хімія завершувала цикл точних наук загальної теоретичної підготовки. Програма курсу складалася з 8 розділів та торкалася проблем лише неорганічної хімії [154, арк. 73].

Третій блок предметів курсів пожежних керівників підприємств торкався соціальних і гуманітарних питань. Він складався з суспільствознавства, пожежного законодавства, основ страхування, дисципліни «Повітряний напад та протиповітряна оборона» [768, р. 5].

Викладач в межах 11 занять дисципліни «Суспільствознавство» мав довести до учнів інформацію про сутність «капіталістичної експлуатації», а саме: що таке необхідний та додатковий робочий час, необхідний та додатковий продукт, додаткова вартість, норми додаткової вартості, капітал та його елементи (постійний та перемінний капітал, основний та оборотний), форми капіталу (грошовий, товарний, промисловий); засоби виробництва, поняття «капіталіст» та «пролетарій», способи збільшення кількості додаткової вартості (абсолютна та відносна додаткова вартість) тощо [154, арк. 71].

У другому блоці навчальної дисципліни характеризувався радянський устрій суспільства, доводилися переваги соціалізму перед капіталізмом [154, арк. 71]. Природно, що для керівників пожежної справи дуже важливим було законодавство у цій галузі. На курсах викладали і предмет «Пожежне законодавство». На перших лекціях слухачам курсів розповідали про законодавчі акти у галузі пожежної безпеки часів Російської імперії. Більш детально розбирали перші закони протипожежної охорони більшовицького режиму (декрет «Про заходи боротьби з вогнем» 1918 року, закони пожежно-страхового відділу, декрети РНК РРФСР та УСРР про передання загального керівництва пожежною справою до Наркоматів внутрішніх справ, про трудову пожежну повинність, про надзвичайну протипожежну комісію УСРР).

На подальших заняттях характеризували особливості законодавчих та підзаконних актів Державного пожежного нагляду, пожежної охорони промисловості ВРНГ, пожежної охорони Наркомату шляхів сполучення, пожежної охорони військового відомства. Досліджувалися державні розпорядження щодо діяльності професійних та добровільних пожежних команд і дружин, законодавство державних органів страхування від вогню, законодавство про профілактичні протипожежні заходи, статті кримінального кодексу, що стосувалися покарання за порушення протипожежного законодавства [154, арк. 79зв].

Курс «Основи страхової справи» також входив до програми навчання учнів курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників. Він складався з шести лекцій, на яких викладалося наступне: економіка та організація страхування (небезпеки господарської діяльності людини чи колективу та їх характер, суб'єктивні та об'єктивні небезпеки (превенція, репресія та страхування), види страхування (особове, майнове, за видом небезпеки), принципи страхування, організація страхування (взаємне, акційне, земське, державне страхування), обов'язкове окладне, обов'язкове неокладне та добровільне страхування; правнича структура страхування [768, р. 5]. Ліва частина курсу страхової справи стосувалася страхування від пожеж. Пожежні керівники підприємств, як ми бачимо, повинні були добре розбиратися у справах страхування.

У дисципліні «Повітряний напад та протиповітряна оборона», що вивчалася на курсах, відвідувачі лекцій та практичних занять дізнавалися про роль та значення тилу у сучасній вірогідній війні, оцінку промислових об'єктів з точки зору протиповітряної оборони, засоби та способи повітряного нападу, літаки (їх типи, обладнання, озброєння, тактика бою тощо), бойові отруйні речовини (їх характеристика, зберігання), повітряно-хімічну оборону (організацію протиповітряної оборони, засоби з очищення від отруйних речовин, груповий захист людей тощо) [154, арк. 77зв]. Програма даної дисципліни була погоджена з військово-промисловим відділом ВРНГ УСРР.

Усі предмети були закріплені за конкретними викладачами – фахівцями своєї справи, які мали досвід роботи, що було відзначено у їх персональних анкетах. Вони були кваліфікованими працівниками Центрального управління пожежної охорони Наркомату комунального господарства УСРР та Управління пожежної охорони відділу комунального господарства м. Харків.

«Основи будівельної справи та вогнетривкого будівництва» викладав Степан Євгенович Індишевський, «Пожежну тактику» – брандмейстер міста Харкова Микола Васильович Михайлов, «Пожежну практику та пожежне виховання» – Володимир Васильович Трефілів, «Облаштування пожежних машин та пожежного знаряддя» – Костянтин Михайлович Тетюрев, «Водопостачання» – Григорій Ігорович Ейгін, «Основи іпології» – Андрій Федорович Кондрашев, «Медичну допомогу» – Яків Феофілович Косткевич, «Математику» – Григорій Тимофійович Запорожський, «Фізику» та «Хімію» – Іван Федорович Богданов, «Графічну грамоту» – Єлиазар Ісаєвич Курицький, «Основи страхування» – Корнелій Омелянович Красюк, «Суспільствознавство» - Ісаак Ізраїлевич Гордон, «Пожежне законодавство» – Іван Федорович Нікітін [154, арк. 17].

Навчальною базою для проведення занять були учбові приміщення пожежних частин Харкова, практичні заняття проводилися на об'єктах народного господарства, у будинках, недобудовах тощо. Перший випуск шестимісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників ВРНГ УСРР відбувся 29 вересня 1928 року. Про це ми, наприклад, дізнаємося з посвідчення про успішне закінчення курсів Олександра Петровича Сигала [7, с. 128]. Курсантам були проведені 12 екскурсій на великі заводи та фабрики Харкова, а також у майстерні з ремонту пожежного реманенту. Усього навчальна програма мала тривати 952 навчальні години, але було вичитано тільки 92,5 % відсотки годин через те, що навчання проходило влітку (період відпусток, територіальних зборів та командировань викладачів) [308, арк. 10].

Усі 55 випускників були направлені на роботу у пожежні частини міст та промислових підприємств України. Шестимісячні курси підвищення

кваліфікації пожежних керівників, подібні курсам у м. Харків, були відкриті також у 1932 році у м. Сталіно (сучасний Донецьк). На них навчалися 25 курсантів [770, с. 244]. Схожі курси для молодшого командного складу пожежних команд великих підприємств були відкриті у 1932 році об'єднаннями «Союзмука» та «Заготзерно» з підготовкою 25 курсантів без відриву від виробництва [688, с. 80]. Таким чином, шестимісячні курси підвищення пожежної кваліфікації керівників пожежних команд підприємств України допомагали у підготовці начальників – фахівців вогнеборчих колективів індустриальних підприємств в УСРР та сприяли покращенню стану пожежної безпеки у промисловості республіки.

5.3. Тримісячні округові періодичні пожежно-технічні курси командного складу

Керівний склад пожежних команд і дружин українських вогнеборчих колективів до кінця 1920-х років був малокваліфікованим у пожежно-технічному аспекті. Зростання міст, селищ, побудова фабрик, заводів, театрів, клубів та інших об'єктів ставили нові вимоги до пожежної безпеки у державі. Випускників шестимісячних та дворічних пожежних курсів явно не вистачало для задоволення кадрового голоду у вогнеборчій сфері держави. У 1929 році НКВС УСРР вирішив звернути особливу увагу на підготовку нових кваліфікованих кадрів начальників пожежної галузі та перепідготовку посадових осіб – пожежних, які вже займали відповідальні посади [763, р. 27].

Наркомат внутрішніх справ УСРР 14 лютого 1930 року розіслав циркулярний лист за підписом заступника Наркома внутрішніх справ Якимовича та завідувача відділом комунального господарства НКВС Ханзона до усіх голів округових виконавчих комітетів з наступною інформацією: «Насамперед треба підвищити кваліфікацію теперішнього комскладу у пожежних організаціях (міських, сільських, промислових, військових тощо). Для цього НКВС рекомендує організувати цього року округові короткотермінові (до 3-х місяців) пожежно-технічні курси для командного

складу пожежних організацій, включивши й районних пожежних інструкторів, на 40–50 чоловік» [254, арк. 17].

Фінанси для відкриття та організації роботи курсів мали надходити з місцевих бюджетів, з відрахувань Укрдержстраху на протипожежні заходи, з фондів, зацікавлених у підготовці фахівців-пожежних, а також промислових та інших організацій. Ці курси мали організовуватися періодично, щороку до 1932 року включно (до завершення першої п'ятирічки), щоб заповнити усі вакантні посади пожежних керівників освіченими фахівцями та перепідготувати командний склад, що вже працював у вогнеборчих організаціях. Для регіонів пересилалися необхідні документи для створення та роботи курсів: типові положення, навчальний план, пояснювальна записка та навчальна програма.

Спочатку планувалося при міськрадах українських округ створити пожежно-технічні короткотермінові курси. При Харківській, Київській, Дніпропетровській, Одеській, Миколаївській міськрадах планувалося відкрити курси-школи на 60 осіб з виділенням 3000 карбованців на кожну; при Херсонській – на 45 осіб з виділенням 2200 карбованців, при Сталінській та Артемівській округах – на 40 осіб з виділенням 2000 карбованців, при Луганській, Житомирській, Кременчуцькій, Вінницькій, Запорізькій округах – на 30 осіб з виділенням 1500 карбованців, при Тираспольській – 25 осіб з виділенням 1250 карбованців. Усього планувалося підвищити рівень освіти у пожежній справі 600 особам з витратами у сумі 30000 карбованців [172, арк. 61].

Однак при формуванні кошторису були допущені помилки і реальний дефіцит фінансів на відкриття шкіл-курсів складав 7–8 тисяч карбованців. Це сталося тому, що у найближчому майбутньому мало відбутися підвищення заробітних плат пожежним, викладачам та персоналу курсів, а також збільшення витрат на меблі та навчальні посібники. Таким чином, було вирішено скоротити кількість майбутніх пожежних шкіл-курсів до п'яти (вони мали відкритися при Харківському електромеханічному заводі, при металургійному заводі імені Рикова у Єнакієво, при заводі імені Марті у

Миколаєві, при Дніпропетровському комбінаті «Кічкас», при одному із заводів Києва). Фінансування мало виділятися великими українськими трестами – «Укрметалоб'єднання – 4000 карбованців, Укрспирт, Українліс, Укртекстиль, Укршкло – по 3000 карбованців (12000 карбованців), Укрпапір, Укртютюн, Укршвацьке об'єднання, Укршкір, Укролійтрест, Укрсілікаттрест по 2000 карбованців (12000 карбованців), Укрбудоб'єднання, Укрполіграф, Укрмінірал, Укрсіль, Укрторф, Укрвибух, завод Більшовик по 1000 карбованців (7000 карбованців). Усього 35 тисяч карбованців» [594, арк. 5]. Варто зазначити, що у подальшому фінансування курсів ще більше скоротили, як і кількість осіб, що мали там навчатися.

21 лютого 1930 року відбулося засідання президії ВРНГ УСРР, на якій було затверджено рішення про відкриття п'яти пожежно-технічних тримісячних курсів-шкіл при Харківському електромеханічному заводі, при металургійному заводі імені Рикова у м. Єнакієво, при заводі імені Марті у м. Миколаїв, при Дніпропетровському комбінаті «Кічкас», при одному із заводів м. Київ. Зменшилася кількість асигнувань на утримання курсів, кількість і склад курсоутворюючих трестів (Укрметалоб'єднання надало 4000 карбованців, Укрспирт, Українліс, Укртекстиль, Укршкло, Укрпапір, Укртютюн, Укршвацьке об'єднання, Укршкір, Укрвогцемпром – усі по 2000 карбоваців (усього 18000 карбованців), Укрсіль, Укрторф, Укрбудоб'єднання, Укрполіграф – по 1000 карбованців (усього 4000 карбованців)) [594, арк. 49]. Остаточна сума витрат склала 25000 карбованців, що було на 10 тисяч менше від початкового проекту фінансування. Поточні витрати на курсах мали покриватися заводами, при яких відкривалися освітні установи, у вигляді виплат курсантам за пожежну охорону підприємств [763, р. 27].

Для округових тримісячних періодичних пожежно-технічних курсів підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників міського та районного масштабу, урядових підприємств і установ (скорочено – «Округові пожежно-технічні курси командного складу») було розроблено типові положення, яке мало регламентувати діяльність освітніх організацій. Окремі

курси могли коригувати положення, в залежності від конкретних умов роботи навчальної установи [763, р. 27].

Округові пожежно-технічні курси мали на меті перепідготувати увесь наявний командний склад пожежних організацій, а саме: 1. Інструкторів, начальників невеликих пожежних організацій та їх помічників; 2. Завідувачів пожежної охорони окремих підприємств та установ; 3. Старших пожежних робітників. Установи пожежної освіти повинні були організовуватися щороку, один чи два рази на рік, протягом трьох місяців в округах, де існувала потреба та можливість їх відкривати. Вони перебували під управлінням округових відділів комунального господарства та пожежної охорони НКВС УСРР, і під загальним навчальним контролем Наркомату освіти УСРР та його місцевих органів. Для більш успішної роботи курси прикріплялися до комунальних пожежних частин, де слухачі могли користуватися з навчальною метою вогнеборчим реманентом та приміщеннями. Для кращого засвоєння знань курсанти могли чергувати у складі реальної пожежної команди та виїжджати на пожежі під керівництвом начальника вогнеборчої дружини [254, арк. 18]. Курсанти брали участь тільки у пожежних завданнях, а на господарських роботах їх не використовували. На них розповсюджувалися правила внутрішнього розпорядку та дисциплінарних стягнень пожежної частини. Вони могли створювати окремі самостійні команди вогнеборців за необхідності.

Курси не мали постійного штату співробітників, а курсанти не платили за навчання, гуртожиток, підручники, користування реманентом. Але слухачі школи, що навчалися з відривом від виробництва, мали постійно проживати на території гуртожитку освітньої установи. Напевно, це було пов'язане із тим, що вони почергово несли пожежні варти й могли залучатися до гасіння пожеж в екстрених випадках.

Загальне керівництво діяльністю навчальної установи щодо вирішення навчальних та адміністративно-господарських питань належало Раді курсів. До її складу входили: відповідальний керівник – начальник управління пожежної охорони округи (або округовий пожежний інспектор), завідувач курсів,

старший начальник місцевої міської пожежної команди, представник округового відділу освіти, представник округового відділу спілки комунальних працівників, представник Держстраху та інших установ. А також керівники практичних занять з пожежними, представник від слухачів курсів, якого обирали самі курсанти, усі викладачі курсів та керівники практичних занять. Відповідальний керівник курсів мав загальне керівництво, розпоряджався фінансами, відповідав за добробут слухачів та навчальні справи. Безпосереднє керівництво по навчально-методичній та адміністративно-господарській лінії покладалося на завідувача курсів, який повинен був мати мінімум середню освіту, досвід викладання та добрі знання з пожежної справи. Осіб на посаду останнього затверджував місцевий відділ освіти за поданням начальника управління пожежної охорони округи чи округового пожежного інспектора [254, арк. 183в].

Окрема посадова особа у штаті курсів відповідала за господарські справи, діловодство та звітність курсів, яка підпорядковувалася завідувачеві та призначалася округовим пожежним керівництвом. Завідувач курсів запрошував на роботу викладачів, яких затверджував місцевий відділ освіти, а лекторів спеціальних пожежних дисциплін додатково – ще й начальник пожежної охорони курсів. Технічний персонал не проходив затвердження у керівництва.

На курси приймалися працівники вогнеборчого фаху, не молодші 18 років, що займали керівні посади у пожежній сфері не менше 1 року. Вони мали знати чотири основні арифметичні дії з цілими числами, вміти грамотно усно та письмово викладати власні думки. Освітні школи-курси пожежних комплектувалися переважним чином з осіб, яких направляли на навчання управління державної пожежної охорони, професійні та добровільні вогнеборчі команди, урядові організації. За курсантами на час навчання зберігалася заробітна плата за основним місцем їх роботи. Їм надавали спеціальний та робочий одяг і постійне вогнеборче приладдя. Спеціальна комісія, виділена з ради курсів, здійснювала прийом курсантів, остаточний список останніх затверджувався також радою. Організації перед командирів претендентів

на курси повинні були протестувати пожежних згідно освітніх вимог курсів [254, арк. 19]. Відповідальні особи навчальних установ звітували про прийом, роботу курсів, випуск учнів перед Наркоматом освіти УСРР та округовими інститутами народної освіти.

Загальний навчальний план округових пожежно-технічних курсів командного складу складався з трьох блоків дисциплін [763, р. 28]: загальноосвітній (українська мова (20 теоретичних учбових годин), суспільствознавство (16 теоретичних учбових годин)), загально-технічний (математика (40 теоретичних учбових годин), основи фізики та хімії (10 теоретичних та 10 практичних учбових годин), графічна грамота (6 теоретичних учбових годин), хімічна оборона (10 теоретичних та 6 практичних учбових годин)), спеціально-пожежний (основи будівельної справи та вогнетривкого будівництва (16 теоретичних учбових годин), водопостачання (10 теоретичних та 6 практичних учбових годин), основи іппології (6 практичних учбових годин), механіка та машинознавство (20 теоретичних та 10 практичних учбових годин), електротехніка (6 практичних учбових годин), основи пожежної справи (6 практичних учбових годин), пожежна тактика (22 теоретичних та 10 практичних учбових годин), основи страхової справи (6 теоретичних учбових годин), надання першої медичної допомоги (6 теоретичних та 6 практичних учбових годин), практичні вправи з пожежним приладдям та машинами, практичні роботи у майстернях (40 практичних учбових годин)) [254, арк. 19зв].

Як бачимо, дисципліни, що мали викладатися на курсах, мали різноманітний спектр, однак робився акцент на спеціальних пожежних предметах. Кожний день слухачі навчалися 4 години (був чотириденний цикл освіти). За 12 тижнів курсанти повинні були прослухати та відпрацювати 194 теоретичні та 94 практичні учбові години. Оскільки на курсах навчалися пожежні керівники заводів, до яких прикріплювали курси, то навчання можна було проводити ввечері (вдень вогнеборці працювали на виробництві). У дні

партійних зібрань заняття ввечері не проводилися, а вдень були тільки практичні вправи [254, арк. 20].

59 % від загальної кількості годин відводилося на спеціальні пожежні предмети, 28,5 % – на загально-технічні предмети (вони викладалися перед циклом пожежних дисциплін, щоб полегшити сприймання профільних предметів), 12,5 % – на загальноосвітні. За окремими курсами залишали право змінювати предмети, їх кількість, зміст навчання та черговість надання інформації.

Слухачі при вивченні української мови мали: вивчити основні правила мови, вміти грамотно викладати думки на папері, складати офіційні листи, заявки, звіти; вести пожежне діловодство, знати страхову та пожежну термінологію. Суспільствознавство включало в себе знання з економічної географії України, історії класової боротьби в Україні та Росії, про індустріалізацію та колективізацію, п'ятирічки та соціалістичні змагання. Викладач математики мав надати інформацію про чотири арифметичні дії, прості та десятинні дроби, метричні системи, геометричні фігури, витяг кореня, а «фізик» про теплоту, рідини, гази, використовуючи наочність та практичні прилади [254, арк. 20зв].

Основи хімії викладалися у контексті прив'язки до пожежної справи. Головну увагу приділяли дослідженням процесів горіння, самозаймання, вивченню складу вогнетривких матеріалів, способів їх виготовлення і надання вогнетривкості будівельним матеріалам і тканинам, аналізу води як вогнегасного засобу, випадкам, коли не можна використовувати її при гасінні пожеж. В межах дисципліни «Графічна грамота» вивчали основи креслення, проєкційне креслення, механічне і будівельне креслення, розуміння ескізів та викреслювання по ним предметів пожежного приладдя. Навчальну програму з «Хімічної оборони» надавав Тсоавіахім (Товариство сприяння обороні, авіації та хімії) [254, арк. 20зв].

Найбільш змістовним блоком дисциплін були предмети спеціального пожежного циклу. У схемі навчальної програми тримісячних курсів

прописувалися основні знання, що їх мали отримати курсанти під час занять. На дисципліні «Основи будівельної справи та вогнетривкого будівництва» вивчали: «Будівельні матеріали та їх прикмети. Основні відомості по зведенню будівель, головним чином з погляду пожежної безпеки. Ознайомлення з будовою різних приладь опалення: печей, центрального опалення тощо. Обов'язкові постанови і будівельні протипожежні правила. Засоби щодо покращення пожежної безпеки будівель. Економічні та вогнетривкі будівлі. Надання вогнетривкості дереву. Способи зведення дахів та надання їм вогнетривкості».

Предмет «Водопостачання» давав наступні знання: «...Устрій господарських та пожежних водоперегонів, Пристосування парових, електричних, газових, вітряних, водяних та інших двигунів для подання води. Облаштування ставків, колодязів тощо. Забезпечення зручних під'їздів до водоймищ та колодязів. До курсу «Механіка та машинознавство» входили наступні теми: «Ознайомлення й вивчення будови ручних, парових і інших пожежних насосів, машин. Догляд за ними, розбирання, збирання, ремонт та випробування. Будова і випробування механічних, розсувних, складених та інших пожежних драбин. Автомобільна справа. Будова та випробування вогнегасного, спринклерного, рятувального приладдя. Автомобільні, кінні і інші пожежні обози. Їх будова та складення проектів на них» [254, арк. 21].

Необхідними практичними предметами для майбутніх керівників вогнеборчих організацій були також пожежна тактика і електротехніка. Аналізувалися наступні питання: причини пожеж, боротьба з вогнем шляхом попереджувальних профілактичних заходів та засобів гасіння пожеж, рятування людей та тварин, вогнегасіння у містах, селах, заводах, фабриках, млинах тощо, склад пожежних команд та їх робота на пожежах. Також вивчалось наступне – електричне устаткування, використання електрики у пожежній справі, телефонії та телеграфії, автоматичні, неавтоматичні, зовнішні та внутрішні електричні пожежні сигналізації, складання кошторисів на різні установки сигналізацій.

Важливим предметом була дисципліна «Основи іпології». Оскільки пожежні того часу пересувалися переважним чином на конях, то наука про них була важливою складовою навчального процесу на курсах. Борець з пожежами мав вірно обирати коня для команди, розбиратися у догляді за ним, у його харчуванні, підковуванні, першій медичній допомозі. В межах предмету «Надання першої медичної допомоги» вогнеборці дізнавалися про особливості анатомії та фізіології людини, надання допомоги при пораненнях, опіках, вчилися накладати пов'язки [254, арк. 21зв].

Керівники вогнеборчих команд на підприємствах як функціонери організацій мали розбиратися у теорії та практиці пожежно-страхової справи. В межах «Основ пожежної справи» вони отримували знання з «вогнеборчого» законодавства і діловодства, в тому числі з організації пожежної охорони в СРСР та УСРР, історії розвитку справи боротьби з вогнем в СРСР і за кордоном, стану та значення пожежної охорони міста, села, промисловості, чинних законів, правил у галузі пожежної справи, правильного ведення документообігу команд борців з пожежами. Вони вчилися складати статистичні звіти та діаграми, готувати пожежно-технічні акти, протоколи, проекти, обов'язкові постанови, правила, відомості, плани, доповіді, обіжники тощо [254, арк. 21зв].

Як відомо, теорія є недієвою без застосування практики. Слухачі курсів приділяли достатньо уваги практичному відпрацюванню отриманих теоретичних знань. Регулярними були стройові та гімнастичні вправи. Учні проводили практичні навчання з пожежними драбинами, рятувальними та протидимовими апаратами, знаряддями, з пожежним обозом. Також курсанти несли варту у вогнеборчих командах, виїжджали на пожежі з метою практичного застосування отриманих знань, могли працювати у майстернях, виготовляючи різні прилади пожежогасіння, ремонтували пожежний реманент.

Після прослуховування навчальних курсів, курсанти, які успішно або неуспішно склали іспити з дисциплін, отримували посвідчення про закінчення тримісячних пожежно-технічних курсів з оцінками по предметах.

Посвідчення мало силу документу, який дозволяв обійняти керівну посаду у пожежних організаціях різних рівнів на усій території УСРР.

Розглянемо особливості практичної роботи тримісячних округових пожежно-технічних курсів командного складу при Харківському електромеханічному заводі (ХЕМЗі) – Державному електричному заводі (ДЕЗі). Школа-курси при ХЕМЗі (ДЕЗі) була створена ще наприкінці 1929 року. У своїй діяльності вона керувалася типовими документами 1930-року для округових тримісячних періодичних пожежно-технічних курсів для підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників міського та районного масштабу, урядових підприємств і установ.

Про можливість утворення курсів державні відповідальні органи консультувалися з керівництвом ХЕМЗу. Завідувач пожежної охорони заводу Д. Головцов надав доповідну записку щодо питань відкриття курсів. Загалом він позитивно оцінив можливу організацію «пожежної школи». Було зазначено, що організація освітнього процесу надасть можливість діючій команді вогнеборців заводу стати більш боєздатною та дисциплінованою, скоротити або перевести 18 осіб команди за умови підтримки профспілки та партійної організації, безкоштовно перекваліфікувати шість пожежних ХЕМЗу. Завідувач пожежною справою (завпож) заводу відмітив, що учні могли бути призначені лише на чергування при дружині, але не нести постійну постову службу, яка б не дала можливості проводити навчання [555, арк. 84].

Завпож Головцов пропонував організувати роботу курсів безперервно протягом двох років (зробити 8 випусків), а також залишити посади молодшого комскладу за постійними особами старших змін команди заводу. Він висловився, що змішаний склад вогнеборчої організації (постійні пожежні і курсанти) буде професійно робити свою роботу, оскільки у кожній зміні будуть люди, що знають ситуацію з пожежної безпеки на заводі та підприємстві в цілому.

Вища рада народного господарства наприкінці 1929 – на початку 1930 року санкціонувала відкриття тримісячної школи-курсів при ХЕМЗі (ДЕЗі) на

25 осіб (згодом цифра зросла до 30 осіб). П'ять курсантів мали почергово постійно знаходитися у складі пожежної команди заводу на бойовому посту. Освіту отримували пожежні, що перебували на командних посадах, а також претенденти на такі пости, які не мали необхідного мінімуму знань, потрібних для професійного виконання обов'язків. Пожежна освітня організація керувалася ВРНГ УСРР через пожежно-страхову інспекцію. Брандмейстери, їх помічники, завідувачі пожежною справою, старшини змін, які командувалися на курси, офіційно залишались на основному місці роботи. За ними залишалася зарплатня, обмундирування, відшкодовувалися витрати на переїзд до курсів та у зворотному напрямі. Підприємства, що відправляли на навчання кандидатів, не могли запрошувати інших осіб на відповідальні пожежні посади, їх можна було заміщувати лише у крайніх випадках [555, арк. 7].

Відвідувачі курсів несли варту та проводили практичні роботи при заводі, а останній надавав безкоштовно освітні приміщення, гуртожиток та сам сплачував комунальні послуги. Окрім того, ХЕМЗ виплачував кошти вартовим пожежним-курсантам у вигляді заробітної плати та обмундирування, сплачував страхові внески та покривав інші можливі витрати. Гроші, що отримували курси від заводу, складали бюджет освітньої установи, інші кошти виділялися з протипожежного фонду української промисловості. Пожежні, які знаходилися у штаті команди вогнеборців заводу до зачислення курсантів, після зарахування останніх переводилися у недоукомплектовані частини Харкова, на виробництво. Або звільнялися з виплатою грошової компенсації у розмірі двотижневої заробітної платні. Випуск курсантів мав відбуватися тільки після набору нових учнів. Між підприємством та адміністративно-фінансовим управлінням ВРНГ укладався договір про взаємовідносини заводу і курсів з фінансово-господарських питань та питань внутрішнього розпорядку [555, арк. 7].

Навчання у пожежній школі ХЕМЗу тривало 72 робочих дні, п'ять годин на день, усього за весь період навчання – 360 годин, куди включалися і практичні, і теоретичні години. Іноді у вихідні дні могли організовуватися

учбові екскурсії до інших підприємств і організацій з метою ознайомлення зі станом пожежної справи на них. Практичні заняття проводилися при пожежному депо заводу. Навчальна програма затверджувалася ВРНГ УСРР із погодженням з НКВС УСРР та НКО УСРР [254, арк. 7].

Загальне керівництво освітньої установи у вирішенні навчальних і адміністративно-господарських питань покладалося на Раду школи. До складу цієї ради входили: голова ради – начальник пожежної охорони ВРНГ УСРР або його постійний представник, завідувач школи (брандмейстер), представник від місцевої міської вогнеборчої охорони, директор заводу, член профспілки заводу, представник відділу освіти, усі викладачі школи, уповноважена особа від учнів. Загальне керівництво курсами здійснював начальник пожежної охорони ВРНГ УСРР, а безпосереднє – завідувач курсів (школи), він же і брандмейстер заводу [555, арк. 58].

До тримісячних пожежно-технічних курсів при заводі ХЕМЗ (ДЕЗ) у березні 1930 року було зараховано 30 осіб, а саме: брандмейстер Славутської паперової фабрики (м. Славут) Н. І. Панов, В. Ю. Череша – помічник брандмейстера пожежної команди Краматорського металургійного заводу (м. Краматорськ), С. М. Маренич – старший пожежний електростанції Харкова (ЕСХАР) (м. Чугуїв), В. В. Зарайський – молодший командир пожежної охорони заводу імені Дзержинського (ст. Несватове, п.о. Титове), І. І. Прам – брандмейстер артемівського рудоуправління Сільтресту (м. Артемівськ), В. Ф. Хурас – брандмейстер 8-ї державної фабрики Фрунзе (м. Ромни) [498, арк. 43], Я. С. Уткін – брандмейстер цегляного заводу імені Петровського (м. Ромни), старші пожежні Науменко та М. З. Орлов Первомайського заводу (м. Бердянськ), М. К. Кириченко – старший по пожежній зміні заводу імені Петровського (м. Херсон), М. Ф. Тесленко – старший по пожежній зміні заводу Комунар (м. Запоріжжя), К. В. Марченко – сокирник пожежної команди заводу «Червоний плугатар» (м. Київ), Г. С. Карбут – старший трубник 1 державного канатного заводу (м. Харків), А. С. Золотарьов – завідувач пожежною справою 14 маслозаводу м. Ніжин, Ф. С. Макогон – сокирник заводу імені Артема

(м. Луганськ), представники Української військової округи – Молодцев, Рижов, Веспер, пожежні працівники Сталінського металургійного заводу (м. Сталіно) – Корондін та Прилипкін, вогнеборці заводу ГЕТ (м. Харків) – Т. А. Куровський, Н. А. Волторнист, В. І. Малютін, Шелудько, Чебан, завпож заводу «Червоний Жовтень» – Н. М. Волковий, старший пожежний М. Г. Цимбал – ХПЗ (м. Харків), Н. А. Нечепоренко – помічник брендмейстера заводу Серп та Молот (м. Харків), старші пожежні фабрики «Червона нитка» – Н. І. Мішнев, А. С. Панар'єв [555, арк. 51зв]. Згодом керівництво «Червоної нитки» повернуло з курсів Мішнева через неможливість знайти йому заміну для роботи на заводі та надто дороге утримання командированих пожежних [555, арк. 29].

Порядок розподілу часу протягом дня у курсантів був наступним: підйом о 7.00; прибирання приміщення та заправка ліжок – 7.00–7.15; ранковий туалет – 7.15–7.30; ранкова перевірка особового складу, огляд, ознайомлення з розпорядженнями керівництва – 7.30–8.00; гімнастика – 8.00–8.30; сніданок – 8.30–9.00; підготовка до занять – 9.00–10.00; ранкові заняття – 10.00–12.00; 12.00–12.30 – обід; 12.30–14.00 – перепочинок, 14.00–15.30 – підготовка до занять; 15.30–19.30 – вечірні заняття; 19.30–20.00 – вечеря; 20.00–22.00 – особистий час; о 22.00 – відбій [763, р. 29].

Викладачами на курсах були затверджені: інженери заводу ДЕЗ Н. А. Воробйов, В. Я. Філоненко, інженери-архітектори Н. А. Суров, А. А. Жидков, конструктор А. М. Кливицький, пожежний технік Д. Д. Головцов, В. В. Трефільєв, В. І. Ушаков, аспірант інституту марксизму і ленінізму – П. В. Тичинський [555, арк. 55]. Згодом до складу лекторів увійшли Долинський («Водопостачання»), Столяр («Суспільствознавство») та Скляренко («Протиповітряна оборона») [555, арк. 20]. Викладачі отримували кошти за лекції погодинно, працювали за основним місцем роботи в інших організаціях [763, р. 29].

Навчальний план дисциплін, що викладався на пожежних курсах з підвищення кваліфікації командного складу при ХЕМЗі, складався з трьох блоків: спеціальні (технічне облаштування професійних пожежкоманд, пожежна

тактика, протипожежні заходи, промислове будівництво, організація пожежної охорони в СРСР та внутрішнє облаштування пожежних організацій, практичні заняття з пожежної справи), загальнотехнічні (технічна фізика з основами механіки, електротехніки та елементами хімії, графічна грамота), загальноосвітні предмети (суспільствознавство та українська мова, математика) [555, арк. 33].

На вивчення технічного реманенту пожежних дружин давали 32 години. Протягом цього часу учні вивчали: облаштування пожежного депо та спорядження його спеціальним вогнеборчим інвентарем, пожежні насоси (загальні відомості про них, ручні та механічні насоси); будову пожежного обозу на промислових підприємствах та значення його механізації; типи, устаткування кінних обозів та інших ходів; автообози (загальні знання про автомобілі та його частини, технічні вимоги, будову пожежних автонасосів та мотопомп, окремі типи та види спеціальних пожежних автомобілів, загальне керівництво пожежним автогосподарством); дрібний вогнеборчий реманент (пожежні рукави, вогнегасники, тягловий інструмент, пожежні драбини, рятувальне спорядження, пожежні маски та дихальні апарати, дрібний спеціальний інструмент) [555, арк. 53].

На пожежну тактику виділялося 30 годин. Майбутні випускники курсів мали знати наступні теми: 1. Визначення поняття пожежна тактика та його значення. 2. Поняття про пожежі та їх класифікація, значення організованого пожежогасіння. 3. Тривога, збори та прямування на місце виклику. 4. Прибуття до місця виклику, первинні розпорядження керівника та дії команди. 5. Розвідка пожежі. 6. Рятування людей та домашніх тварин. 7. Розташування засобів водяного пожежогасіння та водопостачання. 8. Прокладання рукавних ліній. 9. Робота трубників та сокирників. 10. Освітлення на пожежі. 11. Робота у приміщеннях з чадом чи чадними газами. 12. Робота за наявності електричного струму. 13. Локалізація пожежі. 14. Розбирання, проливання, очищення місця пожежі. 15. Збір та прямування пожежної команди до частини. 16. Обов'язки командуючого складу на пожежі. 17. Забезпечення тилу. 18. Взаємовідносини

на місці пожежі при роботі команд з різних організацій. Вогнеборців вчили також надавати медичну допомогу, правильно вести себе у нестандартних ситуаціях на пожежах, вирішенню тактичних завдань [555, арк. 54].

У межах дисципліни «Протипожежні заходи» (62 години) викладачі пожежної школи-курсів при ХЕМЗі повинні були передати слухачам наступні знання: «Причини виникнення пожеж. Причини швидкого розповсюдження вогню. Участь пожежних організацій та органів нагляду у ліквідації вогняної небезпеки. Попереджувальні заходи щодо виникнення та швидкого розповсюдження пожеж. Попереджувальні заходи у будівлях спеціального призначення. Заходи та засоби ліквідації пожеж. Шляхи сполучення. Пожежне водопостачання (господарче, санітарне, протипожежне). Добові витрати води. Витрати води при пожежі. Поняття про фізичні, хімічні якості води, сумішей та рідин. Природні та штучні водоймища та водопостачальні прилади. Основні поняття та відомості про водопровід, його будову, пожежно-технічні вимоги до нього. Пожежні гідранти. Найпростіші розрахунки водопровідних магістралей, насосів, кранів» [555, арк. 54].

Важливими складовими протипожежних заходів були облаштування пожежної сигналізації та спринклерування. Їх також вивчали на курсах. Зокрема, учні мали бути ознайомлені з типами сигналізацій, вимогами до них, їх недоліками та перевагами, з їх будовою, доглядом за ними та обслуговуванням. Курсанти розбиралися зі схемами сигналізацій, складали кошториси для їх встановлення на підприємстві, вони вивчали «... спринклери та будову спринклерної мережі, живлення спринклерної мережі водою, насоси, повітрянонапорні водяні баки та піднесені водойми, контрольно-сигнальні клапани, дренчери, догляд за спринклерними установками, підготовку будівель до встановлення спринклерних систем» [555, арк. 54].

Вивчення промислового будівництва також мало стати у нагоді майбутньому керівникові пожежної справи заводу чи фабрики. Брандмейстери та завпожі отримували інформацію про будівельне мистецтво та його значення для справи пожежної безпеки, будматеріали та їх застосування, частини

будівель, опалення та вентиляцію, відомості про вогнетривке будівництво, норми промислового будівництва, загальний благоустрій селищ та колоній підприємств. Необхідні години виділялися на практичні заняття: стройові та гімнастичні вправи, вправи з пожежними драбинами, протидимовими, рятувальними, протигазовими приладами, тягловим інструментом; курсанти вивчали шляхові та стрілкові сигнали, проводили навчання з ручними та механічними насосами, з рукавними лініями, обозами, складали плани ліквідації пожеж та відомості про них, а також пожежні кошториси та звіти, інші необхідні документи [555, арк. 54]. Досліджувалися також, серед іншого, питання історії та теорії пожежної справи: «Значення та завдання пожежної охорони. Організація пожежної справи в СРСР до революції. Система організації управління пожежної охорони в СРСР та УСРР, зокрема у промисловості. Загальні відомості про державне страхування, завдання та методи пожежного страхування. Основні діючі накази, постанови з пожежної охорони. Внутрішній устрій вогнеборчих команд та дружин» [555, арк. 54].

Обсяг теоретичного матеріалу інших дисциплін був наступним. Суспільствознавство проходилося у обсязі скороченого курсу політичної грамоти, вивчалася структура радянської держави, організація народного господарства, становище робітничого класу у минулому та теперішньому часі, коротка історія ВКП(б), роль профспілок. Заняття проводилися українською мовою. Математика охоплювала дії з дробами, давала уяву про елементарні знання з алгебри [555, арк. 59]. Програма з технічної фізики, основ механіки, електротехніки та хімії включала дані про речовини та тіла, повітря, рідини, теплоту, енергію, рухи та сили, обертальний рух та механізми для його передачі, найпростіші машини, деформації, двигуни, струм [555, арк. 55]. Графічна грамота ставила своїм завданням дати необхідні навички у ескізуванні та складенні плану місцевості пожежі, у читанні готових планів, а також виробленні вміння читати схеми та креслення механізмів, будівель та споруд.

У вільний час (на вихідних) курсанти школи ДЕЗу ознайомилися з організацією протипожежної охорони промислових підприємств, театрів,

клубів, пожежних частин Харкова, розбирали стан справ та складали письмові звіти про проведений огляд об'єктів. Після прослуховування курсів навчальних дисциплін учні мали складати іспити, і у випадку їх успішності – отримували посвідчення про закінчення курсів та підвищення пожежної кваліфікації [555, арк. 59].

Наприкінці червня 1930 року відбулося засідання шкільної ради тримісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних працівників промисловості ВРНГ УСРР при заводі ДЕЗ, на якому були підведені підсумки роботи перших курсів при підприємстві. На засіданні були присутні: начальник курсів Томашевський, завідувач курсами Головцов, лектори Філоненко, Долинський, Клевицький, Житков, Столяр, Скляренко, представники курсантів Рижов та Тесленко. Викладачі виступили з доповідями про результати засвоєних знань курсантами. Загалом, було сказано, що усі слухачі показали задовільні результати з навчальних дисциплін, за винятком завідувача пожежної частини заводу «Червоний Жовтень» Н. М. Волкового та помічника брандмейстера заводу «Серп і Молот» Н. А. Нечепоренка, яких визнали такими, що не закінчили курси підвищення пожежної кваліфікації. Курсанти отримали посвідчення про успішне закінчення курсів та вирушали проходити службу до пожежних організацій, що їх направляли на курси.

Тримісячні округові курси підвищення кваліфікації продовжували приймати працівників вогнеборчої справи у містах Харків, Єнакієве, Миколаїв, Київ, Дніпропетровськ у першій половині 1930-х років. Подібні курси відкривалися і в інших містах. Зокрема, курси були відкриті при комунальній пожежній команді в м. Сталіно 20 червня 1931 року. Перший набір складався з 28 осіб. Продовжував існувати класовий принцип при відборі кандидатів. Курсанти були звільнені від чергувань у своїх частинах, а для проходження практики прикріплені до міської пожежної команди. Навчальний курс був розрахований на 587 годин. Навчання проводилося за рахунок організацій, які направляли курсантів. Його вартість сягала у 1931 році 459 карбованців на особу. Курсанти були забезпечені на період навчання гуртожитком,

безкоштовним харчуванням, необхідними навчальними посібниками та обладнанням. Подібний досвід підготовки кадрів для пожежних підрозділів району дав позитивні результати. Майже всі випускники курсів 1931 року отримали командні посади [688, арк. 80].

Таким чином, тримісячні округові періодичні пожежно-технічні курси командного складу проводили масову роботу з підготовки кваліфікованих кадрів для пожежної охорони України. Це все позитивно відобразилося на кількості пожеж в контексті їх зменшення в УСРР, особливо у промисловій сфері [770, с. 259].

5.4. Короткострокове професійне навчання українських вогнеборців

Протягом 1918–1934 року в Україні існували курси та технікуми з терміном навчання 1, 2 та 3 роки, шестимісячні курси підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств ВРНГ УСРР, тримісячні округові періодичні пожежно-технічні курси командного складу. Підвищення освітньої кваліфікації професійних пожежних могло відбуватися за більш короткий строк. Розглянемо особливості освітнього процесу українських вогнеборців на семінарах та курсах строком від 10 днів до 2-х місяців у 1920-х – у першій половині 1930-х років.

З 1918 року на території колишньої Російської імперії, підконтрольній більшовикам, в тому числі в Україні, періодично відкривалися пожежні курси. Їх кількість була обмеженою, пожежних було мало, однак курси працювали та випускали кваліфіковану пожежну силу для промисловості та сільського господарства України. Вони були, зокрема, відкриті у Запоріжжі, Харкові, а також у Шепетівській окрузі (Волинь). Про курси у Запоріжжі та Харкові, що згодом стали технікумами, ми говорили вище. У 1924–1925 роках Шепетівським вільно-пожежним товариством були організовані двомісячні курси підвищення кваліфікації для пожежних працівників місцевої округи. Усього було два випуски курсантів. На них навчалось усього 24 особи, фінансування було обмеженим (гроші виділялися за рахунок районних

пожежних інструкторів – 27 карбованців на місяць), місце для проживання та навчання знаходили з проблемами, проте фахівців з пожежної справи все ж таки випустили [619, с. 14]. Програма курсів складалася з трьох блоків дисциплін – предмети з тактики пожежогасіння, дисципліни з пожежної профілактики та блок загальних предметів (основи загальних наукових знань, фізика та хімія, технологія матеріалів, будівельне мистецтво, математика, російська мова, пожежне діловодство та звітність, спортивне навчання) [620, с. 45].

У 1927 році державними органами пожежної охорони було прийняте рішення про відкриття одно-, півтора- та двомісячних пожежно-технічних курсів з підвищення кваліфікації районних пожежних інструкторів, керівників комунальних, професійних, сільських та добровольчих пожежних команд, інших пожежних працівників у 23 округових містах України [399, с. 21]. Округові відділи комунальних та страхових справ виділяли гроші на навчання, проживання та харчування для пожежних, але при цьому від останніх вимагалися прагнення до навчання та добрий рівень підготовки. Кількість курсантів, яких посилали на курси, була наступною: 1 людина з району, де були професійні пожежні-брандмейстери при комунальних професійних вогнеборчих командах, 2 людини з сільських районів, де не було професійних дружин вогнеборців [161, арк. 50бзв]. Їх чисельність у різних містах коливалася від 20 до 50 осіб [399, с. 21].

У лютому 1927 року у місті Кам'янець на нараді при округовій страховій конторі за участі представників Держстраху (Клімова, Ломакіна, Вурштатмана), Міськгоспу (Романовського), відділу народної освіти (Дембицького), Хімічного технікуму (Манжурнет) було прийнято рішення про відкриття одномісячних пожежних курсів при Кам'янецькому хімічному технікумі. Навчання мало тривати 1 місяць, починаючи з 15 квітня 1927 року. Вчитися могли представники вогнеборчих організацій Кам'янецької, Проскурівської, Могилівської округ. У відборі кандидатів перевагу надавали районним пожежним інструкторам, які після отримання свідоцтва про закінчення

освітнього процесу могли використовувати отримані знання та досвід у практичній пожежній роботі. З Кам'янецької округи запрошували 16 осіб, з Проскурівської – 16 осіб, з Могилівської – 14 осіб. Для роботи курсів виділяли 2193 карбованці згідно затвердженого кошторису [673, арк. 114].

Для управління освітнім процесом створили комісію у складі представника округового відділу державного страхування – Клімової, округового відділу місцевого господарства – Роднової, хімічного технікуму – Манжурнет. Головою курсів призначили інженера Манжурнета (із заробітною платою 40 карбованців на місяць), який мав з 1 до 15 квітня 1927 року забезпечити проведення усієї необхідної технічно-організаційної та господарчої роботи для проведення занять [673, арк. 114]. Програма навчальних курсів надавалася Укрдержстрахом із узгодженням з НКВС. Хімію вивчали протягом 8 годин, фізику – 8 годин, пожежну тактику – 24 години, пожежну профілактику – 8 годин, будівельні правила – 8 годин, вогнетривке будівництво – 16 годин, політграмоту – 8 годин, страхову справу – 8 годин, українську мову і пожежне діловодство – 8 годин. Усього на теоретичне навчання виділялося 96 годин. Стільки ж годин давалося і на відпрацювання практичних навичок [766, с. 37].

Викладацький склад курсів був наступним: хімію читав професор хімічного технікуму Красніков, фізику – викладач Ус, пожежну тактику та профілактику – викладачі Романовський та Архипенко, будівельні правила – професор Бауер, вогнетривке будівництво – голова курсів Манжурнет, страхову справу – викладач Ломакін, політичну грамоту та українську мову мали читати призначенці наркомату освіти. Головними у справі практичних занять призначалися Романовський та Архипенко [673, арк. 114].

Під час навчання предметів робився акцент на пожежну безпеку. Протягом вивчення хімії курсанти отримували загальні поняття про хімічні явища, хімічні процеси під час горіння та гасіння, досліджували якості «...води, повітря та кисню, як найбільш діяльних елементів горіння та гасіння, хімічні продукти, небезпечні у вогневому відношенні, хімічні продукти, небезпечні у

сполученні з вогнем, водою, повітрям або іншими хімічними речовинами, процеси самозаймання, хімічне вогнегасіння» [673, арк. 116]. Вивчалися фізичні процеси, закони про властивості рідин, повітря, тепла, тиску. Розглядалася будова та робота парових машин, двигунів внутрішнього згорання, автомобілів.

Цикл «будівельних» предметів вмещував знання про будинки для житла і господарчих потреб, їх розподіл за призначенням, матеріалами будівництва, вогнетривкістю; фундаменти, стіни, дах, підлоги, стелі, вікна, двері, будівельні матеріали; улаштування опалення та вентиляції; планування осель та селищ, технічно-будівельні і санітарні правила; технічно-страхові правила та вимоги, щодо протипожежного захисту будівель і засоби стимулювання до виконання цих правил і вимог; матеріали для виробництва цементно-бетонних виробів, особливості складу та виготовлення цементу, різновиди та якість піску, якість води; фарбу для глазурування дахів та її призначення. У предметі «Вогнетривке будівництво» аналізувалося приладдя та виробництво вогнетривких матеріалів (черепичні верстаки, чавунні та залізні підкладки, конькові верстаки, форми для криничних кілець, форми для димарів та дірчастого каменю). Велику увагу приділяли роботі з виробництва фабрикатів та догляду за ними у процесі вистоювання, виготовленню цементного розчину, його складу, замазці підкладок, укладці дахів та сушильних полиць. Вивчали «виготовлення криничних кілець, димарів, дірчастого каменю, будівництво глинобитних, саманних стін та стін з дірчастого каменю, глиносолом'яних, черепичних, цементових, шиферних, гончарських дахів, вираховування кількості матеріалу для даху: черепиці, цементу, шиферу, забудову криниць у глинистих, піщаних та інших ґрунтах» [673, арк. 117].

Викладачі Архипенко та Романовський передавали наступні знання з пожежної профілактики та тактики: правила протипожежної охорони підприємств та різних будівель, протипожежне устаткування підприємств та будівель, технічний догляд за протипожежним устаткуванням підприємств та будівель, чищення димарів, деревонасадження [766, с. 38]; заходи з локалізації та ліквідації пожеж; протипожежний табір, його склад, догляд за ним; пожежне

приладдя для вогнегасіння, рятування та саморятування; пожежні насоси, їх будову та догляд за ними, ремонт; організацію водопостачання на випадок пожежі, штучні та природні водойми, шланги та їх з'єднання; гасіння внутрішніх пожеж, пожеж на горищі, пожеж у підвалах, відкритих пожеж, пожеж у лісі та степу, пожеж комор та горючих рідин [673, арк. 116].

Курсанти повинні були мати і інші знання з теорії та практики пожежної тактики, а саме про: «...причини пожеж, обстеження місця пожежі, види і правила організації пожежних команд, внутрішній розпорядок у пожежних організаціях, методи навчання пожежних варт, штати дружин вогнеборців, збори пожежних на виїзд, засоби порятунку вогнеборців та цивільного населення, підтримування порядку на пожежах, розбирання будівель та засоби повалення димарів» [673, арк. 116]. На практичних заняттях курсанти запрягали коней для виїзду на пожежі, встановлювали ручні труби, виконували тренувальні вправи з рятування та саморятування, проводили розбирання та збірку дрібного пожежного реманенту, їздили на ознайомлення з діючими пожежними організаціями найближчих міст.

Існував також і суто теоретичний блок дисциплін – «Політична грамота», «Страхова справа», «Українська мова та пожежне діловодство». Пожежні отримували короткі відомості з політичної економії, з економіки та політики страхування, засад обов'язкового неокладного та добровільного, поверхокладного пільгового добровільного страхування будівель, худоби та посівів, страхування життя та рухомості. Курсанти на основі законів про державне страхування проводили переоцінку та реєстрацію страхових випадків, ліквідацію збитків, аналізували участь Укрдержстраху у справі превентивних та репресивних заходів у галузі страхування від пожеж, а також вчилися грамотно викладати думки на папері, розбиратися у страховій та пожежній термінології, складати офіційні листи, заявки, вести пожежне діловодство [673, арк. 117]. За тиждень курсанти проходили по 4 практичні години з дисциплін, та по 2 години теоретичних (окрім тактики – 6 годин та вогнетривкого будівництва – 4

години). Після завершення навчання вогнеборці протягом п'яти днів складали іспити з дисциплін [766, с. 38].

Слухачі проживали безкоштовно у гуртожитку хімічного технікуму, проїзд до курсів та у зворотному напрямі оплачувався районними виконавчими комітетами. Згідно кошторису видатків на улаштування одномісячних пожежних курсів при Кам'янецькому хімічному технікумові, заробітна плата лекторам складала 192 карбованці (96 годин по 2 карбованці за годину), керівникам практичних вправ 80 карбованців (40 годин по 2 карбованці), завідувачеві пожежних курсів – 60 карбованців за 1,5 місяці, прибиральникові – 10 карбованців; 46 курсантів протягом 35 днів отримували на день 80 копійок, що складало 1288 карбованців. Інші видатки були такими: «...зошити – 13 карбованців 80 копійок, хімічні олівці – 10 карбованців, загальний зошит та журнал – 2 карбованці, література – 80 карбованців, платня Сільбуду за помешкання – 322 карбованці, платня Соцстрахові – 34 карбованці 20 копійок, платня Держстрахові за страхування від нещасних випадків – 46 карбованців, матеріали для навчання (цемент, пісок тощо) – 30 карбованців, непередбачені витрати – 36 карбованців» [673, арк. 115].

Схожі курси були організовані наприкінці 1920-х років у різних містах, в тому числі у Луганську в 1928 році при округовому відділі місцевого господарства (1,5 місячні курси для підвищення кваліфікації командного складу пожежних організацій рудоуправлінь військової округи) [509, арк. 17]. Навчання на одно- та півторамісячних курсах було схожим на навчання на шестимісячних та тримісячних курсах, однак матеріал надавався у скороченому обсязі, що є природним у зв'язку з обмеженим терміном навчання. Однак свою справу підготовки кваліфікованих пожежних вони робили достатньо ефективно.

У червні 1930 року були відкриті двомісячні пожежно-технічні курси у Миколаївській окрузі. Вони готували пожежних робітників як для села, так і для міста. Викладачі призначалися округовим відділом народної освіти або погоджувались з ним. Предмети, що викладалися, були майже ідентичними

тим, що викладалися на шести- і тримісячних курсах: суспільствознавство, українська мова, математика, основи фізики та хімії, графічна грамота, хімічна оборона, основи будівельної справи та вогнетривке будівництво, водопостачання, основи іпології, механіка та машинознавство, електротехніка, основи пожежної справи, пожежна тактика, основи страхової справи, надання першої медичної допомоги, практичні вправи з пожежним приладдям і машинами, практичні роботи у майстернях» [484, арк. 11]. Курсанти були забезпечені канцелярським приладдям, підручниками, проводилися загальні зібрання.

Склад слухачів становив 30 осіб: з сільських районів було направлено 10 людей, з міських пожежних частин – 10 вогнеборців, інші 10 – з промислових та відомчих пожежних організацій. 16 людей були членами КП(б)У, 7 осіб входили до складу комітету незаможних селян, 2 людини були членами ЛКСМ. Пожежні, що прагнули підвищити свою кваліфікацію, відповідально ставилися до занять, наприклад: «... з 1440 душоднів відвідування, 32 дні було пропущено, з них 50% з поважних причин, під час навчання міські слухачі ночували вдома, 12 осіб з районів округи жили у гуртожитку при міській пожежній частині (несли варту у пожежкоманді з 18.00 до 6.00)». Управління курсами здійснювалося округовим відділом комунального господарства, який виділив на проведення освітнього процесу 1605,15 карбованців, з яких на зарплату викладачам витратили – 568 карбованців, письмове приладдя – 61,97 карбованців, харчування – 876 карбованців, підручники – 51,05 карбованців, господарчі витрати – 29,91 карбованців, переїзд курсантів – 18,22 карбованці [484, арк. 11зв].

На початку 1930-х років, у зв'язку з дефіцитом пожежних кадрів, приймалися рішення про відкриття короткострокових курсів для сільських пожежних працівників. Можна навести приклад роботи декількох півмісячних курсів на Харківщині з березня по червень при районному відділові комунального господарства м. Люботин для начальників сільських пожежних дружин та сільських пожежних старост. Курсантам компенсували проїзд до

Люботина та у зворотному напрямі, а також харчування та проживання, видавали пожежну літературу. Постільну та власну білизну слухачі привозили з собою. Сільські ради мали обрати для навчання фізично міцних, грамотних працівників пожежної охорони на селі, щоб останні після закінчення курсів могли покращувати стан пожежної безпеки у сільській місцевості [181, арк. 1, 34]. На Люботинських курсах навчалися не тільки представники Харківської округи, але й інших регіонів України.

Сільські пожежні працівники підвищували кваліфікацію також на одномісячних курсах у с. Золочів Харківської округи у лютому-березні 1930 року. Керівництво Золочівського районного відділу комунального господарства для відкриття курсів сільських вогнеборців просило у Харківського окркомгоспу 1775 карбованців [127, арк. 6], однак отримало цю суму не в повному обсязі (тільки 700 карбованців [127, арк. 21]), тому кількість курсантів була меншою, ніж планувалося спочатку.

Вступили та успішно закінчили курси наступні особи: І. Ф. Грибіник (Довжанська сільрада), Г. В. Самохвалов (Довжанська сільрада), П. С. Ващенко (Довжанська сільрада), О. Я. Цибань (Чорноглавівська сільрада), А. П. Осадчий (Карасівська сільрада), Ф. В. Лімаренко (Баравнівська сільрада), Т. Р. Омельченко (Окіпська сільрада), О. П. Хворостенко (Березівська сільрада), С. К. Бугаєнко (Світличанська сільрада), Б. К. Подус (Івашківська сільрада), А. Я. Малакей (Світличанська сільрада), З. І. Нефеда (Петрівська сільрада), П. С. Будилка (Леміщанська сільрада), А. В. Лісневський (Івашківська сільрада), М. Я. Шафоростов (Удянська сільрада), А. Р. Кислий (Козачо-Лопанська сільрада), П. К. Лахманов (Удянська сільрада), В. А. Рябко (Лютівська сільрада), І. М. Онуфрієнко (Лютівська сільрада), І. О. Черненко (Лютівська сільрада), М. М. Радченко (Карасівська сільрада), В. Х. Завадський (Одноробівська сільрада), Ф. М. Красюк (Радгосп «Пролетарка»), С. І. Біліченко (Радгосп «Возрожденівка»), І. П. Васирина (Тимофіївський радгосп) [127, арк. 45].

Навчальна програма курсів була обмеженою та адаптованою для сільських пожежних. Вони вивчали цикл профілактичних предметів: пожежну

тактику, пожежогасіння, організацію пожежної охорони, пожежну механіку, тактику при гасінні пожеж; сільськогосподарський пожежний обоз (догляд за пожежним реманентом, пожежне утримання); будівельну справу (вогнетривке будівництво, будівництво пожежного депо, пожежні правила при будівництві); водопостачання, страхову справу, політичну грамоту. Навчання проводили вчителі Попов, Лебединець, Бірюк, Гончаренко, Радуцький та Грабовський [127, арк. 73]. Усі випускники Золочівських курсів отримували посвідчення, у якому вказувалися їх повноваження при отриманні пожежної посади: «... визнаний підготовленим до такої роботи на селі: управління та проведення в життя усіх протипожежних заходів у сільрадах, організації добровільних пожежних дружин та бригад, адміністративного догляду та керівництва при пожежах, догляд за пожежним реманентом, пошук порушень у пожежній справі, складання актів про це та надсилання їх до райкомгоспів» [127, арк. 49].

Короткострокові одномісячні курси з підвищення кваліфікації сільських пожежних працівників продовжували масово створюватися та працювати у 1931–1934 роках по всій УСРР. Управління пожежної охорони Одеської округи та правління колгоспної спілки рапортували про успішне проведення у 1931–1932 роках декількох одномісячних курсів [165, арк. 19]. Однак вони відзначали, що випускники курсів часто не працюють за пожежним фахом. У Ніжинському районі на початку 1932 року були організовані курси бригадирів пожежної охорони у колгоспах для 85 осіб [165, арк. 53].

Були створені одномісячні пожежні курси для підготовки кадрів відповідальних пожежних працівників та керівників вогнебочою справою у радгоспах, колгоспах, комунах та земельних союзах у Червоноградському районі на Полтавщині, розраховані на 50 навчальних годин [165, арк. 4].

Учні вивчали українську мову (правила правопису, викладення думок у письмовій формі, складання офіційних заяв та листів, пожежну та страхову термінологію, складення пожежної звітності тощо), суспільствознавство (історію класової боротьби в Україні та Росії, економічну географію, особливості індустріалізації та колективізації, п'ятирічок, соціалістичних

змагань), математику (арифметичні дії, прості та десятинні дроби, метричні міри, геометричні фігури, добування кореню). А також – фізику (рідини, теплоту газів, проведення практичних дослідів), хімію (процеси горіння, склад вогнетривких матеріалів, способи встановлення та надання вогнетривкості будівельним матеріалам та тканинам, властивості води та процеси самозаймання), хімічну оборону, основи іпології (вибір коня та догляд за ним, харчування, ковка, медична допомога коню, практичні справи з догляду та управління кіньми), основи пожежної справи (пожежне законодавство та діловодство, організацію пожежної охорони в СРСР та УСРР, історію розвитку пожежної справи, стан і значення пожежної охорони міст, селищ та промисловості, різні протипожежні заходи, форми бланків та заяв для правильного ведення документації, складання статистичних діаграм, пожежно-технічних актів, проектів, постанов, правил, планів, відомостей, обіжників, доповідей тощо.

Учні досліджували типи пожежних організацій та способи їх утворення, статuti та інструкції професійних пожежних команд та добровільних дружин, основи страхової справи (страхову статистику, стан та значення пожежного страхування до революції і в сучасний період, страхове законодавство, страхування будинків та промислових підприємств, ліквідацію пожежних збитків, страхові пільги для добровільних пожежних організацій) [165, арк. 6].

Як завжди, на таких курсах належну увагу надавали професійно-технічним предметам. На основах будівельної справи та вогнетривкого будівництва розглядали будівельні матеріали та їх властивості, отримували інформацію про зведення будівель, системи опалення, аналізували обов'язкові протипожежні постанови та правила, заходи з поліпшення пожежної безпеки будівель та споруд, теплосберігаючі та вогнетривкі будівлі, надання вогнетривкості матеріалам тощо. Водопостачання торкалося питань будови господарчих та пожежних водоперегонів, пристосування різного типу двигунів для подання води, облаштування джерел водопостачання і так далі. На дисципліні «Механіка та машинознавство» курсанти ознайомилися з

роботою ручних, парових та інших механічних пожежних насосів і газових машин, вчилися їх розбирати, збирати, ремонтувати, доглядати за ними; вивчали пожежні драбини, автомобілі, вогнегасники, спринклери, інші рятувальні та пожежні пристрої [165, арк. 5].

Учні повинні були бути обізнані у електричному устаткуванні пожежних приладів, електричних сигналізаціях, телефонах, телеграфі; у питаннях пожежної тактики (профілактичних протипожежних заходах, причинах пожеж та особливостях боротьби з ними, діяльності вогнеборчих команд на пожежах тощо); у наданні першої медичної допомоги. Учні проводили практичні вправи з пожежним приладдям (драбинами, рятувальними та протидимовими апаратами), виконували стройові (шикування у шерензі, віддання рапорту та вітання, перешиковування, повертання, марширування тощо) та гімнастичні вправи [165, арк. 9].

На початку 1932 року, відчуваючи кадровий голод у сфері фахівців з пожежної охорони сільського господарства, Укрколгоспцентр запропонував українським колгоспним спілкам організувати та провести на місцях десятиденні пожежні семінари для бригадирів сільських пожежних команд [750, с. 59]. Їх планувалося провести декілька, у різних, пристосованих у пожежному аспекті, колгоспах українських округ, щоб охопити якомога більше сільської території кваліфікованими пожежними кадрами. Викладачами мали стати районні пожежні інспектори, яких на час проведення семінарів звільняли від виконання основних обов'язків. Їм не платили зарплатню за викладання, а залишали ставку інспектора. За відсутності пожежного районного інспектора або через його недосвідченість, вчителями на семінарах могли бути інші досвідчені та авторитетні робітники вогнеборчої сфери районів. Витрати на проведення семінарів покладалися на колгоспи, які відсиляли людей для навчання, а у райвиконкомах була людина, яка відповідала за організацію і проведення пожежних міні-курсів [165, арк. 7].

Пожежні семінари повинні були ознайомити бригадирів колгоспних пожежних бригад з основними моментами пожежної справи з ціллю кращої

організації та керівництва колгоспними командами вогнеборців. На пожежні семінари запрошувалися старшини або заступники старшин колгоспних пожежних бригад, начальники загонів або рядові пожежні, що за своїми здібностями могли бути призначені на згадані посади. Борці з вогнем мали бути старшими 18 років, знати 4 арифметичні дії з цілими числами, вміти читати, висловлювати усно і письмово свої думки. Навчання тривало 9 робочих днів, з одним вихідним, уроки йшли 7 годин на день. Ввечері дві години давалося на самопідготовку. Усього семінаристи працювали 63 навчальні години, з них 20 годин були практичними. Вони вивчали виключно «пожежні» дисципліни [165, арк. 1].

Майбутні начальники колгоспних пожежних команд вивчали пожежну профілактику (10 годин). А саме: несправності приборів опалення, освітлення, їх різновиди, правила використання; правила безпечного запалення вогню; особливості підпалів та боротьбу з ними; види сільськогосподарської техніки та двигунів; протипожежні заходи на території молотьби зерна; правила зберігання та розливу горючих рідин; протипожежні заходи у приміщеннях, де демонструвалися кінофільми; протипожежні заходи у столових, хлібопекарнях, майстернях, машинних відділах, млинах, олійницях, зерносховищах; боротьбу з пожежами, які виникли внаслідок загоряння сажі [165, арк. 1].

Десять годин давали на вивчення тактики ліквідації пожеж. Учні мали знати: «Загальні правила гасіння пожеж, ступінь небезпеки та розповсюдження пожежі, загальне керівництво на пожежі, розстановку пожежних сил, взаємовідносини та управління гасінням пожежі при одночасному прибутті декількох команд або професійної та добровільної пожежної дружини, локалізацію пожежі, несення варті на згарищі після локалізації пожежі, повалення димарів, особливості гасіння пожеж у селищах, хатах, школах, аптеках, дитячих яслах, кінотеатрах, льохах з горючою рідиною, пожежогасіння соломи, посівних площ, сажі у димарях, простінків, стін та стель тощо» [165, арк. 8]. Розділ пожежної механіки аналізувався наступним чином: учасники десятиденного семінару розбиралися з ручними пожежними насосами (різними

типами, будовою, доглядом за ними, ремонтом, призначенням частин насосу тощо); гідропультами, принципами їх будови, особливостями роботи з ними; механічними насосами (мотопомпами, коловоротними та відцентрованими насосами); пожежними шлангами та їх складовими, їх доглядом та ремонтом; вогнегасниками, їх різновидами та принципами роботи; протипожежним рятувальним, протидимовим, тягловим приладдям; гайками, брендспойтами, мундштуками; пожежними ходами та їх призначенням (автомобільним, трубним, трубно-бочковим, багровим, бочковим) [750, с. 59]. На жаль, для пожежної механіки виділяли усього 8 годин.

Вивчали також водопостачання та будівельну справу: «...пожежне водопостачання, водогони, джерела сільського водопостачання, їх використання; специфіку будування запасних водоймищ та водозбірних споруд, будування під'їздів до річок, ставків та колодязів, особливості використання води як засобу пожежогасіння; будування стаєнь, кошар, корівників, свинарників, кузень, зерносховищ, майстерень, прибори опалення та правила їх використання» [165, арк. 3].

Отримані теоретичні знання пожежні використовували на практичних заняттях. Відпрацьовували дії вартового під час несення служби під час сполоху, несли вартову службу, робили виїзди на пожежі та розбирали типові моменти, виконували обов'язки різних категорій пожежних на пожежі згідно інструкцій, гасили штучні пожежі, ув'язували та пригвинчували пожежні гайки, прокладали шланги, ремонтували їх, відпрацьовували вправи у протидимових та інших апаратах, розбирали, збирали та заряджали вогнегасники, розбирали, збирали та ремонтували пожежні насоси [165, арк. 2]. При цьому пожежні мали знати і деякі теоретичні дані: «Типи пожежних організацій, положення та інструкції про організацію пожежної охорони у колгоспах, нормальний статут для пожежних дружин в радгоспах, колгоспах та МТС УСРР, організацію колгоспних пожежних бригад» [165, арк. 3]. Але все ж таки часу на вивчення предметів не вистачало.

З українських округ рапортували про відкриття та успішне проведення семінарів на Волині [165, арк. 12], Сумщині [165, арк. 18], Кіровоградщині [165, арк. 23, 110], Черкащині [165, арк. 24], Київщині [165, арк. 25], Чернігівщині [165, арк. 47], Херсонщині [165, арк. 74], Донеччині [165, арк. 75], Полтавщині [165, арк. 94, 109], Луганщині [165, арк. 107], Миколаївщині [165, арк. 119, 124]. Однак були і проблеми з відкриттям однодекадних міні-курсів у деяких регіонах України. Зокрема, з Роздільнянського [165, арк. 87] та Цебриківського районів [165, арк. 90] Одеської округи, Ляховецького району Шепетівської округи [165, арк. 89], Великоолександрівського району Херсонської округи [165, арк. 91], Печенізького району Харківської округи [165, арк. 92], Василівського району Запорізької округи [165, арк. 93], Оболонського району Київської округи [165, арк. 94], Канівського району Черкаської округи [165, арк. 116] надходили листи до Укрколгоспцентру про неможливість проведення пожежних семінарів через брак кваліфікованих викладачів, коштів та часу. Представники вищезгаданих районів просили допомоги у центру для проведення потрібних заходів.

Як проходив навчальний процес на десятиденних семінарах, можна дізнатися з навчальних програм та розкладів занять, що надсилалися до Укрколгоспцентру з деяких районів. Наприклад, з Глухівського району Сумської округи надіслали розклад навчальних дисциплін та список викладачів: «11.02.1932. 08.00–10.00. – Стройова підготовка (Воловик), 10.00–12.00 – Організація пожежної охорони (Воловик), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна механіка (Вертелецький), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Вертелецький); 12.02.1932. 08.00–10.00. – Пожежна профілактика (Воловик), 10.00–12.00 – Водопостачання (Воловик), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна тактика (Белінський), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Белінський); 13.02.1932. 08.00–10.00. – Пожежна профілактика (Воловик), 10.00–12.00 – Пожежна практика (Белінський), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна механіка (Вертелецький), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Вертелецький); 14.02.1932. 08.00–10.00. – Пожежна профілактика (Воловик), 10.00–12.00 –

Хімічна оборона (Воловик), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна механіка (Вертелецький), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Вертелецький); 15.02.1932. 08.00–10.00. – Будівельна справа (Воловик), 10.00–12.00 – Хімічна оборона (Воловик), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна тактика (Вертелецький), 16.00–18.00 – Пожежна практика (Вертелецький); 16.02.1932. 08.00–10.00. – Пожежна механіка (Вертелецький), 10.00–12.00 – Хімічна оборона (Воловик), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна тактика (Белінський), 16.00–18.00 – Пожежна практика (Белінський); 17.02.1932. 08.00–10.00. – Будівельна справа (Воловик), 10.00–12.00 – Пожежна профілактика (Воловик), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна практика (Белінський), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Белінський); 18.02.1932. 08.00–10.00. – Будівельна справа (Воловик), 10.00–12.00 – Пожежна тактика (Белінський), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна практика (Белінський), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Белінський); 19.02.1932. 08.00–10.00. – Будівельна справа (Воловик), 10.00–12.00 – Пожежна тактика (Белінський), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна практика (Белінський), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Белінський); 19.02.1932. 08.00–10.00. – Пожежна профілактика (Воловик), 10.00–12.00 – Види організації пожежної охорони (Воловик), 12.00–14.00 – Перерва, 14.00–16.00 – Пожежна практика (Белінський), 16.00–18.00 – Політичне заняття (Белінський)» [165, арк. 73–74].

Як бачимо, ведення занять на курсах-семінарі було своєрідним, викладачі могли вести різні предмети, що не могло не відобразитися на якості знань. Робота курсів була організована дещо хаотично, на місцях організатори могли вносити власні корективи у освітній та робочий процес. Однак за умов «кадрового голоду» навіть такі семінари були корисними для поліпшення протипожежної охорони села.

Своєрідною була робота пожежного семінару Хорольської районної колгоспної спілки Полтавської округи, який охопив 63 особи пожежних. Його робота відрізнялася від роботи семінару на Глухівщині. Навчальний день

розпочинався о 6.00, до 8.30 потрібно було поспіdatи та вмитися, з 8.30 до 9.00 були ранкові настанови та перевірка особового складу, з 10.00 до 16.00 були заняття. О 16.00 – масова робота у клубі Хорольської пожежної команди за участю пожежних. З 18.00 до 21.00 учні повторювали отримані знання та читали книги: М. П. Требезова – «Пожежна тактика», С. Л. Казанського – «Охорона зернохосовищ від пожеж», А. Є. Корольова – «Пожежна охорона промислових підприємств» [165, арк. 105].

Заняття проходили також за оригінальною методикою. Кожний день присвячувався окремій проблемі, без розподілу по годинах. У перший день 7 годин всі вивчали нормальний статут пожежних дружин 1931 року та брошуру «Протипожежна охорона колгоспів та МТС», на другий та третій день продовжували вивчати літературу по розділам, а також аналізували приладдя пожежної машини «Червоний факел», четвертий день повністю був присвячений вивченню вогнегасника «Богатир № 3», його складових частин, застосуванню та заряджанню вогнегасника. П'ятий день був витрачений на вивчення пожежних бочок та тяглового пожежного реманенту, зберіганню та розташуванню пожежного майна, шостий день був вихідним [750, с. 60]. На сьомий день семінаристи вчилися організації пожежних бригад, розрахунку їх на загопи трубників, сокирників, охоронців та водопостачальників, аналізували обов'язки пожежних у загонах, отримували інформацію про стихійні лиха, вибухи та особливості несення варті. Останні два дні семінару майбутні бригадири вогнеборчих колгоспних бригад виїздили на навчальні пожежі з Хорольською пожежною командою, відпрацьовували практичні навички, збирали, розбирали та чистили бойове приладдя [165, арк. 106].

На семінарах предмети могли змінюватися та доповнюватися. Так було, наприклад, у Новобузькому районі Миколаївської округи. Викладачі читали лекції з предметів, не проводячи практичних занять. Слухачам викладалися: «... пожежні механіка, тактика, профілактика, практика, водопостачання, вогнетривке будівництво – 22 години (викладач Ковальчук), математика, діловодство і рахівництво – 21 година (викладач Гончаренко), організація праці

в колгоспах – 2 години (викладач Гарбман), машинознавство – 4 години (викладач Рядченко), Іпозітологія (кінські хвороби) – 4 години (викладач Гнідий), суспільствознавство – 7 годин (викладач Бутенко), хімічна оборона – 2 години (викладач Каверін), праця пожежних команд в умовах ПВО – 4 години (викладач Нікулін), електротехніка – 2 години (викладач Куделін)» [165, арк. 125]. Незрозумілим є рішення надати мінімальну кількість годин електротехніці, машинознавству, при цьому на математику та діловодство виділити 21 годину. З огляду на все вищезазначене, робота на пожежних десятиденних семінарах була строкатою, своєрідною, подекуди хаотичною. Однак варто відмітити велику кількість осіб, що пройшли навчання на семінарах.

Загалом, короткочасні курси та семінари з підвищення кваліфікації вогнеборців для різних галузей народного господарства займали своє місце у професійній пожежній освіті у досліджуваний період. Втім, у своєму розвитку вони мали достатньо недоліків: відсутність єдиної навчальної програми з чітким визначенням переліку і обсягу годин загальноосвітніх та спеціальних предметів, що мали викладатися на тих чи інших курсах чи семінарах, невизначеність та плутанина з тривалістю проведення тих чи інших курсів, відсутність чітких критеріїв стосовно визначення успішності засвоєння знань курсантами [561, с. 6]. Особи, що закінчували різні короткострокові курси, семінари та отримували право займання певних посад, часто мали різний рівень знань, при цьому маючи однакові посвідчення. Схожі навчальні програми могли проходитися за кілька тижнів, а могли і за кілька місяців. Подекуди вони були перевантажені не пожежними предметами, а, наприклад, будівельними. Це іноді ставало причиною того, що добрий вогнеборець не міг отримати посвідчення про підвищення кваліфікації через погане засвоєння непрофільних і часто непотрібних у практичній роботі теоретичних знань [770, с. 273].

Згадані недоліки уряд намагався усунути через створення масових однотипних короткострокових округових курсів [935, с. 25]. Проте залишалися проблеми з кваліфікацією випускників курсів, часто після отримання посвідки

про підвищення вони вимагали високих посад, не підтверджуючи власні знання на практиці. Підвищення уваги до спеціальних пожежних дисциплін на початку 1930-х років призвело до зниження загальної освіченості і грамотності пожежних керівників [200, с. 7]. До 1934 року проблема впорядкованості та загальної освіченості на короткотривалих пожежних курсах залишалася актуальною.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Підводячи підсумки розвиткові пожежної освіти в Україні у 1918–1934 роках, слід сказати, що цей період характеризувався строкатістю, певною хаотичністю та спробами реформування освітньої вогнеборчої галузі. Перший період розвитку пожежно-технічних закладів з 1918 до 1927 був достатньо складним. Пожежних технікумів з тривалим періодом навчання та якісною підготовкою ще не існувало, місцями періодично створювалися короткострокові пожежні курси, що не могли задовольнити потреби у кваліфікованих пожежних кадрах. З введенням у 1921 році НЕПу багато вогнеборчих освітніх закладів закривалися через брак коштів. З 1927–1928 років починається новий етап розвитку пожежної освіти. З початком форсованої індустріалізації створюються як довгострокові курси (що з 1930 року стають технікумами), так і короткострокові для підготовки кваліфікованих пожежних кадрів вищої, середньої та нижчої ланки, як для промисловості, так і для сільського господарства. До 1934 року кількість пожежних з високим професійним освітнім рівнем в УСРР поступово збільшувалася, що у позитивному плані позначалося на загальному стані боротьби з пожежами в республіці.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [750; 763; 766; 768; 770; 772].

ВИСНОВКИ

Дослідження проблем становлення та розвитку системи пожежної охорони як складової державної політики цивільної безпеки громадян в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у 1918–1934 роках відповідно до поставлених в нашій роботі дослідницьких завдань дозволяють зробити низку узагальнень та висновків.

Українські науковці та публіцисти двадцятого і початку двадцять першого сторіччя займалися вивченням різноманітних питань історії розвитку вітчизняної вогнеборчої служби. Однак проблемам діяльності пожежної охорони української радянської республіки 1918–1934 років не приділялося належної уваги. Окремі аспекти історії пожежної галузі, хоча й досліджувалися, однак їх вивчення мало обмежений характер, роботи у більшості випадків мають регіональний профіль. Таким чином, аналіз праць вчених, які займалися питаннями історії розвитку пожежної справи України свідчить про суттєву прогалину в науковому дослідженні питань становлення, формування та розвитку системи пожежної охорони в УСРР у міжвоєнний період. При цьому слід зауважити, що історики української діаспори і західноєвропейські дослідники оминали ці питання в своїх розвідках, а російські й білоруські автори розглядали їх поверхово.

Джерельна база нашого дослідження охоплює цілий комплекс як архівних (неопублікованих), так і опублікованих джерел. Переважна більшість використаних архівних джерел центральних, обласних та галузевих архівів України вперше введено до наукового обігу. Велика частина опублікованих матеріалів з проблем становлення та розвитку пожежної безпеки у 1918–1934 роках в УСРР є малодослідженими, і частково також вперше вводяться до наукового обігу. На наш погляд, джерельна база, використана при написанні праці є комплексною і достатньою для вивчення зазначених у дисертаційному дослідженні питань.

У 1917–1921 роках на території України відбувалися бойові дії, що негативно впливали на боротьбу з вогнем на українських землях. Багато вогнеборців загинуло, деякі стали непрацездатними, багато хто втратив потрібну кваліфікацію. Війська різних армій здійснювали реквізиції пожежного майна, інвентарю та приладдя. Пожежні колективи пожежних-професіоналів залишалися лише у великих містах і то у малій кількості. Мирне населення на селі власними силами боролось з пожежами, створюючи добровільні пожежні дружини. Для комплексного та достовірного розгляду питань боротьби з пожежами в УСРР нами схарактеризовані окремі аспекти вогнеборчої справи у 1918–1920 роках на окремих українських територіях, що не були під контролем більшовиків, але згодом увійшли до складу УСРР. У 1920 році відбувається поступова стабілізація ситуації на більшій частині етнічних українських земель. РСЧА захоплює більшість української території і на ній розповсюджується система радянських протипожежних законів. Боротьба з пожежами перестає бути хаотичною, ситуація у протипожежній сфері поступово покращується.

Перші закони нової більшовицької влади у вогнеборчій галузі після зникнення Російської імперії були створені у РСФРР у 1918 році. Їх впровадження на українських землях розпочалося з 1919 року. Однак ми не можемо аналізувати питання створення нової української системи пожежної охорони, розриваючи єдиний хронологічно-цілісний процес формування радянської системи пожежної безпеки. Радянські українські владні органи дублювали усі законодавчі та нормативні акти Російської республіки у галузі пожежної охорони, що забезпечувало централізовану та організовану боротьбу з пожежами в УСРР.

У часи нової економічної політики в УСРР була створена система державних органів з пожежної справи. Центральною організацією боротьби з пожежами займався Пожежний відділ Головного управління комунального господарства НКВС УСРР. Його губернські (округові) підвідділи, повітові (районні) підвідділи, волосні органи влади займалися пожежною охороною на місцях. І хоча в деяких регіонах могли створюватися місцеві пожежні органи

чи організації, суттєво це не впливало на загальну чітку державну організацію вогнеборчої галузі. Спеціальні державні пожежні комісії допомагали у боротьбі з пожежами, надавали можливість різним відомствам української радянської республіки узгоджено діяти на вогняному фронті.

Протипожежний захист населення та господарчих об'єктів у часи НЕПу у міській зоні відрізнявся певною своєрідністю. У 1921–1924 роках захистом від вогню займалися, в основному, міські комунальні пожежні команди. 1921–1923 роки характеризувалися тим, що в наслідок впровадження нової економічної політики пожежні організації закривалися як неприбуткові. Справи захисту від пожеж у міській зоні покладалися на місцеві органи влади, які мали самі займатися фінансуванням пожежних. З 1924 року держава більш активно починає займатися вогнеборчою сферою, створюються міжвідомчі пожежні ради і комісії по боротьбі з пожежами, поліпшується грошове та матеріальне забезпечення, з'являються відомчі команди борців з вогнем та пожежодружини на транспорті, військових об'єктах, у промисловості. При цьому, незважаючи на суттєві зусилля влади, до кінця 1927 року пожежні колективи, що відповідали за міські зони, мали значні проблеми, хоча порівняно з 1921 роком ситуація все ж покращилася. Робота добровільних пожежних дружин, пожежно-трудова дружин, волосних і сільських інспекторів, пожежних старост впливала на стан пожежної безпеки українських сільських регіонів у 1921–1927 роках.

Загальний стан розвитку пожежної охорони в УСРР у 1928–1934 рр. відзначився своїм неоднорідним розвитком. З 1928 по 1931 рік, коли вся система вогнеборчої служби знаходилася в структурі НКВС УСРР, вогнеборча боротьба відбувалася комплексно, централізовано та узгоджено. Існувала спеціальна структурована система структурних підрозділів органів державного пожежного нагляду, яка включала в себе увесь комплекс міських, сільських та відомчих вогнеборчих організації. І хоча пожежна охорона мала окремі проблеми у даний період, при цьому загальний рівень «пожежності» в СРСР та УСРР знижувався.

У зв'язку з ліквідацією Народного комісаріату внутрішніх справ у 1930 році вогнеборча сфера перейшла під контроль Народного комісаріату комунального господарства УСРР. Уся чітко структурована система органів пожежної охорони української республіки була ліквідована. Окремі відомства, як то: Народний комісаріат земельних справ, Народний комісаріат шляхів сполучення, Вища рада народного господарства (згодом Наркомати важкої та легкої промисловості), Управління української військової округи перебрали питання пожежної охорони у своїх відомствах під власний контроль. Там створювалися спеціальні воєнізовані пожежні команди. І хоча фактично за стан вогнеборчої охорони в УСРР відповідало з 1931 року Центральне управління пожежної охорони Народного комісарату комунального господарства УСРР, реально йому підпорядковувалися лише комунальні міські пожежні організації. Хоча при цьому різні відомства і могли проводити спільні заходи з попередження та ліквідації пожеж разом з вогнеборчими органами НККГ УСРР.

Згадані процеси реформатування та перепорядкування пожежної охорони у 1931–1934 роках суттєво вплинули на стан пожежної безпеки в республіці. На протипожежний захист саме міських та сільських населених пунктів виділялося часом недостатньо коштів, кількість пожеж в окремих регіонах збільшувалася. Зокрема у селах зростала кількість умисних підпалів, а окремі міські комунальні команди фіннасувалися недостатнім чином. Фінансові капіталовкладення у галузь вогнеборчої справи були належними у промисловості, транспорті та військах. Це було пов'язано із активізацією політики індустріалізації в Українській Соціалістичній Радянській Республіці в роки становлення сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

Мілітаризацією окремих відомчих вогнеборчих структур, хаосом в сфері організації пожежної охорони наприкінці досліджуваного періоду, секретністю, переслідуваннями «шкідників» і «ворогів народу» пояснюється і брак статистичних відомостей про кількість пожеж та збитків від них, стан пожежних колективів, наявність вогнебочого інвентарю і устаткування в усій

системі вогнеборчої служби українсько радянської республіки наприкінці досліджуваного періоду. З середини 1934 року, після створення Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та Центрального управління пожежної охорони СРСР, розпочинається новий етап розвитку української пожежної служби, коли роль місцевих українських державних пожежних органів у сфері управління вогнеборчою справою в нашій республіці зводиться нанівець. Українські управління позбавляються права законодавчої, нормативної, освітньої ініціативи у сфері пожежної безпеки УСРР. Усі закони починають диктуватися напряду з Москви без права будь-яких змін у них.

Необхідно сказати, що період з 1918 до 1934 років у сфері пожежної освіти характеризувався своєрідністю, певною хаотичністю та намаганням проведення реформ у освітній вогнеборчій сфері. Початковий етап розвитку закладів освіти вогнеборчого спрямування з 1918 до 1927 був доволі складним. Періодично створювалися короткострокові пожежно-технічні курси, що не могли задовольнити, в повній мірі, потреби у кваліфікованих фахівцях пожежної справи. З введенням у 1921 році нової економічної політики багато вогнеборчих освітніх установ припиняли свою роботу через брак фінансування. З 1927–1928 років починається новий етап розвитку пожежно-технічної освіти. З початком активізації політики індустріалізації та колективізації створюються як довгострокові курси (що з 1930 року стають технікумами), так і короткострокові для підготовки кваліфікованих кадрів вищої, середньої та нижчої ланок у галузі протипожежного захисту.

Таким чином, підсумовуючи наше дослідження, слід сказати, що на території Української Соціалістичної Радянської Республіки у 1918–1934 роках було створено комплексну систему пожежної охорони, що включала в себе створені на основі законодавчо-нормативної бази спеціальні державні органи та громадські організації, які здійснювали організацію протипожежних профілактичних заходів, їх безпосереднє гасіння, ліквідацію наслідків стихійних лих, підготовку кваліфікованих кадрів у галузі боротьби з вогнем. Дана система протягом свого періоду існування діяла досить ефективно, хоч і

мала окремі складні етапи свого розвитку, що підтверджується поступовим та поетапним зниженням кількості пожеж та зменшенням збитків від них на території української радянської республіки у 1918–1934 роках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов В. А., Глуховенко Ю. М., Сметанин В. Ф. История пожарной охраны. Краткий курс : учебник: в 2 ч. Ч. 1 / под ред. проф. В. А. Абрамова. Москва : Академия ГПС МЧС России, 2005. 285 с.
2. А. В. Научное изучение профессии пожарного // Пожарное дело. 1927. № 3 (25). С. 2–3.
3. Академии пожарной безопасности 75 лет. Воспоминания выпускников разных лет / сост. Ключ П. П., Палюх В. Г. Харьков : АПБУ, 2003. 326 с.
4. Акты о пожарах в Изюмском округе (1925-1926 гг.) // ДАХО. Ф. Р-164. Оп. 1. Спр. 238. 89 арк.
5. Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин УССР. Харьков : НКВД УССР, 1925. 25 с.
6. Анкеты и заявления лиц поступающих в Харьковский пожарный техникум // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 75. 1930 р. 24 арк.
7. Анкеты, удостоверения и список курсантов Всеукраинского пожарного техникума // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 65. 1930 р. 143 арк.
8. Антонюк Р. Пожежна охорона Івано-Франківська. Від минулого до сучасності : історичний нарис. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. 158 с.
9. Антропов А. О пожарной охране на промышленных предприятиях // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 5–6.
10. Антропов А. О работе пожарных в противогазах // Пожарное дело. 1929. № 1 (47). С. 11–12.
11. Антропов А. Пожарные зоны и брандмауэры на предприятиях // Пожарная техника. 1933. № 2 (98). С. 10–11.
12. Антропов А. Противопожарная охрана промпредприятий // Пожарное дело. 1931. № 5 (75). С. 6–8.
13. Антропов А. Физподготовка личного состава пожарных команд // Пожарное дело. 1931. № 1 (71). С. 8–9.

14. Антропыч. Применение автотяги в пожарных командах // Пожарный. 1924. № 1. С. 9.
15. Артузи Н. Беседы пожарного. Сборник бесед по «Истории пожарного дела» и «Пожарной тактике». Самара : Первая типо-литография транспечати имени т. Воровского, 1926. 144 с.
16. Асадчих Н. Как должны быть подготовлены добровольные пожарные дружины // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 28.
17. Асадчих Н. Обеспечить железнодорожные станции средствами пожаротушения // Пожарное дело. 1932. № 2 (84). С. 14–15.
18. Асадчих Н. О съезде пожарных работников железнодорожного транспорта // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 8.
19. Асадчих Н. Планы оперативных действий на железнодорожном транспорте // Пожарная техника. 1933. № 4 (100). С. 17–18.
20. Асадчих Н. Пожарная охрана на Донецких железных дорогах // Пожарное дело. 1927. № 12 (34). С. 9–10.
21. Асадчих Н. Рационализировать пожарную охрану на железнодорожном транспорте // Пожарное дело. 1933. № 1 (95). С. 19–20.
22. Асадчих Н. Участие женщины в пожарном деле // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 7.
23. Баличева Л. В. Створення, організація та діяльність системи пожежної безпеки в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2005. 19 с.
24. Баличева Л. В. Створення, організація та діяльність системи пожежної безпеки в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. / ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 193 с.
25. Балябас В. Особливості формування та розвитку пожежно-рятувальної служби України у міжвоєнний період // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012–2013. Вип. 13–14. С. 255–261.
26. Баранов А. Изготовление пожарных инструментов в мастерских при пожаруправлениях // Пожарное дело. 1929. № 7 (53). С. 28.

27. Баранов А. Сельские пожарные обозы // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 26–29.
28. Барлинская Т. Женщины-добровольцы // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 26–27.
29. Баум К. В. Автоматическое огнетушение при помощи спринклеров // Пожарная техника. 1924. № 4. С. 6–8.
30. Баум К. В. Пожар склада фосфора // Пожарная техника. 1924. № 6. С. 12–13.
31. Баум К. В. Пожар со взрывом бензина // Пожарная техника. 1924. № 4. С. 14.
32. Баум К. В. Пожары на текстильных фабриках и их тушение // Пожарная техника. 1924. № 2. С. 18–20.
33. Баум К. В. Поучительные пожары // Пожарная техника. 1924. № 3. С. 13–15.
34. Баум К. В. Предупреждение несчастий на пожарах от обвалов дымовых труб // Пожарная техника. 1924. № 11–12. С. 5–7.
35. Баум Ю. Дело пожарной охраны и бесхозяйственность // Пожарное дело. 1926. № 7 (17). С. 3–4.
36. Баум Ю. Обучение пожарных профессионалов и добровольцев // Пожарное дело. 1926. № 10 (20). С. 7–8.
37. Баум Ю. Экономия в пожарном деле // Пожарное дело. 1926. № 5 (15). С. 5.
38. Бекташев В. Агентура Госстраха и пожарный надзор // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 5–6.
39. Бекташев В. Завпожи и фабрично-заводские пожарные команды // Пожарное дело. 1926. № 4 (14). С. 4–6.
40. Бекташев В. К переходу добровольных пожарных организаций на новый нормальный устав добровольных пожарных обществ // Пожарное дело. 1930. № 8–9 (66–67). С. 28–30.

41. Бекташев В. Лесные пожары и борьба с ними // Пожарное дело. 1925. № 4. С. 5–6.
42. Бекташев В. О подаче крестьянами лошадей на сельские пожары // Пожарное дело. 1926. № 2 (12). С. 17.
43. Бекташев В. Пожарный инженер // Пожарная техника. 1933. № 3 (99). С. 8–9.
44. Бекташев В. Трудовая и транспортная повинность при борьбе со стихийными пожарами // Пожарное дело. 1931. № 1 (71). С. 3.
45. Бескодарный. Сельское строительство и пожары // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 12–13.
46. Бичуцкий И. Деятельность «ВЗОКа» // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 4–5.
47. Богун Л. В. Вищі навчальні заклади ДСНС України : історія створення, особливості розвитку та етапи становлення : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2016. 19 с.
48. Богун Л. В. Вищі навчальні заклади ДСНС України : історія створення, особливості розвитку та етапи становлення : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2016. 254 с.
49. Богун Л. В. Національний університет цивільного захисту України : історія становлення та розвитку // Гуманітарний вісник : всеукраїнський збірник наукових праць. 2014. № 21 (5). С. 109–118.
50. Бойчевский С. Открытие Всеукраинских пожарно-технических курсов // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 30–31.
51. Болотный М. Школу нужно спасти // Пожарный. 1929. № 15. С. 2.
52. Болтунов Г. Борьба с деревенскими пожарами // Пожарное дело. 1927. № 9 (31). С. 26–27.
53. Болтунов Г. Железнодорожные станционные здания в пожарном отношении // Пожарное дело. 1931. № 3 (73). С. 8–9.
54. Болтунов Г. Распространение противопожарных знаний в деревне // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 11–12.

55. Борминский Н. Пожарные музеи // Пожарное дело. 1926. № 8 (18). С. 9–10.
56. Бородин Д. Н. Бюджет добровольных пожарных обществ и дружин. Санкт-Петербург, 1913. 50 с.
57. Бородин Д. Н. О целях и задачах пожарно-технического института. Петроград : 11-я Гос. Типография, 1920. 12 с.
58. Бородин Д. Н. Пожарная реформа (проект законодательного предложения). Санкт-Петербург, 1913. 33 с.
59. Бородин Д. Н. Пожарное дело в царствование Дома Романовых (1613–1913 гг.). Санкт-Петербург, 1913. 155 с.
60. Брауде Е. Борьба с огнем – политическая задача // Пожарное дело. 1930. № 4 (62). С. 2.
61. Брауде Е. Классовая борьба в стране и пожарная охрана // Пожарное дело. 1930. № 2 (60). С. 2–3.
62. Брауде Е. Ликвидация кулачества, как класса // Пожарное дело. 1930. № 3 (61). С. 2–3.
63. Бронзов П. В. Состояние пожарной охраны в городах Украины. Статьи из «Статистического бюллетеня ЦСУ Украины». Харьков : ЦСУ, 1924. 68 с.
64. Бугай В. З історії боротьби з вогнем на українському Півдні // Охорона праці і пожежна безпека. 2011. № 6. С. 90–93.
65. Буйвид А. Пожарная охрана Днепровского государственного завода (г. Каменское) // Пожарное дело. 1929. № 6. С. 28.
66. Бурмин В. П. Сельская пожарная охрана в вопросах и ответах. Москва : НКВД, 1930. 48 с.
67. Вагнер А. К. Противогазы в пожарном деле. Москва : Издательство НКВД РСФСР, 1930. 48 с.
68. Вагнер А. К. Спорт в пожарных организациях // Пожарное дело. 1925. № 6. С. 14–15.
69. Варченко Н. А. Еще о 156 статье Уголовного кодекса // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 6–7.

70. Варченко Н. А. К вопросу о дверях в выходах из мест скопления людей // Пожарная техника. 1924. № 19–24. С. 34.
71. Варченко Н. А. Киевская коммунальная пожарная команда // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 29.
72. Варченко Н. А. Киевская пожарная команда // Пожарное дело. 1927. № 8 (30). С. 29.
73. Варченко Н. А. Киевская пожарная команда // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 19.
74. Варченко Н. А. Опасность сероуглерода // Пожарное дело. 1927. № 9 (31). С. 12–13.
75. Варченко Н. А. Самоотверженная работа киевских пожарных // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 14.
76. Варченко Н. А. Трамвайные пожарные вагоны // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 7–8.
77. Васильев Л. Пожарная охрана Одесского порта // Пожарное дело. 1927. № 2 (24). С. 19–20.
78. Вассерман М. Н. Борьба с огнем. Развитие пожарной техники. Ленинград : Типография Красной Газеты имени Володарского, 1926. 48 с.
79. Вассерман М. Н. Пылесосные установки как пути распространения пожаров на фабриках и заводах // Пожарная техника. 1924. № 7–8. С. 8–9.
80. Вассерман М. Н. Что нужно знать пожарному об электрическом токе // Пожарная техника. 1924. № 2. С. 17.
81. Ведомости по учету убытков, причиненных пожарами по округу за 1927–1928 гг. // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 2. Спр. 86. 14 арк.
82. Ведомости страхования имущества с перепиской // ЦДАВО. Ф. 1263. Оп. 2. Спр. 5. 78 арк.
83. Вергопуло Ф. Спиридон Фомич Бицилли // Пожарное дело. 1926. № 3 (13). С. 14–15.
84. Вест М. Противопожарная охрана сахарных заводов // Пожарное дело. 1928. № 5 (39). С. 8–9.

85. Висмонт А. Пожарное дело в городе Зиновьевске // Пожарное дело. 1925. № 8. С. 22–23.
86. Відомість про статистику пожежної охорони Київмузтресту на 1 липня 1931 року // ЦДАВО. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 758. Арк. 5–12.
87. Відомість та листування про стан та склад пожежної охорони Харківського метало-штамповного заводу // ЦДАВО. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 754. Арк. 36–48.
88. Відомості про пожежу у майнах, що належать відомствам, які самостійно проводять облік пожеж (1925–1926 рр.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 9. 49 арк.
89. Відомості про постачання протипожежного приладдя та листування про його своєчасну пересилку (31.05.1930 – 28.10.1931) // ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 2196. 132 арк.
90. Відчітність по пожежній охороні Української державної республіканської промисловості (1928–1930 рр.). Т. 1. // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 5. 1929 р. 260 арк.
91. Водопроводный съезд // Пожарное дело. 1927. № 5 (27). С. 16.
92. Вологдин Б. Опустошительность пожаров до и после революции // Пожарное дело. 1927. № 10 (32). С. 2–3.
93. Вологдин Б. Пожары в РСФСР, УССР, БССР за четырехлетие 1923–27 года // Вестник государственного страхования. 1928. № 11–12. С. 155.
94. Вульфович И. Обучение тактике сельских добровольцев // Пожарное дело. 1926. № 5 (15). С. 16–17.
95. Выписки из протоколов заседания президиума Рыльского уисполкома // ДАСО. Ф. Р-4627. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 14.
96. Гильченко П. Трубочистное дело в Киеве // Пожарное дело. 1926. № 7 (17). С. 7–8.
97. Гиттерман В. За массовую работу // Пожарное дело. 1932. № 1 (83). С. 4.
98. Гиттерман В. Обучение в городских пожарных командах // Пожарная техника. 1933. № 1 (97). С. 17–18.

99. Глебова И. Н. Испытание огнем : очерк истории Харьковской пожарной охраны. Харьков : Прапор, 1991, 125 с.
100. Глоз. Нужно сейчас взяться за дело // Пожарный. 1929. № 8. С. 2.
101. Говоруха О. На кінних візках і паровій силі: із історії пожежної техніки // Пожежна безпека. 2003. № 1. С. 24–25.
102. Головченко К. Сталинские пожарно-технические курсы // Пожарное дело. 1932. № 1 (83). С. 29.
103. Голубев С. Г., Зильберштейн Ф. В., Савельев П. С. Пожарное дело в СССР. Москва : Издательство литературы по строительству, 1968. 307 с.
104. Голубев С. Бюрократизм в действиях пожарных органов // Пожарное дело. 1930. № 1 (59). С. 3–5.
105. Голубев С. За овладение пожарной техникой // Пожарное дело. 1932. № 5–6 (87-88). С. 16–17.
106. Голубев С. Использование пожарных на посторонних работах // Пожарное дело. 1928. № 5 (39). С. 8.
107. Голубев С. Конструкция и оборудование пожарных пароходов // Пожарное дело. 1928. № 9 (43). С. 9–10.
108. Голубев С. Причины пожаров // Пожарное дело. 1927. № 2 (24). С. 6–7.
109. Голубев С. Пропаганда пожарного дела // Пожарное дело. 1929. № 4 (50). С. 18–19.
110. Голубев С. Противопожарные мероприятия при новом строительстве // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 3–4.
111. Горев М. Перспективы развития спринклерного дела в СССР // Пожарное дело. 1929. № 4 (50). С. 20–21.
112. Государственное страхование к десятилетию Октября (По отчетному докладу Главного Правления Госстраха). Москва : Финансовое издательство НКФ СССР, 1927. 17 с.
113. Государственное страхование на Украине в 1 полугодии 1925–26 года // Финансовый бюллетень. 1926. № 21–22. С. 22.

114. Гохман В. Страхование пожарных работников от несчастных случаев // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 14–15.
115. ГУ ДСНС України в Запорізькій області // Історія становлення пожежної охорони м. Запоріжжя. URL : <http://zp.dsns.gov.ua/ua/Dovidki-zadobu/1637.html> (дата звернення: 07.01.2016).
116. ГУ ДСНС України в Київській області // Історія становлення пожежної охорони Київської області. URL : <http://kyivobl.dsns.gov.ua/ua/Istoriya-stanovlennya.html> (дата звернення: 09.10.2016).
117. ГУ ДСНС України в Полтавській області // Історія. URL : <http://poltava.dsns.gov.ua/ua/Istoriya.html> (дата звернення: 06.01.2017).
118. ГУ ДСНС України в Сумській області // Історія становлення. URL : <http://sumy.dsns.gov.ua/ua/Istoriya-stanovlennya.html> (дата звернення: 06.01.2016).
119. Гундоров Д. Подъезды к источникам водоснабжения с противопожарной точки зрения // Пожарное дело. 1928. № 3 (37). С. 27–28.
120. Гуревич Б. Пожарная охрана колхозов и совхозов // Пожарное дело. 1929. № 2 (48). С. 7–9.
121. Гуревич Б. Пожарная охрана совхозов // Пожарное дело. 1929. № 5 (51). С. 25–26.
122. Гуревич Б. Система пожарной охраны в районах сплошной коллективизации // Пожарное дело. 1930. № 3 (61). С. 4–5.
123. Гуревич Б. Строительство социалистических городов и пожарная охрана // Пожарное дело. 1929. № 12 (58). С. 4–6.
124. Д. Пожар Одесского оперного театра // Пожарное дело. 1925. № 3. С. 26–29.
125. Двадцать пять лет борьбы с огнем. (Юбилей тов. Свижинского) // Красный Николаев. 1923. № 1448. 03.11.1925 г. С. 1.
126. Два крупных пожара на предприятиях Харькова // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 25.

127. Дело о состоянии и улучшении пожарного дела в районе (1929–1930 гг.) // ДАХО. Ф. Р-1964. Оп. 1. Спр. 283. 102 арк.
128. Дело № 1 приказов по Харьковскому пожарному техникуму НКВД СССР // Архив НУЦЗ Украины. Фонд основной. (30.09.1932 – 31.12.1933). 79 арк.
129. Дело № 1 приказов по Харьковскому пожарному техникуму НКВД СССР // Архив НУЦЗ Украины. Фонд основной. (13.01.1934 – 31.12.1934). 101 арк.
130. Дело № 68355 по обвинению Смирнова Василия Флоровича по статье 54-6 УК УРСР // ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 5. Спр. 3452. 30 арк.
131. Державна служба України з надзвичайних ситуацій // URL: <http://www.dsns.gov.ua/> (дата звернення: 08.01.2018).
132. Деятельность Харьковского губернского пожарного подотдела // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 175–177.
133. Директивні листи голови правління Укрдержстраху за 1925–1928 рр. // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 2144. 183 арк.
134. Директивні матеріали, накази та листування з Центральним управлінням пожежної охорони // ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 14. Спр. 351. 72 арк.
135. Директивное письмо ЦК КП(б)У обкомам и райкомам партии об улучшении работы керамических заводов // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5333. 25 арк.
136. Добко Н. Пожарная охрана города Одессы за 1928–1929 г. // Пожарное дело. 1929. № 12 (58). С. 20–21.
137. Добко Н. Строительство страны и пожарная охрана // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 5.
138. Добровolec. В Переяславском уезде // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 29–30.
139. Добровolec. Киевское добровольное пожарное общество // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 23–24.
140. Докладная записка о состоянии пожарной охраны Украины // ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 629а. Арк. 117–122.

141. Докладные записки инспекции по делам коммунального хозяйства, НКВД УССР, Информотдела ЦК КП(б)У о составлении и дальнейшем развитии коммунального хозяйства в республике // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2747. 79 арк.
142. Докладные записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), Наркомата коммунального хозяйства УССР, горсоветов рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов в ЦК КП(б)У о состоянии коммунального хозяйства и другим вопросам // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5358. 71 арк.
143. Доклад об операциях по страхованию от огня правления Укргосстраха (1925–1926 гг.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 2149. 14 арк.
144. Доклад о пожарном деле на Украине (1925 г.) // ДАСО. Ф. Р-5698. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 190–198.
145. Доклад о состоянии пожарной охраны на Украине за 1926/27 г. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2652. 18 арк.
146. Доклады управляющего огневым отделом (1923–1924 гг.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 756. 206 арк.
147. Доклады о деятельности пожарного отдела и состоянии пожарного дела на Украине // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1755. 61 арк.
148. Доклады о состоянии пожарного дела на Украине, планы работ и отчеты о деятельности пожарного отдела Главкомхоза. Бюллетени 3-го Всеукраинского совещания завкоминотделами от 15–17 марта 1923 г. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2721. 56 арк.
149. Доклады управляющего огневым отделом и заведующего подотделом контроля и учета (1922–1923 гг.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 300. 98 арк.
150. Документы об испытании и внедрении противопожарного оборудования на промышленных предприятиях УССР (протоколы, чертежи, информации, акты, переписка) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 656. 71 арк.
151. Документы об обеспечении колхозов Украины противопожарным инвентарем и обмундированием (план, докладная записка, ведомость, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 889. 33 арк.

152. Документы об обеспечении райколхозсоюзов Украины противопожарным инвентарем (ведомости, заявки, справки, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 890. 5 арк.
153. Документы об организации Всеукраинских пожарно-технических курсов в г. Харькове (постановление, протоколы, смета, устав, договор) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 650. 140 арк.
154. Документы об организации курсов по повышению квалификации руководителей пожарной охраны промышленных предприятий ВСНХ УССР, составе преподавателей и слушателей курсов // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 651. 79 арк.
155. Документы об организации пожарной охраны, подготовке кадров и обеспечении колхозов Украины пожарными машинами и инвентарем (инструкции, планы, заявления, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 2676. 87 арк.
156. Документы об организации пожарных дружин и выполнении правил противопожарной безопасности на промышленных предприятиях РСФСР и УССР // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 645. 64 арк.
157. Документы об усилении противопожарной безопасности (постановления, циркуляры, распоряжения) // ДАХО. Ф. Р-492. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–87.
158. Документы о мероприятиях по улучшению пожарной охраны, льготах добровольным пожарным организациям (постановления, информации, переписка) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 632. 12 арк.
159. Документы о подготовке и распределении инструкторов пожарной охраны в колхозы Украины (циркуляры, ведомости, анкеты, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 887. 290 арк.
160. Документы о противопожарной охране промышленных предприятий (циркуляры, приказы и другие материалы) // ДАХО. Ф. Р-869. Оп. 1. Спр. 24. 80 арк.

161. Документы о противопожарных мероприятиях в Староверовском районе (циркуляры, выписки из протоколов, планы, списки, ведомости. 04.10.1926 – 10.01.1928) // ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 6. Спр. 11. 526 арк.
162. Документы о работе Госстраха УССР за 1924–1926 гг. // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 2. 163 арк.
163. Документы о работе и перспективах развития пожарной охраны промышленных предприятий Украины, организация в г. Киеве пожарно-страховой инспекции (протоколы, рапорт, переписка) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 635. 19 арк.
164. Документы о работе и усилению пожарной охраны // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 634. 35 арк.
165. Документы о работе курсов и семинаров по подготовке пожарных работников для колхозов Украины (положения, докладные записки, рапорты, заявления, списки, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 2369. 138 арк.
166. Документы о работе методических семинаров, политгрупповодов и состоянии работы партячеек военизированной охраны промышленных предприятий УССР (протоколы, отчеты, рапорты, списки, анкеты, доклады, фотографии, схемы, переписка) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 664. 210 арк.
167. Документы о снабжении промышленных предприятий пожарным оборудованием (циркуляры) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 660. 130 арк.
168. Документы о составлении отчетности пожарной охраны в промышленности // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 636. 68 арк.
169. Документы о состоянии пожарной охраны в Печенежском районе (циркуляры, сведения, переписка) // ДАХО. Ф. Р-1486. Оп. 1. Спр. 350. 205 арк.
170. Документы о состоянии пожарной охраны промышленных предприятий и трестов (1928–1930 гг.) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 641. 332 арк.
171. Документы о состоянии пожарной охраны промышленных предприятий Украины за 1926–1927 гг. (отчеты, ведомости, объяснительная записка, схемы, переписка) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 665. 175 арк.

172. Документы о состоянии противопожарной охраны в колхозах, лесхозах и на торфоразработках Украины (постановления, приказы, инструкции, устав, планы, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 139. 63 арк.
173. Документы о состоянии противопожарной охраны, подготовке инструкторов и обеспечении колхозов Украины противопожарным инвентарем (протоколы, докладные записки, заявления, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 878. 206 арк.
174. Документы о страховании в городах УССР // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4304. Арк. 66.
175. Документы о страховании имущества предприятий местной промышленности УССР (ведомости, списки, справка, переписка) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 661. 27 арк.
176. Документы о страховании в сельской местности УССР // ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2144. 98 арк.
177. Документы о страховых отчислениях, полученных ОВМГ и ОВМП из премий // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 662. 34 арк.
178. Документы о финансовых расходах на пожарную охрану промышленных предприятий ВСНХ УССР (сведения, счета, справка, квитанции, переписка) // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 666. 71 арк.
179. Документы о финансовых расходах на предприятиях и трестах на пожарную охрану // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 637. 335 арк.
180. Документы о ходе борьбы с пожарами и пожарной безопасности в Староверовском районе (циркуляры, выписки из протоколов, акты. 05.03.1929 – 04.11.1929) // ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 2. Спр. 2860. 298 арк.
181. Документы по вопросам организации пожарной охраны (07.03.1930 – 20.12.1930) // ДАХО. Ф. Р-154. Оп. 2. Спр. 47. 55 арк.
182. Документы по вопросам организации пожарной охраны (10.06.1933 – 19.09.1933) // ДАХО. Ф. Р-1356. Оп. 1. Спр. 921. 47 арк.

183. Документы по обеспечению промышленных предприятий противопожарным оборудованием // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 658. 271 арк.
184. Документи про внутрішній розпорядок. Копії наказів та постанови вищих органів в справі пожежної охорони, про курси та прийом робітників // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 630. 48 арк.
185. Документи про діяльність Київської міської пожежної команди НКВС УСРР // ДАМК. Ф. 741. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.
186. Документи про діяльність Київської міської пожежної команди НКВС УСРР // ДАМК. Ф. 741. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 255.
187. Документи про діяльність Київської міської пожежної команди НКВС УСРР // ДАМК. Ф. 741. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 12.
188. Документи про нормування зарплати робітникам невоєнізованої пожежної охорони (постанови, звіти, угоди, кошториси, листування) // ЦДАВО. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 6207. 115 арк.
189. Дольнов П. «Друзья» пожарных // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 5.
190. Дольнов П. Социалистическое соревнование // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 20.
191. Доповідь і відомості Наркомвнуправ УРСР про стан пожежної охорони на Україні // ЦДАВО. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 1756. 12 арк.
192. Доповідь про роботу обласних нарад командного складу пожежних і охоронних команд НКЛП УСРР, проведених в обласних центрах України у квітні-травні 1933 р. та резолюція на доповіді // ЦДАВО. Ф. 572. Оп. 1. Спр. 1293. 94 арк.
193. Дремін П. Больше внимания контролю за выполнением // Пожарное дело. 1932. № 8 (90). С. 6.
194. Дремін П. Борьба с нарушителями мер пожарной охраны предприятий // Пожарное дело. 1932. № 4 (86). С. 3.
195. Дремін П. Задачи пожарных бригад при работе в деревне // Пожарное дело. 1931. № 6 (76). С. 31.

196. Дремин П. За объединение пожарной охраны // Пожарное дело. 1930. № 11–12 (69–70). С. 5.
197. Дремин П. За распространение пожарных знаний в массах // Пожарное дело. 1932. № 8 (90). С. 8–9.
198. Дремин П. О повышении квалификации низовых пожарных работников // Пожарное дело. 1929. № 5 (51). С. 5.
199. Дремин П. Отбор кандидатов на курсы сельских пожарных работников // Пожарное дело. 1931. № 1 (71). С. 31.
200. Дремин П. Побольше общей грамотности на пожарно-технических курсах // Пожарное дело. 1932. № 1 (83). С. 7.
201. Дремин П. Рики и сельсоветы, укрепляйте пожарную оборону сельского хозяйства // Пожарное дело. 1932. № 5–6 (87–88). С. 9–10.
202. Дремин П. Сохранить пожарное имущество колхозов и селений от преждевременного износа // Пожарное дело. 1932. № 12 (94). С. 18–19.
203. Дружинник. Пожар летнего театра при станции Люботин // Пожарное дело. 1929. № 5 (51). С. 15.
204. Дунаев В. Большой пожар на суперфосфатном заводе в Одессе // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 16–17.
205. Дунаев В. Деятельность Одесского Пожарного Общества // Пожарное дело. 1926. № 2 (12). С. 31.
206. Дунаев В. Месячник смотра пожарной охраны города Одессы // Пожарное дело. 1931. № 8 (78). С. 33.
207. Дунаев В. Пожар и взрыв на заводе Красного Креста в Одессе // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 18–19.
208. Дунаев В. Случай соединения кабеля // Пожарное дело. 1926. № 7 (17). С. 14.
209. Дунаев В. Тридцатилетний юбилей Одесского Пожарного Общества // Пожарное дело. 1927. № 8 (30). С. 30.
210. Дусс И. О физической подготовке пожарных // Пожарное дело. 1927. № 2 (24). С. 7–8.

211. Дыминский А. Неприязнь между профессионалами и добровольцами // Пожарное дело. 1927. № 9 (31). С. 29–30.
212. Еремеев М. Льготное страхование пожарных работников // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 14.
213. Єрмаков М. «Товариство блакитного хреста» : екскурс в історію пожежної та рятувальної справи // Пожежна безпека. 2008. № 8. С. 22–23.
214. Жгут. Здорово хромаем // Пожарный. 1929. № 22. С. 1.
215. Задунайский. Благодаря «стараниям» начальника пожкоманда разделилась на два лагеря // Пожарный. 1929. № 4. С. 1.
216. Замостьев А. Бойцы огненного фронта (Пособие для докладчиков о 40-й годовщине Советской пожарной охраны). Киев : Издательский отдел Укргипросельстроя, 1958. 28 с.
217. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків : Вид. Народ. Комісаріату Юстиції, 1921. 703 с.
218. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Юридичне видавництво Народного комісаріату юстиції УСРР, 1929. 512 с.
219. Збірник наказів та обіжників по протипожежній охороні промисловості України. Харків : ВРНГ, 1929. 112 с.
220. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків : Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с.
221. Збірник серійних інструкцій виданих З.Д.П.Т. та різних постанов, правил, наказів щодо пожежної охорони соцвласності / укладач Чечерський А. Запоріжжя : Видання Запорізького Районного Добровільного Пожежного Товариства імені Дзержинського, 1934. 54 с.
222. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків : Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. 1052 с.
223. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Харків : Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. 1785 с.

224. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. Харків : Укрголовліт, 1926. 818 с.
225. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Харків : Укрголовліт, 1927. 820 с.
226. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків : Укрголовліт, 1928. 183 с.
227. Зверев С. Печное дело на железнодорожном транспорте // Пожарное дело. 1928. № 3 (37). С. 11–12.
228. Звід пожежних збитків по окладному страхуванню по агентствах за 1929 рік // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 48. 489 арк.
229. Звіти 1927–1928 рр. по пожежній охороні. Союзні трести // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 633. 394 арк.
230. Зеберг А. Политработа с дежурными сменами пожарной охраны // Пожарное дело. 1932. № 7 (89). С. 11.
231. Зеберг-Зебелин И. К. Несколько слов о пожарной терминологии и о способах применения приборов спасения и пожаротушения // Пожарная техника. 1924. № 2. С. 5.
232. Зеберг-Зебелин И. К. О выдвижных пожарных лестницах // Пожарная техника. 1924. № 2. С. 11–13.
233. Зеберг-Зебелин И. К. Штурмовые лестницы // Пожарная техника. 1924. № 6. С. 5–6.
234. Земблукхтер М. К пятилетию существования Центрального Пожарного Отдела // Пожарное дело. 1925. № 5. С. 2–3.
235. Зискинд. З. Труд и оплата пожарных // Пожарный. 1924. № 1. С. 18.
236. Злотник А. К сорокалетию советской пожарной охраны. Вильнюс : Газетно-журнальное издательство, 1958. 36 с.
237. Знающий. Кто так мудро распорядился? // Пожарный. 1929. № 3. С. 1.
238. И беда ничему не научила // Пожарное дело. 1925. № 8. С. 30.
239. Иванов Н. Противопожарные мероприятия на судах // Пожарное дело. 1932. № 12 (94). С. 8.

240. Иванов Ф. Через РККА к улучшению пожарного дела // Пожарное дело. 1931. № 6 (76). С. 9.
241. Игнатьев П. Профиль пожарного специалиста // Пожарное дело. 1932. № 1 (83). С. 6.
242. Ильин В. В., Мешалкин Е. А. История пожарной охраны России : Учебник. Москва : Академия ГПС МЧС России, 2003. 348 с.
243. Инструкции о мерах предупреждения пожаров (1927/28 гг.) // ДАХО. Ф. Р-164. Оп. 1. Спр. 538. 15 арк.
244. Инструкция № 61 по применению постановления СНК СССР от 21 февраля 1925 года о льготах добровольным пожарным организациям // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 35.
245. Инструкция внутреннего устройства боевой части добровольных пожарных организаций. Харьков : Издательство инспекции по делам коммунального хозяйства НКВД УСРР, 1925. 30 с.
246. Инструкция внутреннего устройства добровольных пожарных организаций, утвержденная 18 августа 1924 года. Москва : Издательство НКВД РСФСР, 1929. 19 с.
247. Инструкция внутренней службы в коммунальных профессиональных пожарных командах УССР. Доклады о состоянии пожарной охраны на заводе «Электросила» бывш. ВЭК и др. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 581. 71 арк.
248. Инструкция по составлению сведений о пожарах на территории Союза ССР // Пожарное дело. 1927. № 7 (29). С. 32–33.
249. Инструкция по составлению сведений о пожарах на территории Союза ССР // Пожарное дело. 1931. № 8 (78). С. 27.
250. Информационная ведомость страхования от огня Укргосстраха на 1929 год // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 160. 2 арк.
251. Историей своей горды. 1928–2008 / Под ред. В. П. Садкового. Харьков : Издательский дом «Вокруг света», 2008. 120 с.
252. Иванов В., Віганд А. Пожежі і підпали. Харків : Пролетар, 1931. 32 с.

253. Інструкції к фабричним тарифам (1922–1923) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 296. 99 арк.
254. Інструкції та листування про протипожежну охорону в колгоспах (31.08.30 – 14.10.1930) // ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 2195. 35 арк.
255. Кадыров Г. Г. На огненном рубеже. Ярославль : Верхне – Волжское книжное издательство, 1979. 80 с.
256. Казанский Н. Противопожарные осмотры // Пожарное дело. 1925. № 5. С. 11–12.
257. Казанский Н. Страхование фабрик и заводов, как фактор развития пожарного дела // Пожарное дело. 1927. № 7 (29). С. 3–4.
258. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.
259. Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. Частина III : 1917–2003 рр. : підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. 628 с.
260. Канашевський А. Помощь на далекое расстояние // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 5–6.
261. Капітальні роботи по протипожежних заходах на 1929–1930 роки // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 4. 1928 р. 142 арк.
262. Карельский Н. М. Тактическое использование пожарных поездов, автодрезин и паровозов // Пожарное дело. 1932. № 12 (94). С. 6–7.
263. Картышев А. Т. Наш взгляд на добровольцев // Пожарный. 1924. № 1. С. 16–17.
264. Каташин О. А. Как бороться с сельскими пожарами // Пожарное дело. 1925. № 3. С. 12–13.
265. Каташин О. А. Как организовать добровольные пожарные дружины // Пожарное дело. 1927. № 9 (31). С. 25–26.
266. Каташин О. А. Постановление СТО об обязательном окладном страховании на 1926–1927 год // Пожарное дело. 1926. № 12 (22). С. 12–13.

267. Каташин О. А. Что такое «Пожарная тактика»? // Пожарное дело. 1926. № 5 (15). С. 6–7.
268. Кельн В. Организация тыла пожара // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 9.
269. Кельн В. Пожарная команда в воздушно-химической обороне населения // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 10–11.
270. Кинтех. Дисциплина в профессиональных пожарных командах // Пожарное дело. 1925. № 2. С. 10–11.
271. Киселев П. Пожарное дело на речном транспорте // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 5–6.
272. Классификация Киева (1922–1923 гг.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 292. 89 арк.
273. Классификация Харькова (1922–1923 гг.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 293. 208 арк.
274. Ключ П. П., Палюх В. Г., Пустомельник В. П. Кузница огнеборцев : очерк истории Харьковского института противопожарной безопасности. К 70-летию со дня основания. Харьков : Фолио, 1998. 272 с.
275. Ключ П. П., Палюх В. Г. Пожарные Харьковщины (очерки, посвященные 350-летию г. Харькова). Харьков, 2006. 332 с.
276. Коваленко О. Як організувати пожежну допомогу на селі / за ред. В. Кириленка. Харків : Державне видавництво України, 1926, 91 с.
277. Ковалюх Г. Надзор за спринклерами на промышленных предприятиях Украины // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 8.
278. Ковалюх Г. Организация управления пожарным делом // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 4–6.
279. Ковалюх Г. Пожар второго завода дубильных экстрактов «Укркожтреста» // Пожарное дело. 1927. № 4 (26). С. 11–12.
280. Ковалюх Г. Пожарная охрана на предприятиях Харьковского отделения Сахаротреста // Пожарное дело. 1926. № 11 (21). С. 6–7.
281. Ковалюх Г. Пожарная охрана на предприятиях Харьковского отделения Сахаротреста (продолжение) // Пожарное дело. 1926. № 12 (22). С. 9–10.

282. Ковалюх Г. Пожарная охрана фабрично-заводских предприятий // Пожарное дело. 1927. № 7 (29). С. 5.
283. Кожевников Н. Об издании новых единых правил и положений по пожарной охране НКПС // Пожарное дело. 1931. № 4 (74). С. 8–9.
284. Кожевников Н. Пожарная охрана строительства НКПС // Пожарное дело. 1931. № 7 (77). С. 17.
285. Кожевников Н. Пожарный ход в условиях охраны железнодорожного строительства // Пожарное дело. 1932. № 2 (84). С. 15–16.
286. Козинець О. В. Діяльність добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2010. 22 с.
287. Контрольные цифры на снабжение противопожарным оборудованием заводов и предприятий республики на 1933–1937 года // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 91. 1932 г. 66 арк.
288. Кончаев Б. И., Скрябин М. Е. В борьбе с огнем. Страницы истории. Ленинград : Стройиздат, 1984. 160 с.
289. Копия приказов и циркуляра НКВД УССР и Гадяцкого отдела коммунхоза о порядке снабжения пожарников вещевым и другим продовольствием // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 45. 158 арк.
290. Копії наказів з особового складу №№ 12/І – 23/ІІ (січень-листопад 1931 р.) // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 4. 1931 г. 46 арк.
291. Копії наказів, обіжників, розпоряджень, форми відомостей за 1930 р. // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 3. 1930 г. 108 арк.
292. Корельский Д. Механизация средств пожаротушения на железнодорожном транспорте // Пожарное дело. 1928. № 9 (43). С. 11–14.
293. Корельский Д. Пожарная охрана железнодорожного транспорта за годы революции // Пожарное дело. 1927. № 10 (32). С. 10–11.
294. Корельский Д. Пожарная охрана на железнодорожном транспорте // Пожарное дело. 1925. № 6. С. 8–11.

295. Корельский Д. Пожарное добровольчество на железнодорожном транспорте СССР // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 8–9.
296. Коровин Б. Сельские пожарные дружины и огнестойкое строительство // Пожарное дело. 1927. № 1 (23). С. 8.
297. Королев А. Е. О пожарной охране промышленных предприятий // Пожарное дело. 1926. № 12 (22). С. 8–9.
298. Королев А. Е. О применении научной организации труда в пожарном деле // Пожарная техника. 1924. № 11–12. С. 1–4.
299. Королев А. Е. Основы пожарной профилактики в промышленности, утвержденные ГУПО НКВД СССР, в качестве учебного пособия. Москва-Ленинград : Государственно-транспортное издательство, 1936. 184 с.
300. Королев А. Е. Пожарные организации промышленных и им подобных предприятий // Пожарное дело. 1925. № 8. С. 10–11.
301. Королев А. Е. Распространение пожарных знаний среди сельского населения // Пожарное дело. 1925. № 1. С. 19–20.
302. Королев А. Е. Роль инспекции в деле предупреждения пожаров // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 3.
303. Котельников С. Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України : [Науково-популярне видання.]. Київ : ТОВ «Київська книжково журнальна фабрика», 2018. 444 с.
304. Котович В. Пожарные поезда на ж. д. транспорте // Пожарное дело. 1925. № 3. С. 8–10.
305. Кочеров К. Охраним хлеб от пожаров // Пожарное дело. 1930. № 8–9 (66–67). С. 7.
306. Кочеров К. Повысим качество подготовки пожарно-технических кадров на основе марксо-ленинского учения // Пожарное дело. 1932. № 7 (89). С. 6–7.
307. Кочеров К. Пожарно-техническое образование на Украине // Пожарное дело. 1930. № 4 (62). С. 28–29.

308. Кочеров К. Пожарно-техническое образование на Украине // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 9–10.
309. Кочеров К. Прекратим импорт пожарного оборудования // Пожарное дело. 1932. № 3 (85). С. 3–4.
310. Кравченко А. Пожарная охрана станции Прилуки Южной ж. д. // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 32.
311. Краткая программа занятий по пожарному делу // ДАХО. Ф. Р-1576. Оп. 1. Спр. 44б. Арк. 1–11.
312. Крашенинников К. Дефекты пожарной охраны в госпромышленности // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 11–13.
313. Крашенинников К. Пожарная охрана трестов союзного значения в 1927–1928 г. // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 8–9.
314. Кременчугская добровольная дружина // Пожарное дело. 1928. № 3 (37). С. 31.
315. Крылов Н. Борьба с пожарами в Рабоче-Крестьянской Красной Армии // Пожарное дело. 1929. № 5 (51). С. 5–6.
316. Крылов Н. Военные пожарные команды // Пожарное дело. 1928. № 10 (44). С. 5.
317. Крылов Н. Очередной призыв и пожарные команды РККА // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 10.
318. Крылов Н. Призывники – пожарные в РККА // Пожарное дело. 1930. № 4 (62). С. 13–14.
319. К-ский Д. Пожар вагонных мастерских на станции Гайворон // Пожарное дело. 1926. № 10 (20). С. 20.
320. Кудрявцев С. О передовых пожарных ходах // Пожарное дело. 1926. № 5 (15). С. 11–12.
321. Кудрявцев С. Перевозка пожарных команд по железным дорогам // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 6–7.
322. Кудрявцев С. Пожарные агрегаты на железнодорожном транспорте // Пожарное дело. 1927. № 3 (25). С. 9–10.

323. Кузнецов Н. Н. Борьба с пожарами в промышленных предприятиях. Москва : НКВД РСФСР, 1931. 368 с.
324. Кузнецов Н. Н. Достижения в области пожарной техники за время революции // Пожарное дело. 1927. № 10 (32). С. 3–6.
325. Кузнецов Н. Н. Организация производства предметов пожарного оборудования // Пожарное дело. 1930. № 7 (65). С. 7–8.
326. Кузнецов Н. Н. Пожарные дисциплины на курсах П. В. О. // Пожарное дело. 1929. № 11 (57). С. 9.
327. Кузнецов Н. Н. Производство предметов пожарного инвентаря и оборудования // Пожарное дело. 1929. № 4 (50). С. 5–6.
328. Кузнецов Н. Н. Развитие пожарной техники за 15-летие 1917–1932 гг. // Пожарное дело. 1927. № 10–11 (92–93). С. 3–6.
329. Кузнецов Н. Н. Спринклерование как противопожарное мероприятие // Пожарное дело. 1927. № 3 (25). С. 8–9.
330. Кузнецов Н. Н. Средства Госстраха в пожарном деле // Пожарное дело. 1927. № 1 (23). С. 4–5.
331. Кузнецова І. Пожежній охороні Харківщини – 180 років // Пожежна безпека. 2003. № 10. С. 8–10.
332. Культработник. Недостатки профсоюзной работы у пожарных // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 9.
333. Культурно-бытовые условия жизни пожарных // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 7–8.
334. Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня : из истории пожарной охраны Киевщины. Киев : Издание МВД УССР, 1969. 132 с.
335. К юбилею Запорожского Пожарного Общества // Пожарное дело. 1926. № 3 (13). С. 15.
336. Лаптий А. Ф. Из опыта службы в пожарной охране (рассказы ветерана). Харьков, 1976. 106 с.
337. Латишева О. В. Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст.

- (історичний аспект) : монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 352 с.
338. Латишева О. В. Формування і функціонування системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст. : автореф. дис. ...д-ра іст. наук : 07.00.01. Харків, 2012. 34 с.
339. Левченко Т. Пожарная охрана УССР // Пожарное дело. 1930. № 2 (60). С. 30.
340. Ленгауэр Е. Пожарная охрана в бумажной промышленности // Пожарное дело. 1927. № 5 (27). С. 7–8.
341. Лехницкий О. Пожарная охрана Сталинского завода «Югосталь» // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 20–21.
342. Либерман Я. Новый крестьянский заем и пожарные работники // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 3–4.
343. Либерман Я. Пожарная охрана рабочих поселков // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 3.
344. Либерман Я. Противопожарная охрана в районных городах // Пожарное дело. 1929. № 8 (54). С. 3–4.
345. Либерман Я. Противопожарные задачи сельсоветов в районах сплошной коллективизации // Пожарное дело. 1930. № 3 (61). С. 6–7.
346. Либерман Я. Финансирование сельской противопожарной охраны // Пожарное дело. 1925. № 4. С. 2–4.
347. Либерман Я. Финансовое укрепление противопожарной охраны // Пожарное дело. 1931. № 8 (78). С. 4–6.
348. Лисицын. Злободневные вопросы по укреплению пожарной охраны в сельских местностях // Пожарное дело. 1928. № 5 (39). С. 25–26.
349. Листування з Головним правлінням Укрдержстраху (1926–1927 рр.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 2908. 101 арк.
350. Листування з Миргородською районною торфорозробкою про пожежну охорону і розкуркулених, що працюють на торфорозробці // ДАПО. Ф. Р-2236. Оп. 1. Спр. 4. 4 арк.

351. Листування з НКВС по загальним питанням пожежної охорони підприємств УСРР // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 61. 1930 р. 93 арк.
352. Листування з Центральним управлінням пожежної охорони з питань масової роботи // ЦДАВО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 510. 57 арк.
353. Листування про пожежну охорону Криму, про приміщення для робітників // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 39. 1930 р. 137 арк.
354. Листування та інструкції про вжиття заходів з протипожежної охорони (19.02.1930 – 06.07.1931) // ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 2194. 20 арк.
355. Литвяков Ф. И. Одесса в отблесках пожаров. Одесса : Печатный дом, 2014. 384 с.
356. Литвяков Ф. И. 55 огненных историй. Одесса : Астропринт, 2002. 112 с.
357. Литвяков Ф. И., Антипов Ю. Ф. 200 лет на линии огня. Одесса : Астропринт, 2002. 187 с.
358. Лиходз. Всегда готовы на борьбу со стихией (Завод имени т. Петровского, Днепропетровск) // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 22.
359. Логинова Н. Борьба с пожарами. Москва : Красная Новь, 1923. 26 с.
360. Макаревский Т. Пожарная опасность от электричества // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 11–13.
361. Макаревский Т. Пожарная охрана заводов треста слабого тока // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 8–9.
362. Макаров А. Пожарная охрана деревянных элеваторов // Пожарное дело. 1927. № 11 (33). С. 9.
363. Макаров А. Пожарные поезда // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 9–10.
364. Маковчик А. В. Историография проблемы подготовки кадров для пожарно-спасательной службы Беларуси в 20–30-е гг. XX в. // Вышэйшая школа : навукова-метадычны і публіцыстычны часопіс. 2017. № 3. С. 57–60.
365. Матеріали, відомості о пожежах на підприємствах (1930–1931 рр.) // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 20. 1931 р. 41 арк.

366. Материалы и переписка с заводом Красный Двигатель об организации пожарной охраны, расходов на нее и приобретении противопожарного имущества // ЦДАВО. Ф. 1218. Оп. 1. Спр. 71. 164 арк.
367. Материалы об организации и работе Всеукраинских курсов пожарных техников // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 780. 53 арк.
368. Материалы о борьбе с пожарами в Липецком районе (постановления, протоколы, акты, переписка, инструкции. 29.10.1929 – 17.03.1930) // ДАХО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1019. 102 арк.
369. Материалы обследования состояния противопожарной охраны в области (10.06.1933 – 18.09.1933) // ДАХО. Ф. Р-1356. Оп. 1. Спр. 921. 47 арк.
370. Материалы о деятельности пожарного подотдела коммунального отдела Харьковского губисполкома // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 416. 66 арк.
371. Материалы о деятельности пожарно-страховых комиссий, пожарных дружин (1921 г.) // ДАСО. Ф. Р-5572. Оп. 1. Спр. 87. 26 арк.
372. Материалы о работе волосного пожарного старосты, сельских пожарных дружин (1921 г.) // ДАСО. Ф. Р-5572. Оп. 1. Спр. 148. 132 арк.
373. Материалы о совместных действиях городских пожарных команд с пожарными дружинами железных дорог и водных путей УССР // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1693. 73 арк.
374. Материалы о состоянии пожарной охраны на территории УССР // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1428. Арк. 1–143.
375. Материалы о состоянии пожарной охраны на предприятиях УССР по округам, штатах пожарных работников // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1430. 161 арк.
376. Материалы по рассмотрению проектов положений о губернских пожарных подотделах при отделах коммунального хозяйства исполкомов за 1923 г. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 583. 248 арк.
377. Материалы по рассмотрению проектов положений о пожарной охране на территории УССР // ЦДАВО. Ф. 5. Оп.2. Спр. 2654. 38 арк.

378. Материалы по учету убытков от пожаров за 1924/1925 гг. (ведомости, описи) // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 2. Спр. 26. 84 арк.
379. Материалы Центральной межведомственной комиссии по борьбе с пожарами // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 579. 146 арк.
380. Материалы, циркуляры и переписка с заводами о состоянии противопожарной обороны и противопожарных мероприятиях // ЦДАВО. Ф. 1218. Оп. 1. Спр. 238. 156 арк.
381. Мацук Л. Пожарная охрана города Херсона и его округа // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 19–20.
382. Мачинский В. Новые формы содействия сельскому огнестойкому строительству // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 2–3.
383. Мачинский В. Огнестойкие постройки // Пожарное дело. 1928. № 5 (39). С. 26–27.
384. Микеев А. К. Добровольная пожарная охрана. Москва : Стройиздат, 1987. 398 с.
385. Миндовский В. Безнадзорные дети – поджигатели // Пожарное дело. 1930. № 2 (60). С. 25.
386. Миндовский В. Борьба с потерями в сельском пожарном деле // Пожарное дело. 1931. № 7 (72). С. 29–30.
387. Миндовский В. Деревенская кооперация в пожарном деле // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 25.
388. Миндовский В. Добровольные пожарные организации в культурно-просветительной работе // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 26.
389. Миндовский В. Задачи рационализации и изобретательства в пожарном деле // Пожарное дело. 1933. № 1 (95). С. 16–17.
390. Миндовский В. Задачи сельской пожарной охраны в 1933 году // Пожарное дело. 1933. № 2 (96). С. 10–11.
391. Миндовский В. Наша пожарность в прошлом и настоящем // Пожарное дело. 1926. № 8 (18). С. 2–3.

392. Миндовский В. Неурожаи и сельская пожарность // Пожарное дело. 1925. № 6. С. 2–3.
393. Миндовский В. Первоочередную пожарную помощь беднякам и колхозам // Пожарное дело. 1930. № 1 (59). С. 3–5.
394. Миндовский В. Пожарное дело в школах // Пожарное дело. 1928. № 9 (43). С. 6–7.
395. Миндовский В. Пожарное зло деревни и борьба с ним // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 19.
396. Миндовский В. Пожарность и умышленные поджоги // Пожарное дело. 1926. № 12 (22). С. 4–5.
397. Миндовский В. Пожарные итоги 1926–1927 года по Союзу ССР // Пожарное дело. 1928. № 4 (38). С. 5–6.
398. Миндовский В. Размеры городской пожарности // Пожарное дело. 1930. № 11–12 (69–70). С. 5–6.
399. Миндовский В. Сельская пожарность на Украине // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 21.
400. Миндовский В. Сельские пожарные потери // Пожарное дело. 1927. № 7 (29). С. 11–12.
401. Миндовский В. Страхование и пожарное дело // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 13–14.
402. Миндовский В. Хулиганство и деревенские пожары // Пожарное дело. 1926. № 2 (12). С. 40.
403. Миндовский В. Через коллективизацию к улучшению пожарного дела // Пожарное дело. 1930. № 4 (62). С. 5–6.
404. Миндовский В. Экономические факторы пожарности // Пожарное дело. 1928. № 10 (44). С. 3–4.
405. Миронов. Пожарные дружины на промышленных предприятиях // Пожарное дело. 1927. № 8 (30). С. 5–6.
406. Михайлов Н. Медицинское освидетельствование пожарных железнодорожного транспорта // Пожарное дело. 1928. № 1 (35). С. 9.

407. Михайлов Ф. Пожарно-техническое образование после революции // Пожарное дело. 1927. № 10 (32). С. 6–8.
408. Михайлов Ф. Производство электрической пожарной сигнализации в СССР // Пожарное дело. 1932. № 7 (89). С. 13–14.
409. Михайлов Ф. Тушение лесных пожаров при помощи авиации // Пожарное дело. 1932. № 8 (90). С. 14–15.
410. Михайлов Ф. Рационализация в деле оборудования спринклерных сооружений // Пожарное дело. 1927. № 9 (31). С. 6–7.
411. Михайлов Ф. Советский опыт предупреждения и тушения лесных и степных пожаров при помощи авиации // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 24–25.
412. Міське житлове господарство УСРР за 1929 та 1930 рр. Статистика України № 214. Харків : Господарство України. 1932. 80 с.
413. Міські селища України : Збірник статистично-економічних відомостей. Рік перший. Харків : ЦСУ УСРР. 1929. 184 с.
414. Морозов В. Борьба с пожарностью деревни // Пожарное дело. 1925. № 10. С. 20–21.
415. Морозов В. Деятельность районных пожарных обществ // Пожарное дело. 1932. № 12 (94). С. 16–18.
416. Морозов В. За распространение на селе знаний по борьбе с пожарами // Пожарное дело. 1932. № 5–6 (87–88). С. 12–13.
417. Морозов В. План окладного страхования на 1928–1929 г. // Пожарное дело. 1928. № 9 (43). С. 4–5.
418. Морозов В. Рабочие планы районных органов пожарного надзора // Пожарное дело. 1932. № 2 (84). С. 6–7.
419. Морозов В. Сельская пожарная охрана // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 10–11.
420. Назаров Ю. А. Бойцы огненного фронта. Москва : Стройиздат, 1980. 121 с.

421. Назин В. В. История пожарной охраны России. Санкт-Петербург : ГИПП «Искусство России», 2003. 248 с.
422. Накази, інструкції та розпорядження по ВРНГ УСРР та Текстильоб'єднанню // ЦДАВО. Ф. 818. Оп. 2. Спр. 4. 60 арк.
423. Накази по правлінню Укрдержстраху (1927–1928 рр.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 3703. 170 арк.
424. Науково-освітній портал Державної служби України з надзвичайних ситуацій // URL : <http://edu-mns.org.ua/ukr/> (дата звернення: 08.01.2018).
425. Наумов А. Премирование первой бочки воды // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 11.
426. Національний університет цивільного захисту України. // Коротка історія. URL : <http://http://nuczu.edu.ua/ukr/about/history/> (дата звернення: 08.01.2018).
427. Національний університет цивільного захисту України. // Сторінки історії. URL : http://vypusk.nuczu.edu.ua/rus/meetings/y1928_1997/ (дата звернення: 08.01.2018).
428. Недовольный. Почистили, да плохо. Ждем визита союза // Пожарный. 1929. № 16. С. 2.
429. Нет инвентаря // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 31.
430. Нехаев В. С., Серцов М. А. Огнеборцы Запорожья : очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области. Запорожье, 1997. 314 с.
431. Н-И. И. Поджоги в Артемовском округе УССР // Пожарное дело. 1927. № 7 (29). С. 19.
432. Николаевская пожарная команда занесена на Красную доску // Красный Николаев. 1923. № 383. 24.10.1923 г. С. 2.
433. Никтаб. Акционерное общество «ВЗОК» на 1-й Всекрымской Пожарной Выставке в г. Симферополе // Пожарное дело. 1925. № 1. С. 23.
434. Новая форма городской пожарной охраны и органов госпожнадзора // Пожарное дело. 1932. № 8 (90). С. 9–10.

435. Новиков К. Роль трудящейся женщины в пожарном деле // Пожарное дело. 1931. № 4 (74). С. 5–6.
436. Новиков К. 1930-й год в пожарном отношении // Пожарное дело. 1931. № 7 (72). С. 6–8.
437. Нормальный план и программа обучения рядового состава военизированных пожарных частей промышленности СССР. Москва : Типография имени Воровского, 1932. 30 с.
438. Нормальный статут добровільної пожежної дружини з додатком інструкції та положення про добровільні пожежні організації в УСРР. Харків : Друкарня «Український робітник», 1925. 29 с.
439. Нормальный статут для добровільних пожежних дружин в колгоспах. Суми, 1934. 16 с.
440. Нормальный устав сельских трудовых пожарных дружин. Полтава : Типо-литография имени Октябрьской революции, 1924. 16 с.
441. Обіжники і листування Українського об'єднання торфової промисловості про охорону підприємств від пожеж // ДАПО. Ф. Р-2236. Оп. 1. Спр. 2. 18 арк.
442. Обіжники, інструкції і розпорядження по зернорадгоспах (1932 р.) // ЦДАВО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 508. 105 арк.
443. Обіжники та листування Головного управління Укрдержстраху з установами (1929–1930 рр.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 4061. 255 арк.
444. Обіжники та розпорядження начальника В/О Укрпромokrугу // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 19. 1931 р. 35 арк.
445. Областные постановления уисполкомам. Инструкции по борьбе с пожарами (1924 г.) // ДАСО. Ф. Р-4625. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1–17.
446. Обов'язкова постанова Облвиконкому та інструкція про протипожежні заходи. Одеса : Облуправа пожежної охорони, 1934. 8 с.
447. Обов'язкова постанова про пожежну охорону залюднених пунктів та підприємств округи. Запоріжжя, 1930. 44 с.

448. О борьбе с пожарами в Бурынском районе (1928 г.) // ДАСО. Ф. Р-4653. Оп. 3. Спр. 34. Арк. 184.
449. О борьбе с пожарами в городе Змиеве и уезде // ДАХО. Ф. Р-90. Оп. 1. Спр. 30. 49 арк.
450. О борьбе с пожарами. Циркуляр ЦК Всесоюзного профсоюза работников – металлистов // ДАХО. Ф. Р-1010. Оп. 1. Спр. 1496. Арк. 77.
451. Обследование состояния пожарной охраны Донбасса // Пожарное дело. 1925. № 3. С. 22.
452. Об усилении борьбы с пожарами в сельской местности. Постановва Харьковского окрисполкома (1928 г.) // ДАХО. Ф. Р-1934. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 136.
453. Обухов Ф. В. Советская пожарная охрана. Москва : Россельхозиздат, 1979. 284 с.
454. Обязательное постановление № 2193 президиума Харьковского облисполкома от 15.03.1938 «О противопожарных мероприятиях в лесах и торфяных болотах» // ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 56.
455. Обязательный пожарный техминимум для рядовых бойцов городских пожарных команд УССР. Киев, 1935. 11 с.
456. О введении в действие на территории УССР декрета СНК РСФСР от 21.07.1920 г. «О сосредоточении пожарного дела в НКВД» // ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 578. 29 арк.
457. О восстановлении и развитии сельского строительства и борьбе с пожарами на селе // ДАСО. Ф. Р-3131. Оп. 3. Спр. 21. Арк. 25.
458. О выделении троек на проведение противопожарных мероприятий на промышленных предприятиях // ДАСО. Ф. Р-7. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 299.
459. Огнивцев. Пожарное дело в Херсонском округе // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 24.
460. О добросовестном расследовании причин пожаров в округе (1925 г.) // ДАСО. Ф. Р-1044. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 81.

461. ОКР «Смерш» УНКВД ХО № 196. Дело Михайлова Николая Васильевича по статье 54.1 «б» УК УРСР // Галузевий Державний архів Служби безпеки України у Харківській області. Фонд основний. – Спр. 19174. – 192 арк.
462. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.) : структура, функції, діяльність : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 19 с.
463. О льготах добровольным пожарным организациям. Постановление СНК СССР // Пожарное дело. 1925. № 1. С. 31.
464. О мерах по организации противопожарной безопасности в районах области. Из постановления № 740 президиума Харьковского облисполкома от 14.07.1934. // ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 6. Спр. 10. Арк. 333–333 зв.
465. О передаче пожарного дела на Украине в ведение коммунхоза. (Декрет СНК от 12.04.1922) // ДАСО. Ф. Р-5698. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 103–108.
466. О пожарах (1922–1923 гг.) // ДАХО. Ф. Р-1696. Оп. 1. Спр. 9. 16 арк.
467. О причинах увеличения числа пожаров в сельской местности и на промышленных предприятиях по Сумскому округу (1924 г.) // ДАСО. Ф. Р-7. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 31.
468. О противопожарной охране (Постановление Волчанского уисполкома) // ДАХО. Ф. Р-451. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 296–298.
469. О работе коммунальных пожарных команд в заштатных городах округа. Доклад окружного отдела коммунального хозяйства (1927–1928 гг.) // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1616. Арк. 67–74.
470. О регистрации устава добровольных пожарных дружин предприятий Харькова и материалы о их деятельности // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 2. Спр. 782. 58 арк.
471. Орловский К. Организация государством учета пожаров в СССР // Пожарное дело. 1925. № 1. С. 4.
472. Орловский К. Противопожарное состояние портов Черноморского побережья // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 18.

473. Основные положения и правила государственного имущественного страхования на селе // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 2. Спр. 64а. 103 арк.
474. О созыве съезда работников пожарно-страхового отдела и его задачах. Программа съезда от 26.04.1920 г. // ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 100. 40 арк.
475. О состоянии пожарной охраны в округе // ДАХО. Ф. Р-948. Оп. 2. Спр. 36. 54 арк.
476. О состоянии пожарной охраны в 1927 году // ДАСО. Ф. Р-4653. Оп. 1. Спр. 900. Арк. 4.
477. О состоянии противопожарной охраны в районе. Протокол № 2 заседания Дергачевского райисполкома от 29.01.1940 // ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10–11.
478. Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. Киев : ТОВ «Росток», 1996. 162 с.
479. От киевского ДПО // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 30.
480. Отчетность по союзу невоенизированной промышленности // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 5. 1332 р. 210 арк.
481. Отчет общего отдела РИК о состоянии пожарной охраны в районе за 1929 год // ДАСО. Ф. Р-5631. Оп. 1. Спр. 292. Арк. 10.
482. Отчет о деятельности огневого отдела за 1924–1925 гг. // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 1487. 17 арк.
483. Отчеты и статистические сведения о деятельности пожарных команд местного хозяйства окрисполкомов за 1924/25 и 1925/26 г.г. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1699. 75 арк.
484. Отчеты о состоянии пожарной охраны и организации добровольных дружин в городах и округах за 1928–1929 гг. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1828. 286 арк.
485. О центральных и губернских комиссиях по борьбе с пожарами (1925–1926 гг.) // ДАХО. Ф. Р-531. Оп. 1. Спр. 607. 368 арк.
486. Перебейнос П. Н. Ведомства должны принять широкое участие в противопожарной кампании // Пожарное дело. 1932. № 5–6 (87–88). С. 10–11.

487. Перебейнос П. Н. Еще о трубочистных отрядах // Пожарная техника. 1924. № 7–8. С. 12.
488. Перебейнос П. Н. Культурно-политическая работа в противопожарную кампанию 1932 года // Пожарное дело. 1933. № 1 (95). С. 19.
489. Перебейнос П. Н. О дверях в выходах из мест скопления людей // Пожарная техника. 1924. № 6. С. 7.
490. Перебейнос П. Н. О необходимости и целесообразности противопожарных осмотров // Пожарная техника. 1924. № 5. С. 19.
491. Перебейнос П. Н. О трубочистных отрядах // Пожарная техника. 1924. № 4. С. 9–10.
492. Перебейнос П. Н. Пожарная охрана социалистического города // Пожарное дело. 1930. № 2 (60). С. 5.
493. Переміщення й призначення робітників Воєнізованої пожежної охорони // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 2. 1932 р. 112 арк.
494. Переписка об обеспечении продовольствием преподавателей и слушателей Всеукраинских курсов пожарных техников // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 789. 44. Арк..
495. Переписка об организации противопожарной охраны на предприятиях, образовании пожарных троек, учете специалистов // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 794. 250 арк.
496. Переписка об улучшении пожарной охраны в колхозах и на предприятиях по округам Украины // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 2138. 208 арк.
497. Переписка о комплектовании пожарных команд и премировании работников пожарного дела // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 795. 167 арк.
498. Переписка о комплектовании Харьковских пожарных курсов (пожтехникума) // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 46. 1930 р. 66 арк.
499. Переписка о мероприятиях по борьбе с пожарами, отпуске средств, обеспечении машинами и другим оборудованием пожарных команд // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 797. 44 арк.

500. Переписка о мероприятиях по противопожарной охране // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1760. 55 арк.
501. Переписка о приеме и увольнение младшего начсостава ВПК // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 4. 1932 р. 104 арк.
502. Переписка о состоянии пожарной охраны на предприятиях Украины, организации добровольных дружин, повышении квалификации работников пожарных команд // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 785. 345 арк.
503. Переписка с Гадяцким уездным военным комиссаром о предоставлении отсрочек от призыва на военную службу служащим пожарной секции и городской пожарной команды // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 95. 56 арк.
504. Переписка с директорами заводов, трестов и других предприятий об увольнении и приеме на работу членов пожарной охраны // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 87. 1932 р. 66 арк.
505. Переписка с заводами о формах пожарно-статистических листов, о форменной одежде // ЦДАВО. Ф. 1218. Оп. 1. Спр. 239. 12 арк.
506. Переписка с Комунабмом о снабжении противопожарным оборудованием заводы и предприятия // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 81. 1931 р. 222 арк.
507. Переписка с Наркомкомунхозом УССР и книжными объединениями об обеспечении райколхозсоюзов литературой по пожарной охране // ЦДАВО. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 888. 77 арк.
508. Переписка с начальником управления ППО об увольнении и назначении разных лиц на службу в военизированную пожарную команду заводов // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 84. 1932 р. 66 арк.
509. Переписка с НКВД УССР о введении в штатные расписания отделов местной промышленности должностей пожарных инспекторов, снабжении обмундированием и порядке награждения работников пожарной охраны, нормах и стандартах противопожарного оборудования, объединения городских и промышленных команд // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 653. 82 арк.

510. Переписка с отделом ВОХР ВСНХ УССР о состоянии пожарной охраны Украины // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 655. 110 арк.
511. Переписка с пожарной командой об организации пожарной охраны строений и зданий // ДАХО. Ф. Р-1153. Оп. 2. Спр. 20. 21 арк.
512. Переписка с сельсоветами по пожарной охране // ДАХО. Ф. Р-489. Оп. 1. Спр. 14. 78 арк.
513. Перетнемо дорогу вогню. Київ : Молодь, 1964. 146 с.
514. Перо. И мы не отстаем в «этом» // Пожарный. 1929. № 4. С. 2.
515. Перо. Пока ничего не слышать // Пожарный. 1929. № 3. С. 1.
516. Перрель Р. Женщина в пожарном деле // Пожарное дело. 1929. № 8 (54). С. 4–5.
517. Перрель Р. Культурный поход и дисциплина // Пожарное дело. 1929. № 2 (48). С. 4–5.
518. Перрель Р. Культурный фронт и борьба с бюрократизмом // Пожарное дело. 1929. № 5 (51). С. 3–4.
519. Перрель Р. Ликвидация неграмотности среди пожарных // Пожарное дело. 1929. № 11 (57). С. 5–6.
520. Перрель Р. Пожарная охрана на сегодня // Пожарное дело. 1930. № 5 (63). С. 6–7.
521. Перрель Р. Пожарное дело и наши хозяйственники // Пожарное дело. 1927. № 11 (33). С. 7–8.
522. Перрель Р. Работа добровольных пожарных дружин на предприятиях // Пожарное дело. 1928. № 3 (37). С. 29–30.
523. Пестряков Б. Пожарная опасность в авиации // Пожарное дело. 1929. № 4 (50). С. 6–7.
524. Пискунов Л. Задачи пожарного образования // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 7.
525. Пискунов Л. Задачи пожарной охраны в области сплошной коллективизации // Пожарное дело. 1930. № 3 (61). С. 3–4.

526. Пискунов Л. О структуре пожарной охраны // Пожарное дело. 1929. № 7 (53). С. 6–7.
527. Пікуль О., Чернецький Є., Ярмола О. Історія пожежної справи Білої Церкви. Біла Церква : Товариство охорони старожитностей Київщини, 1999. 192 с.
528. План обязательного окладного страхования в сельских местностях на 1925-1926 год // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 12–13.
529. План работ и финансирование сельского огнестойкого строительства на 1926–1930 года // ДАСО. Ф. Р-5669. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 53–87.
530. Планы и расписания занятий военизированных пожарных команд предприятий на 1930–1931 года // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 31.1930 р. 21 арк.
531. Платонов Н. Пожарная опасность театров // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 4–6.
532. Платонов Н. Пожарные условия на лесных складах // Пожарное дело. 1926. № 7 (29). С. 9–10.
533. Платонов Н. Противопожарные меры и страхование от огня // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 13–14.
534. Пожар Алчевского театра // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 14.
535. Пожар на Донецкой железной дороге // Пожарное дело. 1928. № 10 (44). С. 14–15.
536. Пожарна пам'ятка для учнів шкіл, затверджена УПО НКВС УСРР. Вінниця, 1936. 8 с.
537. Пожарная охрана городов // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 9–10.
538. Пожарная команда завода «Марти-Бадена» занесена на красную доску // Красный Николаев. 1923. № 814. 26.09.1923 г. С. 2.
539. Пожарная охрана на Украине // Пожарный. 1924. № 1. С. 25.
540. Пожарное дело на заводе имени Т. Шевченко // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 21.

541. Пожарное дело на Полтавщине // Пожарное дело. 1928. № 9 (43). С. 20.
542. Пожарно-техническое образование // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 12–13.
543. Пожарно-техническое образование на Украине // Пожарное дело. 1929. № 7 (53). С. 7.
544. Пожарно-техническое образование. Сборник действующих законов, положений, учебных планов и программ. Москва : Издательство НКВД РСФСР, 1929. 116 с.
545. Пожарные машины в неисправности // Пожарное дело. 1925. № 8. С. 30.
546. Пожарный. Пожар мебельной фабрики в Запорожье // Пожарное дело. 1930. № 3 (61). С. 32.
547. Пожар от нефтяного двигателя // Пожарное дело. 1927. № 7 (29). С. 18–19.
548. Пожар парохода «Лев Толстой» // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 15.
549. Пожежне господарство // ЦДАВО. Ф. 2703. Оп. 1. Спр. 74. 88 арк.
550. Пожину. Царство мести и поджогов // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 23–24.
551. Положение и инструкции о подъеме населения на борьбу с пожарами (1921 г.) // ДАСО. Ф. Р-4625. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 232–234.
552. Положение о волосных и сельских инструкторах по борьбе с пожарами // ДАСО. Ф. Р-4625. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 249.
553. Положение о коллективном льготном страховании в Донецкой губернии // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 67.
554. Положение о пожарной и военно-сторожевой охране промпредприятий системы Наркомснаба СССР. Мичуринск : Наша Правда, 1933. 39 с.
555. Положение о школе по повышению квалификации пожарных командного состава предприятий // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 11. 183 арк.
556. Положения о нагрудных значках для работников пожарного дела УССР. Списки комсостава ВПО Укрпромokrуга. Списки командиров во временные члены военного трибунала УВО и другие документы // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 10. 1930 р. 253 арк.

557. Полтанов О. І., Доманський В. А., Очкала В. М., Костилова Л. Б. Історія пожежної охорони Кіровоградщини : (1841–1997). Дніпропетровськ : Дніпропетровська книжкова друкарня, 1998. 255 с.
558. Понофидин А. А. Борьба с огнем в городе и деревне // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 6–7.
559. Понофидин А. А. Добровольные пожарные организации в годы революции // Пожарное дело. 1927. № 10 (32). С. 25–26.
560. Понофидин А. А. Дружинники- велосипедисты // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 27–28.
561. Понофидин А. А. Организация пожарно-технических курсов // Пожарное дело. 1928. № 5 (39). С. 6.
562. Понофидин А. А. Пожарная охрана кинематографов // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 6–7.
563. Понофидин А. А. Пожарная охрана лесопильных заводов // Пожарное дело. 1929. № 1 (47). С. 8–9.
564. Понофидин А. А. Пожарно-строевое ученье для добровольных пожарных дружин. Москва : Издательство НКВД РСФСР, 1930. 24 с.
565. Понофидин А. А. Пожарные караулы на предприятиях // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 6–7.
566. Понофидин А. А. Почему пожарная охрана разваливается // Пожарный. 1924. № 2–3. С. 4–5.
567. Понофидин А. А. Правильное построение пожарного аппарата // Пожарное дело. 1926. № 5 (15). С. 3–5.
568. Понофидин А. А. Противопожарные мероприятия в деревне // Пожарное дело. 1927. № 7 (29). С. 10–11.
569. Понофидин А. А. Шире дорогу добровольцам // Пожарное дело. 1925. № 1. С. 18–19.
570. Попов Б. М. Два театральные пожара в Одессе // Пожарная техника. 1924. № 19–24. С. 34–39.

571. Попович С. Пожежництво в історії Галицького краю (1772–1939). Львівщина. Львів, 2006. 384 с.
572. Попович С. С., Миць О. В. У вогненній борні (з історії пожежництва Жовківщини). Львів : Каменяр, 2003. 150 с.
573. Порфирьев М. II Всесоюзный Водопроводный и Санитарно-технический съезд // Пожарное дело. 1927. № 8 (30). С. 19.
574. Постановление НКВД СРСР и НКВД УССР «Об усилении пожарной охраны лесов и торфяных разработок» (1930 г.) // ДАСО. Ф. Р-4530. Оп. 2. Спр. 106. Арк. 1–67.
575. Постановление СНК СССР «О льготах добровольным пожарным организациям» // ДАСО. Ф. Р-5667. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 92.
576. Постановление СНК СССР «О мерах охраны государственных и имеющих государственное значение предприятий, складов и сооружений» // Пожарное дело. 1927. № 5 (27). С. 24.
577. Постановление СНК СССР «О содействии учреждений Союза ССР и предприятий общесоюзного значения местным органам при тушении лесных пожаров» // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 24.
578. Постановление Совета Труда и Оборона об обязательном окладном страховании в городах на 1925–1926 г. // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 33.
579. Постановление Совета Труда и Оборона от 4 мая 1921 года «О мерах к сохранению пожарных обзоров и содержанию их в боевой готовности» // Известия ВЦИК Советов. 1921. № 96. 6 мая. С. 1.
580. Постановление Совнаркома УССР и приказ Наркомтяжпрома СССР о противопожарной охране предприятий тяжелой промышленности Украины // ЦДАВО. Ф. 806. Оп. 1. Спр. 2763. 5 арк.
581. Постановления НКВД по пожарной охране // Пожарная техника. 1924. № 7–8. С. 30–32.
582. Постановления № 13–730 Президиума Харьковского облисполкома (04.01.1934 – 13.07.1934). Копии // ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 6. Спр. 10. 681 арк.

583. Правила, обязательные постановления и другие материалы по вопросам пожарной охраны // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1687. 35 арк.
584. Правила, уставы и инструкции 1922–1923 гг. // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 378. 83 арк.
585. Правление ЗДПО. Ко всем добровольным пожарным организациям УССР // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 30.
586. Правление ЗДПО. От Запорожского добровольного пожарного общества имени Дзержинского // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 30–31.
587. Предохранительные мероприятия на Украине // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 24.
588. Президиум слета. Ко всем ударникам военизированных и профессиональных команд Украинского промышленного округа // Пожарное дело. 1932. № 5–6 (87–88). С. 30.
589. Приказ № 69 Курского губисполкома о приведении в должное состояние пожарной охраны сельских местностей (1923 г.) // ДАСО. Ф. Р-4627. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 14.
590. Приказ Роменского окрисполкома о проведении двухнедельника по ремонту пожарного обоза (1924 г.) // ДАСО. Ф. Р-5667. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–80.
591. Приказы и инструкции Полтавского губернского отдела коммунального хозяйства и Гадяцкого уездного исполкома о порядке установки временных печей // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 94. 4 арк.
592. Приказы и распоряжения Полтавского губсовнархоза и губкомунотдела о переходе пожарных команд из ведения совнархоза в отделы коммунхоза, сведения о пожарных обозах // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 21. 48 арк.
593. Приказы и циркуляры НКВД, ГУКХ УССР и Полтавского губкоммунотдела о противопожарной охране предприятий, учреждений и жилых зданий // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 44. 27 арк.

594. Приказы председателя ВРНГ УССР. Протоколы заседаний совета противопожарной обороны. Списки пожарных инспекторов трестов и другие документы // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 16. 1930 р. 248 арк.
595. Продеус. Пожохрана госкурорта Бердянск // Пожарное дело. 1928. № 3 (37). С. 32.
596. Проект правил «Пожарной охраны предприятий, складов и других мест производств и хранения продуктов промышленной деятельности» // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2727. 126 арк.
597. Проекты штатов пожарной команды г. Харькова и норм оплаты труда работников пожарного дела // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 816. 19 арк.
598. Про схвалення Стратегії реформування системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61-2017-%D1%80> (дата звернення: 29.01.2019).
599. Протоколы заседаний Центральной межведомственной комиссии по борьбе с пожарами // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 578. 47 арк.
600. Протоколы заседания комиссии и переписка с Полтавским губсовнархозом о противопожарных мероприятиях военных складов и предприятий (1920 г.) // ДАПО. Ф. Р-3282. Оп. 1. Спр. 40. 24 арк.
601. Протоколы и выписки из протоколов заседаний президиума ВСНХ, Укрсовнархоза, УЭС, Особой комиссии по топливу и продовольствию. Доклады, тезисы, инструкции Управления лесной промышленности о проведении топливного трехнедельника, применении торфяного топлива, борьбе с пожарами и другие материалы // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 619. 198 арк.
602. Протоколы межведомственных совещаний при ВСНХ и НКВД УССР и переписка о снабжении пожарных команд // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 2137. 122 арк.
603. Пустомельник В. П. Від Всеукраїнських курсів до Інституту пожежної безпеки. Службові портрети керівників. Харків : ХІПБ, 1998. 60 с.

604. Пьянков А. За единую пожарную охраны // Пожарное дело. 1929. № 10 (56). С. 2–5.
605. Пьянков А. Комсостав в пожарных командах // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 3–5.
606. Пьянков А. Культурная революция в пожарном деле // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 3–4.
607. Пьянков А. Рационализация пожарного дела // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 1–3.
608. П'ятирічний план розвитку добровільної пожежної служби і пожежної охорони в сільському секторі Запорізького району Дніпропетровської області. З додатком: таблиць, протоколів, нарад і витягів з постанов уряду / укладач Чечерський А. Дніпропетровськ : Видавництво ЗДПТ імені Дзержинського, 1934. 59 с.
609. Работа Научного пожарно-технического комитета // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 14–15.
610. Радынов И. За усиление пожарной охраны колхозов, совхозов и МТС // Пожарное дело. 1931. № 6 (76). С. 2.
611. Развитие пожарности на Украине. Обзор печати // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 32.
612. Ранга М. Від добровольців – до професіоналів. Історія пожежної охорони в Україні // Пожежна безпека. 2005. № 5. С. 30–31.
613. Рапорты инспекторов и переписка о состоянии пожарной охраны на предприятиях, городах Украины, создании добровольных дружин и о личном составе дружин // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 2143. 158 арк.
614. Распоряжения общего отдела и других отделов Укргосстраха (1922–1923 гг.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 299. 112 арк.
615. Ревенко Г. Пожарная охрана Софиевского завода Запорожского округа // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 30.
616. Рейтынбарг Д. Рабочий день и производительность труда пожарного // Пожарное дело. 1927. № 8 (30). С. 7–8.

617. Розенберг. Основные пути улучшения условий труда пожарных работников // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 5–7.
618. Розпорядження зернорадгоспоб'єднань м. Москва // ЦДАВО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 509. 18 арк.
619. Ротенберг М. Вторые окружные пожарные курсы Шепетовщины // Пожарное дело. 1926. № 4 (14). С. 14.
620. Ротенберг М. Деятельность Шепетовского вольно-пожарного общества в городе Шепетовке, Волынской губернии, на Украине // Пожарная техника. 1924. № 13–18. С. 44–45.
621. Рузин Б. И. Пожары и меры борьбы с ними. Краткое пособие-руководство в помощь низовым пожарным работникам, добровольно-пожарным райобъединениям и дружинам. Смоленск : Типография имени Смирнова, 1933. 64 с.
622. Руководство по организации пожарной дружины в частях, учреждениях и заведениях РККА. Москва : Центральная типография имени К. Ворошилова, 1933. 8 с.
623. Русаков И. И. Больше внимания пожарной охране колхозов // Пожарное дело. 1930. № 4 (62). С. 6.
624. Русаков И. И. Еще об ответственности брандмейстеров // // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 5–6.
625. Русаков И. И. Недостатки пожарной охраны промышленных предприятий // Пожарное дело. 1925. № 10. С. 14–15.
626. Русаков И. И. О поднятии производительности труда пожарных // Пожарное дело. 1925. № 4. С. 11–12.
627. Русаков И. И. Подготовка пожарных работников // Пожарное дело. 1925. № 6. С. 15.
628. Русаков И. И. Пожарная практика. Москва : Издание ГУКХ НКВД, 1930. 123 с.
629. Русаков И. И. Пожарный доброволец-колхозник // Пожарное дело. 1930. № 3 (61). С. 7–8.

630. Русаков И. И. Приезд дружины к месту пожара // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 26–27.
631. Русаков И. И. Что должен делать дружинник по тревоге // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 26.
632. Ручкин. Пожарная охрана Обуховского района // Пожарное дело. 1925. № 7. С. 31.
633. Рыб-в Д. 29 лет (город Сновск, Черниговского округа) // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 23.
634. Рябинин Б. С. Укротители огня : очерк по истории пожарного дела на Урале. Свердловск : Средне-Уральское книжное издательство. 1979. 328 с.
635. Савельев П. С. Пожарные добровольцы России. Москва : Типография МВД РФ, 1992. 289 с.
636. Савельев П. С. Пожары – катастрофы. Москва : Первая образцовая типография, 2003. 426 с.
637. Садковой В. П., Палюх В. Г., Пустомельник В. П. К 20-летию создания первого в Украине ВУЗа по подготовке спасателей для МЧС Украины (краткий исторический обзор). Харьков : КП «Городская типография», 2012. 120 с.
638. Самарин А. Ассоциация пожарных работников // Пожарное дело. 1928. № 10 (44). С. 5–6.
639. Саржинский Л. Пожарная команда Запорожского завода «Коммунар» // Пожарное дело. 1928. № 4 (38). С. 19–20.
640. Сведения о введении с 01.01.1922 г. целевого сбора на содержание уездной пожарной охраны // ДАХО. Ф. Р-451. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 26–27.
641. Сведения о пожарах в губернии за 1922 г. // ДАХО. Ф. Р-563. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 1–17.
642. Сведения о пожарах в СССР за 1923/24 и 1924/25 гг. (с 1 октября 1923 г. по 30 сентября 1925 г.). Москва : Госфиниздат СССР, 1929. 189 с.

643. Сведения о пожарах в СССР за 1924–1925 операционный год. Статистические таблицы. Выпуск 2. Москва : Финиздат НКФ СССР, 1928. 98 с.
644. Сведения о пожарах по губерниям Украины за 1921 год // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 818. 236 арк.
645. Сведения о пожарах по округам за 1926/1927 г. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 803. 204 арк.
646. Сведения о пожарах, причинах их возникновения и состоянии пожарной охраны на предприятиях по районам Харьковского округа // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 2156. 155 арк.
647. Сведения о работе пожарной охраны на предприятиях местной промышленности по округам за 1930 год // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 35. 1930 р. 55 арк.
648. Сведения основной статистики по страхованию от огня за 1923–1924 год. Москва : ГПГС, 1927. 52 с.
649. Сведения о состоянии пожарной охраны в округе. Отчет окружного отдела коммунального хозяйства // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 2. Спр. 233. 465 арк.
650. Сведения о социальном, партийном, возрастном и служебном положении личного состава военизированных пожарных команд. Переписка с предприятиями об укомплектовании команд охраны // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 33. 1930 р. 521 арк.
651. Сведения о страховании имущества трестов республики и союзной промышленности // ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 13. Спр. 646. 174 арк.
652. Сводные сведения о пожарах в СССР за пять лет 1923/24 – 1927/28 гг. (с 1 октября 1923 г. по 30-е сентября 1928 г.). Москва : Госфиниздат СССР, 1930. 115 с.
653. Свой. Рационализация навыворот // Пожарный. 1929. № 8. С. 1.
654. Себякин И. Сельские пожары зимой // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 17.

655. Семенов. Неотложная задача военизированной охраны промышленности ВСНХ // Пожарное дело. 1931. № 7 (72). С. 9–10.
656. Семенюк А. Й. Вогнеборці. Луцьк : Волинський облполіграфвидав, 1990. 160 с.
657. Семькин А. Организация сельского огнестойкого строительства в Украине // Вестник государственного страхования. 1925. № 21. С. 12.
658. Сенчук О. Л. Организационно-правовые основы функционирования органов противопожарной безопасности в 1918–1941 г. // Профессионал : научно-методический журнал. 2009. № 3 (13). С. 123–127.
659. Сенчук О. Л. Организация и эволюция противопожарной службы на территории центрально-черноземного региона в 1917–1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Курск, 2011. 27 с.
660. Сенчук О. Л. Система образовательных учреждений подготовки специалистов в области пожарного дела // Правда истории. 2007. № 5. С. 137–142.
661. Славензон П. Итоги окружного совещания пожарных работников Луганщины // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 19.
662. Сметы и оправдательные документы по пожарному подотделу // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 49. 12 арк.
663. Сметы на содержание пожарных команд. Контрольные цифры // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 2. Спр. 82. 1931 р. 89 арк.
664. Смирнов Г. В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска. Луганск : Издательство «Лугань», 1996. 415 с.
665. Совет и команда. 35-летний юбилей Одесского добровольного пожарного общества // Пожарное дело. 1932. № 5–6 (87–88). С. 43.
666. Советский пожарник. Иллюстрированный сборник, посвященный 30-й годовщине советской пожарной охраны (1918–1948). Москва : Издательство коммунального хозяйства РСФСР, 1948. 40 с.

667. Сорок лет пожарной охраны СССР (1918–1958). Специальный выпуск управления пожарной охраны МВД БССР и Совета Белорусских добровольных пожарных обществ. Минск : Звезда, 1958. 48 с.
668. Сорочинська О. Л. Основні етапи розвитку пожежної охорони в Україні // Питання історії науки і техніки. 2013. № 1. С. 36–44.
669. Списки личного состава ВПК на 1 февраля 1931 г. // ЦДАВО. Ф. 4532. Оп. 1. Спр. 5. 1931 р. 160 арк.
670. Справа про роботу Всеукраїнського правління державного страхування щодо поліпшення протипожежних заходів і пожежної охорони в сільській місцевості // ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 229. Арк. 1–81.
671. Справка ГУКХ УССР о состоянии коммунального и жилищного хозяйства крупных промышленных центров республики (Харькова и Днепропетровска) // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4272. 47 арк.
672. Статистические данные о численности поджогов в округе (1926 г.) // ДАСО. Ф. Р-1043. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 110.
673. Статистические сведения и отчеты о работе пожарных инспекций окрисполкомов за 1927–1928 г. и планы работ на 1928–1929 г. // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1433. 168 арк.
674. Статистические сведения по страхованию от огня за 1925–1926 операционный год. Том.1. Москва : Госфиниздат СССР, 1929. 172 с.
675. Статистические сведения по страхованию от огня за 1925–1926 год (с 1 октября 1925 г. по 30 сентября 1926 г.). Таблицы по страхованию имущества в городах. Том.2. Москва : Госфиниздат СССР, 1929. 186 с.
676. Статут внутрішньої служби в професійних пожежних організаціях України // ЦДАВО. Ф. 2623. Оп.1. Спр. 6509. 14 арк.
677. Стащенко С. І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2004. 20 с.
678. Стволовой. Изобретателя надо премировать // Пожарный. 1929. № 5. С. 1.
679. Страховой отдел при УГНИ // Пожарное дело. 1929. № 4. С. 33.

680. Сумцов А. С. В борьбе с огнем : записки харьковского пожарного. Харьков : Прапор, 1998. 208 с.
681. Сучейко Н. І. Від пожежного обозу до сучасного підрозділу МНС. Історія пожежної частини. Луганськ : Максим, 2009. 88 с.
682. Табачник Д. В. Пожежна охорона Донеччини / за ред. А. П. Чернецького. Донецьк, 2004, 239 с.
683. Тайный. Не пора ли круто подтянуть // Пожарный. 1929. № 9. С. 1.
684. Тараненко С. П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст. : історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2007. 20 с.
685. Тарифные циркуляры для населения по страхованию от огня // ДАЛО. Ф. Р-472. Оп. 1. Спр. 27. 29 арк.
686. Территориальное и административное деление Союза ССР на 1 января 1926 года. Москва : Издательство ГУКХ НКВД, 1926. 288 с.
687. Томіленко А. Г. Історія пожежної охорони України: методичні матеріали на допомогу курсантам та слухачам ФЗН з курсу «Історія України». Нікополь : Міська друкарня, 1998. 23 с.
688. Томіленко А. Г. Підготовка кадрів у галузі пожежної безпеки в Україні у 20–30-х роках XX століття // Гуманітарний вісник. 2016. № 25 (9). С. 75–84.
689. Томіленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 18 с.
690. Томіленко А. Г. Становлення та розвиток пожежної охорони на об'єктах промисловості України у міжвоєнний період // Гуманітарний вісник. 2017. № 27 (11). С. 28–37.
691. Томіленко А. Г. Створення та розвиток відомчої пожежної охорони Народного комісаріату земельних справ УСРР // Гуманітарний вісник. 2016. № 26 (10). С. 117–125.

692. Томіленко А. Г. Створення та розвиток державної системи превентивних протипожежних заходів в Україні у другій половині 20-х – 30-ті роки ХХ століття // Гуманітарний вісник. 2018. № 28 (12). С. 109–118.
693. Томчишин П., Сибіга П., Янішен В., Ларіна В. Історія пожежно-рятувальної справи Хмельниччини. Хмельницький, 2015. 228 с.
694. Трачук М. П. Из истории развития пожарной охраны в России. Ленинград. 1959. 94 с.
695. Требезов Н. П. Нормализация и терминология в пожарном деле // Пожарное дело. 1926. № 2 (12). С. 22–23.
696. Требезов Н. П. Пожарная тактика. Изд. 3-е. Москва : НКВД РСФСР, 1928. 150 с.
697. Третьяк Д. С. Пожежа – лихо селянинові. (Порадник, як боротися з пожежами). Київ : Видання Всеукраїнського Кооперативного Страхового Союзу «Коопстрах», 1924. 24 с.
698. Труддисциплина в пожарных организациях // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 7–8.
699. Трутнев М. Коммерческая деятельность добровольных пожарных организаций // Пожарное дело. 1928. № 10 (44). С. 25.
700. Тымовский Е. Внимание огнестойкому строительству // Пожарное дело. 1931. № 4 (74). С. 31–32.
701. Тымовский Е. На борьбу с сельскими пожарами // Пожарное дело. 1931. № 5 (75). С. 30–31.
702. Тымовский Е. Пожарная безопасность в новом строительстве // Пожарное дело. 1932. № 9 (91). С. 5–7.
703. Тымовский Е. Пожарная охрана в условиях ПВО // Пожарная техника. 1933. № 1 (97). С. 14–15.
704. Тымовский Е. Пятнадцать лет автомобилизации пожарной охраны // Пожарное дело. 1932. № 10-11 (92-93). С. 6–7.
705. Тымовский Е. Сельские пожарные дружины (оборудование, льготы, обучение). Москва. 1925. 78 с.

706. Тымовский Е. Сельский пожарный автомобиль // Пожарное дело. 1931. № 7 (77). С. 11–12.
707. Тымовский Е. Страхование дружинников от несчастных случаев // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 28–29.
708. У двобої з вогнем. Пожежна охорона столиці / упоряд. : О. А. Музиченко, Н. О. Бистра, І. В. Мамалига, М. В. Кисіль. Київ : Альтерпрес, 2008. 240 с.
709. Україна. Статистичний щорічник. Харків : ЦСУ УСРР, 1925. 516 с.
710. Україна. Статистичний щорічник. Харків : ЦСУ УСРР, 1926. 407 с.
711. Україна. Статистичний щорічник. Харків : ЦСУ УСРР, 1929. 357 с.
712. Український науково дослідний інститут цивільного захисту (УкрНДІЦЗ) // Статистика пожеж. URL : [https : // undicz.dsns.gov.ua/files/2018/AD_12_2018.pdf](https://undicz.dsns.gov.ua/files/2018/AD_12_2018.pdf) (дата звернення: 17.04. 2019).
713. Феденко В. Д., Котов Г. М. На службе Родине : 50-летию Харьковского пожарно-технического училища имени Г. И. Петровского посвящается. Харьков, 1978. 79 с.
714. Федоров С. По Артемовскому округу // Пожарное дело. 1929. № 12 (58). С. 21–22.
715. Федоров С. Пожарная охрана маслозаводов // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 7–8.
716. Федоров С. Пожарная охрана промышленных предприятий // Пожарное дело. 1927. № 11 (33). С. 3–4.
717. Федоров С. Пожарные дружины на промпредприятиях // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 28–29.
718. Ф-н С. Пожар на шахте «Труд» // Пожарное дело. 1929. № 5 (51). С. 15–16.
719. Феофанов Ф. О постоях лошадей при пожарных организациях // Пожарное дело. 1926. № 5 (15). С. 17–18.
720. Фото «Бійці пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського випробовують вогнегасники. м. Дніпропетровськ. 1934 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20518.

721. Фото «Бійці пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського заряджають вогнегасники. м. Дніпропетровськ. 1934 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20514.
722. Фото «Бійці пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського у протигазах. м. Дніпропетровськ. 1934 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20517.
723. Фото «Начальник пожежної команди м. Миколаїв – М. М. Свіжинський» - архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.
724. Фото «Пожежна команда м. Миколаїв. 1926 р. № 1» - архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.
725. Фото «Пожежна команда м. Миколаїв. 1926 р. № 2» - архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.
726. Фото «Пожежна команда м. Миколаїв. 1927 р.» - архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.
727. Фото «Пожежна команда м. Могилів-Подільський, Вінницької області на тактичних заняттях. 1934 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-951.
728. Фото «Пожежна команда с. Борова, Фастівського району, Білоцерківської округи. 1927 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-112566.
729. Фото «Пожежна команда с. Дешки, Богуславського району, Київської області. 1934 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № П-5811.
730. Фото «Пожежна команда Південно-Західної залізниці. 1931–1933 рр.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-2330.
731. Фото «Пожежне депо на будівництві Краматорського металургійного заводу. м. Краматорськ. 20.09.1932 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № П-5303.

732. Фото «Практичні заняття пожежної команди 15-го Київського лісозаводу. м. Київ. 1931 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-12651.
733. Фото «П'ятий відділ команди Одеського пожежного товариства на другому державному цукровому заводі імені Д. Благоева. м. Одеса. 1927 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20463.
734. Фото «Тренування бійців пожежної команди. м. Харків. 1932 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № П-9273.
735. Фото «Черговий пожежної частини дає сигнал тривоги. м. Київ. 1925 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-857.
736. Фото «Члени пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського. м. Дніпропетровськ. 1925 р.» // ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-5587.
737. Фридберг. Пожарная охрана военных складов // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 10.
738. Хазанов А. Авторитетность пожарных органов // Пожарное дело. 1929. № 8 (54). С. 6–7.
739. Хазанов А. О бесплатном страховании добровольцев // Пожарное дело. 1929. № 2 (48). С. 29–30.
740. Харламов М. И. Создание советских добровольных пожарных дружин в Украине в 1920-х годах // Пожарная безопасность : проблемы и перспективы. Сборник статей по материалам Всероссийской научно-практической конференции: в 2-х частях. ФГБОУ ВПО «Воронежский институт Государственной противопожарной службы МЧС России». 2012. С. 179–181.
741. Харламов М. И. Формирование системы противопожарной борьбы в Украине в период революционных событий и гражданской войны (1917–1921 гг.) // Исторические документы и актуальные проблемы археографии, источниковедения, российской и всеобщей истории нового и новейшего времени : Сборник материалов Седьмой международной конференции молодых ученых и специалистов «Clio-2017» / [гл. ред.

- А. К. Сорокин, отв. ред. С. А. Котов]. – Москва : Политическая энциклопедия. 2017. С. 516–519.
742. Харламов М. И., Бойко А. В. Особенности экипировки украинских пожарных в 1920-х годах // Исторические аспекты, актуальные проблемы и перспективы развития гражданской обороны. Сборник тезисов и докладов Международной научно-практической конференции адъюнктов, магистрантов, курсантов и студентов. 15 марта 2018 г. – Кокшетау, РГУ «КТИ КЧС МЧС» р. Казахстан. 2018. С. 223–227.
743. Харламов М. І. Архівні документи з питань розвитку системи пожежної безпеки в УСРР 1920-1930-х років // Гілея : науковий вісник. Частина 1. Історичні науки. 2019. № 142 (3). С. 180–181.
744. Харламов М. І. Боротьба з вогнем у селах України в 1920-х роках // Інноваційні технології розвитку у сфері харчових виробництв, готельно-ресторанного бізнесу, економіки та підприємництва : наукові пошуки молоді: всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених і студентів, 26 березня 2014 р. : [тези у 2-х ч.]. 2014. Ч.2. С. 428–429.
745. Харламов М. І. Боротьба з пожежами на території Харківщини у першій половині 1930-х років // The scientific heritage. 2018. № 27. Р.2. р. 3–6.
746. Харламов М. І. Боротьба з пожежами на Харківщині в часи нової економічної політики (1921–1927 р.) // Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини. Збірник наукових праць. 2016. С. 71–74.
747. Харламов М. І. Василь Флорович Смирнов (1881–1938 рр.) – трагічна доля помічника начальника Харківського пожежного технікуму // Гілея : науковий вісник. Частина 1. Історичні науки. 2018. № 138 (11). С. 84–86.
748. Харламов М. І. Внутрішня організація добровільних пожежних дружин в УСРР у 1921–1927 роках // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». 2012. № 46. С. 44–47.
749. Харламов М. І. Державні органи пожежного нагляду України в 1920-х роках // Актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 9) : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / Збірник

- тез доповідей : випуск 9 (м. Тернопіль, 7 лютого 2019 р.). – Тернопіль. 2019. С. 84–86.
750. Харламов М. І. Десятиденні пожежні семінари для бригадирів колгоспних пожежних команд УСРР (1932–1934 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 58–61.
751. Харламов М. І. Деякі історичні аспекти боротьби з пожежами на селі в УСРР у 1921–1927 рр. // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2013. № 25 (998). С. 131–135.
752. Харламов М. І. Діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Пожежної Комісії у 1920-х роках // Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах», м. Маріуполь, 20 лютого 2019 року. – Маріуполь : Донецький державний університет управління. 2019. С. 30–34.
753. Харламов М. І. Діяльність пожежних інспекторів та завідувачів пожежною охороною (брандмейстерів) промислових підприємств у 1927–1930-х роках в Україні // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. 2018. № 131 (4). С. 58–60.
754. Харламов М. І. Діяльність тимчасових волосних інструкторів у справі боротьби з вогнем в УСРР на початку 1920-х рр. // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць. 2014. № 7. С. 306–308.
755. Харламов М. І. До питання про боротьбу з вогнем в селах України у 1920-х рр. // Переяславская рада : ее историческое значение и перспективы развития восточно-славянской цивилизации: сб. науч. трудов : по матер. VII Междунар. науч.- практ. конф. 19–20 декабря 2012 г. : в 2 ч. 2013. Ч. 1. С. 107–108.
756. Харламов М. І. До питання про відновлення системи пожежної безпеки в РСФРР у 1920–1925 роках // Грані історії : збірник наукових праць. 2012. № 5. С. 285–292.

757. Харламов М. І. До питання про результати Першої Харківської Губернської Пожежної конференції (м. Харків, 1923 р.) // Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини. Збірник наукових праць. 2016. С. 75–78.
758. Харламов М. І. До питання про розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1920–1941 роках у радянській повоєнній історіографії // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах : збірник наукових праць. 2012. № 7 (87). С. 3–5.
759. Харламов М. І. Життя та діяльність начальника пожежної охорони м. Харків Миколи Васильовича Михайлова // Гілея : науковий вісник. Частина 1. Історичні науки. 2018. № 139 (12). С. 116–118.
760. Харламов М. І. Заохочення для українських пожежних у 1920-х роках // Гілея : науковий вісник. Частина 1. Історичні науки. 2019. № 140 (1). С. 99–102.
761. Харламов М. І. Історичний досвід боротьби з пожежами на Харківщині в період НЕПу // Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5–6 листопада 2014 р.). 2015. Ч.1. С. 319–323.
762. Харламов М. І. Міські пожежні команди УСРР у 1931–1934 роках // Гілея : науковий вісник. Частина 1. Історичні науки. 2019. № 144 (5). С. 142–144.
763. Харламов М. І. Організація роботи округових тримісячних періодичних пожежно-технічних курсів для підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників міського та районного масштабу, державних підприємств і установ (1930–1934 рр.) // The scientific heritage. 2018. № 28. Р.2. р. 26–30.
764. Харламов М. І. Опубліковані спогади ветеранів пожежної служби як джерела з історії вогнеборчої справи України міжвоєнного періоду // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 29–30 березня 2019 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. Ред.. О. Ю. Висоцький. – Дніпро : СПД «Охотнік». 2019. С. 208–209.

765. Харламов М. І. Особливості гасіння пожеж транспортними пожежними командами в Україні у 1920-х роках // Сучасні наукові інновації (частина 1) : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 16–17 лютого 2019 року. – Київ : Міжнародний центр наукових досліджень. 2019. С. 26–27.
766. Харламов М. І. Особливості роботи короткострокових курсів підвищення кваліфікації пожежних України у 1920–1930 роках // Гілея : науковий вісник. 2018. № 137 (10). С. 37–39.
767. Харламов М. І. Передумови створення системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1919 роках // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 53–59.
768. Харламов М. І. Робота шестимісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств Вищої ради народного господарства УСРР (1927–1934 рр.) // The scientific heritage. 2018. № 26. P.1. p. 3–6.
769. Харламов М. І. Спеціальний одяг та знаки відмінності українських пожежних у 1925–1930 роках // The scientific heritage. 2018. № 20. P.1. p. 8–12.
770. Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 р.: монографія. Х.: НУЦЗУ; ФОП Панов А. М., 2019. 388 с.
771. Харламов М. І. Створення добровільних пожежних формувань в УСРР (1924–1926 рр.) // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць. 2012. № 5. С. 244–246.
772. Харламов М. І. Створення та розвиток Запорізького пожежного технікуму у 1918–1934 роках // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. № 52. С. 184–187.
773. Харламов М. І. Формування законодавчої бази з питань пожежної безпеки на території УСРР у 1920 році // Гілея : науковий вісник. Ч.1. Історичні науки. 2019. № 143 (4). С. 218–220.

774. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського військового округу (УВО) з питань пожежної безпеки у другій половині 1920-х років // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. 2018. № 132 (5). С. 54–57.
775. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Діяльність пожежних промислових дружин у 1929–1934 роках в Україні // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. 2018. № 134 (7). С. 60–62.
776. Харламов М. І., Гончарова І. В. Боротьба з пожежами на Сумщині у період нової економічної політики // «Краєзнавство і учитель – 2014» : Тези доповідей міжнародної наукової конференції (28 лютого 2014 р., Україна, м. Харків). 2014. С. 92–93.
777. Харламов М. І., Логовський І. М. Особливості стану протипожежної охорони промисловості України у 1925–1926 роках. 2018. № 130 (3). С. 47–50.
778. Харламов М. І., Серета Ю. І. Innovative technologies for fire fighting in Ukraine in 1918–1920 // Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology. 2018. № 17. С. 201–209.
779. Харламов М. І., Титаренко А. В., Олейник Д. В. Державне страхування від пожеж на території Луганщини у 1924–1925 роках (на матеріалах Державного архіву Луганської області) // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. 2018. № 129 (2). С. 27–29.
780. Харламов М. І., Титаренко А. В., Олейник Д. В., Третьяков В. А. Діяльність Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2015. № 56 (1165). С. 71–76.
781. Харламов М. І., Федорова А. О. Харчове забезпечення українських пожежних на початку 1930-х років // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції студентів і аспірантів «Україна і світ: гуманітарно-

- технічна еліта та соціальний прогрес». 10-11 квітня 2019 р., м. Харків. НТУ «ХПІ». – Харків : НТУ «ХПІ». 2019. С. 137–138.
782. Химическое огнетушение за 15 летний период // Пожарное дело. 1932. № 10–11 (92–93). С. 15–16.
783. Холявкин Д. Инструктирование центра // Пожарное дело. 1926. № 3 (13). С. 5.
784. Холявкин Д. Пожарная охрана мест общественного пользования в сельских местностях // Пожарное дело. 1926. № 11 (21). С. 4–5.
785. Царев М. Пожарный – культурная сила // Пожарное дело. 1928. № 1 (35). С. 2.
786. Циркуляр № 315. О плановой работе по развитию и организации Добровольных Пожарных Дружин в сельских местностях // Пожарное дело. 1925. № 5. С. 36–37.
787. Циркуляр № 498. О рациональной организации профессиональных пожарных команд // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 34–35.
788. Циркуляр № 558. О порядке утверждения и регистрации добровольных пожарных обществ и дружин // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 35.
789. Циркуляр № 671. О мерах борьбы с поджогами // Пожарное дело. 1925. № 10. С. 34.
790. Циркуляр № 673. О порядке расходования отчислений от прибылей Госстраха на противопожарные мероприятия // Пожарное дело. 1925. № 10. С. 33–34.
791. Циркуляр № 87. О подготовке противопожарных мероприятий к летнему периоду 1926 года // Пожарное дело. 1926. № 3 (13). С. 16.
792. Циркуляр № 216. О перевозке по железным дорогам пожарных команд и дружин, отправляемых для тушения пожаров // Пожарное дело. 1926. № 7 (17). С. 24.
793. Циркуляр № 223. Об испытании пожарного инвентаря и снаряжения // Пожарное дело. 1926. № 8 (18). С. 23.

794. Циркуляр № 287. О соблюдении действующего порядка взаимоотношений местными органами НКВД при совместных действиях с органами НКЗема и НКПС по борьбе с пожарами // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 30.
795. Циркуляр № 346. Технические условия для изготовления и приемки ручных пожарных лестниц всех видов // Пожарное дело. 1926. № 10 (20). С. 21–24.
796. Циркуляр № 377. О проведении в жизнь технических условий на изготовление и приемку ломового пожарного инструмента – топоров, ломов и багров // Пожарное дело. 1926. № 11 (21). С. 24–25.
797. Циркуляр № 430 от 18.11.1926 г. Об использовании льгот, предоставленных добровольным пожарным организациям, в части бесплатного отпуска для их нужд леса // Пожарное дело. 1927. № 1 (23). С. 23.
798. Циркуляр № 87 от 1 марта 1927 года. Правила о мерах пожарной безопасности при производстве строительных работ // Пожарное дело. 1927. № 3 (25). С. 24.
799. Циркуляр № 121 от 28 марта 1927 года. Об упрощении порядка регистрации добровольных пожарных обществ и дружин // Пожарное дело. 1927. № 4 (26). С. 22.
800. Циркуляр № 134 от 5 апреля 1927 года. Об усилении мер борьбы с пожарами в сельских местностях // Пожарное дело. 1927. № 4 (26). С. 23.
801. Циркуляр № 187 от 17 мая 1927 года. О порядке надзора за пожарной безопасностью построек и сооружений, расположенных в полосе земель, представленных железнодорожному транспорту, но принадлежащих другим ведомствам и учреждениям // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 32.
802. Циркуляр № 188 от 17 мая 1927 года. О необходимости усиления профессиональной подготовки и поднятия трудовой дисциплины в пожарных командах // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 32.

803. Циркуляр № 199 от 26 мая 1927 года. О предоставлении сведений о пятилетней потребности в пожарном инвентаре коммунальных пожарных команд // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 32–33.
804. Циркуляр № 230 от 18 июня 1927 года. Об органах пожарной охраны ВСНХ // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 33.
805. Циркуляр № 451 от 16 декабря 1927 года. Правила перевозки по железной дороге коммунальных (и других ведомств и организаций) пожарных команд, дружин и отрядов, отправляемых для тушения пожаров // Пожарное дело. 1928. № 1 (35). С. 23–24.
806. Циркуляр № 453 от 17 декабря 1927 года. О требованиях, предъявляемых к лицам, ведающим пожарной охраной государственных и имеющих государственное значение хозяйственных объединений, в отношении их пожарно-технической квалификации // Пожарное дело. 1928. № 1 (35). С. 23.
807. Циркуляр № 41 от 8 февраля 1928 года. О пожарной охране зерновых хозяйств, имеющих государственное значение // Пожарное дело. 1929. № 2 (48). С. 24.
808. Циркуляр № 232 от 12 июня 1928 года. О предварительном медицинском освидетельствовании профессиональных пожарных // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 23–24.
809. Циркуляр № 196 от 7 июня 1929 года. О пожарной охране мест массовых собраний в местностях, не имеющих городского устройства // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 24.
810. Циркуляр № 231 от 8 июля 1929 года. О мерах пожарной безопасности при производстве строительных работ // Пожарное дело. 1929. № 7 (53). С. 32–33.
811. Циркуляр № 227 от 10 июня 1929 года. Об увязке работы пожарных организаций транспорта с соседними пожарными командами // Пожарное дело. 1929. № 8 (54). С. 24.

812. Циркуляр № 318 от 25 сентября 1929 года. Положение о пожарной охране в торговых портах СССР // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 24.
813. Циркуляр № 5 от 20 октября 1929 года. О принятии противопожарных мер на местах хранения зерновых запасов, имеющих общественное и общегосударственное значение // Пожарное дело. 1929. № 10 (56). С. 32.
814. Циркуляр № 9 от 21 октября 1929 года. О порядке инструктирования и проверке киномехаников и их помощников в части знаний противопожарных мероприятий // Пожарное дело. 1929. № 10 (56). С. 32–33.
815. Циркуляр № 96 от 29 декабря 1929 года. О мерах по усилению пожарной охраны в сельских местностях // Пожарное дело. 1930. № 2 (60). С. 23–24.
816. Циркуляр Оргбюро по восстановлению промышленности на Украине, о противопожарной охране маслобойных заводов и переписка с волиспокомами Гадяцкого уезда об укомплектовании пожарных обозов // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 69.
817. Циркуляри НКФ, Донецької контори держстраху про встановлені норми та тарифи добровільного страхування // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 1. 75 арк.
818. Циркулярное письмо № 29 (900) 38 от 10.05.1926 года. О работе в пожарных командах. Всем организациям СРКХ СССР // Пожарное дело. 1926. № 3 (13). С. 23.
819. Циркуляры Всеукраинской чрезвычайной пожарной комиссии // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 775. 17 арк.
820. Циркуляры Главкомхоза Наркомвнудела РСФСР (затем СССР), постановления 1-й Всероссийской пожарной конференции, бюллетень 4-го Всеукраинского съезда заведующих коммунальными отделами // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2722. 55 арк.
821. Циркуляры Главного управления Украины и Полтавского губернского отдела коммунального хозяйства о противопожарной охране предприятий и складов, переходе на содержание местного бюджета пожарной охраны // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 93. 51 арк.

822. Циркуляры губземуправления, окрземуправления, переписка с райземуправлениями по вопросам огнестойкого строительства (1923 г.) // ДАСО. Ф. Р-5663. Оп. 1. Спр. 204. 60 арк.
823. Циркуляры губземуправления, окрземуправления, переписка с райземуправлениями по вопросам огнестойкого строительства (1923 г.) // ДАСО. Ф. Р-5663. Оп. 1. Спр. 205. 118 арк.
824. Циркуляры губземуправления по вопросам огнестойкого строительства // ДАСО. Ф. Р-5663. Оп. 1. Спр. 761. Арк. 1–63.
825. Циркуляры Гублесуправления и других центральных органов о борьбе с лесными пожарами // ДАПО. Ф. Р-3186. Оп. 1. Спр. 15. 27 арк.
826. Циркуляры Донецкой губернской конторы госстраха о введении городского окладного страхования, о выплате вознаграждений по убыткам от пожаров // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 15. 67 арк.
827. Циркуляры Донецкой конторы госстраха по страхованию сельскохозяйственных культур // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 14. 54 арк.
828. Циркуляры и копии циркуляров Главного управления социального страхования НКТ СССР // ДАЛО. Ф. Р-470. Оп. 1. Спр. 42. 46 арк.
829. Циркуляры, инструкции, приказы отдела коммунального хозяйства УССР, чрезвычайного уполномоченного Совета Р.К. обороны, Лохвицкого уездного исполкома о борьбе с пожарами (1919–1921 гг.) // ДАПО. Ф. Р-3162. Оп. 2. Спр. 3. 32 арк.
830. Циркуляры и приказы пожарных подотделов Всеукраинского коммунального отдела Харьковского губисполкома // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. 408 арк.
831. Циркуляры НКФ о комиссионном вознаграждении по дополнительному страхованию и другое // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 32. 90 арк.
832. Циркуляры НКФ по обязательному неокладному и добровольному страхованию от огня // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 13. 84 арк.

833. Циркуляры Полтавского губисполкома и Главрасмасла о принятии противопожарных мер на мукомольных предприятиях (1920 г.) // ДАПО. Ф. Р-3282. Оп. 1. Спр. 39. 74 арк.
834. Циркуляры Полтавского губкоммунотдела об организации пожарного дела в уезде // ДАПО. Ф. Р-3286. Оп. 1. Спр. 43. 54 арк.
835. Циркуляры Укргосстраха по огневому страхованию (1921–1922 гг.) // ЦДАВО. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 38. 69 арк.
836. Циркуляры Укргосстраха УССР // ДАЛО. Ф. Р-469. Оп. 1. Спр. 6. 172 арк.
837. Циркуляры Центральной межведомственной комиссии по борьбе с пожарами // ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 577. 89 арк.
838. Чеботов В. Пожарная охрана промпредприятий на положении проммилиции // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 7–8.
839. Чечерский А. Квалифицированные пожаротники // Пожарное дело. 1926. № 3 (13). С. 4–5.
840. Чечерский А. На помощь селу // Пожарный. 1929. № 23. С. 1.
841. Чечерский А. О пожарной профилактике // Пожарная техника. 1924. № 19–24. С. 11–12.
842. Чечерский А. О страховании жизни добровольцев – пожарных // Пожарное дело. 1925. № 4. С. 14.
843. Чечерский А. Пожарные на помощь селу // Пожарный. 1929. № 17. С. 1.
844. Чечерский А. Школа брандмейстеров Запорожского Добровольного Пожарного Общества имени т. Дзержинского // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 29.
845. Чука. Беседы по пожарной охране на промпредприятиях // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 6–7.
846. Чука. Екатеринославская учебная пожарная команда // Пожарное дело. 1926. № 8 (18). С. 20.
847. Чука. Инспекция в профессиональных пожарных командах // Пожарное дело. 1928. № 5 (39). С. 5.

848. Чука. Оборудование пожарного автомобиля для промпредприятий // Пожарное дело. 1929. № 1 (47). С. 16–17.
849. Чука. Пожарная охрана Днепропетровского округа // Пожарное дело. 1927. № 5 (27). С. 17–18.
850. Чука. Пожарно-страховая инспекция // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 8.
851. Чучин А. К вопросу о пожарной охране элеваторов // Пожарное дело. 1928. № 4 (38). С. 6–7.
852. Чучин А. Пожарная охрана вновь возводимых построек // Пожарное дело. 1928. № 9 (43). С. 8–9.
853. Шаблов Н. Н., Виноградов В. Н. История пожарного дела в России. Санкт-Петербург, 2007. 688 с.
854. Шаблов Н. Н., Виноградов В. Н. Укрощение огня : Очерки по истории пожарной техники. Санкт-Петербург : ГИПП «Искусство России», 2002. 325 с.
855. Шалин В. К укреплению пожарного дела на железнодорожном транспорте // Пожарное дело. 1927. № 9 (31). С. 8–9.
856. Шапиро Л. Пожарная охрана в прошлом и настоящем. Москва : Профиздат, 1938. 150 с.
857. Шапиро Л. Пожарные прежде и теперь. Москва : Профиздат, 1937. 89 с.
858. Шидловский А. Сопещение комсостава пожарных работников торфяной промышленности // Пожарное дело. 1932. № 8 (90). С. 17–18.
859. Шторц. Николаевская городская пожарная команда (Одесской губернии) // Пожарное дело. 1925. № 4. С. 31.
860. Шувалов М. Г. Основы пожарного дела : учеб. пособие для рядового и младшего начальствующего состава пожарной охраны. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Стройиздат, 1979. 352 с.
861. Эллисон В. А. Защита театров от пожаров // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 3–4.

862. Эллисон В. А. О противопожарных разрывах между строениями // Пожарная техника. 1924. № 2. С. 6–8.
863. Эллисон В. А. Пожарная инспекция в больших городах // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 6.
864. Эллисон В. А. По поводу пожаров от целлулоида // Пожарная техника. 1924. № 6. С. 10–12.
865. Эллисон В. А. Пробел в профилактических мерах // Пожарное дело. 1928. № 4 (38). С. 5.
866. Эрлих Б. Пожарные дружины и Госстрах // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 28–29.
867. Юнпроф М. За красного командира – политического руководителя // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 3–4.
868. Юнпроф М. Еще о труддисциплине в пожарных командах // Пожарное дело. 1929. № 7 (53). С. 12.
869. Юнпроф М. Массовая противопожарная пропаганда // Пожарное дело. 1931. № 3 (73). С. 2–4.
870. Юнпроф М. Пожарные музеи // Пожарное дело. 1931. № 4 (74). С. 5–6.
871. Юнпроф М. Роль и задачи младшего командира // Пожарное дело. 1933. № 1 (95). С. 14–16.
872. Юнпроф М. Смотр пожарной казармы // Пожарное дело. 1929. № 4 (50). С. 5.
873. Юнпроф М. Социалистическое соревнование красных пожарных // Пожарное дело. 1929. № 5 (51). С. 3.
874. Язвицкий А. Очередная задача завпожей промпредприятий // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 8.
875. Язвицкий А. Пожарная тревога в колхозе // Пожарное дело. 1930. № 3 (61). С. 8–9.
876. Язвицкий А. Пожарный режим на промпредприятиях в нерабочее время // Пожарное дело. 1929. № 9 (55). С. 7.

877. Язвицкий А. Снаряжение сельских пожарных дружин // Пожарное дело. 1928. № 3 (37). С. 25–26.
878. Язвицкий А. Состояние пожарной охраны СССР в 1924–1925 и 1925–1926 бюджетных годах // Пожарное дело. 1927. № 2 (24). С. 9–10.
879. Язвицкий А. Страховые льготы добровольцам // Пожарное дело. 1928. № 4 (38). С. 26–27.
880. Язвицкий А. Требования, предъявляемые к пожарной охране фабрично-заводских предприятий // Пожарное дело. 1926. № 9 (19). С. 4–5.
881. Язвицкий А. Фабрично-заводские добровольные пожарные дружины // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 28–30.
882. Яичков К. М. Борьба с пожарами. Краткое руководство, как вести борьбу с пожарами, преимущественно сельскими и лесными. Москва : Издательство ГУКХ НКВД, 1924. 75 с.
883. Яичков К. М. Вредные уклоны в пожарном деле // Пожарное дело. 1927. № 5 (27). С. 2–3.
884. Яичков К. М. Государственный план борьбы с сельскими пожарами // Пожарное дело. 1926. № 4 (14). С. 1–3.
885. Яичков К. М. Единство пожарной охраны // Пожарное дело. 1928. № 11 (45). С. 2.
886. Яичков К. М. За повышение техники и дисциплины // Пожарное дело. 1928. № 5 (39). С. 2–3.
887. Яичков К. М. За широкую критику нашей работы // Пожарное дело. 1929. № 12 (58). С. 3–4.
888. Яичков К. М. Итоги и перспективы // Пожарное дело. 1930. № 2 (60). С. 3–5.
889. Яичков К. М. Итоги и перспективы развития пожарной охраны // Пожарное дело. 1933. № 1 (95). С. 13–14.
890. Яичков К. М. На путях рационализации пожарной охраны // Пожарное дело. 1929. № 1 (47). С. 2–4.

891. Яичков К. М. Новое Положение о государственном страховании // Пожарное дело. 1925. № 8. С. 13–15.
892. Яичков К. М. Новые задачи в пожарном деле в связи с индустриализацией страны // Пожарное дело. 1927. № 2 (24). С. 2–3.
893. Яичков К. М. Новые задачи в пожарном деле в связи с индустриализацией страны // Пожарное дело. 1927. № 3 (25). С. 2.
894. Яичков К. М. О пожарно-технических конференциях // Пожарное дело. 1927. № 2 (36). С. 2–3.
895. Яичков К. М. Организация пожарной охраны в СССР за годы революции // Пожарное дело. 1929. № 11 (57). С. 3–5.
896. Яичков К. М. Организация пожарной охраны в условиях реконструкции народного хозяйства // Пожарное дело. 1930. № 7 (65). С. 2–4.
897. Яичков К. М. Очередные вопросы пожарного дела // Пожарное дело. 1928. № 7 (41). С. 2–3.
898. Яичков К. М. Очередные задачи // Пожарный. 1924. № 1. С. 3–5.
899. Яичков К. М. Перед новыми задачами // Пожарное дело. 1930. № 8–9 (66–67). С. 2–3.
900. Яичков К. М. Перспективы пожарного дела на ближайшее время // Пожарное дело. 1929. № 6 (52). С. 2.
901. Яичков К. М. Перспективы пожарной охраны в связи с ликвидацией НКВД-лов // Пожарное дело. 1931. № 1 (71). С. 2–3.
902. Яичков К. М. Перспективы развития пожарного дела в 1927–1928 году // Пожарное дело. 1927. № 12 (34). С. 2–4.
903. Яичков К. М. Плановая борьба с сельскими пожарами // Пожарное дело. 1927. № 6 (28). С. 2–3.
904. Яичков К. М. Плановое начало в пожарном деле // Пожарное дело. 1930. № 5 (63). С. 2–4.
905. Яичков К. М. Поджоги и борьба с ними в уголовном порядке // Пожарное дело. 1928. № 4 (38). С. 3–4.

906. Яичков К. М. Пожарная охрана сельского хозяйства // Пожарное дело. 1930. № 4 (62). С. 2–3.
907. Яичков К. М. Пожарная охрана сельского хозяйства // Пожарное дело. 1931. № 9 (79). С. 4–5.
908. Яичков К. М. Пожарный устав // Пожарное дело. 1928. № 9 (43). С. 2–3.
909. Яичков К. М. Подготовка новых пожарных кадров // Пожарное дело. 1929. № 10 (56). С. 1–2.
910. Яичков К. М. «Положение об органах государственного пожарного надзора» // Пожарное дело. 1927. № 8 (30). С. 2–3.
911. Яичков К. М. Пути финансирования пожарного дела // Пожарное дело. 1927. № 9 (31). С. 2–3.
912. Яичков К. М. Результаты кампании 1930 г. по борьбе с сельской горимостью // Пожарное дело. 1931. № 3 (73). С. 29–30.
913. Яичков К. М. Реорганизация Госстраха и пожарная охрана // Пожарное дело. 1931. № 4 (74). С. 2–3.
914. Яичков К. М. Роль городских коммунальных пожарных организаций в пожарном строительстве // Пожарное дело. 1930. № 6 (64). С. 3–4.
915. Яичков К. М. Сельские пожары // Пожарное дело. 1928. № 4 (38). С. 25–26.
916. Яичков К. М. Сеть государственных пожарно-технических заведений // Пожарное дело. 1928. № 6 (40). С. 2.
917. Яичков К. М. Современная организация пожарной охраны // Пожарное дело. 1926. № 1 (11). С. 2–3.
918. Яичков К. М. Состояние пожарного дела в 1923–24 году // Пожарный. 1924. № 2–3. С. 7–8.
919. Яичков К. М. Труд пожарных работников и меры его оздоровления // Пожарная техника. 1933. № 3 (99). С. 6–7.
920. Яичков К. М. Усиление пожарной охраны в СССР // Пожарное дело. 1928. № 3 (37). С. 2–3.

921. Яичков К. М. Центральный Пожарно-Технический Комитет // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 2–3.
922. Яичков К. М. Шире развернуть противопожарную кампанию // Пожарное дело. 1932. № 5–6 (87–88). С. 8.
923. Яичков К. М. 1924 – 1925 год в пожарном отношении // Пожарное дело. 1925. № 9. С. 2–4.
924. Яичков К. М. 1926 – 1927 год в пожарном отношении // Пожарное дело. 1927. № 11 (33). С. 2–3.
925. Яичков К. М. 1927 – 1928 год в пожарном отношении // Пожарное дело. 1928. № 12 (46). С. 2–3.
926. Яковлев А. Автомобиль в пожарном деле // Пожарное дело. 1925. № 8. С. 12–13.
927. Яковлев А. На фронте борьбы с огнем // Пожарное дело. 1925. № 4. С. 31–32.
928. Яковлев А. Организация фабрично-заводских пожарных дружин // Пожарное дело. 1929. № 1 (47). С. 27.
929. Яковлев С. Пожарные городов на помощь социалистическому сектору // Пожарное дело. 1931. № 7 (72). С. 8–9.
930. Яковлев С. Пожарные, помните о кролике! // Пожарное дело. 1932. № 8 (90). С. 7.
931. Яковлев С. Рационально использовать противопожарное оборудование и инвентарь // Пожарное дело. 1932. № 2 (84). С. 8–9.
932. Яковчук В. И. История развития системы предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций в Республике Беларусь : монография / Минск : Акад. упр. при Президенте Республики Беларусь, 2015. 259 с.
933. Яковчук В. И. Пожарная служба Беларуси : история развития : монография / науч. ред. Н. М. Забавский. Минск : БГПУ, 2005. – 419 с.
934. Яр. О полном и неполном горении // Пожарное дело. 1928. № 1 (35). С. 26–27.

935. Яр. Повышение квалификации низовых пожарных работников // Пожарное дело. 1929. № 1 (47). С. 25–26.
936. Яр. Пожарное водоснабжение во время морозов // Пожарное дело. 1928. № 2 (36). С. 26–27.
937. Яр. Права и обязанности добровольных пожарных организаций // Пожарное дело. 1929. № 3 (49). С. 26–27.
938. Яр. Работа профессиональных пожарных команд в революционный период // Пожарное дело. 1927. № 10 (32). С. 8–9.
939. Яр. Ремонт пожарного инвентаря // Пожарное дело. 1928. № 8 (42). С. 28–29.
940. Яр. Что такое огонь и пожар // Пожарное дело. 1927. № 11 (33). С. 27–28.
941. Ястремський М. М., Говорушак М. Г., Чекін М. Б. Одвічний поклик вогнеборців : Літопис пожежної охорони Подільського краю. Вінниця : Консоль, 2002. 192 с.
942. Харламов М. І. Підготовка пожежних у військових частинах РСЧА у 1928–1930 роках // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 листопада 2019 р., Київ, 2019. С. 161.
943. Харламов М. І. Керівний склад служби пожежної охорони в містах УСРР у 1931–1934 роках // Історія України в регіональному та глобальному вимірах : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 лютого 2020 р., Маріуполь, 2020. С. 155–158.
944. Харламов М. И. Добровольные пожарные дружины в украинских селах в эпоху новой экономической политики (1921-1927 гг.) // Гражданская защита: сохранение жизни, материальных ценностей и окружающей среды : материалы V Международной заочной научно-практической конференции 1 марта 2020 г., Минск, Республика Беларусь, 2020. С. 132–136.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Наявність техніки в пожежних частинах м. Київ у 1920 році

Таблиця 1

Найменування	Кількість	Справні	Несправні
Автомобілі	1	-	1
Парові машини	4	1	3
Бензиномотори	1	-	1
Ручні насоси	5	4	1
Пожежні лінійки	5	3	2
Пожежні бочки	14	3	11
Механічні драбини	4	-	4

Джерело : ДАМК. Ф. 741. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 12.

ДОДАТОК Б

**Чисельність особового складу пожежних та коней в пожежних
частинах м. Київ у 1920 році**

Таблиця 2

Пожежна частина	Особовий склад		Коні	
	За штатом	Фактично	За штатом	Фактично
Палацова	60	19	28	3
Либідська	74	35	34	8
Старо-Київська	61	33	23	1
Подільська	78	43	31	7
Деміївська	32	11	13	3

Джерело : ДАМК. Ф. 741. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 255.

ДОДАТОК В

Чисельність технічного, інспекторсько-інструкторського особового складу, що мали право отримувати продуктовий пайок як військовослужбовці РСЧА Всеукраїнського, губернських, повітових пожежних підвідділів відділу комунального господарства НКВС УСРР у 1921 році

Таблиця 3

Назви пожежних відділів	Кількість повітових відділів у губерніях	Особовий склад			
		Технічний	Інспекторський	Інструкторський	Усього
Пожежний відділ Укрголовкомгоспу	-	3	7	-	10
Губернський пожежний підвідділ Волинської губернії	-	3	5	12	20
Повітові підвідділи Волинської губернії	12	2	-	2	48
Губернський пожежний підвідділ Донецької губернії	-	3	6	15	24
Повітові підвідділи Донецької губернії	15	2	-	2	60
Губернський пожежний підвідділ Єкатеринославської губернії	-	3	3	5	11
Повітові підвідділи Єкатеринославської губернії	5	2	-	2	20
Губернський пожежний підвідділ Запорізької губернії	-	3	3	5	11
Повітові підвідділи Запорізької губернії	5	2	-	2	20

Продовження таблиці 3

Губернський пожежний підвідділ Київської губернії	-	3	5	12	20
Повітові підвідділи Київської губернії	12	2	-	2	48
Губернський пожежний підвідділ Кременчуцької губернії	-	3	3	6	12
Повітові підвідділи Кременчуцької губернії	6	2	-	2	24
Губернський пожежний підвідділ Миколаївської губернії	-	3	3	5	11
Повітові підвідділи Миколаївської губернії	5	2	-	2	20
Губернський пожежний підвідділ Одеської губернії	-	3	3	6	12
Повітові підвідділи Одеської губернії	6	2	-	2	24
Губернський пожежний підвідділ Подільської губернії	-	3	5	11	19
Повітові підвідділи Подільської губернії	11	2	-	2	44

Продовження таблиці 3

Губернський пожежний підвідділ Полтавської губернії	-	3	5	12	20
Повітові підвідділи Полтавської губернії	12	2	-	2	48
Губернський пожежний підвідділ Харківської губернії	-	3	5	11	19
Повітові підвідділи Харківської губернії	11	2	-	2	44
Губернський пожежний підвідділ Чернігівської губернії	-	3	5	11	19
Повітові підвідділи Чернігівської губернії	11	2	-	2	44

Джерело : ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 151–151зв.

ДОДАТОК Г

Телефоніст пожежної частини на чергуванні. м. Київ. 1925 р.

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-857.

ДОДАТОК Г

Пожежна команда м. Миколаїв. 1926 р. Фото № 1.

Джерело : Архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.

ДОДАТОК Д**Пожежна команда м. Миколаїв. 1926 р. Фото № 2.**

Джерело : Архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.

ДОДАТОК Е

Пожежна команда м. Миколаїв. 1927 р.

Джерело : Архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.

ДОДАТОК Є

М. М. Свіжинський – начальник пожежної команди м. Миколаїв (1910–1931 рр.)

Джерело : Архів кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України.

ДОДАТОК Ж

**Члени пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу
імені Г. Петровського. м. Дніпропетровськ. 1925 р.**

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-5587.

ДОДАТОК 3

П'ятий відділ команди Одеського пожежного товариства на другому державному цукровому заводі імені Д. Благоєва. м. Одеса. 1927 р.

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20463.

ДОДАТОК И

Стан добровільних пожежних дружин в селах УСРР

Таблиця 4

Роки	Кількість дружин	Кількість пожежних	Кількість поселень	Кількість ручних труб	Кількість рукавів в сажнях	Кількість бочок
1923/1924	3482	68300	41052	10199	35200	22063
1924/1925	4690	97227	41836	11793	70950	23729
1925/1926	5289	109562	43873	12029	74105	28091
1926/1927	5978	121013	44939	12365	82190	33672

Джерело : ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2652. Арк. 10.

ДОДАТОК І

Кількість пожежного реманенту у добровільних пожежних дружин в селах УСРР

Таблиця 5

Роки	Кількість ручних труб		Кількість рукавів в сажнях		Кількість бочок на ходу	
	На одне село	На 1000 дворів	На одне село	На 1000 дворів	На одне село	На 1000 дворів
1923/1924	0,25	2, 46	0,85	8,5	0,53	5,3
1924/1925	0,28	2,75	1,69	16,5	0,56	5,5
1925/1926	0,28	2,69	1,69	16,6	0,64	6,3
1926/1927	0,28	2, 64	1,83	17,5	0,75	7,1

Джерело : ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2652. Арк. 10.

ДОДАТОК І

Пожежна команда с. Борова, Фастівського району, Білоцерківської
округи. 1927 р.

Джерело : ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20463.

ДОДАТОК Й

Інструкція про обов'язки пожежних старостів по залюднених пунктах Київщини

Ця інструкція видається на підставі § 5 Наказу Київського Губвиконкому про заходи, що до гашення пожеж по залюднених пунктах сільського пункту Київщини, що його оголошено в Віснику Київського Губвиконкому ч. 8 (149) з 4 березня 1925 року.

§ 1. На пожежного старосту покладається: а) клопотатися про улаштування та утримання помешкань для пожежного обозу й придбання пожежного інвентарю, б) доглядати за справним становищем пожежного обозу, пожежних насосів та іншого пожежного приладдя та знаряддя, в) доглядати, щоб мешканці справно виконували всі заходи, щодо попередження пожеж, як-то: виконували правила збудування будівель, своєчасно чистили димарі від сажі, дотримували їх у справному стані, не допускали розводити відкритого вогню біля будівель та складів сіна, соломи, дров та іншого, г) клопотатися про влаштування водозбірень, потрібних щоб гасити пожежі, як-то: копати ставки, криниці, влаштовувати зручних під'їздів до річок, ставків і інших водозбірень, закладати дитячі притулки в час польових робіт, а теж садити дерева поміж будівлями, д) навчати мешканців як поводитись з пожежними інструментами й навчати правилам, щодо гашення пожеж, а також вживання заходів щодо застереження від пожеж, е) призначати вартових на вежі або дзвіниці, ж) керувати за гашенням пожеж.

§ 2. Доглядаючи за справним утриманням пожежного обозу та інструментів, пожежний староста повинен суворо стежити за тим: а) щоб пожежних насосів, бочок та інших пожежних інструментів ні в якому разі не відпускалося ні приватним, ні службовим особам і установам, з метою використовувати їх на інші потреби, крім гашення пожеж, б) щоб бочок було

завжди наповнено до верху водою з часу, коли припиняться морози та до наступу їх, з якого часу бочки треба держати без води, в) щоб насосів було завше змазано та вони були б чисті від пороху та грязі, а пожежні рукави до них були б чисті та просушені, г) щоб ключ од пожежної возовні був у старости, а другий у шухляді під склом у помешканні сільради.

§ 3. Пожежний староста розпоряджається, щоб доставити пожежного обоза до місця пожежі, при чому, коли треба, викликає пожежну допомогу з ближчих залюднених пунктів. Коли виникне пожежа в ближчих залюднених пунктах. Що знаходяться не далі як на 5 кілометрів від цього пункту, – пожежний староста висилає пожежний обоз на місце пожежі.

§ 4. Пожежний староста може залишити місце пожежі тільки тоді, коли пожежу буде остаточно загашено й прийнято всіх заходів, щоб попередити її надалі.

§ 5. Після пожежі пожежний староста повинен доглядати, щоб пожежний обоз та інструмент було зібрано та поставлено на місце, при чому простежити, щоб з пожежного насосу було висмоктано всю воду, рукави просушено, насос вичищено від грязі та змазано, а в разі будь якого псування в насосі чи інших інструментах – негайно турбуватись, щоб все було полагоджено.

§ 6. На випадок відлучки з пункту, пожежний староста зобов'язаний попередити про те свого заступника та передати йому виконання своїх обов'язків.

§ 7. Пожежному доглядові та уповноваженим місцевого господарства надається право доглядати та робити іспит пожежних обозів та інструментів, а теж доглядати, чи підготовлено населення до гашення пожеж, і коли інструмент не справний й населення не підготовлене – негайно вимагати виправлення обозу та інструментів, а також навчання населення, як обертатися з пожежним приладдям.

Продовження додатку Й

§ 8. Пожежний староста коли порушуватиметься обов'язкових постанов при будівництві залюднених пунктів, або заходів охорони від пожеж при гашенні їх, зобов'язаний сповіщати про це пожежного догляду особисто, або через райвиконкоми.

§ 9. За зразкове виконання своїх обов'язків, а також за особисту сміливість та спритність при гашенні пожеж і інших стихійних бід, Місцева Влада може представляти пожежних старостів до грошової чи інших нагород.

Завідувач губернського відділу місцевого господарства

Пожежний інспектор

Джерело : ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1687. Арк. 3.

ДОДАТОК К

Кількість пожеж в селах УСРР (за даними Укрдержстраху)

Таблиця 6

Роки	Кількість пожеж	Кількість пожеж на 1000 дворів	Кількість постраждалих дворів	Кількість постраждалих дворів на 1 пожежу
1923/1924	10914	2,7	16007	1,46
1924/1925	17157	4	24867	1,45
1925/1926	18117	4,1	24598	1,36
1926/1927	22400	4,6	30814	1,44
Усього	67601	3,9	96386	1,43

Джерело : ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2652. Арк. 7зв.

ДОДАТОК Л

**Порівняльна характеристика пожежності в селах УСРР (за даними ЦСУ
УСРР)**

Таблиця 7

	Частота пожеж		Спустошливість пожеж		Горимість дворів		Ступінь згорання	
	За 1923-1926 роки	За 1910-1914 роки	За 1923-1926 роки	За 1910-1914 роки	За 1923-1926 роки	За 1910-1914 роки	За 1923-1926 роки	За 1910-1914 роки
Полісся	4,3	2,7	1,7	2,4	7,6	6,6	58%	64%
Правобережжя	3,9	3,2	1,5	1,6	5,8	5,2	51%	46%
Лівобережжя	4	5,2	1,2	1,5	5,1	8,2	38%	49%
Степова Україна	2,5	4,2	1,1	1,1	2,8	4,8	35%	32%
Усього по Україні	3,6	3,9	1,4	1,5	5,1	6,2	44%	48%

Джерело : ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2652. Арк. 8.

ДОДАТОК М

Тренування бійців пожежної команди. м. Харків. 1932 р.

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № П-9273.

ДОДАТОК Н

Пожежна команда м. Могилів-Подільський, Вінницької області на тактичних заняттях. 1934 р.

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-951.

ДОДАТОК О

**Бійці пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені
Г. Петровського у протигазах. м. Дніпропетровськ. 1934 р.**

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20517.

ДОДАТОК П

**Бійці пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені
Г. Петровського заряджають вогнегасники. м. Дніпропетровськ. 1934 р.**

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20514.

ДОДАТОК Р

Бійці пожежної команди Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. Петровського випробовують вогнегасники. м. Дніпропетровськ. 1934 р.

Джерело: ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-20518.

ДОДАТОК С

Практичні заняття добровільної пожежної дружини 15-го Київського лісозаводу. м. Київ. 1931 р.

Джерело : ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 2-12651.

ДОДАТОК Т

**Пожежне депо Краматорського металургійного заводу. м. Краматорськ,
Донецька область. 1932 р.**

Джерело : ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № П-5303.

ДОДАТОК У

Пожежна команда Південно-Західної залізниці 1931-1933 рр.

Джерело : ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № 4-2330.

ДОДАТОК Ф

Пожежна команда с. Дешки, Богуславського району, Київської області.

1934 р.

Джерело : ЦДКФФА. Фонд основний. Од. обл. № П-5811.

ДОДАТОК X

Пожежна форма вогнеборців УСРР. 1925 р.

Джерело : Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин УССР. Харьков : НКВД УССР, 1925. с. 17.

ДОДАТОК Ц

Головні убори вогнеборців УСРР. 1925 р.

Джерело : Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин

УССР. Харьков : НКВД УССР, 1925. с. 19.

ДОДАТОК Ч

Знаки відмінності на головних уборах пожежних УСРР. 1925 р.

Джерело : Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин УССР. Харьков : НКВД УССР, 1925. с. 20.

ДОДАТОК Ш

Знаки відмінності на петлицях пожежних УСРР. 1925 р.

Джерело : Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин УССР. Харьков : НКВД УССР, 1925. с. 21.

ДОДАТОК ІІІ

Нарукавні знаки відмінності пожежних УСРР. 1925 р.

Джерело : Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин УССР. Харьков : НКВД УССР, 1925. с. 22.

ДОДАТОК Б

Нагрудні знаки відмінності пожежних УСРР. 1925 р.

Нагрудный ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЙ
Наградной знак

Натуральная величина

Единый Нагрудный пожарный знак
УССР

Натуральная величина

Джерело : Альбом рисунков с описанием пожарной формы и знаков для работников профессиональных и добровольных пожарных команд и дружин УССР. Харьков : НКВД УССР, 1925. с. 23.

Додаток Ю

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр. : монографія. Харків, 2019. 388 с.

Рецензії

Резніков В. В. Рецензія на монографію М. І. Харламова «Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.» // *Virtus: Scientific Journal*. March # 32, 2019. P. 280–281;

Дворкін І. В. Рецензія на монографію: Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.: монографія. – Харків: НУЦЗУ, 2019. – 388 с. // *Гілея : науковий вісник. Ч.1. Історичні науки*. 2019. № 143 (4). С. 241–242.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Харламов М. І. Внутрішня організація добровільних пожежних дружин в УСРР у 1921–1927 рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія «Історія та географія». 2012. № 46. С. 44–46.
3. Харламов М. І. До питання про відновлення системи пожежної безпеки в РСФРР у 1920–1925 роках. *Грані історії*. 2012. Вип. 5. С. 285–292.
4. Харламов М. І. До питання про розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1920–1941 роках у радянській повоєнній історіографії. *Грані : Науково теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2012. Т. 15, №. 7. С. 3–5.
5. Харламов М. І. Передумови створення системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1919 роках. *Вісник Національного технічного університету*

- «Харківський політехнічний інститут»*. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 53–58.
6. Харламов М. І. Створення добровільних пожежних формувань в УСРР (1924–1926 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 244–246.
 7. Харламов М. І. Деякі історичні аспекти боротьби з пожежами на селі в УСРР у 1921–1927 рр. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2013. № 25 (998). С. 131–135.
 8. Харламов М. І. Діяльність тимчасових волосних інструкторів у справі боротьби з вогнем в УСРР на початку 1920-х рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. № 7. С. 306–308.
 9. Харламов М. І., Титаренко А. В., Олейник Д. В. Державне страхування від пожеж на території Луганщини у 1924–1925 роках (на матеріалах Державного архіву Луганської області). *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 129, № 2. С. 27–29. (*Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті*).
 10. Харламов М. І., Логовський І. М. Особливості стану протипожежної охорони промисловості України у 1925–1926 роках. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 130, № 3. С. 47–50. (*Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, підбір джерел, написання статті*).
 11. Харламов М. І. Діяльність пожежних інспекторів та завідувачів пожежною охороною (брандмейстерів) промислових підприємств у 1927–1930-х роках в Україні. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 131, № 4. С. 58–60.
 12. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського військового округу (УВО) з питань пожежної безпеки у другій половині 1920-х років. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 132, № 5. С. 54–57. (*Особистий внесок здобувача: формулювання*

задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті, формулювання висновків).

13. Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Діяльність пожежних промислових дружин у 1929–1934 роках в Україні. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 134, № 7. С. 60–62. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті).*
14. Харламов М. І. Особливості роботи короткострокових курсів підвищення кваліфікації пожежних України у 1920–1930 роках. *Гілея: науковий вісник* : Збірник наукових праць. 2018. Вип. 137, № 10. С. 37–39.
15. Харламов М. І. Василь Флорович Смирнов (1881–1938 рр.) – трагічна доля помічника начальника Харківського пожежного технікуму. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 138, № 11, Ч. 1. Історичні науки. 2018. С. 84–85.
16. Харламов М. І. Життя та діяльність начальника пожежної охорони м. Харків Миколи Васильовича Михайлова. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 139, № 12, Ч. 1. Історичні науки. 2018. С. 116–117.
17. Харламов М. Десятиденні пожежні семінари для бригадирів колгоспних пожежних команд УСРР (1932–1934 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія «Історія». 2018. Вип. 2, Ч. 1. С. 58–61.
18. Харламов М. І. Заохочення для українських пожежних у 1920-х роках. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 140, № 1, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 99–101.
19. Харламов М. І. Архівні документи з питань розвитку системи пожежної безпеки в УСРР 1920-1930-х років. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 142, № 3, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 180–181.
20. Харламов М. І. Формування законодавчої бази з питань пожежної безпеки на території УСРР у 1920 році. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 143, № 4, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 218–220.

21. Харламов М. І. Міські пожежні команди УСРР у 1931–1934 роках. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 144, № 5, Ч. 1. Історичні науки. 2019. С. 142–144.
22. Харламов М. І. Створення та розвиток Запорізького пожежного технікуму у 1918–1934 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 1, № 52. С. 172–175.

Статті у закордонних наукових періодичних виданнях

23. Харламов М. І. Спеціальний одяг та знаки відмінності українських пожежних у 1925–1930 роках. *The scientific heritage*. 2018. Р. 1, № 20. Р. 8–11.
24. Харламов М. І. Боротьба з пожежами на території Харківщини у першій половині 1930-х років. *The scientific heritage*. 2018. Р. 3, № 26. Р. 7–11.
25. Харламов М. І. Робота шестимісячних курсів підвищення кваліфікації пожежних керівників промислових підприємств Вищої ради народного господарства УСРР (1927–1934 рр.). *The scientific heritage*. 2018. Р. 2, № 27. Р. 3–6.
26. Харламов М. І. Організація роботи округових тримісячних періодичних пожежно-технічних курсів для підвищення кваліфікації відповідальних пожежних робітників міського та районного масштабу, державних підприємств і установ (1930–1934 рр.). *The scientific heritage*. 2018. Р. 2, № 28. Р. 26–30.

Наукові праці апробаційного характеру

27. Харламов М. І. Создание советских добровольных пожарных дружин в Украине в 1920-х годах // Пожарная безопасность: проблемы и перспективы : материалы III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, 20 сентября 2012 г., Воронеж. Ч. II. Воронеж, 2012. С. 179–181.
28. Харламов М. І. До питання про боротьбу з вогнем в селах України у 1920-х рр. // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : материалы VII Международной

- научно-практической конференции, 19–20 декабря 2012 г., Харьков. Ч. 1. Харьков, 2013. С. 107–108.
29. Харламов М. І., Гончарова І. В. Боротьба з пожежами на Сумщині у період нової економічної політики // Краєзнавство і учитель – 2014 : Міжнародна наукова конференція, 28 лютого 2014 р. : тези доп. Харків, 2014. С. 92–93. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, написання тез доповіді).*
30. Харламов М. І. Історичний досвід боротьби з пожежами на Харківщині в період НЕПу // Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2014 р., Харків. Ч. 1. Харків, 2015. С. 319–323.
31. Харламов М. І., Середа Ю. І. Innovative technologies for fire fighting in Ukraine in 1918–1920 // Modern innovative and information technologies in the development of society : Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts School of Technology, 11–13 April 2018, Katowice, Poland. № 17. Katowice, 2018. С. 201–209. *(Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, підбір джерел та літератури, написання статті).*
32. Харламов М. І. Державні органи пожежного нагляду України в 1920-х роках // Актуальні дослідження правової та історичної науки : Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, 7 лютого 2019 р. : тези доп. Вип. 9. Тернопіль, 2019. С. 84–86.
33. Харламов М. І. Особливості гасіння пожеж транспортними пожежними командами в Україні у 1920-х роках // Сучасні наукові інновації : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 16–17 лютого 2019 р., Київ. Ч. 1. Київ, 2019. С. 26–27.
34. Харламов М. І. Діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Пожежної Комісії у 1920-х роках // Історія України в регіональному та глобальному вимірах : матеріали регіональної науково-практичної конференції, 20 лютого 2019 р., Маріуполь, 2019. С. 30–34.

35. Харламов М. І. Опубліковані спогади ветеранів пожежної служби як джерела з історії вогнеборчої справи України міжвоєнного періоду // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку : матеріали Міжнародної наукової конференції, 29–30 березня 2019 р., Дніпро. Ч. II. Дніпро, 2019. С. 208–209.
36. Харламов М. І. Підготовка пожежних у військових частинах РСЧА у 1928–1930 роках // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 листопада 2019 р., Київ, 2019. С. 161.
37. Харламов М. І. Керівний склад служби пожежної охорони в містах УСРР у 1931–1934 роках // Історія України в регіональному та глобальному вимірах : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 лютого 2020 р., Маріуполь, 2020. С. 155–158.
38. Харламов М. И. Добровольные пожарные дружины в украинских селах в эпоху новой экономической политики (1921-1927 гг.) // Гражданская защита: сохранение жизни, материальных ценностей и окружающей среды : материалы V Международной заочной научно-практической конференции 1 марта 2020 г., Минск, Республика Беларусь, 2020. С. 132–136.

Наукова праця, яка додатково відображає наукові результати дисертації

39. Харламов М. І., Титаренко А. В., Третьяков В. А., Олійник Д. В. Діяльність Першої Харківської Губернської Пожежної конференції 1923 року. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Серія «Актуальні проблеми історії України». 2015. № 56. С. 71–76. (Особистий внесок здобувача: формулювання задач дослідження, розробка методики дослідження, написання статті).

Особистий внесок здобувача у публікаціях № 9, 10, 12, 13, 29, 31, 39 складає не менше 85 відсотків у кожній з наведених наукових робіт.